

**10 VE 11. YÜZYILLARDA SÎSTÂN'IN
SİYASÎ TARİHİ**

Doktora Tezi

Hümeysra ÖZYURT

Tarih Ana Bilim Dalı

Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı

Prof. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU

2024

Her hakkı saklıdır

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

Hümeysra ÖZYURT
ORCID: 0000-0002-4935-4892

10 VE 11. YÜZYILLARDA SİSTÂN'IN SİYASİ TARİHİ

DOKTORA TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU

ERZURUM-2024

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

Graduate School of Turkish Research

TEZ BEYAN BİLDİRİMİ

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esasları'nın ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum **"10 VE 11. YÜZYILLARDA SİSTÂN'IN SİYASİ TARİHİ"** adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıyı kaynak gösterdiğimi taahhüt ederim.

Tezimin Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin düzenlenmesini ve erişime açılmasını düzenleyen 5. maddesinin 1. fıkrasına göre [*Ulusal Tez Merkezi, enstitü ve fakülteler tarafından Tez Otomasyon Sistemine yüklenen tezlerin bibliyografik bilgilerini kontrol eder, kataloglama kurallarına göre düzenler, konu başlıklarını belirler ve tam metin olarak internet üzerinden erişime açar.*] **basılı ve elektronik kopyalarına erişim izni verdiğimi onaylarım.**

İSTİSNAİ DURUMLAR*

☐ Patent alma sürecinin devam etmesi sebebiyle (2 Yıl)

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesini düzenleyen 6. maddesinin 1. fıkrasına göre teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi sebebiyle teze erişim, Enstitümüz Yönetim Kurulunun .../.../... tarih ve sayılı kararı ile 2 (iki) yıl süreyle engellenmiştir.

☐ Yeni Teknik, Materyal ve Metotların Varlığı (6 ay)

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesini düzenleyen 6. maddesinin 2. fıkrasına göre teze yeni teknik, materyal ve metotlar kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkânı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içerdiği için tez danışmanının önerisi ve ana bilim dalının uygun görüşü üzerine Enstitümüz Yönetim Kurulunun .../.../... tarih ve sayılı kararı ile teze erişim 6 (altı) ay süreyle engellenmiştir.

☐ Ulusal Çıkar ve Güvenlik Durumu (Gizlilik Dereceli Çalışmalar)

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin gizlilik dereceli tezler bahsini düzenleyen 7. maddesinin 1. fıkrasına göre bu teze erişim, ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendirdiği için Enstitümüzün uygun görüşü üzerine Üniversitemiz Yönetim Kurulunun .../.../... tarih ve sayılı kararı ile Üniversitemiz Yönetim Kurulu aksi karar verinceye kadar engellenmiştir.

[22.07.2024]

[Hümeysra ÖZYURT]

Aslı ıslak imzalıdır

* İstisnai durumlar danışmanın yazılı başvurusu ve Enstitü / Üniversite Yönetim Kurulunun onayı ile kabul edilir.

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

Graduate School of Turkish Research

TEZ KABUL VE ONAY TUTANAĞI

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU danışmanlığında Hümeysra ÖZYURT tarafından hazırlanan “10 VE 11. Yüzyıllarda Sıstân’ın Siyasi Tarihi” başlıklı bu çalışma aşağıdaki jüri tarafından Tarih Ana Bilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.
27.06.2024

		Kabul / – İmza
Jüri Başkanı	Prof. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU <i>Atatürk Üniversitesi</i>	Aslı ıslak imzalıdır.
Jüri Üyesi	Doç. Dr. Savaş EĞİLMEZ <i>Atatürk Üniversitesi</i>	Aslı ıslak imzalıdır.
Jüri Üyesi	Doç. Dr. Asuman GÖKHAN <i>Atatürk Üniversitesi</i>	Aslı ıslak imzalıdır.
Jüri Üyesi	Doç. Dr. Ahmet YILMAZ <i>Amasya Üniversitesi</i>	Aslı ıslak imzalıdır.
Jüri Üyesi	Doç. Dr. Ahmet Nurullah ÖZDAL <i>Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi</i>	Aslı ıslak imzalıdır.

Bu tezin *Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği*’nin ilgili maddelerinde belirtilen şartları yerine getirdiğini onaylarım.

Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	VI
ABSTRACT	VII
KISALTMALAR	VIII
ÖNSÖZ.....	IX
GİRİŞ	1
KAYNAK ESERLER	1
I. TARİHİ KAYNAKLAR	1
II. COĞRAFİ KAYNAKLAR	13

BİRİNCİ BÖLÜM

SİSTÂN'IN TARİHİ COĞRAFYASI VE BÖLGEDEKİ ÖNEMLİ MERKEZLER

1.1. SİSTÂN ADI.....	18
1.2.SİSTÂN BÖLGESİNİN GENEL SINIRLARI.....	20
1.3. SİSTÂN'IN NEHİRLERİ	21
1.3.1. Helmend.....	22
1.3.2. Havaş Rûd Nehri.....	23
1.3.4. Bişlenk Nehri	24
1.4. SİSTÂN BÖLGESİNDEKİ DAĞLAR.....	24
1.5. SİSTÂN COĞRAFYASINDAKİ ÖNEMLİ MERKEZLER.....	25
1.5.1. Zerenc	25
1.5.2. Büst	27
1.5.3. Ruhhac	28
1.5.4. Havaş	28
1.5.5. Belâd-i Dâver.....	29
1.5.6. Hısnû't-Tâk.....	30
1.5.7. Karnîn	31
1.5.8. Nîh	31
1.5.9. Fere-Ferah.....	31
1.5.10. Cize-Cizeh	32
1.5.11. Rûzân	32
1.5.12. Zâlık	32

1.5.13. Kerkûye.....	32
1.5.14. Kiş.....	33
1.5.15. Sîvî.....	33
1.5.16. Bekrâvâz	33
1.5.17. Kuvayn-Kuveyn-Cuveyn	34
1.5.18. Gazne	34

İKİNCİ BÖLÜM

10 VE 11. YÜZYILLARDA SÎSTÂN'IN SİYASİ TARİHİ

2.1. BAŞLANGIÇTAN İSLAM FETİHLERİNE KADAR SÎSTÂN'IN TARİHİ 36

2.1.1. İran Platosu	36
2.1.2. Sîstân'ın Kuruluşu-Gerşâsb	37
2.1.3. Keyânîler-Keyânîyân ve Sîstân	38
2.1.4. Medler	39
2.1.5. Ahamenîş-Persler'in Kuruluşu ve Sîstân'daki Faaliyetleri	40
2.1. 6. Büyük İskender'in (Aleksandros) Doğu Seferleri	42
2.1.7. Selevkos Hâkimiyeti	43
2.1.8 Partlar.....	44
2.1.8.1. Partlar'ın Doğu Sınırı ve Sîstân	45
2.1.9. Sasânîler'in Kuruluşu ve Sîstân'daki Faaliyetleri	46

2.2. ARAPLARIN SÎSTÂN'A HÂKİM OLMALARI 48

2.2.1. Arap Sasani Savaşları	48
2.2.2. Araplar'ın Sîstân'a Hakim Olmaları.....	51
2.2.2.1. Sîstân'a İlk Akınlar (Hz. Ömer Zamanı).....	51
2.2.2.2. Hz. Osman Döneminde Sîstân	52
2.2.2.3. Hz. Ali Döneminde Sîstân	56
2.2.2.4. Emeviler Döneminde Sîstân.....	59
2.2.2.5. Abbâsiler Döneminde Sîstân.....	63

2.3. TÂHİRÎLER DÖNEMİNDE SÎSTÂN 73

2.3.1. Tâhir b. Hüseyin	73
2.3.2. Talha b. Tahir.....	74
2.3.3. Abdullah b. Tâhir.....	76

2.3.4. Tâhir b. Abdullah.....	79
2.3.4. Muhammed b. Tâhir	80
2.4. SAFFÂRÎLER DÖNEMİNDE SÎSTÂN	81
2.4.1. Sîstân'da Saffâriler Öncesi Siyasi Durum	81
2.4.1.1. Saffâriler'in Kuruluş Süreci ve Sîstân'a Hâkim Olmaları	82
2.4.1.2. Yakub b. Leys Dönemi (H. 247-265/M. 861-879)	84
2.4.1.3. Yakub b. Leys'in Herât ve Bûşenc'e Hakim Olması ve Bağımsızlığını İlan Etmesi.....	88
2.4.1.4. Yakub b. Leys'in Kirmân'a Hâkim Olması	90
2.4.1.5. Yakub b. Leys'in Fars Bölgesine Hâkim Olması	91
2.4.1.6. Yakub b. Leys'in Rutbil'in Oğlu Firuz İle Mücadelesi	92
2.4.1.7. Yakub b. Leys'in Hâricîler İle Anlaşması.....	96
2.4.1.8. Yakub b. Leys'in Nişâbur'u Alması ve Tâhirîler'in Sonu.....	96
2.4.1.9. Yakub b. Leys'in Taberistân'a Gelişi	97
2.4.1.10. Yakub b. Leys'in Muhammed b. Vasıl İle Savaşı	98
2.4.1.11. Yakub b. Leys'in Halife İle Savaşı	99
2.4.1.12. Yakub b. Leys'in Ölümü.....	102
2.4.2. Amr b. Leys (H. 265-287/M. 879-902)	104
2.4.2.1. Amr b. Leys'in İlk Faaliyetleri.....	104
2.4.2.2. Ahmed b. Abdullah el-Hucistânî'nin İsyanı	105
2.4.2.3. Amr b. Leys'in Fars'a Gitmesi.....	107
2.4.2.4. Amr b. Leys'in Çıkan İsyanları Bastırması	108
2.4.2.5. Amr b. Leys'in Halife İle İlişkileri	110
2.4.2.6. Amr b. Leys'in Rafî b. Herseme ile Mücadelesi.....	114
2.4.2.7. Amr b. Leys'in Maveranünnehr'e Yönelmesi	115
2.4.2.8. Amr b. Leys'in Esareti ve Ölümü	117
2.4.3. Tâhir b. Muhammed b. Amr (H. 287-296/M. 900-908)	118
2.4.3.1. Tâhir b. Muhammed b. Amr'ın Fars'a Yönelmesi.....	120
2.4.3.2. Tâhir ve Yakub'un Bağdat'a Gönderilişi	123
2.4.3.3. Leys b. Ali Dönemi (H. 296-298/M. 908-910)	124
2.4.3.4. Muhammed b. Ali Dönemi (H. 298/M. 910-911).....	126
2.5. SÂMÂNÎLER'İN SÎSTÂN HÂKİMİYETİ	127

2.5.1. Sâmânî Emiri Ahmed b. İsmail'in Sîstân'a Hâkim Olması.....	127
2.5.2. Ebû Mansûr b. İshâk'ın Sîstân Valiliği ve Sîstân'da Çıkan İsyan.....	130
2.5.3. Sâmânî Emiri Ahmed b. İsmail'in İkinci Kez Sîstân'a Hâkim Olması.....	131
2.5.4. Sîstân'da Kargaşalı On Yıl (H. 300-310/M. 913-923)	131
2.6. SAFFÂRİLER'İN SÎSTÂN'A YENİDEN HÂKİM OLMASI (H. 310-393/M. 922-1003)	135
2.6.1. Ebû Câ'fer Ahmed b. Muhammed b. Halef b. el-Leys'in Sîstân'a Hâkim Olması (310-352/922-963)	135
2.6.2. Ebû Câ'fer Ahmed b. Muhammed b. Halef b. el-Leys'in Öldürülmesi	139
2.6.3. Halef b. Ahmed'in (Velî ed-Devle) Sîstân Hâkimiyeti (H. 352-393/M. 963-1003).....	140
2.6.4. Halef b. Ahmed'in (Velî ed-Devle) Sîstân'da Hâkimiyetini Güçlendirmesi.....	144
2.6.5. Halef b. Ahmed'in Oğlu Emir Amr'ın Kirmân'ı Zaptı ve Ölümü.....	146
2.6.6. Halef b. Ahmed'in Oğlu Emir Tâhir'in Kirmân Seferi	148
2.7. GAZNELİLERİN SÎSTÂN HÂKİMİYETİ	149
2.7.1. Sebüktegin'in Büst'ü Halef b. Ahmed'den Alması.....	151
2.7.2. Sultan Mahmûd'un (Yemînüddevle) Sîstân'ı Kuşatması	152
2.7.3. Emir Tâhir'in Babası Halef'e İsyanı ve Ölümü.....	154
2.7.4. Sîstân'da Türk Hâkimiyeti'nin Başlangıcı	155
2.7.5. Sultan I. Mesûd Dönemi Sîstân Hâkimiyeti	159
2.8. SELÇUKLULARIN SÎSTÂN HÂKİMİYETİ.....	161
2.8.1. Dandanakan Savaşı	162
2.8.2. Selçuklu Kurultayı ve Ülkelerin Taksimi	163
2.8.3. Ertaş'ın Sîstân'a Gelişi ve Musâ Yabgu Adına Hutbe Okunması	163
2.8.4. Musâ Yabgu'nun Sîstân Hâkimiyeti.....	165
2.8.5. Sîstân'da Meydana Gelen Olaylar ve Ertaş'ın Sîstân'a Gelerek Sultan Mevdûd'un Ordusunu Mağlup Etmesi	165
2.8.6. Ertaş'ın Gazne Ordusu ile Savaşı ve Daha Sonra Ölümü.....	167
2.8.7. Hacıp Tuğrul Bozan'ın Sîstân'a Gelmesi	168
2.8.8. Bedeh Savaşı.....	170
2.8.9. Yâkûtî'nin Sîstân'a Gelmesi	170

2.8.10. Cüveyn Savaşı.....	172
2.8.11. Piş-i Zirih Savaşı.....	172
2.8.12. Sîstân'da Nasrî veya Nîmrûz Melikleri	176
2.8.13. Bahâ üd-Devle ve'd-Din Tâhir b. Nasr b. Ahmed.....	176
2.8.14. Bahâ üd-Devle Halef b. Nasr.....	177
2.8.15. Tâced-Din Ebû'l-Fazl (H. 499-500-559/M. 1106-1164).....	179

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SÎSTÂN'IN SOSYO-KÜLTÜREL VE EKONOMİK DURUMU

3.1. ORTAÇAĞ'DA SÎSTÂN'IN TİCARET YOLLARI VE MESAFELERİ....	182
3.1.1. Sîstân'dan Herât'a Giden Yol.....	182
3.1.2. Sîstân'dan Büst'e Giden Yol	183
3.1.3. Sîstân'dan Kirmân-Fars'a Giden Yol	184
3.2. SÎSTÂN'IN EKONOMİK DURUMU	185
3.2.1. Sîstân Bölgesinde Yaşayan Halkın Geçim Kaynakları.....	185
3.2.2. Çiftçilik	186
3.2.3. İmalat	187
3.2.4. Hayvancılık.....	187
3.2.5. Madencilik	188
3.2.6. Sîstân'ın Mali Durumu	189
3.3.1. Sîstân'da Yetişen Önemli Şahsiyetler.....	191
3.3.1.1. Ebû Dâvûd es-Sicistânî	191
3.3.1.2. Ebû Süleyman es-Sicistanî.....	192
3.3.1.3. Ebû Hâtîm es-Sicistanî.....	193
3.3.1.4. Fîrûz Meşrikî.....	193
3.3.1.5. Ebû Selîk Gürgânî.....	194
3.3.1.6. Muhammed b. Vasîf Sîstânî.....	194
3.3.1.7. Ferruhî-yî Sîstânî.....	194
SONUÇ.....	196
KAYNAKÇA	199
EKLER.....	218

ÖZET**DOKTORA TEZİ****10 VE 11. YÜZYILLARDA SİSTÂN'IN SİYASİ TARİHİ****Hümeyra ÖZYURT****Tez Danışmanı: Prof. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU****2024, Sayfa: 242+X****Jüri: Prof. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU****Doç. Dr. Savaş EĞİLMEZ****Doç. Dr. Asuman GÖKHAN****Doç. Dr. A. Nurullah ÖZDAL****Doç. Dr. Ahmet YILMAZ**

Bu çalışma, eski çağlardan beri varlığını devam ettiren Sîstân'ın, 10. ve 11. yüzyıl'ın sonuna kadar geçen süredeki siyasi olayları hakkında geniş bilgi sunmaktadır. Çalışmada, Sîstân'ın coğrafi özelliklerinden başlayarak, antik çağlardan modern döneme kadar olan tarihsel süreçlerini; Başlangıçtan İslam fetihlerine kadar siyasi tarihi, Arapların hâkimiyeti, Tâhirîler, Saffâriler, Sâ mânîler, Gazneliler ve Selçukluların bölgeye dönemsel hâkimiyetleri siyasi ve kültürel tarihi açıdan kapsamlı bir şekilde incelenmiştir. Önemli bir konuma sahip olan Sîstân coğrafyası, dönemin Arapça ve Farsça ana kaynakları, temel eserler ve konu ile ilgili akademik çalışmalara dayanarak elde edilen bilgiler, titizlikle kronolojik bir sıra takip edilerek ele alınmıştır. Bu dönemde çağdaş olarak yazılan kaynaklardan yapılan alıntılarla süreç içindeki siyasi olayların benzerliklerini ve farklılıklarını ifade etmeye çalışılmıştır. Sîstân, tarih boyunca çeşitli medeniyetlerin kesişim noktasında yer almış, kültürel ve stratejik önemiyle dikkat çeken bir bölge olarak tarihsel gelişimini, bu süreçteki önemli olayları, kişilikleri ve dinamikleri okuyucuya tanıtmaktır.

Anahtar Kelimeler: Ortaçağ, Gazneliler, Saffâriler, Sâ mânîler, Selçuklular, Sîstân, Tâhirîler

ABSTRACT**Ph. D. DISSERTATION****THE POLITICAL HISTORY of SÎSTÂN in The 10th and 11th CENTURIES****Hümeyra ÖZYURT****Advisor: Prof. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU****2024, Page: 242+X****Jüri: Prof. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU****Assoc. Prof. Dr. Savaş EĞİLMEZ****Assoc. Prof. Dr. Asuman GÖKHAN****Assoc. Prof. Dr. A. Nurullah ÖZDAL****Assoc. Prof. Dr. Ahmet YILMAZ**

This study provides extensive information about the political events of Sîstân, which has existed since ancient times, until the end of the 10th and 11th centuries. Starting from the geographical features of Sîstân, the historical processes from ancient times to the modern period, the political history of Sîstân from the beginning to the Islamic conquests, the Arab rule, the periodic dominance of the Tâhirids, Saffârids, Sāmānids, Ghaznavids and Seljuks in the region are comprehensively analyzed in terms of political and cultural history. The geography of Sîstân, which has an important position, has been meticulously handled in a chronological order based on the information obtained from the main Arabic and Persian sources of the period, basic works and academic studies on the subject. With quotations from contemporary sources written in this period, an attempt has been made to express the similarities and differences of political events in the process. The aim is to introduce the reader to the historical development of Sîstân as a region that has been at the crossroads of various civilizations throughout history and attracts attention with its cultural and strategic importance, as well as important events, personalities and dynamics in this process.

Keywords: Middle Ages, Ghaznavids, Saffarids, Sāmānids, Seljuks, Sîstân, Tâhirids

KISALTMALAR

AKM : Atatürk Kültür Merkezi

C. : Cilt

Çev. : Çeviren

DİA : Diyanet İslâm Ansiklopedisi

Ed. : Editör

haz. : Hazırlayan

H. : Hicri

İA : İslâm Ansiklopedisi

İSAM : İslâm Araştırmaları Merkezi

Mad. : Madde

MEB : Milli Eğitim Bakanlığı

M. : Miladi

M.Ö. : Milattan Önce

M.S. : Milattan Sonra

Nşr. : Neşr

Ö. : Ölümü

s. : Sayfa

SBE : Sosyal Bilimler Enstitüsü

T.C. : Türkiye Cumhuriyeti

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

TTK : Türk Tarih Kurumu

vd. : ve diğerleri

Yay. : Yayını, Yayınları

ÖNSÖZ

Sîstân, zengin ve köklü bir tarihe sahiptir. Dolayısıyla tarih boyunca çeşitli medeniyetlerin kesişim noktasında yer alan, kültürel ve stratejik önemiyle dikkat çeken bir bölge olmuştur. Bu çalışma, bölgenin coğrafi, siyasi, ticari ve kültürel gelişimi hakkında önemli bilgiler içermektedir. Günümüzde kullanım şekliyle Sîstân adının erken dönemlerden itibaren tarihsel süreç içerisinde bölgeye hâkim olan milletler, krallıklar ve imparatorlukların Sîstân'a verdiği isimleri belirterek, Sîstân'ın siyasi, ticari ve jeopolitik konumu gösterilmeye çalışılmıştır.

Tarihsel kayıtlar ve bulgular ışığında, Sîstân'ın İslam öncesi dönemi, Pers İmparatorluğu'nun etkileri ve sonrasında Arap fetihleriyle başlayan İslamlaşma süreci detaylı bir şekilde ele alınmaktadır. Bu süreçler, bölgenin sosyo-ekonomik yapısını ve kültürel kimliğini derinden etkilemiştir. Ortaçağ'da bölge, Selçuklu hâkimiyeti altında varlığını devam ettirmiştir. Sîstân'ın coğrafi sınırları belirtilerek, siyasi tarihi incelerken okuyucuya olayın geçtiği yerler hakkında kolaylık sağlamaktır. Dönemin coğrafi eserlerinde Sîstân'ın bazı şehirleri, yakın bölgelerdeki idari sınırlar içinde gösterilmiştir. Bu durum Sîstân'ın sınırlarını belirlemede güçlük çekmemize sebep olmuştur. Ancak kaynaklardaki bilgiler ışığında, ilmi metot ve teknikler kullanıp karşılaştırma yaparak Sîstân'ın sınırları belirlenmeye çalışılmıştır.

Sîstân'ın erken dönemden itibaren İran Platosunda kurulan Pers, Part ve Sasani Krallıkları'nın hâkimiyetinde varlığını sürdürmüştür. Pers soyundan geldiği belirtilen Gerşasb, Sîstân'ı M.Ö. 2000 yıllarında kurmuş, geliştirmiş ve mamur hale getirmiştir. Büyük İskender Persler'in merkezi yerlerini aldıktan sonra askeri açıdan stratejik olan Sîstân'ın da dahil olduğu doğu sınırına M.Ö. 330-327 tarihleri arasında yönelmiş ve burayı hâkimiyeti altına almıştır. Sîstân, Sasaniler'in doğudaki kalesi olma ünvanıyla önemli bir yere sahip olmuştur. Tez çalışmamızda, Sîstân'ın erken dönemleriyle ilgili kısa bilgilendirme ve açıklamalar yapılarak 10 ve 11. yüzyıla kadar tarihsel sürecinden bahsedilerek bu bölgenin önemine vurgu yapılmıştır.

Sîstân, Arap fetihleri ile Araplar'ın hâkimiyet bölgesine girmiş ve Sîstân'a gönderilen valiler tarafından idare edilmiştir. Ancak tarih içinde Sîstân'ın idaresi el değiştirmeye devam etmiştir. Başta, Abbâsiler döneminde Horasan'da özerk yönetim kuran Tâhirîler'in idaresine giren Sîstân daha sonra Sîstân'ın yerel hanedanı olan

Saffâriler'in hâkimiyetiyle kendini zirveye taşımıştır. "10 ve 11. Yüzyıllarda Sîstân'ın Siyasi Tarihi" isimli tezimizde Sîstân'ın ilk dönemlerden, adı ve kökeninden, coğrafi özelliklerinden başlayarak Tâhirîler, Saffâriler, Sâmânîler, Gazneliler ve Selçuklular'ın bölgeye hâkim olmasıyla meydana gelen tüm siyasi olaylara yer verilmiştir.

Çalışmamızda, siyasi olayları anlatırken, erken dönem için M.Ö. ve M.S. kısaltması, Orta Çağ tarihi anlatılırken prantez içinde Hicri ve Miladi tarih verilerek tarihi geçişler kolaylaştırılmıştır. Ayrıca Arapça ve Farsça olan temel eserlerin İngilizce ve Türkçe'ye çevrilen yayınlarının karşılaştırılması dikkatli bir şekilde yapılarak okuyucunun istifadesine sunulmuştur. Temel eserlerin yazıldığı yüzyıl kaynakçada Hicri ve Miladi olarak verilmiştir. Ancak, yazıldığı tarih net olmayan temel eserde, yazıldığı yüzyıl veya müellifin ölüm yılı verilmiştir. Ayrıca, Anonim Târih-i Sîstân'ın Farsça ve Türkçe çevirisinin rehberliğinde oluşturmakla beraber bu konu ile ilgili Türkiye'de üzerinde hiç çalışma yapılmayan ve Sîstân'ın yerel tarihini anlatan, Hüseyin b. Melik Gıyaseddin Muhammed b. Şah Mahmûd Sîstânî tarafından Farsça olarak (H. 1027/M. 1618) yılında kaleme alınan *İhyâ el-Mülûk Tarih-i Sîstân Tâ Asr-ı Safavi* eserinden istifade edilmiştir. Bu bilgiler doğrultusunda 10 ve 11. yüzyıllarda Sîstân'ın tarihsel perspektifini, siyasi ve kültürel durumunu analiz ederek, okuyuculara Sîstân'ın geçmişten günümüze taşıdığı mirası ve bugününü anlamaları için kapsamlı bir kaynak sunmaktadır.

Bu çalışmayı oluştururken değerli hocalarımın bilgi, tavsiye ve desteğinden faydalandım. Konuya hazırlarken bana bu süreçte yol gösterip fikirlerini, deneyimlerini, kütüphanesini bilgi ve tecrübeleriyle değerli katkılarda bulunan danışman hocam sayın Prof. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU'na, Şahsıma kıymetli vakitlerini ayırarak çalışmama önerilerde bulunan desteklerini esirgemeyen değerli hocalarım Doç. Dr. Ahmet Yılmaz, Doç. Dr. Savaş EĞİLMEZ, Doç. Dr. A. Nurullah YILMAZ ve Doç. Dr. Asuman GÖKHAN hocalarıma şükranlarımı sunuyorum. Kaynak eserlerin temini ve Farsça-Arapça eserlerin çevirilmesinde katkılarından dolayı eşim Dr. Öğr. Ü. Salih Özyurt'a, Arapça çeviri eserlerindeki desteğinden dolayı Dr. M. Emin UZUNYAYLALI'ya yine Farsça kaynak temininde yardımcı olan Dr. Öğr. Ü. Cihan GENÇTÜRK'e teşekkür ediyorum. Tezimin bitmesini hasretle bekleyen vakit ayıramadığım kızlarım Aybüke ve Aybilge'yi de çok sevdiğimi belirtmek istiyorum.

GİRİŞ

KAYNAK ESERLER

I. TARİHİ KAYNAKLAR

Fütûhu'l-Büldân:

El-Belâzurî lakabıyla bilinen Ahmed b. Yahya b. Cabir (ölüm tarihi 279/892) tarafından yazılmıştır. Doğum yeri tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte Farsçadan Arapçaya çeviriler yapması nedeniyle İran asıllı olduğu düşünülmektedir. Fütûhu'l-Büldân bir fetihler tarihi kitabı olup Ebû Huzeyfe İshak b. Bişr (ö.206/821), el-Vakidi (ö.207/822), Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Musennâ (ö. 210/825) ve Ali b. Muhammed el-Medâ'ini (ö. 225/839) gibi el-Belâzurî'den önce yaşamış olan tarihçiler tarafından aynı konularda yazılmış olan eserleri inceledikten sonra kendi bilgi ve deneyimlerini de aktararak oluşturduğu değerli bilgiler sunan tarih kitabının sonuncusudur. Müellif ağızdan duyduğu bilgileri, kendinden önce yazılmış olan eserleri karşılaştırarak doğruluğunu belirledikten sonra büyük bir itina ile eserini oluşturmuştur. Müellif hicretten başlayarak yaşadığı döneme kadar gerçekleştirilen İslam fetihlerini tarihi bir kronolojik düzen içerisinde nakletmiştir. el-Belâzurî, tarihi bilgiler dışında İslam imparatorluğunun idari, sosyal, kültür ve medeniyet tarihi hakkında da önemli bilgiler sunmaktadır (Günaltay, 1991, 32-33; Togan, 1981, s. 184; Demirayak, 2016, s. 613-616; Fayda, 1996, s. 258-259, Yılmaz, 2021, s. 3-4).

Eserin başlıca kaynakları müellifin bizzat derlediği bilgiler ile daha önce aynı konuda kaleme alınmış olan tarih kitaplarıdır. Eser Mustafa Fayda tarafından 1987'de Türkçeye kazandırılmıştır. Eserden Arapların bölgeyi feth etmesi ve akabinde gelişen siyasi olayları anlatırken faydalandık.

Tabakât-ı Nâsirî:

Kâdı Minhâc-ı Sirâc ismiyle bilinen Minhâcü'd-dîn Ebû Ömer Osman b. Sirâcü'd-dîn Muhammed b. Minhâcü'd-dîn Osman b. İbrahim b. İmam Abdülhalik Cüzcanî tarafından 658/1260'da Dehli'de yazdıktan sonra Sultan Nâsirü'd-dîn Mahmud İltutmuş'a sunmuştur. El- Cüzcanî, farsça yazmış olduğu bu eseriyle, Hz. Adem'den

başlayarak çok geniş ve zengin bir içerikle VII/XIII. yüzyılda yazılmış olan tarih kitapları arasında önemli bir yere sahip olmuştur. Müellif, İlim ve edebiyatla meşgul olan Cûzcânî bir aileye mensup olarak 589/1193 yılında Fîrûzkûh'da dünyaya gelmiştir. Müellif, Dehli Türk Sultanlığı sarayında yüksek mevkilerde görev alması, yaşadığı dönemin olaylarına yakından şahit olması ile beraber kendinden önce yazılmış fakat günümüze ulaşmayan eserlerden istifade etmesi eseri daha eşsiz kılmaktadır. Eser, genel bir tarih özelliği taşımaktadır. Müellif, Peygamberler tarihinden başlayıp Moğol tarihi ile önemli bilgileri kaleme aldıktan sonra bitirdiği eser bir mukaddime ve 23 Tabakadan (bölüm) oluşmaktadır. XIII. asırda farsça kaleme alınan eser, Gurlular, Hârezmşahlar, Tahiriler, Saffariler, Samaniler ve Selçuklular tarihini anlatmakla beraber Türkler'in dili ve boyları hakkında da önemli bilgiler vermektedir. (El-Cûzcânî, 224-225, Togan. 1981. s. 194; Barthold, 1990, s. 32-33; Göksu, 2015, s. 1-11-14; Yıldırım, 2012, s. 158-159).

Eserin tamamı Abdu'l-hayy Habîbî tarafından notlar ve açıklamalar ile farsça iki cilt halinde (Kabil 1342-1343) yayınlanmıştır. Eserin ingilizce özeti Henry Miers Elliot-John Dowson tarafından, eserin ingilizce tam tercümesi ise H.G Raverty tarafından (Londra 1881) yayınlanmıştır (Togan. 1981. 194; Göksu. 2015. 17-18; Yıldırım. 2012. 159). Eserin, Tahiriler, Saffariler, Samaniler ilgili bölümleri Farsça eserden, Gazneliler ve Selçuklular ile ilgili bölümleri ise Türçe çevirisinden istifade edilmiştir.

Nizâmü't-Tevârih

Eserin müellifi Kadı Ebu'l-Hayr Nâsireddin Abdullah b. Ömer Beyzâvî'dir. Kaynaklarda doğum tarihi bulunmayan Beyzâvî, Şiraz bölgesindeki Beyzâ şehrinde doğmuştur. Doğduğu yere nibetle Beyzâvî adıyla bilinmektedir. Beyzâvî, iyi bir eğitim alarak fıkıh, tefsir, mantık, arapça ve tarih alanlarında önde gelen önemli müverrihlerdendir. Babası gibi kadılık mesleğini devam ettiren Beyzâvî Salguriler döneminde Şiraz başkadılığı görevinde bulunmuş (673/1274-75) aynı zamanda da öğrenci yetiştirmiştir. Çoğunlukla diğer eserlerini Arapça yazan Beyzâvî, Nizâmü't-tevârih adlı eserini farsça olarak (674/1275)'te yazmıştır. Müellif eserinde Hz. Ademden başlayarak peygamberler tarihini, Dört Halife Dönemi, Emeviler, Abbasiler, Samaniler Saffariler, Gazneliler, Deylemliler, Selçuklular, Salgurlular, Harizmşahlar ve Moğol tarihi hakkında önemli bilgiler vermektedir. Eser genel tarih olması itibarıyla önemli kaynaklar arasında yerini almaktadır (Razî, 1375, s. 348-349; İkbâl, 1312, s. 505;

Günaltay, 1991, s. 169-171; Yavuz, 1992, s. 100-103; Mîrhând 607, Özgüdenli, 2020, s. 464).

Zeynu'l-Ahbâr

Eserin müellifi Ebû Sâ'id Abdulhayy b. Dahhâh-i Mahmûdi Gerdîzî (ö. 453/1061)'dir. Bugün Afganistan sınırları içinde bulunan Gerdîz'de doğmuştur. Doğduğu yere nisbetle Gerdîzi adıyla anılmaktadır. Hayatı hakkında ve nerede vefat ettiği yönünde bilgi mevcut değildir. Gazneli dönemi önemli tarihçilerindendir. Müellif eserini farsça olarak (441-444/1049-1053) kaleme almıştır. Gaznelilerde resmi tarihçi olarak düşünülen Gerdîzi, eserini Zeynû'l-Mille olarak bilinen Abdurreşîd b. Mes'ûd b. Mahmud Sebuktekin'e ithafen yazmıştır. Eser Zeynû'l-Ahbâr olarak bilinmektedir. Müellif eserini yazarken birçok kaynaktan yararlanmışır. Günümüze ulaşmayan Ebû Sellâmi'nin eserinden alıntılar yapan Gerdîzi'nin eseri, Horasan tarihi için önemli bir kaynak olmaktadır. Müellif kendi şahit olduğu olayları da anlatması eseri önemli kılmaktadır. Eser, Eski İran tarihi, peygamberler tarihi, krallar, halifeler ve İslâm hükümdarlarını anlatmaktadır. Ayrıca eser farklı toplulukların adet ve geleneklerini çeşitli ilim dalları ve ilim adamlarını; Türk, Yunan ve Hind inanışları hakkında da önemli bilgiler içermektedir. Eser Tahirler, Saffariler, Samaniler ve Emir Mevdud b. Mes'ûd'a kadar Gazneliler tarihini anlatan önemli bir eserdir. Eserin, Tâhiriler, Saffârîler, Sâ mânîler ve Gaznelilerden bahseden bölümleri Muhammed Nâzım tarafından 1928'de Berlin ve Londra'da basılmışır. Kitabın tamamı ise Abdülhayy Habîbî tarafından Hicri 1347 yılında Tahran'da basılmışır (Togan, 1981, s. 187-188; Barthold, 1990, s. 22; Şafak, 1352, s. 392; Şeşen, 1998, s. 80; Bahar, 1337, s. 50; Emirçupani, 2001, s. 159; Bilgin, s. 29-30; Akçay, 2015, s. 1-2). Farsça olan eserin Tâhiriler, Saffârîler, Sâ mânîler ve Gazneliler ile alakalı olan bölümlerinden çokça istifade edilmiştir.

Târîh-i Güzîde

Eserin müellifi, Hamdullâh b. Ebî Bekr Müstevfî Kazvinî'dir. Büyük dedesi, dedesi ve babası müstevfî görevinde bulunduklarından Hamdullah Müstevfî olarak anılmışır. Dedeleri gibi Hamdullah Müstevfî'de yöneticilik yapmış Kazvin ve Zincan'ı yönetmiştir. İlhanlılar döneminde devlet katipliği görevinde bulunmuştur. Kazvîn'de doğan (680/1281) müellif gençliğini geniş bir ilim çevresinde geçirmiştir. XIV yüzyıl tarihçilerinden olan müellif Târîh-i Güzîde adlı eserini farsça olarak kaleme almış

(730/1329-1330)'da tamamlayarak Vezir Gıyâseddin Muhammed'e sunmuştur. Hamdullah Müstevfi, kendinden önce yazılmış olan Tarih-i Cihangûşa, Câmiü't-Tevârih ve Tarih-ı Vassaf gibi önemli eserleri temel olarak Tarih-i Güzîde'yi yazmıştır (Râzî, 1375, s. 347-348; Şafak, 1352, s. 538; Barthold, 1990, s. 52; Şeşen, 1998, s. 240-241; Kazvinî, 1330, XXXIX-LI. Günaltay, 1991, s. 312-313; Togan, 1981, s. 197; Özaydın, 1997, s. 451-455; Özaydın, 2011, s. 82).

Eser Mürsel Öztürk tarafından 2018'de Ankara'da yayınlanmıştır. Eserden Emeviler, Abbâsiler, Saffâriler, Sâmâniler, Gazneliler ve Selçuklular bahsinde istifade ettik.

Târîh-i Beyhakî

Müellif, Beyhak'ın Hârisâbad Köyünde 386/996'da doğan Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî'dir. Gazneliler döneminin en önde gelen tarihçilerindendir. Genç yaşta kendini yetiştiren Beyhakî üstadı Ebu Nasr Müşkân'ın önlüğünde on dokuz yıl divan katipliği yapmıştır. Beyhakî, bu önemli eserini Farsça olarak kaleme almıştır. Tarih-i Beyhakî, Gazneli Devleti'nin kuruluşundan Sultan Mesud dönemi olaylarını (409-451/1018/1059) ihtiva eden otuz ciltlik muhteşem bir eser yazmıştır. Fakat bu önemli eserin sadece beşinci cildin sonundan onuncu cilde kadar olan ve (421-432/1030-1040) yıllarını kapsayan olayları anlatan kısmı günümüze ulaşmıştır. Türkçe çeviri olarak Necati Lugal tarafından Türk Tarih Kurumundan yayınlanmıştır (Şafak, 1352, s. 204-205; Günaltay, 1991, s. 126-129; Togan, 1981, s. 188; Şeşen, 1998, s. 80; Barthold, 1990, s. 23-25; Barthold, 1979, s. 582-584; Bahar, 1337, s. 365; Nuhoglu, 1995, XXVI-XXVII. Beyhakî. Çev. Necati Lugal. XV-XVI). Eserden Gazneliler ve Selçuklular dönemi siyasi olayları anlatırken istifade ettik.

Târîh-i Yeminî

Müellifi Ebû Nasr Muhammed b. Abdulcebbâr el-Utbî Er-Râzî (ö. 427/1036) tarafından Gazneliler tarihini anlatan çok kıymetli tarihi bir eserdir. Utbî, 350/961'de Rey'de doğup büyümüştür. Samaniler devrinde divan katipliği yapan Utbî, Samanilerin yıkılışından sonra Gaznelilere geçerek aynı görevini sürdürmüştür. Bu durum Utbî'nin Gazneliler dönemi Sebüktekin (Sebük-Tegin) ve oğlu Sultan Mahmud olaylarına şahid olması onun bu muhteşem eserini yazmasını sağlamıştır. Gazneli Mahmud'un Yeminü'd-Devle unvanından dolayı eserine Târîh-i Yeminî adını vermiştir. Utbî, tarihçi, yazar ve

şair olmanın yanında ilim, edebiyat ve belağatta mükemmellik derecesindedir. Müellif eserini arapça kaleme almıştır. Müellif eserine 409/1018 yılında başlamış 412/1021 yılında tamamlayarak Gazneli Mahmud'a sunmuştur. Eser, Sultan Mahmud ile çağdaş olan devletler ve hükümdarları hakkında tarihi bilgiler vermektedir. Eser Arapçadan Farçaya ve İngilizceye çevrilmiştir. Ebu's-Şeref Gulpâyagani/Curfâkânî tarafından 603/1206'da Farsçaya tercüme etmiştir. Farsça tercümeden İngilizceye 1858'de ilk defa J. Reynold tarafından çevrilerek Londra'da yayınlanmıştır. Tahran 1334 baskısı Ali Kavim Kıvamüddeve tarafından hazırlanarak yayınlanmıştır (Utbî, 412/1021, s. 3-9; Merçil, 2012, s. 236-237; Barthold. 1990, 20-21; Şafak, 1352, s. 536-537; Bahar 1337, s. 386-388; Günaltay, 1991, s. 122-125; Togan, 1981, s. 188; Safâ, 1369, s. 1687).

Eserin Farsça çevirisinden, Saffâriler, Sâmâniler ve Gazneliler ile alakalı olan bölümlerinden sıkça istifade ettik.

Lübbü't-tevârîh

Eserin müellifi Emir Yahya b. Abdullâtif Huseynî Seyfî Kazvînî'dir. Kazvin'de 885/1481'de doğmuş 962/1554 tarihinde vefat etmiştir. Safavi Devleti dönemin önemli alim ve müelliflerindendir. Şah Tahmasb kendine "Yahyâ-yı Ma'sum" unvanını vermiştir. Lübbü't-tevârîh genel bir tarih olmanın yanında tarihlerin özü anlamında özet bir tarih mahiyetinde yazılmıştır. Eser dört bölümden oluşmakta ve her bölüm kendi içinde fasıllara ayrılmaktadır. İlk bölüm Hz Muhammed ve dönemi ikinci bölüm İslam öncesi İran şahları, üçüncü bölüm İslam dönem hükümdarları ve dördüncü bölüm ise Safevi devri olaylarını yazmıştır. Üçüncü bölümde Emeviler, Abbasiler, Tâhîriler, Saffâriler, Sâmâniler, Gazneliler, Büveyhiler, Guriler, Selçuklular gibi fasıllarla Safaviler dönemine kadar getirmektedir. (Safâ, 1369, s. 1634-1639; Kurtuluş, 2022, s. 158; Kazvini Mir Yahya, 943/1536, s. 3-5. Uzun, 2018, s. 26-28; Şafak, 1352, s. 607; Togan, 1981, s. 214).

Târihu'r-rusul ve'l-mülûk (et-Taberî)

Târihu'r-rusul ve'l-Mülûk, Târihu'r-rusul ve'l-enbiyâ ve'l-mülûk ve'l-hulefâ, Ahbârü'r-rusul ve'l-mülûk, Târihu't-Taberî isimleriyle de bilinmektedir. Eserin müellifi olan Muhammed b. Cerîr et-Taberî Taberistan bölgesinin Âmil şehrinde (224/839) doğan ve Bağdad'da vefat eden (310/923) zamanın ünlü tarihçilerindendir. Müellif, insanlığın yaratılışından başlayarak 302/914 yılına kadar meydana gelen hadiseleri anlatmıştır.

Taberî, eserini yazarken kendinden önce yazılmış olan eserlerden yararlanmış güçlü gördüğü rivayetleri tenkit etmeden ve eleştirmeden olduğu gibi aktarmış ve aldığı kaynakları da belirtmiştir. Hicretten önce olan hadiseleri belli bir metoda bağlı olmadan yazan müellif hicretten sonra ise hadiseleri kronolojik olarak yazmıştır. Eser yazıldığı tarihten kırk yıl sonra (352/963) yılında Sâmânî Emiri I. Mansûr b. Nûh adına veziri Ebu Ali Bel'amî bu önemli eseri farsçaya çevirmiştir.

Eser, Zâkir Kadiri Ugan ve Ahmet Temir tarafından Türkçe'ye çevrilerek Milletler ve Hükümdarlar Tarihi adıyla üç cilt halinde İstanbul'da yayınlanmıştır. Hüsameddin Çelebi'nin Türkçe tercümesinden M. Faruk Görtunca Tarih-i Taberî adıyla dört cilt halinde 2003-2007'de İstanbul'da yayınlamıştır (Demirayak, 2016, s. 615; Günaltay, 1991, s. 34-45; Togan, 1981, s. 184; Şeşen, 1998, s. 52-56; Görtunca, 2007, s. 5; Fayda, 2011, s. 92-94). Eserden ağırlıklı olarak Antik Çağ, Dört halife dönemi, Emeviler ve Abbâsiler dönemi Sîstân'ın siyasi olayları kısmında sıkça istifade edilmiş ve Türkçe'ye çevrilen dört cildinden de faydalanılmıştır.

el-Kâmil fî't-Târîh

Eserin müellifi İbnü'l-Esir olarak bilinen Ebu'l Hasan İzzeddin ali b. Muhammed el-Cezeri 555/1160 yılında Cizre'de doğmuş 630/1233 tarihinde ise Musul'da vefat etmiştir. Müellif, Musul ve Bağdad'da çeşitli alimlerden eğitim alarak dil, hadis, edebiyat ve tarih alanlarında kendini yetiştirmiştir. Müellif yazmış olduğu eserlerle ortaçağın en büyük ve güvenilir tarihçilerinden olma vasfını kazandırmıştır.

Müellif, tarih ile alakalı olan bu eserinde diğer tarih kitapları gibi ilk başta insanlığın yaratılışından İslâmi döneme kadar olan olayları anlatmakta İslamdan sonra 628/1230 yılına kadar olan dönemleri de yıllara göre sınıflandırmaktadır. Müellif eserinde kendinden önceki tarihi eserlerden istifade etmiştir. Özellikle et-Taberî'nin Târîhu'r-rusul ve'l-mulûk adlı eserinden yaratılıştan 302/914-915 yılına kadar olan insanlık tarihinden büyük ölçüde istifade etmiştir. Ortaçağ İslam dünyası için çok önemli ve kıymetli olan eser İslam ve Türk tarihi araştırmalarında başlıca kaynak eser niteliğindedir (Togan, 1981, s. 185; Günaltay, 1991, s. 151-154; Demirayak, 2016, s. 620; Şeşen, 1998, s. 137-139; İbnü'l-Esir El-Kâmil fî't-Târîh Tercümesi; Özaydın, 2000, s. 26-27).

Tüm ciltleri Türkçeye çevrilmiş olan eserden Emeviler, Abbâsiler, Sâmânîler, Saffâriler, Gazneliler ve Selçuklular ile alakalı olan ciltlerinden genişçe istifade ettik.

Ravzatü's-Safâ

Eser, Mîrhând olarak bilinen Muhammed b. Havendşah b. Mahmud (ö. 903/1498) tarafından kaleme alınmıştır. Müellif, 873/1433'te Belh'de doğmuştur. Gençliğinden itibaren tarihe merak duyan Mirhând Ebu'l Gazi Hüseyin Baykara'nın veziri Ali Şîr Nevâî'nin meclisine katılmış ve onun zengin kütüphanesinden faydalanmıştır. Tarih-i Ravzatü's-Safâ Fî Sireti'l-Enbiyâ Ve'l-Muluk Ve'l-Hülefâ adlı eserini hocası Ali Şîr Nevâî'ye ithaf etmiştir. Eser yedi ciltten oluşmaktadır. Ömrünün sonuna kadar yazdığı eserini tamamlayamayan Mîrhând'ın vefatından sonra torunu Hândmîr tarafından tamamlanmıştır. Mirhând eserine başlamadan önce İslamiyetten itibaren arapça ve farsça yazılmış olan tarih kitaplarının bir çoğunu incelemiş ve öyle yazmıştır. Müellif, insanlığın yaratılışından başlayarak Timurluların son dönemlerine kadar olan tarihi bilgileri anlatmıştır. Genel tarihi eser olması itibariyle büyük bir öneme sahiptir (Safa, 1369, s. 358-360; Şafak, 1352, s. 542; Günaltay, 1991, s. 398-402; Şeşen, 1998, s. 247-278; Barthold, 1990, s. 59-60; Kurtuluş, 2020, s. 156-157; Göksu, 2018, s. XII-XIV; Öztürk, 2019, s. XXV-XXVI). Eserden Antik Çağ'dan itibaren Tâhîriler, Saffâriler, Sâmânîler, Gazneliler ve Selçuklular dönemi siyasi olayları anlatırken sıkça istifade ettik.

İhyâü'l-Mülûk

Tarih-i Sîstân eserinden sonra yazılan, Sîstân tarihinin ikinci yerel ana kaynak eseridir. Eser, Saffâriler'in soyundan gelen ve Sîstân şehzedelerinden olan Melik Şah Hüseyin b. Melik Gıyaseddin Muhammed b. Şah Mahmud Sîstânî tarafından kaleme alınmıştır. Müellifin biyografisi şu şekildedir; Melik Şah Hüseyin Sîstân prenslerinden ve Amr b. Leys Saffârî'nin soyundan sağ kurtulanlardan birisidir. İhyâ ül-Mülûk kitabında verdiği baba soyu, Saffârî krallarına kadar ulaştırmaktadır. Müellif eserini 1027/1618 yılında kaleme almış ve I. Şah Abbas (1587-1629) döneminde bitirip adını İhya el-Mülûk koymuştur. Melik Şah Hüseyin, eserini Eski çağlardan başlatıp hicri 1028/1619 yılına kadar olan Sîstân tarihini yazdı. Farklı yerlerde kaleme aldığı eserini Ferah'da bitirdi. Müellif eserini 3 bölüme ayırmış olup giriş ve bitiş şeklindedir. Müellif, birinci bölümde Sîstân'ın kuruluşundan İslam'ın gelişine kadar siyasi olaylardan ve Araplar'ın hüküm sürdüklerinden bahseder. İkinci bölümde Sîstân'da kurucusu olan Yakub b. Leys ve Halef b. Ahmed'in hükümdarlığından Tâc-ed-Din Ebûl-Fazl zamanına kadar olan olayları ele almaktadır. Müellif, üçüncü bölümde ise H. 1027 yılına kadar yazdığı tarihi olaylardan

sonra eserine devam ederek Melik Kutbed-din III. Muhammed zamanına kadar olan (M.1618-1619) yılları da anlatmıştır. Müellif, eserini yazmadan önce Sîstân tarihi hakkında yazılan çoğu eseri incelemiş ayrıca Tarih-i Sîstân eserinden de istifade etmiştir. Bu eser merhum Melik eş-Şuara Bahar tarafından 1314 yılında Tahran'da basılmıştır. Daha sonra eser 1344 yılında Menûçehr Stûde tarafından Tahran'da yayınlanmıştır (Hüseyin b. Melik Gıyaseddin Muhammed b. Şah Mahmûd-u Sistâni, H. 1027-1038/M. 1618-1629, 1344, s. 15-22). Eserden Antik Çağ, Saffâriler, Gazneliler ve Selçuklar dönemi siyasi tarih ile alakalı olan bölümlerden istifade ettik.

Tecâribü'l-ümem ve te'âkıbü'l-himem

Eser Ebû Ali Ahmet b. Muhammed b. Yakup b. Miskeveyh el-Hâzin tarafından yazılmıştır (ö. 421/1030). Ahlak alim, filozof ve tarihçidir. Büveyhiler devrinin ünlü düşünürlerinden olan ibn Miskeveyh'in hayatına dair bilgiler sınırlıdır özellikle çocukluk ve yaşlılık dönemine ait hiç bilgi yoktur. Onun hakkında daha çok ulaşılan bilgiler ise, kendi eserinde Tecâribü'l-ümem'e ve kısmen çağdaşları tarafından Ebû Süleyman es-Sicistânî, Ebû Hayyân et-Tevhidî ve Ebû Mansur es-Se'alibî'nin eserlerinden öğrenilmektedir. İbni miskeveyh'in yazdığı eserlerin içinde Tecâribü'l-ümem ve te'âkıbü'l-himem, Tufandan Adudüddavle'nin ölüm yılı olan 372/983 tarihine meydana gelen olayları anlatan bir tarih kitabıdır. (Bayrakdar, 1999, s. 201-208).

Eserin Türkçe ve Arapça baskısı olan ciltlerinden Abbâsiler ve Saffâriler ile alakalı bölümlerinden istifade edilmiştir.

Murûc Ez-Zeheb

Eserin müellifi Ebu'l Hasan Ali b. Hüseyin El-Mesûdî'dir. Bağdad'da 280/893'te doğan müellifin hayatı hakkındaki bilgiler eserindeki yazılanlar ile sınırlıdır. Bağdad'da ilim öğrendikten sonra seyahatlere başlayan müellif Fars Kirman bölgeleri, Horasan, Hindistan oradan da Çin'e geçmiş uzun seyahatlerde bulunmuştur. Mesûdî olarak tanınan müellif IV/X. yüzyılın önemli tarihçi ve coğrafyacısıdır. Eser, hem tarihi hemde coğrafi bilgiler içeren bir kaynaktır. Tam adı Murûcu'z-zeheb ve Ma'âdinu'l-cevher olan eserini Mesudî 336/947 yılında tamamlamıştır. Eser, dünyanın yaratılışından peygamberler tarihi, İslam dünyası dışında kalan milletler, dört halife, Emeviler ve Abbasilerden bahseder. Müellif eserini oluştururken gezip gördüğü yerlerden edindiği bilgiler yanında kendinden önce yazılmış olan kaynaklardan da yararlanmıştır. Eser coğrafi bilgilerin

dışında tarihi bilgiler de vermektedir (Batur, 2017, s. 15-17; Şeşen, 1999, s. 60-61; Avcı, 2004, s. 353-355; El-Mas'ûdî's, s. 336-947, Sprenger, 1841).

Eserden Antik Çağ, Emeviler ve Abbâsiler ile ilgili siyasi olaylar kısmında istifade edilmiştir.

Vefeyâtü'l-a'yân

Tam künyesi, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. İbrahim Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî er-İrbilî'dir (öl 681/1282). Vefeyâtü'l-a'yân, eseriyle tanınan tarihçi fakih, edip ve şairdir. Müellif, (11 Rebiulahir 608/22 Eylül 1211) yılında Erbil'de (İrbil) doğdu. Alim bir aileye mensup olan müellif dedelerinden Hallikân'a nispetle İbn Hallikân lakabıyla tanınmıştır. Yazara göre sülalesi Abbasiler'in ünlü vezir ailesi olan Berme kîler'in devamıdır. İbn Hallikân'ın günümüze ulaşan tek eseri Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü eb'âi'z-zaman mimma sebete bi'n-nakl evi's-semâ ev esbehetü'l-'ayân'dır. Eserine Kahire'de (654-672/1256-1273) yılları arasında başlayan İbn Hallikân (22 Cemâziyelevvel 672/4 Aralık 1273) tarihinde bitirmiş sonra da (680/1281) yılına kadar ilâvelerde bulunmuştur (Özaydın, 1999, s. 17-19).

Eserden Sîstân'ın siyasi tarihi sürecini anlatırken Abbâsiler'den Selçuklular'a kadar olan sürecin her aşamasında faydalanılmıştır.

Mecma'u'l-Ensâb

Eser tam adı Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkâreî tarafından yazılmıştır. Mecma'u'l-Ensâb fi't-Tevârih, Câmiu'l-Ensâb ve Bahru'l-Ensâb olarak da bilinen eser İlhanlılar zamanında yazılmış önemli bir eserdir. Müellif eserinin ilk nüshasını 733/1332'de yazmaya başlamış 736/1336'da tamamlamıştır. İlhanlı hükümdarı Ebû Said Bahadır adına yazdığı eserini Han'a ulaştırmak için veziri Gıyâsüddün Muhammed b. Reşîdüddün Fazlullah'a sunmuştur. Fakat Ebû Said Bahadır Han'ın vefat etmesi ve sonrasında çıkan karışıklıkta eser kaybolunca 743/1342 tekrar yazmış ve Ebû Said Bahadır Han dönemi ve önceki hükümdarların bilgilerini de eklemiştir. Yazar eserinde İslam sonrası dönem ile Saffârililer, Sâmânîler, Gazneliler, Deylemliler, Selçuklular, Gurlular ve İlhanlılar zamanına kadar gelen tarihi bilgiler verilmiştir (Râzî, 1375, s. 349; Şebânkâreî, 733/1332-1333, Unan, 2021, s. XV-XX; Kurtuluş, 2010, s. 390-391).

Eserden Saffârililer'in kuruluş yılları, Sâmânîler, Gazneliler dönemi siyasi olaylar kısmında istifade edilmiştir.

Târih-i Sîstân

Müellif ya da müellifleri bilinmeyen anonim bir eserdir. Eser, Sîstân'ın tarihini anlatan yerel tarih yazıcılığının önemli bir örneğidir. Eser Farsça olarak 445/1053-54 yıllarında V/XI. yüzyılda kaleme alınan ve daha sonra başka müellifler tarafından 725/1324-1325 yılında tamamlanan değerli bir eserdir. İran coğrafyasında İslam fetihlerinden itibaren üç asır boyunca ilmi ve edebi eserler arapça olarak kaleme alınmış fakat IV/X yüzyılın ortalarından itibaren bu durum değişmeye başlamıştır. İran coğrafyasında mahalli hanedanların da ortaya çıkışı ile Farsça eserler verilmeye başlanmıştır. Bu dönem Farsça tarih yazıcılığının ilk örneğini veren Taberi'nin Târihü'l-ümem ve'l mülük adlı eserini Sâ mânî veziri Ebû Ali Bel'ami tarafından 352/963 yılında Sâ mânî hükümdarı Mânsur b. Nuh adına yaptığı muhtasar tercümesidir. Bel'ami'den sonra Farsça tarih yazıcılığını Gazneliler devam ettirmiştir. Bu dönemde tarih yazıcılığı genel tarihler, özel tarihler, şehir ve bölge tarihleri olarak üç farklı şekilde kaleme alınmaya başlamıştır. IV/XI yüzyılın ilk yarısından itibaren bu anlamda üç önemli eser yazılmıştır. Bunların ilki Gerdizi tarafından kaleme alınan Zeynü'l Ahbâr ikincisi Beyhâki tarafından yazılan Tarih-i Beyhâki üçüncüsü ise müellifi bilinmeyen ve bu değerli eserler arasında yerini alan Tarih-i Sîstân'dır. Asıl nüshasında ismine rastlanmayan eser "Tarih-i Sîstân", "Fezail-i Sîstân, "Ahbar-ı Sîstânnâme" olarak farklı isimlerle anılmıştır. Eser dönemin V/XI uslu p özelliklerini taşımakta ve Bel'ami'nin uslubunu yansıtmaktadır. Sade, akıcı dil kullanılmış ayrıntıya ise girilmemiştir. Fazlaca Farsça kelime ve terim kullanmanın yanında isim ve dua cümleleri haricinde arapça kelime az kullanılmıştır. Eserde yöresel sözler dikkat çekmektedir. Eser olayları kronolojik olarak anlatmakla beraber doğrudan ve kesin bir dille aktarılmıştır. Eser, diyalog ile başlar hamd ve giriş olmadan Sîstân'ın kuruluşundan bahseder. Eser Sîstân'ın nitelikleri, üstünlüklerini anlattıktan sonra İran'ın eski kralları ve onların Sîstân ile ilişkileri hakkında bilgi verir. Eser, 445/1053 yılına kadar olan tarihi olayları aktarır. Daha sonra 725/1324 yılına kadar olan gelişmeleri ele alır. Tarih-i Sîstân, Hz Osman 24-36/644-656 döneminde Sîstân'ın fethedilmesi, Arapların bölgeye gelişleri, Tâhiriler, Saffârilere, Sâ mânîler, Gazneliler ve Selçuklular'ın yönetimi altındaki Sîstân'ı ve Moğolların gelişine kadar olan tarihi olayları aktarır. Eser Saffariler'in yönetimi altındaki Sîstân'ı anlatırken geniş bilgiler sunması eseri daha kıymetli kılmaktadır. Eser, siyasi tarih dışında sosyal ve kültürel hayat ile ilgili bilgiler de sunmaktadır.

Tarih-i Sîstân'ın iki el yazması günümüze ulaşmıştır. Eserin 864/1459-1460'da transkripsiyonu yapılmıştır. İlk olarak 1299-1302/1881-1884 de İran gazetesinde tefrika halinde yayınlanmıştır. Daha sonra Muhammed Tâki Bahar (Melikü's-Şûarâ) tarafından 1925'te bulunan nüshasına eklenen giriş ve açıklamaları ile birlikte 1314/1935'te Tahran'da ilk neşrini yapmıştır. Eser, L. P. Smirnova tarafından Rusya'ya çevrilerek 1971'de Moskova'da yayınlanmıştır. Eser 1976'da Milton Gold tarafından İngilizceye çevrilerek Roma'da yayınlanmıştır. Muhammed Taki Bahar tarafından neşredilen Tarih-i Sîstân 1381/2002'de Fatıma Safaî ve Mino Encümendî tarafından tipografik düzeltmeler yapıldıktan sonra Moin yayınevinden Tahran'da ilk baskısı yapılmıştır. Eserin Tarih-i Sîstân'da Selçuklular ile İlgili Bilgiler başlığı adı altında makalesi Tülay Metin tarafından yapılmış ve Vural Öntürk tarafından Türkçe çevirisi 2018'de İstanbul'da yayınlanmıştır (Şinasi, 1337, s. 44-45; Özgüdenli, 2011, s. 54-55; Şafak, 1352, s. 205; Metin, 2014, s. 311-313; Raza, 2005-2006, s. 1296-1298; Şeşen, 1998, s. 82; Tarih-i Sîstân, 445-725, Bahar, 1381, s. 12). Çalışmamızda eserin her sürecinden istifade edilmiştir.

el-Ahbârü't-Tivâl (Eskilerin Haberleri)

Eserin müellifi Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend ed-Dîneverî'dir. Irak'ın Fars bölgesinde yerleşim yeri olan Dîneverî'de H. III. yüzyılın başlarında doğmuş ve bu yere nisbet edilmiştir. Aslen İranlı olan Dîneverî hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Müellif birçok alanda yirmi beşten fazla eser yazmış ancak, çoğu günümüze ulaşmamıştır. Dîneverî'nin botanikle ilgili yazdığı eser ile tarih alanında yazdığı bu eser günümüze ulaşmıştır (Hamîdullah, 1994, s. 356-358; Günaltay, 1991, s. 52-53).

Eserden Hz. Ömer dönemi İran'ın ve Sîstân'ın fethi, Hz Ali döneminde Sîstân'ın siyasi süreçleri, Abbâsiler bahsinde de istifade edilmiştir.

el-Bidâye ve'n-Nihâye

Eser, İbn Kesîr İmâdeddin İsmail b. Ömer Dîmaşki tarafından yazılmıştır. Müellif, tarihçi kimliğinin yanı sıra hadis, müfessir ve fıkıh alimidir. İbn Kesir 774/1373 yılında Dîmaşk'ta ölmüştür. Eserini genel tarih olarak kaleme almıştır. İnsanlığın yaratılışından İslamiyetin doğuşuna kadar olan olayları konularına göre anlatan müellif, İslamiyetten sonra 765/1365 yılına kadar ise tarihi mevzuları kronolojik sıra ile ele almıştır. Tarihi olayların sonunda o yıl ölen önemli kişiler hakkında kısa bilgi vermesi eseri biyografik açıdan zengin kılmaktadır. On dört cilt olarak yazılan eser aktardığı bilgiler bakımından

önemli bir kaynak eser olmaktadır. Eserin tamamı Mehmet Keskin tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir (Özaydın, 1992, s. 131-132; Demirayak, 2016, s. 624; Brockelmann, V/2, s. 761-762). Eserden, Araplar döneminde Sîstân'da meydana gelen siyasi olayları aktarırken VII, VIII ve IX. Ciltlerinden istifade edilmiştir.

Târîh-u Buhârâ

Eserin müellifi Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer b. Zekeriyyâ b. el-Hattâb b. Şureyh en-Nerşahî'dir. Hayatı hakkında bilgi yok denecek kadar azdır. Buhara'nın köylerinden Nerşah'da 286/889 yılında doğmuştur. Yazarın tek bilinen eseri olan Târîh-u Buhârâ'sını Arapça olarak kaleme almış ve 332/943-44 yılında tamamlamıştır. Yazarın Sâmânî emirlerinden Nuh b. Nasr'a ithaf ettiği bu önemli eser, 522/1128-1129 yılında Ebû Nasr b. Ahmed b. Muhammed b. Nasr el-Kubâvi tarafından Farsaya çevrilmiştir. Nerşahî'nin Târîh-u Buhârâ'sı İslamiyetten önceki Orta Asya'nın durumu hakkında ve daha sonra Araplar'ın bölgeye gelişleri hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Eser, Emeviler, Abbâsiler, Sâmânîler, Karahanlılar, Selçuklular, Harizmşahlar, Karahıtaylar ve Moğollar tarihi hakkında kıymetli bilgiler sunmaktadır (Minorsky, 1964, c. IX. s. 197-198; Duman, 2013, s. XII-XIII; Samur, 2006, s. 562-563). Eserden Sâmânîler bahsinde faydalandık.

Selçûknâme

Selçûknâmeler, Selçuklular tarihini anlatan eserlerdir. Selçuklu tarihi Türk tarihi açısından ne kadar önemliyse, İslam tarihi bakımından da o kadar öneme sahiptir. XI. yüzyıldan itibaren Selçuklular ile ilgili eserler yazılmaya başlamış ancak, bunların bir kısmı günümüze ulaşmamıştır. Zahîrüddîn-i Nîsâbü'rî'nin kaleme aldığı eser günümüze ulaşan ilk Selçûknâme'dir. Nîşâburlu bir aileye mensup olan Zahîrüddîn-i Nîsâbü'rî'nin (ö. 582/1186) bilinen tek eseri olan Selçûknâme 1177-1186 yılları arasında Irak Selçuklu Sultanı tarafından II. Tuğrul adına kaleme alınmıştır. Farsça yazılan eser, Selçuklular'ın kuruluşundan itibaren başlayarak Irak Selçuklular'ı döneminde gelişen siyasi olaylara yer vermektedir (Günaltay, 1991, s. 416-417; Özgüdenli, 2013, s. 102-103; Yıldırım, 2012, s. 151-152; Merçil, 2009, s. 397-398). Eserin Farsça baskısından Selçuklular'ın Sîstân hakimiyeti bahsinde istifade ettik.

Bursalı Ahmed b. Mahmûd'a (ö. 977/1569-70) nisbet edilen eser Türkçe olarak yazılmıştır. Müellif daha çok Büyük Selçuklular zamanı anlatmakla beraber Irak, Kirman ve Anadolu Selçukluları hakkında da kısa fakat önemli bilgiler vermektedir. Yazar temel

kaynağının Ali b. Nâsır el-Hüseynî tarafından yazılan Ahbârü'd-devleti's-Selcûkıyye isimli eser olduğunu belirttikten sonra Ebûl-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem ile Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-zamân fî târîhi'l-a'yân adlı eserlerden de faydalanmıştır (Merçil, 2009, s. 397-398; Ahmed b. Mahmûd, Merçil, 1977, s. XI-XIV). Erdoğan Merçil'in I ve II cilt halinde yayınladığı eserden Selçuklular Sîstân hakimiyeti bahsinde faydalanıldı.

II. COĞRAFİ KAYNAKLAR

Kitâbu'l-Buldân (Ülkeler Kitabı)

Müellifin künyesi Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kub İshâh b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Ya'kûbî'dir. Müellifin doğum tarihi hakkında net bir bilgi olmamakla beraber III/IX. yüzyılın başlarında Bağdad'da doğmuştur. Müellifin ölümü 292/905 olarak düşünülmektedir. Dönemin en önemli tarihçi ve coğrafyacılarından biridir.

Ya'kûbî'nin büyük dedesi Vâzih Abbasilerin devlet yönetiminde önemli görevler almıştır. Dedesi ve babası da istihbarat ve posta teşkilatında önemli görevlerde bulunmuşlardır. İdari hayatı yakından gören Yâ'kûbî'de Ermenistan ve Horasan'da uzun müddet kalmış ve Tâhirîlerde memurluk görevinde bulunmuştur. Yâ'kûbî genç yaşta birçok seyahatlerde bulunmuştur. Gittiği yerlerde o ülkenin coğrafik özelliklerinin yanında kültürel özelliklerinden siyasi yaşamdan ve vergilerinden bahsetmiştir. Şehirler ve ülkeler arası seyahat ederken güvenilir kişilerden işittiklerini de kaydetmiştir. Kitâbu'l-Buldân, coğrafik bilgiler içeren değerli bir eserdir. Yoğun araştırmaları ve seyahatlerden edindiği bilgiler neticesinde yazmaya başlayan Yâ'kûbî, eserini 278/891'de tamamlamıştır (Ya'kubi, 278/891, Ağarı, s. 5-7; Şeşen, 1998, s. 51-52; Âyeti, 1382, s. 1-2; Ağarı. 2013. 287-288; Minhâ. 1431. 5; Juynboll. 1861. 3-4). Eserden Sîstân'ın coğrafi özellikleri, idari bölgeleri ve Sîstân valileri anlatılırken istifade edilmiştir.

Kitâbu'l-mesâlik ve'l-memâlik (Yollar ve Ülkeler Kitabı)

Eserin müellifi Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah b. Hurdazbih el-Bağdadi el-Fârisi'dir. Hurdazbih III/IX. asırda ilk coğrafya eseri yazan İslam coğrafyacısıdır. Bu nedenle coğrafyacıların babası olarak adlandırılmaktadır. Ataları Zerdüşt olan Hurdazbih'in büyük dedesi Abbasiler döneminde İslamiyeti kabul etmiş, babası ise Halife

Me'mun döneminde Taberistan valiliği yapmıştır. Horasan'da doğup Bağdad'da büyüyen İbn Hurdazbih iyi bir eğitim almıştır.

Hurdazbih Abbasi halifesi Mu'temid döneminde önce Cibal eyaletinde posta ve istihbarat görevine daha sonra da Bağdad ve Samarra'da aynı görevin başına getirilmiştir. Müellif, bu görevde iken derlediği belge ve bilgiler ile eserini 232/847 yılında yazmıştır. Bu durum eseri daha kıymetli ve güvenilir kılmaktadır. Müellif eserinde Abbasiler döneminde müslümanların diğer ülkeler ile ticaret yaptıkları yolları, idari bölgeleri, alınan vergiler ve miktarları hakkında bilgiler vermektedir. Önemli coğrafi bilgiler içeren bu kıymetli eser kendisinden sonra gelen tarihçi ve coğrafyacıların eserlerine kaynak olmuştur. (Ağarı, 2019, s. 5-7; Demirayak, 2016, s. 659; İbn Khordâdhbeh, 232/847, De Goeje, 1889, s. VII-XII; Günaltay, 1991, s. 422-427; Sayyid Maqbul Ahmad, 1999, s. 78-79). Eserden Sîstân şehirlerini, Sîstân'ın diğer bölge ve şehirlere giden ticaret yolları hususunda istifade ettik.

Takvîmu'l-Buldân

Eser, Ebü'l-Fidâ el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddin İsmâil b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbi tarafından yazılmıştır. Müellif 671-72/1273'te Şam'da doğmuş 732/1331'de Hama'da vefat etmiştir. Selâhaddin Eyyubi'nin yeğeni aynı zamanda Eyyubilerin Hama kolunun kurucusu Takıyyeddin Ömer'in soyundan gelmektedir. Müellif, kurtuluşun babası anlamına gelen Ebü'l-Fidâ künyesi ile tanınmıştır. Kendini çok iyi yetiştiren Ebü'l-Fidâ, nesir, şiir ve besteleri olmakla beraber tarih, fıkıh, tıp ve coğrafya üzerinde çalışmalar yapan alim, saygın ve eğitimli bir kişiliktir.

Müellif eserini oluştururken kendinden önce yazılmış olan İslam coğrafyacıların eserlerinden yararlanmıştır. Bunların başında İbn Havkal, İbn Hurdâzbih, İbn Sâid ve İdrisi ile beraber zamanımıza ulaşmayan eserler oluşturmaktadır. Ayrıca çağdaş olduğu seyyahların tanık olduğu bilgilere de başvurmuştur. 721/1321'de tamamladığı eserinde ilk defa tablo sitemini kullanan müellif astronomik cetveller ile enlem ve boylamları belirtmiştir. Müellif eserini İdrisi gibi iklimlere bölmüş yirmi sekiz iklim olarak belirlemiştir. (Reinaud, 1860, s. VII-XLI; Günaltay, 1991, s. 204-218; Ebü'l-Fidâ, 721/1321, 2017, s. 7-13; Avcı, 2010, s. 492-493; Özaydın, 1994, s. 320-321). Takvîmu'l-Buldân'ın yirmi sekiz iklim içinde on dördüncü iklim olarak belirttiği Sîstân bölümünden, Sîstân'ın tarihi coğrafyası ve sosyo-kültürel bahsinde faydalandık.

el-mesâlik ve'l-memâlik

Sûratu'l-arz, Yerin Haritası olarak da bilinen eserin müellifi Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Âli b. Havkal en-Nasîbî el-Bağdâdî'dir. Aslen Nusaybinli olup Bağdad'da yaşamıştır. İyi bir eğitim alarak kendini yetiştiren Müellif IV/X. yüzyılın en önde gelen coğrafyacılardanıdır. İbn Havkal kaleme aldığı eserini 367/977'de tamamlamıştır. Gençliğinde ticaretle uğraşan İbn Havkal coğrafi eserler okumuş; tüccar ve seyyahlardan dinlemiş olduğu bilgileri toplamıştır. Fakat bu bilgileri yeterli görmeyen İbn Havkal hem ticaret yapmak hemde yazacağı eseri için farklı bölgelerden coğrafi bilgiler toplamak için 331-367/943-977 tarihlerinde Bağdad'dan ayrılmıştır. İbn Havkal, İstahrî ile görüşmüş yine çağdaşı olan el-Makdisî'nin bizzat tuttuğu notları esas olarak eserini kaleme almıştır. İbn Havkal eserinde İslam coğrafyası içinde bulunan ülkeleri Belhî tarzında anlatmış ve haritalar kullanmıştır. Eserinde coğrafi bilgiler dışında, ülkelerdeki sosyal hayattan, vergilerden, din ve mezheplerinden, önemli binalarından ve ticaretlerinden bahseden ayrıntılı bir coğrafi eserdir (Demirayak, 2016, s. 662-663; Şeşen, 1998, s. 101-102; Miquel, 1967, s. 786-788; Şeşen, 1999, s. 34-35). Eserden Sîstân'ın tarihi coğrafyası ve sosyo-kültürel bahsinde faydalandık.

el-Mesâlik ve'l-Memâlik

Müellifin tam adı Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî be'l-kerhi'dir. İran'ın İstahr şehrinden olan müellif X. asrın önde gelen önemli coğrafyacılardanıdır. Kaynaklarda hayatı ile ilgili yeterli bilgi mevcut değildir. İstahrî eserini yazmadan önce seyahatlerde bulunmuş Asya'nın birçok bölgesini ve Hind sınırına kadar İslam ülkelerini tanımak ve bilgi oluşturmak amacıyla ziyaret etmiştir. Müellif seyahatlerinden edindiği bilgiler dışında çağdaşı olan önemli coğrafyacıların eserlerinden yararlanmıştır. Zengin bir içeriğe sahip olan eserde İstahrî, renkli haritalar kullanmış, yeryüzü şekilleri, ülkeler, şehirler, kasabalar, nahiyeler, yollar dağlar nehirler, göller ve sosyal hayattan bahsetmiştir. Müellifin günümüze ulaşan ve bilinen tek eseridir. Eser batı dillerine ve Farsçaya çevrilmiştir. (el-İstahrî, 318-340/930-952, s. 3-5; Tolmacheva, 2001, s. 203-205; Demirayak, 2016, s. 659-660; Şeşen, 1999, s. 101; Ağarı, 2020, s. XI-XII). Eserden Sîstân'ın tarihi coğrafyası ve sosyo-kültürel bahsinde istifade ettik.

Ahsenü't-Tekâsîm

Tam adı Ebû Abdullah Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekr el-Bennâ el-Mukaddesi eş-Şâmi el-Beşşarî'dir. H. 335/946-47 yılında Beytü'l Mukaddes veya Beytü'l Makdis olarak bilinen Kudüs'de doğmuştur. Doğduğu yere nisbetle kaynaklarda Mukaddesî veya Makdisî olarak geçmektedir. Hayatı hakkındaki bilinenler eserindeki yazdıklarından ibarettir.

Tam adı Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-ekâlim olan eseri 378/399 yılı civarında tamamlayan müellif, fiziki ve beşeri coğrafyayı birleştiren ve ilk defa eserinde terminolojiyi kullanan coğrafyacıdır. Müellif yirmi yıl İslam coğrafyasında seyahat ederek bilgiler edinmiştir. Eser ilk olarak Arap yarımadasını tasvirle başlar, Mekke ve Medine'den detaylı olarak bahseder. İslam coğrafyasını on dört bölgeye ayırır; bunların altı tanesi Arap ülkeleri kalan sekizi ise Acem ülkeleridir. Müellif bahsettiği bölgelerdeki yerlerin coğrafi haritasını çıkarmış ve renklendirme yapmış ayrıca bölge halkının nüfusunu, din ve mezheplerini, örf ve adetlerini, iktisadi durumu, ticareti gibi detaylı bilgilere yer vermiştir. Eser farklı dillere çevrilmiştir (Mukaddesi, 378/988, Batur, 2015, s. 7-13; Demirayak, 2016, s. 660-661; Şeşen 1999, s. 102-103; Bilge, 1989, s. 179-180; Tolmacheva, 2003, s. 431-432; Makdisî, Goeje, 1906, s. 2-110). Eserden Sîstân'ın tarihi coğrafyası ve sosyo-kültürel bahsinde sıkça istifade ettik.

Mu'cemu'l-Buldân

Eser Ebû Abdillâh Şihâbuddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî tarafından kaleme alınmıştır. Coğrafyacı, tarihçi, edip ve seyyah olan müellif 574-575/1178-1179'da Anadolu'da doğmuş beş-altı yaşlarında esir edilerek Hamalı bir tüccara satılmış 1119 azad edilmiştir. İyi bir eğitim almış olan müellif özgür olduktan sonra seyahat etmiştir. Müstensihlik yapan yazar, gittiği yerlerin kütüphanelerinde yazacağı eseri için çalışmalar yapmıştır. Eser, coğrafya alanında yazılmış en meşhur ve en zengin coğrafya sözlüğüdür. Müellif eserinde, şehir, köy, dağ, vadi, deniz, nehir, göl vs. adlarını alfabetik listesini vermiş ve o bölgenin enlem ve boylamlarını belirtmiştir. Eserinde hikayeler, efsaneler, Kuran ve hadisten referanslar, o bölgenin müslümanlar tarafından ne zaman feth edildiği, önde gelen alimleri gibi tarihi bilgilerden de bahsetmiştir.

Eser IX. yüzyıldan X. yüzyıla kadar yazılmış olan müslüman coğrafyacıların eserlerini sentezlemenin yanında şiirsel alıntılar yapmış bahsettiği yerlerin din, kültür, etnoloji, edebiyat ve siyasi olaylarına da değinerek kapsamlı coğrafi ansiklopedi mahiyette olmasını sağlamıştır ve eserini 1224'te tamamlamıştır.

Eser ilk defa 1868'de Wüstenfeld tarafından Leipzig'de yayınlanmış daha sonra eser Ahmed eş-Şinkîfî tarafından tahkik edilerek 1906 Kahire'de ve 1955'te beş cilt halinde Beyrut'ta yayınlanmıştır (Tolmacheva, 2003, s. 1301-1302; Şeşen, 1999, s. 135-136; Demirayak, 2016; Avcı, 2013, s. 288-291). Eserden Eserden Sîstân'ın tarihi coğrafyası bahsinde ve yer ve isim tanımlarının açıklamasında istifade ettik.

Hudûdu'l-âlem

Genel bir coğrafya kitabı olan eserin yazarı bilinmemektedir. 372/982 yılında Farsça olarak kaleme alınmış ve Afganistan'ın kuzeyinde Cüzcan bölgesinde hakimiyet kurmuş olan Ferigunîler hanedanına mensup Ebû'l-Hâris Muhammed'e sunulmuştur. Coğrafya alanında en eski kaynaklardan olan eserin tam adı Hudûdu'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-mağrib'dir. Eser; yeryüzü özellikleri, denizleri, nehirleri, dağları, çölleri, ülkeleri, çeşitli kavimleri ve ırkları ve bu ırkların örf, adet, geleneklerinden bahseden geniş bir konuya sahip olan coğrafya ansiklopedisidir. Eser ilk defa Barthold tarafından yayınlanmış daha sonra Minorsky tarafından Hudûd al-Âlem 'The Regions Of The World' adıyla İngilizceye tercüme edilmiş ve 1937 yılında Londra'da yayınlanmıştır. (Bahar, 1337, c. 2, s. 17; Yıldırım, 2012, s. 538-539; Kurtuluş, 1998, s. 304). Çalışmamızda Minorsky tarafından İngilizceye çevrilen eseri kullandık. Sîstân'ın coğrafi özelliklerini ve şehirlerini anlatırken faydalandık.

BİRİNCİ BÖLÜM

SİSTÂN'IN TARİHİ COĞRAFYASI VE BÖLGEDEKİ ÖNEMLİ MERKEZLER

1.1. SİSTÂN ADI

Tarihi çok eski çağlara kadar uzanan Sîstân, İran'ın güneydoğusunda, Afganistan ve Pakistan ile sınırı olan tarihi bir bölgenin adıdır. Firdevsî'nin Şâhnâme adlı eserinde belirtildiği gibi Sîstân, İran'ın milli kahramanları olan Sâm, Zâl ve Rüstem'in anayurdu olan kadim bir bölgenin adıdır. Şehrisuhte ve Kûhîhâce'de bulunan harabeler o bölgede yerleşik hayatın daha eskilere dayandığını göstermektedir. Sîstân ve çevresi tarihi süreç içinde sırasıyla Pers, Part ve Sâsânî, devletlerine bağlanarak varlığını devam ettirmiştir (Özgüdenli, 2009, s. 274).

Sîstân adının kökeni, MÖ I. bin yıllarının sonlarına doğru bugünkü Afganistan ve Kuzeybatıya hakim olan Hint-Avrupa İskit halkı olan Sakalardan gelmektedir (Bosworth, 1997, s. 681). İran bölgesine Bactria'dan veya Hindistan üzerinden güney-batıya göç eden ve Saka halkının başka bir kolunu oluşturan Sakalar, MS I. yüzyıllarda Orta Farsça'da “*Sakaların ülkesi*” anlamına gelen ve Sakastan ismini alan, Dragia, (Göl Kenarı) ve Arahoz (Argendab Vadisi) arasında küçük bir yere yerleşmişlerdir. Daha sonra bu bölgede genişleyerek Gilmend-Argendab adının son ifade şekliyle “*Seistan-Sîstân*” olarak tüm bölgeye yayılmışlardır (Özgüdenli, 2009, s. 274; Bosworth, 1997, s. 681; P'yankov, 2002, s. 926).

Avesta'da, Sîstân Bölgesi için “*Heatumant Ülkesi*” yani Helmand Nehri Ülkesi olarak geçmektedir. Erken dönem Yunan coğrafi kaynaklarında Erymandus olarak geçen Helmand Nehri ülkesi olarak bilinmekle beraber; I. Darius'un Behistun Yazıtında ise Zara(n)ka Zra(n)ka olarak (Zerengi-Zaranka Denizinin adı) olarak ifade edilmektedir. Ünlü tarihçi Heradot'a göre ise Sarangai'nin ülkesi, Büyük İskender zamanının Drangianası ve Charax'lı Isidore'nin Zarangiane'si adıyla MS I. yüzyıllarda kullanılmıştır. I. Şâpûr zamanındaki Nakş-ı Rüstem yazıtında ise Sakastan veya Sagastan şeklinde geçmektedir (Bosworth, 1997, 681; Hüseyin b. Meliki Gıyaseddin Muhammed, H. 1027-1038, 1344, s. 13).

Sîstân adı, bilinen ilk yerel kaynak olan Târîh-i Sîstân'da farklı isimlerle zikredilmektedir. Kaynak eserde, günümüzdeki kullanımı olan Sîstân adı yanında, Zâvul, Zerenc ve Nimrûz olarak adlandırılmıştır. Kaynakta geçen isimleri şöyle açıklayabiliriz: Dahhak ve Gerşâbs arasında geçen bir konuşmada, Dahhak'ın Şebestan'a (kadınların bulunduğu yer) gitmek istediğini söylemiş fakat Gerşâbs ise bulundukları yerin Sîvestân olduğunu söylemiştir. "Siv, Sivlerin yeri", (savaşçı erkeklerin yeri) olan Sîvestân olarak adlandırılmıştır. Kelimeden vav harfinin düşmesiyle Sîstân denmiştir. Bu yer daha sonra Şaristan adıyla yönetim merkezi olarak kullanılmıştır. Bu bölgenin halkı evlerini su ve çamurdan inşa etmişler ve buna nisbetle Zâvul¹ ismi ile adlandırılmıştır. Zerenc ismi de kullanılmıştır. Zal-u Zâr'ın, yerleşim alanları, kanalları ve ekili alanlarını halkı için en iyi şekilde inşa ve imar etmiştir. Bundan dolayı Piş-i Zirih'deki² bu yerlerin Arapça kullanımı olan Zalik el-Atik Zâlık-ı Hadîs, olmakla beraber İranlılar bu yerler için Zâl-ı Köhne ve Zâl-ı Nev ismini kullanmışlardır. Yine Zâl-u Zâr'ın Bosko'yu (Sîstân'a bağlı köy) inşa eden kişi olması itibarıyla Bosko'da iş gücü sahibi, ileri gelen kişileri tarafından, Sîstân'ın tamamının Zâl'ın açık renk altın sarısı saç anlamına gelen "Zereng" (Zerurenc olan kelimeyi konuşmada iki harfini eksilterek söylemişlerdir) ismini vermişlerdir. Ayrıca Nimrûz (Gün Ortası) olarak da isimlendirilmiştir (Târîh-i Sîstân, 445-725, Hş. 1314, s. 21-23).

Firdevsî'nin Şahnâme eserinde Sîstân adı: Zâbil, Zâbilistan ve Nîmrûz olarak geçmektedir. Bu isimler Rüstem'in efsanevi kahramanlıkları anlatılırken, Kâvûs'un, "Senin gibi, zamanın bir eşini daha görmediği bir kahraman yeryüzüne getiren Zâl-ı Zer'e ve seni yetiştiren Zâbilistan topraklarına binlerce aferin olsun", yine Rüstem'in Turanlı Türk pehlivan için savaşacağı zaman Kâvûs'un Rüstem'e yazdığı mektupta "Zâbil'den kalkıp her yana savaşın çılgınlıklarını saçacağını ummaktayım", ayrıca Zâl'a övgüler sunarken "O Sâm'ın oğlu ve Nîmrûz ülkesinin padişahıdır" gibi ifadelerle Sîstân'ın kadim zamanlarda farklı isimlerle kullanıldığı görülmektedir (Firdevsî, 370-394, 2005, s. 170-307-365).

Arap coğrafyacılar kaynaklarında Farsça Segistan-Sakastan kelimesinden ilham alarak Sicistan olarak kullanmışlardır (Strange, 1905, s. 411; Özgüdenli, 2009, s. 274).

¹ Farsça'da çamur anlamına gelen *gil*

² Piş-i Zirih, Sistan'ın bugünkü Piş-i Ab bölgesindedir (Metin, 2014, s. 309-339)

Mu'cemu'l Buldan'da Sîstân adının aslen Sukkân ve Segistan olduğunu ayrıca Zerenc isminden önce Sîstân şehri için Râm-ı Şehristân dendiğinden bahseder (Yâkut el-Hamevi, 625/1228, s. 190).

Horasan'ın güneyinde yer alan bu bölge için Gazneliler ve Selçuklular zamanında Sîstân adının sıkça kullanıldığını görmekteyiz. Daha sonra bu bölgede 5/11. yüzyıldan sonra yerel yöneticiler tarafından Nîmrûz Melikliği kurulması ile; Nîmrûz adı kullanılmaya başlanmıştır (Bosworth, 1997, s. 681; Özgüdenli, 2009, s. 274). Sîstân ve Sicistan günümüzde halen kullanılan biçimleridir.

1.2.SÎSTÂN BÖLGESİNİN GENEL SINIRLARI

Sîstân, eski çağlardan beri devam eden coğrafi özellikleri ve koşulları nedeniyle çevresindeki ülkelerden izole olmuş, bu sayede kendine özgü içyapısını ve özelliklerini korumuştur. Bu izolasyon Sîstân'ın tarihini ve medeniyetini derinden etkilemiştir (Tate, 1910, s. 110).

Coğrafi olarak Sîstân, dört bir etrafı çöllerle çevrili bir bölgedir. Bölge batıdan, Horasan, güneyden, Sîstân-Fars-Kirmân arasındaki çöl, doğudan Sîstân-Mekrân arası çöl, kuzeyden ise Hind arazisi ile çevrelenmiştir. Sîstân, uzunluk olarak, Horasan'dan İndus Nehri'ne; genişlik olarak ise Kirmân'dan Hindistan sınırına kadar olan bölgeyi kapsamaktadır (Ebü'l- Fidâ, 721-1321, s. 276; Öntürk, 2018, s. 46-47).

Sîstân, deniz seviyesinden ortalama 482 m./1580 fit yükseklikte sığ bir havza olup en alçak yeri yaklaşık 12m./40 fit daha alçak olan Gaud-i Zirih'in güneyindeki çöküntüsündedir. En yüksek noktası ise Hamun-i Puzak ile Gaud-i Zirih arasındaki bölgenin seviyesinden 120 m./400 fit kadar yükselen ve yerel bir ermişin adı³ ile anılan Kuh-i Hâce'dir. Etrafı bataklıklarla çevrili olan bu bölge su baskını zamanlarında bir ada gibi yükselir (Bosworth. 1997. s. 682).

Kaynaklar Sîstân'ın çorak, kumluk ve sıcak bir yer olduğunu arazisinin düz olup dağların gözükmeyeceğini ve en yakın dağın Fere tarafında olduğunu aktarmaktadır.

³ Sistan'ın yassı zirveli, alçak ve ıssız meşhur Kuh-i Hâce Dağı, ismi doğrudan Hz. İbrahim'in soyundan geldiği söylenen evliya Hâce-i Serâ Serir'den gelmektedir. Bu evliyanın türbesi tepenin Kuzey ucunda bulunur ve Nevruz'da (21 Mart) yani yeni yılda bütün Sistan burada toplanır (Yate, 1900, 2002, s. 73, 82).

Sîstân ikliminin sıcak ve kurak olması yetiştirilen ürünlerin çeşitliliğini belirlemiştir. Sîstân'ın verimliliği ile bilinen alüvyonlu toprağı sayesinde hurma, üzüm, kavun, buğday, arpa, fasulye ve baklagiller gibi birçok yem bitkisi ve yiyecek ürünü burada bol miktarda yetişir. Ancak, bölgede çok az sayıda ağaç bulunmaktadır. Sîstân halkının yemeklerinde çoğunlukla kullandığı Hılât (Haltîn, Hıthıtın,) otu Sîstân çölünde bolca yetişmektedir. Bu ürünlerin ticareti, halkın zenginleşmesini sağlamıştır (Mukaddesi, 375/985, s. 306; Istahri, 318-340/930-952, s. 244; Ebü'l- Fidâ, s. 276; Yâkut el-Hamevi, 625/1228, s. 190; Strange, 1900, 2015, s. 411; Bosworth, 1997, s. 682).

Sîstân ikliminin bin yıl kadar önce Arap coğrafyacılar tarafından anlatılan mayıstan ekim'e kadar kuzeybatıdan esen kötü üne sahip yüz yirmi gün (باد صد و بیست روز) süren şiddetli rüzgârların olduğunu ve bu rüzgârların şiddetiyle topladığı kumun altında yerleşim yerleri ve ekin alanlarının kaybolduğu belirtilmektedir. Rüzgârların etkisiyle kumların yer değiştirmesi nedeniyle halk, önlerine set, çit ve duvar örmüştür. Bu çit ve duvarların altına delikler ve kapılar açarak rüzgârın kontrollü bir şekilde geçmesini sağlamışlar ve kumları istedikleri yerden başka bir yere taşımışlardır. Bu setler sayesinde rüzgâr ile birlikte hareket eden kumların, köyleri ve tarım arazilerini yok etmesini engellemişlerdir. Ayrıca rüzgârın şiddetli esmesi ile halkın buğday öğüten değirmenler yapmasını da sağlamıştır (Dımaşki, ö. 727/1327, s. 183; Ebü'l- Fidâ, s. 276; İbn Havkal, 987, s. 361; Yâkut el-Hamevi, 625/1228, s. 190; Bosworth, 1997, s. 682). Sîstân halkının, rüzgârın etkisiyle hareket eden kumların zararını önlemek amacıyla yaptıkları çitler ve duvarlar Orta Çağ dünyasında teknik anlamda gelişmiş olduklarını göstermektedir.

1.3. SÎSTÂN'IN NEHİRLERİ

Bölgenin iklim ve su kaynaklarının etkileri, Sîstân'ın topografyasında tarih boyunca sürekli değişiklikler meydana getirmiştir. Helmend, Havaş Rûd, Farah Rûd gibi önemli nehir kanalları düzenli olarak yer değiştirmiş olması Orta Çağ Sîstân'ın tarihi coğrafyasını önemli kılmıştır (Bosworth, 1997, s. 682).

1.3.1. Helمند

Günümüzdeki kullanım şekliyle Helمند⁴ Sîstân havzasının en büyük nehridir. Orta Çağ coğrafi kaynaklarında doğduğu yer hakkında kesin bir bilgi olmamakla beraber Gur topraklarının arka kısmından çıktığı söylenmektedir. Orta Çağ'da Gur Bölgesi olarak bilinen yer Gazne ve Bamyân arasındaki uzanan dağ kuşağından kaynağını alan bu bölge Afganistan'ın bir bölümünü meydana getirir. Yeni bilgiler ışığında ise Helمند Hindikuşların asi kızı tanımlamasıyla Kabil'in 60 km kuzeybatısında bulunan Baba Yağhma tepelerinden doğar ve 1100 km uzunluğu ile kuzeydoğu ve güneybatıya doğru akar (Ebü'l- Fidâ, s. 347; İbn Havkal, s. 362; İstahrî, 1927, s. 242; Strange, 1905, 2015, s. 417; Mukaddesi, s. 339; İbn Rüsteh, s. 281; Sargazi, 1393, s. 37).

Nehr-i Sicistan olarak da adlandırılan Helمند Nehri için Sîraceddin el- Verdi şöyle demektedir; İçine bin ırmak dökülür ve içinden bin ırmak çıkar, su ne azalır ne de artar (İbnü'l-Verdî, 822/1419, 1427/2008 s. 255). Kaynağından çıkan Helمند Nehri güneye doğru akarak Ruhhac sınırından geçip Beled-i Dâver topraklarından Büst şehrine ulaşır. Son olarak Sîstân'a varan nehir Zere Gölü'ne dökülür. Meliki Rutbil olan büyük şehir Zerenc'in ortasından geçen nehir Zerenc'e bir merhale kala çeşitli kollara ayrılarak birçok yerleşim yerini sular. Bu kollar, el-Taam, Basirud ve Senârûd'dur. Senârûd'dan ayrılan Şu'be Nehri otuz kadar köyü suladıktan sonra Mili (Meylî) Nehri ayrılır, Mili bölgesini sulayıp Zere Gölü'ne dökülür. Sîstân ve Büst arasındaki mesafede nehrin sularının arttığı zamanlarda gemiler ilerlemektedir. Ayrıca kaynaklarda Helمند Nehri üzerine Irak nehirlerindeki gibi taştan bir köprünün varlığından bahsedilmektedir (Ebü'l- Fidâ, s. 68; İbn Havkal, s. 362; Mukaddesi, s. 339; İstahri, 2020, s. 214; Ya'kûbî, 278/891, s. 58).

Helمند Nehri ve kolları suladığı yerleşim yerleri iskân görmüş, deltasında verimli araziler oluşmuştur. Helمند Nehri ve deltası verimli toprakları itibariyle Mısır'ın Nîl nehrine benzetilmiştir. Ayrıca Siyasi ve dini otoriteler de bu alanlara yerleşmiş ve farklı zamanlarda yönetimin merkezi olan şehirler kurmuşlardır (Tate, 1910, s. 128). Ülkelerde bulunan nehirler, o bölgenin stratejik olarak büyük önem taşımasını sağlar. Savaşlarda nehirler, yol gösterici nitelikte olup, büyük bir rol oynar.

⁴ İstahri'de Hindemend, Dîmaşkî ve İbn Rüsteh'de Hindmend, Mukaddesi Hirmîd, İbn Havkal Hilmend, Fütuhu'l-Büldan'da Hindmen, Tarih-i Sistan'da ise Hirmend olarak geçmektedir.

1.3.2. Havaş Rûd Nehri

Sîstân'ın üç büyük nehrinden ikincisi ise Havaş'tır. Bu nehir kaynaklarda Hâş, Havâş, Huvâş, Harud veya Havâş Rud, Huşk Rûd ve Herûd olarak geçmektedir. İbn Havkal ve Istahri'de Nehr-i Nişek, Mukaddesi Herirûd-Nehrü'l Herat, Tarih-i Sîstân'da da Hâş'tır (İbn Havkal, s. 362; Mukaddesi, s. 39; Istahri, 2020, s. 215; Strange, 1905, 2015, s. 421; Tate, 1910, s. 107; Bosworth, 1997, s. 682; Târîh-i Sistân, 445-725, Hş. 1314, s. 15-16) Bu nehir Yate'nin Khurasan And Sistan adlı eserinde ise Heri-Rud ve Hâş Rûd olarak karşımıza çıkmaktadır (Yate, 1900, s. 31).

Havaş Rûd Nehri, kaynağını Gur dağlarından, Dilaram denilen yerdeki tepelerden alır. Dilaram ve Sîstân arasında küçük ve verimli toprağa sahip olan, Zerenc'e bir günlük mesafede bulunan Havaş bölgesi kıyıları buyunca akan nehirdir. Birkaç kola ayrılan nehrin kollarından biri başkente gider. Bölgeyi sulayan nehir, Zere Gölü'ne dökülür (Mukaddesi, s. 340; Istahri, 2020, s. 215; Strange, 1905, 2015, s. 421; Tate, 1910, s. 109).

Mevcut bilgiler ışığında, Afganistan'ın merkezinde Kûh-i Baba silsilesinin batısında Merv havzasından, Dai Zangi Dağlarından 350 mil boyunca akan Herat Nehri olarak tanımlanmaktadır. Herât'ın güneyinde akan nehir şehrin 30 mil batısında yön değiştirerek kuzeye doğru akar. Yaklaşık 60 mil akan nehir İran ve Afganistan sınırını oluşturur. Tadjand Vahasını suladıktan sonra kumlar arasında kaybolan nehir, ilkbaharda yoğun akan suları sonbaharda azalır (Frye, 1986, s. 207).

Mukaddesi, Havaş Rûd Nehri sularının bölgeyi sulayıp gezdikten sonra Horasan'da bile eşi benzeri bulunmayan harika mimariye sahip bir köprüye kadar ulaştığından bahsetmektedir (Mukaddesi, s. 340).

1983'te bölgede gözlemde bulunan Yate'nin, Herî Rûd Nehrine ulaştıklarını ve nehir yatağının çoğunun kurduğundan ve çevrede tuzlu su birikintilerinin varlığından bahsetmektedir (Yate, 1900, 2015, s. 25). Aynı şekilde günümüze yakın olarak Havaş Nehri'nin⁵ daha az su tahliye ettiğinden ve kurak dönemlerde çoğu suyunun kurduğundan bahsedilmiştir (History of Environmental Change in The Sîstân Basin, Geneva 2006, s. 12). Günümüzde Havaş Nehri, Herat Nehri olarak geçmektedir.

⁵ Daha geniş bilgi için bkz. Pumpelly. (1905). Explorations In Turkestan The Basin of Eastern Persia and Sistan. 259

1.3.3. Farah Rûd Nehri

Orta Çağ coğrafya kaynaklarında Farah, Fereh ve Fere olarak geçen nehir, Helمند ve Havaş Rûd gibi kaynağını Gur'dan alır ve bölgeyi suladıktan sonra azalan sularını Zere Gölü'ne döker. Farah Nehri bölgedeki büyük şehirlerden olan Fere şehrine ait altmış kadar köyü aşarak geçer. (Istahri, 1927, s. 244; Mukaddesi, s. 339; İbn Havkal, 2004, s. 136; Târih-i Sîstân, 445-725, Hş. 1314, 2018, s. 39; Strange, 1905, 2015, s. 419).

Sîstân şehirlerin birbirine giden yolları üzerinde Cuveyn'den nehir kenarından yukarı gidilerek Farah Nehri üzerindeki köprüden geçilip Fere şehrine ulaşıldığından bahsedilmektedir (İbn Rûsteh, 2004, s. 304; Strange, 1905, 2015, s. 431).

Farah Rûd çağlar boyunca, deltası kuzeye doğru tepelerin eğilimli yüzeyinde geniş bir geçit açarak Sîstân çöküntü havzasına bakan Yamaç Dağı'nın ötesine geçerek akmıştır. Farah Rûd, günümüzdeki akış yönü kadim çağlardan beri aynı gözükmemektedir. Hamunlardaki höyükler ve ortaya çıkan antik kanallar halen nehir tarafından beslenmektedir (Tate, 1910, s. 117-118).

1.3.4. Bişlenk Nehri

Bişlenk Nehri'nden İbn havkal bahsetmektedir. Gur yakınlarından çıkan nehir aktığı yerleri suladıktan sonra geriye kalan suyunu Zere Gölü'ne döker. Ayrıca nehir adı ile paralel olan Bişlenk, nahiye olup kendi adında şehri olan ve Halaçlar olarak bilinen Türk kavminin yerleştiği bir memleket olarak da kaynaklarda geçmektedir (İbn Havkal, Arpça Metin, s. 352; Strange, 1905, 2015, s. 425).

1.4. SÎSTÂN BÖLGESİNDEKİ DAĞLAR

Dört tarafı çöllerle sınırı olan Sîstân düzlük bir arazidir. En yakın dağ Ferah civarındadır. Ancak, günümüzde sınırlar değişmiş olsa da dağların konumu daha net belirtilmektedir. Buna göre; Sîstân ve Belucistan eyaletindeki çoğu dağın eğilimi kuzeydoğu-güneybatı yönündedir. Sîstân'ın en yüksek noktası 1400 m. yüksekliğindeki Haş Şehri, en alçak yeri ise Umman Denizi kıyılarıdır. Sîstân ve Belucistan dağları doğu engebeli bölgesini ve doğu-güney yönünün yüksekliğini içeren İran'ın merkezi dağ silsilesinin bir parçasıdır. Bu dağlar her yere bağlı olmayıp ancak alçak havzalar mesafelerinde belirli aralıklar oluşturur. Dağların genişliği kuzeyden güneye indikçe ve

daha da uzaklaştıkça artar. Tam olarak Sîstân dağları kuzey-güney doğrultulu olan dağlar, batıdan Lut Çölü'ne, doğudan Sîstân ovasına doğru compact kıvrımlar içerir. Sîstân ovasına bakan Pelenge Dağı bölgenin en önemli dağıdır. Hamun Gölü ve Zabul'un batısında yer alan Kûh-i Hâce Dağı'nın bazalt masifi, Sîstân ovasının tek karmaşık yapısıdır (Sâzmân-ı Coğrafya-yı Nîruhâ-yı Musallah, 1379, c. 3. s. 3-4).

Yate'nin Horasan ve Sîstân adlı eserinde; Sîstân ve Afganistan seyahatindeki bilgileri aktarırken “*yolumuz kurak bir oavadan geçiyordu ve çok geçmeden Sîstân'ın yassı zirveli, alçak ve ıssız meşhur Kûh-i Hâce tepesi de görüldü*” diyerek bir nevi dağın tasvirini yapmaktadır (Tate, 1900, 2022, s. 73).

Tarih-i Sîstân eserinde Gümüş madeninin çıkarıldığı Tujeke Dağından da bahsedilmektedir (Öntürk, 2015, s. 41).

1.5. SÎSTÂN COĞRAFYASINDAKİ ÖNEMLİ MERKEZLER

Sîstân'ın önemli şehirleri şunlardır. Zerenc, Ruhhac, Havaş (Huvaş), Hısnû't-Tâk, Servan, Büst, Nih (Neh), Karnîn, Ferah (Fere-Farah), Cize (Cizeh), Rûzân, Kerkûye, Zemin Dâver, Zâlık/Sâlikân/Câlkân Kîş, Bağnin, Derğâş, Dartell (Tell-Tellü), Bişlenk, Bencevây, Kuhek, Gazne, Kasr, Sîvî, İsfencây, Câmân, Mâhkân, Vekissü, El-Asker, Bekrevâz, Kuvayn, Bekrâvâz (İbn Havkal, 1996, s. 349; Istahri, 1927, s. 238; Mukaddesi, 2015, s. 314-316).

1.5.1. Zerenc

Sîstân'ın başkenti ve büyük şehri olan Zerenc, İran'ın doğusunda Afganistan'ın güneybatısında Helmend Nehri'nin sağ kıyısında kurulmuştur. Zerenc (Zereng) ismini, Helmend Nehri'nin Zere (Zereh) Gölüne döküldüğü geniş alana verilen Grekçe Zarangiana (Zaranka, Zaranga) ve eski Farsça'da kullanılan Drangiana'dan almaktadır (Aydınlı, 2013, s. 282).

Ebü'l-Fidâ, Zerenc'in coğrafi konumunu, 89° 30' boylamda, 30° 32' enlemde olduğunu; diğer bir ifadeye göre 87° boylamda, 30° 30' enlemde olduğunu çizelge üzerinde göstermiştir (Ebü'l-Fidâ, 721/1321, 1840. s. 342).

İbn Havkal'ın; Kirmân ve Sîstân arasında Ram-ı Şehristân denen acemler zamanında eski bir şehir olduğunu Sicistan Nehri'nin buraya aktığını fakat Helmend

Nehri'nin yönünü değiştirmesiyle insanların oradan göç ederek Zerenc'i kurduğunu edindiği bilgilere dayanarak bahsetmiştir (İbn Havkal, 2014, s. 362).

Zerenc'in su ile dolu hendek ve kale ile çevrili şehir merkezi; etrafı kale duvarı/sur ile örülü dış mahalli/rabaz'ı vardır. İki bölümden oluşan ve tamamı demirden yapılmış olan görkemli beş kapılı ve kale ile çevrili bir şehirdir. Hendekteki sular doğal kaynaklardan dolmakta ve dolan su şehre dağıltılmaktadır. Suyun şehirdeki sokak ve evlere ulaştırılması ile zamanının en iyi mamur şehir olduğunu gösterir. Hendekten dış surla çevrili rabazdan dış mahallelere açılan on üç kapısı daha bulunmaktadır. Zerenc'in bu görkemli kapılarından iki tanesi Fars'a güneydoğuya doğru açılan Bâbu'l-Cedid (Yeni Kapı) ve Bâbu'l-Atîk (Eski Kapı)'dır. Bu iki kapı arasındaki mesafe azdır. Ayrıca Fars Kapısı olarak da bilinmektedir. Üçüncü kapı: Bâbu'l-Kerkûye'dir. Kuzeye, Horasan'a doğru açılan kapıdır. Dördüncü kapı: Bâbu Nişek Kapısı olup doğuya, Büst'e doğru olan kapıdır. Beşinci ve en çok kullanılan kapı ise: Bâbu't-Taâm Kapısıdır. (Yiyecek Kapısı) anlamında güneye doğru açılan bu kapı ile yerleşim yerlerine, çarşılar, bağ ve bahçelere varılır (Strange, 1905, 2015, s. 413; İbn Havkal, 2014, s. 359; Istahri, 1927, s. 238; Ebü'l-Fidâ, 2017, s. 277). Bu beş kapının haricinde rabaza açılan diğer on üç kapı ise Istahri ve İbn Havkal eserlerinde isimlerini tek tek vermiştir. Fakat bazı kapı isimlerin yazılışında farklılıklar göze çarpmaktadır. Rabazın on üç kapısından ilki Bâb-ı Minâ ile Fars'a çıkılır. Diğer kapılar ise: Bâb-ı Cürcân, Bâb-ı, Şîrek, Bâb-ı Şitârâk, Bâb-ı Şuayb, Bâb-ı Nev-cûyek/ (Istahri eserinde Nev-heyk) Bâb-ı el-Kân, Bâb-ı Nişek, Bâb-ı Kerkûye, Bâb-ı Esberîs (Istahri eserinde İsteris) Bâb-ı Ğancere, Bâb-ı Bâristân ve Bâb-ı Rûzkerân'dır (Istahri, 1927, s. 240-241; İbn Havkal, 1996, s. 349-350).

Başkent Zerenc'deki Mescidü'l-Câmi/Cuma Mescidi rabazda/dış mahalde Fars yolu üzerindedir, Bâb-ı Fars'dan girildiği zaman şehir merkezinde Dâru'l-İmâre/Hükümet Konağı ve caminin arkasında hapishane bulunmaktadır. Merkezde bulunan Hükümet konağı daha sonra rabaza taşınmıştır. Bâb-ı Tâam ve Bâb-ı Fars arasında Yakub b Leys ve kardeşi Amr b Leys'in sarayları bulunmaktadır. Şehirdeki bütün evler gibi bu saraylarda kil ve tuğladan inşa edilmiştir. Nemli iklim tahtanın kurtlanmasına sebep olduğu için kullanılmamıştır. Kerkûye ve Nişek kapısı arasında Amr b Leys tarafından Erk denen hazine binaları yaptırılmıştır. Çarşılar büyük caminin yanında toplanmıştır. Ayrıca rabaz'da da çarşılar bulunmaktadır. Bu çarşılardan fazla gelir elde edilmektedir. Amr b Leys'in burada kurduğu Sûk-ı Amr denen meşhur çarşısı

vardır. Günlük kirası 1000 dirhem olan bu çarşının gelirini Amr b Leys, cami, hastane ve Mescid-i Haram'a vakfetmiştir. Zerenc'in suyu boldur. Nehirlerden gelen sular Mescidü'l-Câmi yanında iki büyük havuzda toplandıktan sonra kanallar vasıtasıyla evlere, bağ ve bahçelere dağıtılmaktadır. Şehir, kar yağmayan sıcak bir iklime sahiptir. Toprakları tuzlu, kurak ve kumluktur. Şehir çevresinde bolca hurma yetişir. Düz bir arazi olup etrafında dağ yoktur (Istahri, 2020, s. 212-213; Ebü'l-Fidâ, 2017, s. 277; İbn Havkal, 2017, s. 360-361; Strange, 1905, 2015. s. 415).

360/971 yılında Zerenc'de çok şiddetli esen rüzgârın kumları kaldırdığını Cuma Cami'nin kumların altında kaldığını İbn Havkal eserinde detaylı bir şekilde anlatmaktadır (İbn Havkal, 1996, s. 350-351).

Rüstem'in memleketi ve atlarını bağladığı yerin izi olan olan Zerenc'i, (İbn Fakîh, ö. 300/912, s. 242), Mukaddesi şöyle anlatmaktadır Şehrin yarısını Erdeşir kalan kısmı ise Hüsrev tarafından kurulmuştur. Halkının zeki, kabiliyetli, başarılı, hafızası güçlü olup ilim öğrenmeye düşkün, hendeseden anlayan ticarete mahir kişilerdir. Fiyatların düşük yaşam seviyesinin yüksek ve meyvesinin bol olduğu bir şehirdir. Adeta Horasan'ın Basra'sıdır demektedir (Mukaddesi, 2015, s. 315).

1.5.2. Büst

Ebü'l-Fidâ'ya göre Büst şehri, 91° 33' boylamda, 32° 15' enlemde, diğer bir ifadeye göre 90° boylamda 33° enlemler arasındadır (Ebü'l-Fidâ. 2017. 278-279). Mukaddesi, Büst'ün başkent olduğunu ve kendine ait şehirleri ve 1100 köyü olduğunu ayrıca şehirlerinden bir kısmının ise Sîstân'a ait olduğunu ifade etmektedir. Ebû Zeyd'e göre ise Gazne ve Büst'ün Sîstân'a ait olduğunu, bazı coğrafyacılara ise bu iki şehrin Kâbulistan adı altında ayrı bölge olarak göstermektedir (Mukaddesi, 2015, s. 306).

Büst, Sîstân'ın Zerenc'den sonra en büyük şehri olup, Hilmend ve Argendab Nehirleri'nin birleştiği noktada yer almaktadır. Nehir taşımacılığının yoğun olduğu Büst, Ortaçağ'da Horasan, Fars ve Sind arasında yani Bağdat Hindistan yolu üzerinde; Hind ve Sind ülkelerine ticaret yapan önemli bir ticaret merkezi olmuştur. Yoğun ticaret nedeniyle iki nehrin birleştiği noktada, gemilerin dizilmesiyle adeta bir köprü oluşmaktadır. IV. (X) yüzyılda ticari olarak ön planda olan şehir, Irak insanları tarzında giyinen ticaret yapan zengin varlıklı insanlar olarak anlatılmaktadır. Hilmend Nehri ve kolları sayesinde sulanan arazilerinde bol miktarda üzüm ve hurma yetiştirilmekte ve bu ürünlerin ticareti

yapılmaktadır. Bununla beraber İbn Havkal havasının hastalıklı olduğunu da belirtmektedir. Büyük dış mahallelerle çevrili ve hisarı olan şehrin güzel bir camisi ayrıca zengin çarşıları ve çok sayıda ribat'ı bulunmaktadır. Gazne yoluna yarım fersah mesafede Sultan Mahmud'un dinlendiği “*ordugâh*” olarak inşa edilen **el-Asker** olarak isimlendirilen bir yer bulunmaktadır (Ebü'l-Fidâ, 2017, s. 278-279; Mukaddesi, 2015, s. 306-314; Istahri, 2020, s. 215; İbn Havkal, 2017, 363; Strange, 1905, 2015, s. 424; Yazıcı, 1992, s. 495; Hudûd al-Âlem, 372/982-83, s. 344).

1.5.3. Ruhhac

Ebü'l Fidâ'ya göre üçüncü ikliminde olan Ruhhac, 84° boylamda, 37° enlemde; diğer bir ifadeye göre 93° boylamda, 32° 50' enlemde bulunmaktadır (Ebü'l-Fidâ, 2017, s. 277).

Sîstân'a bitişik yer olan Ruhhac/Zühac Kandahar'ı çevreleyen şehir bölgesi, Büst'ün doğusuna doğru, günümüzde Ternek ve Argendab olarak bilinen nehirlerin kıyı boyunda yer almaktadır. Ruhhac, Beled-i Dâver ve Balis (Baliş) arasında bir bölgedir. Bencevây (Penc-vây) ve Kuhek şehirleri vardır. Arapça kullanımı “*Beş Akarsu*” anlamında olan Pencevây, Ternek ve Argendab'ın birleştiği yerin yanında olan Kandahâr'ın batısında bulunan bölgenin hala kullanılan adıdır. Bencevây'ın kendine ait güzel bir camisi ayrıca savunma için güçlü istihkâmları vardır. Su ihtiyacını yakın akarsulardan sağlamaktadır. Ruhhac bölgesinin toprağı verimli, bereketli ve halkı zengindir. Geniş bir bölgedir. Halkının çoğunluğu yün ticareti ile uğraşmakta ve hazineye bol miktarda katkı sağlamaktadır. Ya'kubî Ruhhac'ı idari bölgeler içinde saymaktadır (Ebü'l-Fidâ, 2017, s. 277; Istahri, 2020, s. 215; İbn Havkal, 2017, s. 363; Strange, 1905, 2015, s. 426; Ya'kubî, 2021, s. 80).

1.5.4. Havaş

Ebü'l Fidâ'ya göre üçüncü ikliminde yer alan Havaş, 87° 40' boylamda, 33° enlemdedir. Karnin'den daha büyük ve bir konak mesafe uzaklıkta olan Büst'e giden kişinin solunda kalan yerdir. Zerenc'den yaklaşık bir günlük mesafe uzaklıkta olan Havaş, Tak ile arasında yarım konak mesafe vardır. Ağacı ve hurması ile meşhur; akarsu ve kanalları bol olan bir şehirdir (Ebü'l-Fidâ, 2017, s. 277; Istahri, 2020, s. 218; İbn Havkal, 2017, s. 365; Strange, 1905, 2015, s. 421).

1.5.5. Belâd-i Dâver

Helmend Nehri'nin Hindû Kuş Dağları'ndan Büst'e doğru akan vadiyi Arap coğrafyacılar Zemîn Dâver olarak adlandırmışlar; bu yer arapça muadili olarak Arzû'd-Dâver ve Farsça'da Belâdü'd-Dâver olarak isimlendirilmiştir. Dağlara doğru “*Kapılar Memleketi*” veya geçitleri anlamındadır (Strange, 1905, 2015, s. 424). Mukaddesi, Dâver'in Gûristan sınırı üzerinde büyük ve güzel manzaralı bir şehir olduğunu ayrıca güçlü kalesi olan serhad şehri olduğundan bahsetmektedir. Gûristan'a kadar bir berid mesafesidir. Çoğu coğrafyacı burayı Sîstân'a dâhil etmekte Mukaddesi'de bu görüşü desteklemektedir (Mukaddesi, 2015, s. 315).

Beled-i Dâver, Gûr, Bağnin, Halaç, Bişlenk ve Hâş ile sınırdır. Orta Çağ'da verimli arazisi ve kalabalık nüfusu ile bilinen bu bölgede, çok sayıda köy ve çiftlik bulunmasının yanı sıra dört büyük ana kasaba da bulunmaktadır. Beled-i Dâver'in merkez kasabası Tellü (Dertell-Dartel veya Tell olarak bilinir) olmakla beraber diğer kasabaları, Derğâş, Bağnîn/Bağneyn ve Servan/Şervan'dır. (Strange, 1905, 2015. s. 424-25; Istahri, 2020, s. 215).

Dertell, Mukaddesi'nin bahsettiği Dâver şehriyle örtüşmektedir. IV/X. yüzyılda Gûr dağlarına doğru sınır karakolu olarak kullanılan atlı muhafızlarının olduğu bir hisarı vardır. Güzel ve geniş bir kasaba olan Dertell Hilmend nehri kıyısında, Büst'ün üç merhale yukarısındadır (Strange. 2015. 425). Yakınındaki kasabalar ile mesafeleri: Servan'dan bir konak gidilip Hilmend Nehrini geçince Dertell'e varılır buradan bir konak veya daha fazla gidince Hilmend Nehri kıyısında Derğâş'a varılır. Her ikiside nehir kıyısındadır. Dertell'den Bağnîn'e Bişlenk halkını geçtikten sonra bir günlük yol olduğu ifade edilmektedir (Strange, 1905, 2015, s. 425; İbn Havkal, 2017, s. 367; Istahri, 2020, s. 212-215).

Müslümanların ilk fethine ait bilgilerde, tamamı altından ve gözleri yakuttan olan Zûr veya Zûn denilen bir mabudun, Araplar tarafından ganimet olarak alınan Cebelü'z-Zûr (Zûr Dağı) Dertell'in yakınında bulunmaktadır (Strange, 1905, 2015, s. 425).

Bağnîn, Beled-i Dâver ile sınır olup Dertell'in bir merhale batısına doğru, arada Halaç⁶ Türkleri'nin yaşadığı ve ellerinde tuttukları Bişlenk memleketinde bulunmaktadır (Strange, 1905, 2015, s. 425; Istahri, 2020, s. 215).

Derğâş'ın, coğrafi konumunu Ebü'l-Fidâ eserinde şu şekilde vermiştir. Beled-i Dâver'in büyük kasabalarından olan Derğâş, üçüncü iklimde olup 89° boylamda, 29° 30' enlemde, diğer bir ifadeye göre 89° boylamda, 33° 45' enlemde bulunmaktadır. Derğâş, Hilmend Nehri kıyısında bulunmaktadır. Dertell'den bir konak veya daha fazla gidince Hilmend Nehri kıyısında Derğâş'a varılmaktadır (Ebü'l-Fidâ, 2017, s. 278; Istahri, 2020, s. 215; İbn Havkal, 2017, s. 367; Strange, 1905, 2015, s. 425).

Servan, Sîstân'da üçüncü iklimin sonunda olup 90° 30' boylamda, 33° 25' enlemde yer almaktadır (Ebü'l-Fidâ, 2017, s. 278). İbn Havkal, Servan için Karnîn (Karîneyn) büyüklüğünde bir şehir olduğunu fakat ondan daha bereketli, bayındır ve kalabalık olduğunu anlatmaktadır. Meyvesi, üzümü ve hurması bol miktarda yetiştirilmektedir. Büst'ten iki konak uzaklıkta olan Servan'ın iki menzil nahiyesi vardır. Bunlar, Fîrûzkand ve Servan olarak adlandırılır. Istahri Servan'ı Büst'e dahil göstermektedir. Servan halkının çoğunluğu dokumacıdır. Su ihtiyacını nehirlerden tedarik eden halk evlerini çamurdan yapmaktadır (Ebü'l-Fidâ, 2017, s. 278; Istahri, 2020, s. 218; İbn Havkal, 2017, s. 365; Strange, 1905, 2015, s. 425).

1.5.6. Hısnû't-Tâk

Sîstân'da üçüncü iklimde olan Tâk, 89° 30' boylamda, 34° 40' enlemde, diğer bir ifadeye göre 87° boylamda 32° enlemde bulunmaktadır (Ebü'l-Fidâ, 2017, s. 278).

Zerenc'in kuzeyinde bir günlük mesafede olan Tâk, Horasan'a giden kişinin arkasında kalmaktadır. Ebü'l Fidâ'nın VIII. (XIV) yüzyılda İbn Said'den aldığı bilgiye göre; Hısnû't-Tâk (Tâk kalesi) Hilmend Nehri'nin kıvrılarak aktığı bir dağın üzerinde kuşatılması zor olan müstahkem bir kaledir. Bölge hükümdarlarının sığındığı, hazinelerini sakladığı önemli bir kale olduğunu ifade eder. Kendisine bağlı yerleşim yerleri olan küçük bir şehirdir. Hısnû't-Tâk'ın üzüm bağlarının bolluğundan Sîstân halkı

⁶ Halaçlar Türklerden bir topluluk olan eski zamanlarda Gûr arkasında Hind ile Sistan arasındaki yere yerleşmişlerdir. Davar sahibi olup dilleri ve giyimleri Türk toplulukları gibi ve nimet sahibi insanlardır (İbn Havkal. Çev. Yusuf Ziya Yörükan, s. 134; Ayrıca Bkz. Ali Kafkasyalı, İran Coğrafyasında Türkler, s. 86-88; Bayburtluoğlu, 2019, s. 36-46).

geçinmektedir (Ebü'l-Fidâ, 2017, s. 278; Istahrı, 2020, s. 218; İbn Havkal, 2017, s. 364; Strange, 1905, 2015, s. 422; Mukaddesi, 2015, s. 316).

1.5.7. Karnîn

Kaynaklarda Karneyn, el-Karnîn olarak geçen Karnîn, Ebü'l- Fida'ya göre; üçüncü iklim içinde olup; 87° 20' boylamda, 32°40' enlemde bulunmaktadır. Küçük bir şehir olan Karnîn'in kendine bağlı köy ve yerleşim yerleri vardır. Sîstân'a bir günlük uzaklıkta olan Karnîn, Büst üzerinden ulaşımı bir merhalelik mesafedir. Havâş'ın kuzeybatısına doğru çöl düzlüğünden bir mesafe olan Fere yolu üzerinde kurulmuştur. Fars, Kirmân, Horasân ve Sîstân'a hâkim olan Saffârilerin memleketidir. İbn hurdâzbih eserinde, Rüstem'in atını bağladığı ahırın kalıntılarının burada olduğunu belirtir. Mukaddesi ise eserinde, Karnîn'in küçük fakat güzel tahkim edilmiş bir yer olduğunu, bir camisi, dış mahalleleri ve bir akarsuyundan söz eder. Toprağı verimli olup yakın arazilerde hem hububat hemde meyve yetişmektedir (Ebü'l-Fidâ, 2017, s. 277; Istahrı, 2020, s. 216; İbn Havkal, 2017, s. 363; Strange, 2015, s. 421-422; Mukaddesi, 2015, s. 316).

1.5.8. Nîh

Zere Gölü'nün batısına doğru Kuhistân sınırında, Orta Çağ Arap coğrafyacıları tarafından Sîstân sınırlarına dahil edilen Nîh kasabası vardır. Mukaddesi, Nîh'in evlerinin kerpiçten yapıldığını, su ihtiyacının önemli bir kısmını kanallar vasıtasıyla gelen sulardan giderdiklerini ifade eder. Şehrin müstahkem bir kalesi ve camisi mevcuttur. Nih, Kral Erdeşir Bâbgân tarafından kurulmuştur (Strange, 2015, s. 418-19; Mukaddesi, 2015, s. 317). Günümüzde halen bu yerde istihkâmların ve harabelerin bulunması Orta Çağ'da stratejik öneme sahip bir şehir olduğunu göstermektedir.

1.5.9. Fere-Ferah

Bu şehir bölgedeki diğer şehirlerin en büyüğü olup altmış kadar köyü/yerleşim yeri vardır. Toprağı bereketli olup ziraî ürünler yetiştirilir. Meyvesi ve hurması bol olan bir ovadır. Kaynaklarını Gûr bölgesinden alan Fere Nehri tepelik alandan ayrılıp Sîstân'a uğradıktan sonra evleri kilden/çamurdan yapılmış olan Fere Şehri'ne akmaktadır. Mukaddesi, şehrin iki mahalleden müteşekkil olduğunu; bunlardan birinde Sünni Müslümanların diğer mahallede ise Hâricilerin meskûn olduğunu ifade eder (Istahrı, 2020, s. 218; İbn Havkal, 2017, s. 365; Strange, 2015, s. 419; Mukaddesi, 2015, s. 316).

1.5.10. Cize-Cizeh

Sîstân'dan Horasan'a giden kişinin sağında kalan ve yaklaşık bir merhalelik yol olan Cize, Karnîn büyüklüğü kadar bir şehirdir. Kendine bağlı köyleri/rustakları vardır. Yeraltı suları ile beslenen şehir bereketli ve verimli araziye sahip bir yerdir. Binalarını güneşte kurutulmuş kerpiçten yapmışlardır. Yâkut'un el-Hamevi, Sîstân ve Cize halkının bu yerin adını Gize olarak telaffuz ettiğini belirtir (Yâkut el-Hamevi, 625/1228, c. 2. s. 134; Istahri, 2020, s. 218; İbn Havkal, 2017, s. 365; Strange, 1905, 2015, s. 422).

1.5.11. Rûzân

Ruhhac'a giden yolun sağında kalan, Fîrûzkend'e daha yakın olan Rûzân'ı Mukaddesi eserinde, Büst'ün şehirleri arasında saymaktadır. Karnîn'den daha küçük olan şehir, mahsulü bol, arazi ve çiftliklere sahiptir. Halk, Rûzbâr, menc (râvend darısı), ziraat ürünleri, meyve yetiştirirken ana gelirini tuzdan sağlamaktadır. Şehrin akarsuları mevcuttur (Istahri, 2020, s. 218; İbn Havkal, 1996, s. 354; Strange, 2015, s. 423; Mukaddesi, 2015, s. 306).

1.5.12. Zâlık

Sâlekan, Câlîkan ve Zâlîkan olarak da adlandırılan Büst'ten bir merhale uzaklıkta yer almaktadır. İsmi yol cetvellerinde yer almamakta ayrıca kaynaklarda çok az bilgi verilmektedir. Büyüklüğü Karnîn kadar olan bu yerde binalar çamurdan yapılmaktadır. Akarsularla sulanan arazisinde meyve ve hurma yetiştirilmektedir. Ayrıca, ekim yapılan bereketli bir toprağa sahiptir. Bu şehir halkının çoğu dokumacılık yaparak geçinmektedir (Istahri, 2020, s. 218; İbn Havkal, 2017, s. 365; Strange, 2015, s. 423).

1.5.13. Kerkûye

Cuveyn ve Zerenc arasındaki yolda Hilmend Nehri'nin üzerindeki köprü ile geçilen ve birkaç fersah güneyde bulunan Kerkûye, Sîstân'dan Herat'a giden yolun ilk konağında bulunmaktadır. Zerenc'in bir menzil kuzeyinde bulunan hatta Zerenc'in kuzey kapısına adını verdiği Bab-ı Kerkûye (Kerkûye Kapısı) olarak anılan yerdir. Yakût el-Hamevi, bu yöre halkının Haricilerden olduğunu ve birçok zahit'in yaşadığını ifade etmektedir. Bu yerin daha çok İranlı Mecusilerin hürmet gösterdiği, kutsal ateşin sönmesine asla müsaade edilmeyen bir ateşgedenin varlığından söz edilmektedir (İbn Havkal, 2017, s. 365; Strange, 2015, s. 420; Yâkut el-Hamevi, 625/1228, c. 4. s. 453). Târîh-i Sistân,

burada bulunan ateşgedenin hikâyesi detaylı anlatılmakta ve bu yer için, Keyhüsrev'in, Ateşgâh-ı Kerkûye'yi ve Şâristan-ı Sîstân'ın yarısını inşa ettiğini ifade eder (Târîh-i Sîstân, 445-725, ş. 1314 s. 36-37).

1.5.14. Kîş

Kîş ile Sîstân arası otuz fersaktır. Mukaddesi eserinde, Kîş'i, Büst'ün şehirleri arasında gösterir. Sîstân'ın, Rûzbâr denilen kasabasının yanında günümüzde Kâc veya Kuhîc denilen yer Kîş (veya Kis) olan yer ilk müslüman fetihleri zamanında ismi Belâzurî tarafından zikredilmiştir (İbn Havkal, 1996, s. 367; Strange, 2015, s. 423; Mukaddesi, 2015, s. 306).

Tarih-i Sîstân eserinde Kîş'i Sîstân'ın idari bölgeleri arasında göstermiştir. Salih b. Nasr'ın ordu gücünü Yakub b. Leys'den almaya ve Leys'in gücünü artırmaya başladığı zaman orduyu Kîş'e göndererek ona olan güvenini belirtmiştir (Târîh-i Sîstân, 445-725, Hş. 1314, s. 193).

1.5.15. Sîvî

Sîbî, Sîve ve Sîbe şeklinde de geçen yer, Arap coğrafyacılar tarafından Bâlis diğer bir kullanımıyla Bâliş ve Vâliştân olan yerin; Istahri'ye göre merkez şehri Sîvî'dir. Fakat buranın valileri Sîvî'nin iki merhale kuzeyinde bulunan ve bölgenin ikinci şehri olan Esfencây ve Sefencâvi'den bir fersah mesafe uzaklıkta küçük bir kasaba olan Kasr'da oturmaktadır. Mukaddesi, Vâliştân vilayetinin içinde camisi bulunun altı şehri, yedi yüz köyü olduğunu ayrıca bölgenin 2200 köyü olduğunu ifade etmiş fakat yer hakkında fazla izahatta bulunmamıştır (Istahri, 2020, s. 215; İbn Havkal, 1996, s. 363; Strange, 2015, s. 427; Mukaddesi, 2015, s. 306).

1.5.16. Bekrâvâz

Bencevây'dan bir konak mesafede olan Bekrâvâz, Sîbî yolu üzerinde bulunan, çarşısı ve camisi olan bir şehirdir. Bu yer Kandahâr Nehri'ne katılan bir akarsu boyundadır. Mukaddesi, bu yeri Büst'ün şehirleri arasında saymaktadır (Strange, 2015, s. 426; Mukaddesi, 2015, s. 306).

1.5.17. Kuvayn-Kuveyn-Cuveyn

Günümüzde önemli bir yer olan Lâş-Cuveyn⁷ kasabasından, Orta Çağ müelliflerinden detaylı olarak sadece Mukaddesi bahsetmiştir. Mustahkem bir kalesi olan ve halkının ise Haricilerden meskûn, anayol üzerinde bir menzil olmanın dışında küçük bir şehir olduğunu bildirmektedir. Cuma Camisi olmayan bir yerdir⁸. Aynı şekilde İbn Rüsteh'de eserinde, Cuveyn'in, Haricilerden meskun olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, Ebu'l Abbas Es-Secî'nin, Cuveyn'e dört günlük mesafede Kehen denilen vadinin yakınında bulunan ilginç bir kum tepesinin olduğunu, buraya pislik veya herhangi bir nesne atıldığında tıslama gibi şiddetli bir ses oluştuğunu bildirmektedir (Strange, 2015, s. 419-420; Mukaddesi, 2015, s. 316; İbn Rüsteh, 290-300/903-913, s. 174).

1.5.18. Gazne

Afganistan'ın kadim şehri olan Gazne, Kâbil'in 145 km. güneybatısında yer alır ve aynı adı taşıyan eyaletin merkezidir. Gazne, 68° 18' doğu enlemleri ile 33° 44' kuzey boylamları arasında yer almaktadır. İslam öncesi tarihi kaynaklarda çok az bilgiye sahip olan Gazne, aekeolojik kazılardan elde edilen bulgulara göre milattan önce kurulmuştur. Kale ve şehir aynı adı taşıyan akarsu kenarındadır. İslam kaynaklarında Gazne ve Gaznîn şeklinde geçmektedir. Yâkut el-Hamevî, bu yerin halk tarafından Gazne olarak bilindiğini ancak, ulemâ tarafından Gaznîn şeklinde telaffuz edildiğini bildirmiştir. Gazne'nin de içinde bulunduğu bölge Zâbüllerin yurdu olup Zâbülistan olarak bilinmektedir. Gazne, Arapça Cezne şeklinde okunmuştur. Asıl adı Genzek olan şehir İslam kaynaklarında Gazne ve Gaznîn şeklinde geçmektedir. Ahsenü't-tekasîm ve Hudûdü'l-âlem'de Gaznîn şeklinde geçmektedir (Mukaddesi, 2015, s. 313; Yâkut el-Hamevî, 625/1228, c. IV, s. 201; Konukçu, 1996, s. 479-480; Yılmaz, 2021, s. 17).

Istahri, Gazne'yi Sîstân'ın şehirleri arasında saymakta, Büst'ten Gazne'ye giden yolları açıklamaktadır (Istahri, 2020, s. 212-220).

Mukaddesi, Gazne'nin büyük bir başkent olmadığını ama uğrak yerler arasında olan mamur bir şehir; et, meyve ve sebzenin bol miktarda yetiştirildiğini ve kaliteli olduğunu belirtir. Gazne, Horasan'ın ticaret şehirlerinden biri ve Sind için de adeta gıda deposudur

⁷ Yate'nin Türkçe çeviri kitabında bu yerin coğrafi koordinatları verilmiştir (Türkçe Çev. Resul Şahsi. 2022, s. 399)

⁸ Mukaddesi'nin Türkçe çeviri kitabında Cuma Mescidi vardır geçmektedir (Türkçe Çev. Ahsen Batur. 2015. 316

(Mukaddesi, 2015, s. 313). Anonim eser Hudûdü'l el-âlem, Gazne'yi Hindistan'ın ticaret limanı olarak tanımlamaktadır (s. 346). Bu durum şehirde tüccarların ve ticaret mallarının yoğun olduğunu gösterir.

Istahri, Gazne'yi güzel akarsuları olmasına rağmen az bahçesi olan Bamyân olarak anlatır; Yakutî ise, Horasan ve Hindistan arasında stratejik bir konumda olan Gazne'yi şiddetli soğuk olan bir sınır bölgesi olduğunu belirtir (Strange, 2015, s. 427; Yâkut el-Hamevî, 625/1228, c. IV, s. 201).

Amr b. Leys, Gazne'yi Saffâri hâkimiyetinin sınırlarına dâhil ettiği zaman şehri yeniden inşa etmiştir. Gazne, H. IV. yüzyıl sonları M. XI. yüzyıl başları tarihte Hint seferleriyle de meşhur olan Gazneli Mahmud'un merkez şehri olarak meşhur olmuştur. Sultan Mahmud, Gazne'yi Hind seferlerinden elde ettiği ganimetler ile yeniden inşa etmiş ve Gazne, Gazneliler yıkılincaya kadar başşehir olmuştur (Barthold, 1928, s. 28; Strange, 2015, s. 427; Yâkut el-Hamevî, 625/1228, c. IV, s. 201).

İKİNCİ BÖLÜM

10 VE 11. YÜZYILLARDA SÎSTÂN'IN SİYASİ TARİHİ

2.1. BAŞLANGIÇTAN İSLAM FETİHLERİNE KADAR SÎSTÂN'IN TARİHİ

2.1.1. İran Platosu

Mezopotamya düzlüklerinden Ceyhun (Amuderya) Nehri'ne ve güneyde Hind Okyanusuna kadar olan İran Platosu, Dicle Irmağının doğusundaki dağlardan başlayarak Afganistan'a kadar uzanan geniş bir alanı kapsamaktadır. Kuzeyde Hazar Deniz'i ve Harezm bölgesi, güneyde Umman Deniz'i, güneybatıda Basra Körfez'i ile çevrilidir. Batı sınırını belirleyen Zagros Sıradağları, İran Platosu'nu Mezopotamya düzlüklerinden ayırır. Zagros Sıradağları, kuzey ve doğuya kadar Elbruz Dağları ile birleşir ve kuzeyde Kafkaslar ile buluşur. İran Platosu'nun doğuya doğru uzanan sınırları, geniş çöllerle kaplı alanların yanı sıra Horasan, Kuhistan, Sîstân'ın bir kısmı ve Mekran gibi yerleşim bölgelerinden oluşmaktadır. Geniş ve stratejik öneme sahip olan bu sınırlar, zamanla siyasi değişimler ve tarih boyunca egemen güçlerin etkisiyle değişkenlik göstermektedir. Erken ilk dönemlerden itibaren bu geniş sınırlara sahip İran Platosu üzerinde Ahameniş (Pers), Selevkos, Part, Sasani gibi önemli krallıklar kurulmuştur. (Günaltay, 1948, s. 1; Garthwaite, 2005, s. 2). Günümüzde sınırlarının bir kısmı İran'da, bir kısmı ise Afganistan'da bulunan Sîstân, İran platosu sınırlarında yer almaktadır. Erken ilk dönemlerden itibaren hem yerel yöneticileri hem de İran tarihinde hüküm süren krallar tarafından sınırlarına dahil edilerek yönetilmiş ve tarih boyunca varlığını sürdürmüş bir bölgedir.

İran'da kurulan ilk devletler, İran Plato'su etrafında oluşmuştur. Heatumant (Hilmend) Nehri ve Kasaoya (Sîstân'daki Hamun) Gölü etrafındaki ülkelerden veya Oxus (Amuderya-Ceyhun) Nehri'nin diğer tarafındaki Vourukasha (bir ihtimal Aral Gölü) Gölü civarından oluşan devletlerin Avesta'da da bahsedildiği üzere ülkenin doğusunda ortaya çıktığı görülmektedir. Ari-Aryan kabilelerinin eski vatanları olan Airyanam Vaejah'dan İran'ın diğer bölgelerine göç ettikleri düşünülmektedir. Birçok bilim insanı, bu kaynak ülkenin İran'ın kuzeydoğusunda yer aldığını düşünmektedir. Ari kültürünün

ilk merkezleri arasında Semerkant, Merv, Belh (Greklerin eski Bakteria'sı) ve Sîstân bulunmaktadır (Fidan, 2018, s. 434).

2.1.2. Sîstân'ın Kuruluşu-Gerşâsb

Avesta ve Firdevsî'nin Şahnâme'sine göre İran'da kurulan ilk hanedan Pişdâdiler'dir. Mitolojik unsurlara sahip olan bu hanedan, on bir hükümdar tarafından 2450 yıl boyunca yönetilmiştir. Pişdâdiler'in ilk hükümdarı Keyumers, yeryüzünde tahta çıkan ve taç giyen ilk kişidir. İlk zamanlarda dağlarda yaşayan Keyumers, vahşi hayvanları evçilleştirmiş; insanlara dikmeyi, giymeyi ve yemek pişirmesini öğretmiştir. Daha sonra ev inşa eden Keyumers, insanlara hükümdarlık yapmıştır (Firdevsî, 370/980, 2005, s. 58; Taberi, 270/883, s. 120-131; Kazvinî, 730/1330, s. 62-63; Beyzâvi, 13 yy. s. 14; Mesudî, 336/947, s. 190-192; Razi, 1375, s. 2; El-Kazvînî, 943/1536, s. 31; Mîrhând, 15 yy. 2019, s. 488-499).

Pişdâdiler'in en büyük krallarından olan Cemşid, Dahhak'ın kendine karşı gelmesi sonucu Zabulistan'a kaçmıştır. Zabulistan'da bulunduğu sırada Cemşid, Zabulistan hükümdarının kızı ile evlenmiş ve bu evlilikten bir oğulları olmuştur. Tur adını verdikleri bu oğuldan Sedap/Gerşabs doğmuştur. Firdevsî'nin, Sîstân pehlivanları olarak isimlendirdiği nesil Cemşid'in soyundan devam etmiştir. Böylece Sîstân'da hüküm süren pehlivanlar Gerşâsb'ın oğlu Neriman, Neriman oğlu Sam, Sam'ın oğlu Zal ve Zal'ın oğlu Rüstemdir (Firdevsî. 370-380/980-990, 2005, s. 78; Taberi, 270/883, s.136; El-Kazvînî, 943/1536, s. 32-33; Mîrhând, 15 yy. 2019, s. 508).

Cemşid'i öldürüp onun topraklarına hâkim olan Dahhak zamanında, Cemşid'in oğlu (Şahnâme, s. 30) Gerşâsb onun zulmü ve büyülerinden kaçarak Sîstân topraklarına girmiştir. Gerşâsb, henüz sınırları belirlenmeyen Sîstân'ı, dört bin güneş yılı önce (M.Ö. 2000) yıllarda kurmuştur. Gerşâsb, Dahhak'ın büyülerine karşı korunmak için müneccim ve bilginleri topladı, onlara iyi bir hesap yapmalarını ve bu hesaplar sonucunda uygun bir zamanda şehri inşa edeceğini söyledi. Gerşâsb, aynı zamanda bu şehrin özel olmasını tüm dünyaya hükmetmesini; hiçbir yerin hükmüne giremeyeceği bir şehir olmasını, yedi, dört ve on ikiden hesap ederek bakmalarını istedi. Bilgin ve müneccimlere bu zamanın, kahanetlerin olmadığı bir zaman diliminde olmasını emretti. Müneccimler ve bilginler Gerşâsb'a gelerek el falına baktılar ve şehri inşa etmesini söylediler. Bu şehrin, dört bin yıl sonra son peygamber Hz. Muhammed'in İslam hukukunu getirinceye kadar âbâdan

olacağını; şehir halkının hiç tereddüt etmeden bu dini kabul edeceğini ve halkın müslüman olduktan sonra Sîstân'da 440 yıl karışıklık çıkacağını haber vermişlerdir. Dört yüz kırk dört yıl geçtikten sonra Keyâniler zamanından Şah Burgan b. Karâyes'in şehri tekrar kuracağını söylediler. Gerşâsb bu habere çok sevinip bilgin ve müneccimleri ödüllendirerek şehri inşa etmeye başlamıştır. Gerşâsb, Dahhak zamanında ondan bağımsızlaşmış hatta Sistân, Zabil ve Kabil'i Hindistan ayrı tutmuş ve Horasan'ı da sınırlarına dahil ederek yönetmiştir (Tarih-i Sîstân, 445-725, s. 50-52; Hüseyin b. Melik Gıyaseddin Muhammed, H. 1027-1038, Hş. 1344, s. 47-48).

Dahhak'tan sonra Pişdâdiler tahtına çıkan Feridun, Gerşâsb'ı, oğlu Kureng ve torunu Neriman'ı yanında tutmuştur. Feridun, hükmü altına girmeyen Çin Kralı⁹ ile savaşmak için Gerşâsb'ı Çin sınırlarında olan Hoten'e savaşmaya gönderdi. Gerşâsb savaştı ve Çin kralını esir aldı. Altın mücevher ve kumaş yüklü bin fil ile beraber kralı Feridun'a gönderdi. Elde ettiği başarıdan sonra Feridun'dan Sîstân'ın ruhsatını olan Gerşâsb, Sîstân'a giderek şehri onarmaya ve mamur hale getirmeye çalıştı. Gerşâsb, dokuz yıl boyunca Sistân padişahı oldu (Tarih-i Sistân, 445-725, s. 50-52; Hüseyin b. Melik Gıyaseddin Muhammed, H. 1027-1038, Hş. 1344, s. 48). Gerşâsb'ın soyundan gelenler, Sîstân pehlivanlığı unvanını sürdürecektir şekilde Sîstân'ı yönetmiş ve aynı zamanda Pişdâdi krallarının daima destekçileri olmuşlardır.

2.1.3. Keyânîler-Keyânîyân ve Sîstân

Keyânîler, Pişdâdilerden sonra Keykubâd tarafından Doğu ve Kuzeydoğu İran'da M.Ö. 900-775 yılları arasında hüküm süren hanedandır. Pişdâdilere göre Keyânîler, mitolojiden uzaklaşarak daha gerçekçi bir bütünlük oluşturmaktadır. Bu hanedanının büyük bir bölümü İran-Turan savaşları ile geçmiştir. Şahnâme'ye göre Keyânî padişahları, Keykubâd, Keykâvus, Keyhüsrev, lohrâsb, Goştâsb, Behmen, kızı Humây ve Dârâ'dır. Dârâ, İskender ile girdiği savaşta mağlup olup öldürülmesiyle Keyânî hanedanı son bulmuştur (Mu'in, 1375, s. 1638; Yıldırım, 2006, s. 461-463; Kurtuluş, 2022, s. 345-346). Tarih-i Güzide'de Keyânîler'in saltanat sürelerinin 734 yıl sürdüğü belirtilmektedir (Kazvinî, 730/1330, s. 70).

⁹ Tarih-i Sistân'da Çin Kralı, İhyâ-el Mülük'te ise Çin Sınırında bulunan Hatên'de (Hoten) bulunan Şah Hatên olarak geçmektedir (Tarih-i Sistan, 445-725, s. 52; Hüseyin b. Melik Gıyaseddin Muhammed, H. 1027-1038, Hş. 1344, s. 48).

Sîstân pehlivanlarından olan Rüstem, Keyâniler'in, İran-Turan savaşlarına ordusuyla katılarak büyük başarılar göstermiştir. Bu kahramanlıkları üzerine Keyânî kralları Rüstem'e, pehlivanlık, emirlik ve padişahlık unvanlarını ve bunun yanında Sistân, Nimrûz, Kâbil, Zâbulistân, Ruhhac, Hindistan, Sind'i yönetimini verdi. Keyhüsrev, Rüstem'in Afrasyab'ı öldürmesi üzerine özellikle Sîstân'ın tapusunu Rüstem'e göndermiştir (Taberi, c. II. s. 9-15; Kazvinî, s. 72-73; Firdevsî, s. 715, 1023-1028; Râzî, s. 10; Gerdîzî, 442/1050, s. 47-50; Kurtuluş, 2022, s. 345-346).

2.1.4. Medler

Med ve Pers medeniyetlerine öncülük eden Elamlar'ın, MÖ. 3. bin yıl öncesinden itibaren iki kraliyet şehri olan Huzistan (Susa), Fars-Persis (Anşan-Anzan)'da Elam imparatorluğu olarak doğmuştur. Elamlar, en parlak dönemlerini MÖ. 14-12. yüzyıllar arasında yaşamıştır (Memiş, 2015, s. 184-185; Axworthy, 2007, s. 17).

Elamlardan sonra İran platosuna yerleşen en önemli Aryan (Ari ırkı) Med ve Perslerdir. Med İmparatorluğu ve Persler¹⁰ hakkındaki ilk bilgiler MÖ. IX. yüzyılda Asur kaynaklarında rastlanmıştır (Naskalı. 2000. 394-395; Günaltay. 1948. 91; Axworthy. 2007. 19; Memiş. 2015. 186). Medler, ari ırkının antik çağlarda göçe başlayarak bir kolu Soğd (Semerkand ve Buhara) diğer kolu Mero'daki platoya yerleşmişler fakat çeşitli nedenlerden dolayı tekrar göç ederek Belh ve Horasan'a gelip oradan İran'ın diğer bölgelerine yayılmışlardır. Bu göçlerin kesin tarihi bilinmemekle beraber MÖ. 9. ve 8. yüzyıllar arasında sona erdiği düşünülmektedir (Razi, 1375, s. 17). Medler, birbirinden bağımsız boy halinde yaşamışlardır. Med topluluklarını ilk hâkimiyeti altına alan kral Deiokes (Deyûkes)'dir (Herodotos, s. 59). Deiokes, başkenti Hakmatana-Ekbatan (Hemedan) yaptıktan sonra bağımsız boyları birleştirerek Med ulusunu oluşturmuştur (Razi, 1375, s. 17).

Medler, MÖ. 612'de Asurlular'ı yenerek Asur başkenti Ninova'yı (Dicle üzerinde Musul'a yakın olan bölgeyi) ele geçirdiler. Bu zaferle birlikte Medler, Persler'de dahil olmak üzere birçok küçük halkı egemenlikleri altına alarak geniş sınırlar üzerinde hâkimiyet kurdular. Medler, Medler, Tahran'ın güneyinden, Küçük Asya'ya,

¹⁰ MÖ. 836'da Asur Kralı III. Şalmaneser'in Zagros Dağları'ndan Elburz'daki sönmüş volkan Demavend Dağı'na, Tahran'ın doğusuna yaptığı askeri bir sefer kaydında Med ve Perslerden bahsetmiştir. Med ve Persler'i haraç veren topluluk olarak anlatmıştır (Axworthy. 2007. 19).

Hindukuş'dan güneyde Basra Körfezi'ne kadar uzanan geniş bir bölgeye hükmettiler. Afganistan sınırlarını aşarak Sîstân'ı da hâkimiyet sınırlarına dahil ettiler (Memiş, 2015, s. 132; Axworthy, 2007, s. 20; Günaltay, 1948, s. 117; Garthwaite, 2005, s. 22).

Medler, Persler'i egemenliği altına alarak Asurlular'a karşı bir ittifak kurmuş, İskit ve Kimmerleri hüküm altına alıp ittifak yapmış, ardından Babil ile birlikte Asur imparatorluğunu ortadan kaldırmışlardır. Geniş sınırlara ulaşan Medler, zamanla eski güçlerini kaybetmişlerdir. Herodotos'a göre Skyth'ler-İskitler ile savaşıp yenilmişler ve bunun sonucunda İskitler bütün Asya'ya yayılmıştır. (Naskalı, 2000, s. 394-395; Herodotos, MÖ. 430, s. 60; Memiş, 2015, s.186; Axworthy, 2007, s. 20).

2.1.5. Ahamenîş-Persler'in Kuruluşu ve Sîstân'daki Faaliyetleri

Astyages döneminde (MÖ. 580-550) Medler, beklenmedik bir şekilde yıkılmaya başladı ve tarihe karıştı. Medler'in hakim olduğu bölgeler, MÖ. 550'de batı İranlı Medlerden güney İranlı Perslere geçmiştir (Browne, 1956, s. 22).

Medlerle akraba olan Persler (Ahamenîş Hanedanlığı) MÖ. 9. yüzyılda Urmiye Gölü'nün batısında "Parsa" ya da "Parsua" olarak adlandırılan yerde yaşıyorlardı. Persler' in kurucusu I. Kyros'tan sonra yerine geçen oğlu Pars prensi I. Kambyzes (MÖ. 590-559) Anşan'ı (Anzan) merkez yapmıştır. Persler, II. Kyros (Cyrus-Kiros-Kuraş) (MÖ. 559-530) ile gücünün zirvesine ulaşmıştır. Anşan kralı olan II. Kyros, Pasargad'da yaptırdığı anıt üzerine yazdırdığı kabartmada kendisine "*Büyük Ahamenîş kralı*" unvanı vererek Medler'den bağımsız bir krallık olduğunu ilan etmiştir. II. Kyros, kralliyet merkezi olarak Pasargat'ı kurmuş ve askeri seferlerine başlamıştır. Kısa zaman içinde MÖ. 547-546'da Sardes'i kuşatarak Lidyalılar'ı ardından Likya'yı, Karya'yı ve Ege adalarında oturanları da topraklarına katmıştır. Kyros, yaptığı seferler sonucunda Media, Lidya ve Babil gibi çağdaş olan krallıkları yenerek, krallığının sınırlarını, Parsa'nın (Persia) doğusundaki memleketleri de dâhil, bugünkü Ortadoğu coğrafyasını, Akdeniz sahillerini ve Rusya steplerinden Hint okyanusuna kadar genişleterek hâkimiyeti altına almıştır (Herodotos, MÖ. 430, s. 61-81; Memiş, 2015, s. 186-188; Axworthy, 2007, s. 27-30; Günaltay, 1948, s. 122-124; Garthwaite, 2005, s. 25-27; Razi, 1375, s. 20; Naskalı, 2000, s. 394-395).

II. Kyros, Küçük Asya'daki ve kendi bölgesindeki hâkimiyetini güçlendirdikten sonra, yeni kurmuş olduğu devleti doğudan gelebilecek tehlikelere karşı korumak

amacıyla doğuya sefer düzenlemiştir. Kyros, büyük bir ordu ile Asya'nın içlerine doğru ilerlemiştir. Kyros, savaşçı halkları hükmü altına almak için yöneldiği doğu seferi hakkında bilgiler az olmakla beraber (MÖ. 546-539) beş altı yıl sürmüştür. Bu seferlerde Kyros, Hazar Denizi'nden Indus Nehri'ne kadar olan coğrafyada bulunan kavimlerle kanlı savaşlar yapmıştır (Günaltay, 1948, s.141; Garthwaite, 2005, s. 28. 51; Razi, 1375, s. 21; Memiş, 2015, s. 188; Muslu, 2019, s. 20).

II. Kyros'un ilk aldığı bölge Baktria¹¹ olmuştur. Bakteria'nın zaptından sonra II. Kyros, Marjiyana (Horasan), Uvarazimiya (Harezm), Soğdiyana (Maveaünnehr) bölgelerini hakimiyeti altına almış ardından Sir-i Derya (Seyhun) boylarına kadar gitmiştir. Afganistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Tacikistan devletlerinin toprağını da zappederek hâkim olduğu sınırları genişletmiştir. II. Kyros, Sakalarla da savaşmış, onları kendini tabi kılarak vergiye bağlamıştır. II. Kyros daha sonra kudretli ordusu ile Kâbil-İndus Nehirleri arasındaki yerler olan Hamun gölü (Büyük Sîstân Gölü, Günaltay, 1948, s. 5) çevresi-Zaranka-Sîstân, Umman denizi kıyılarına kadar indiği ve susuz Gedroziya (Mekran)'ı da sınırları arasına kattığı bilinmektedir. II. Kyros'un, Kyros Silindiri olarak bilinen yazıtta, "*büyük kral, krallar kralı, dünyanın dört bucağının kralı*" sözleri ile çok geniş coğrafyaları sınırlarına kattığını görmekteyiz (Günaltay, 1948, s.141; Garthwaite, 2005, s. 28. 51; Razi, 1375, s. 21; Memiş, 2015, s. 188; Muslu, 2019, s. 20). II. Kyros'un bu zaferlerinden ardından Sîstân'ı da hâkimiyeti altına almış ve bölge Persler tarafından yönetilmeye başlanmıştır.

Pers kralı I. Darius (MÖ. 522-486), hakimiyet sınırlarını daha da genişletmiştir. Bu geniş sınırların yönetimini ve vergi toplama işlerini kolaylaştırmak amacıyla, hâkimiyeti altındaki ülkeleri straplıklara ayırmıştır. İlk başta yirmi olan straplık sayısı, sınırların genişlemesiyle atmıştır (Herodotos, III. s. 204-205; Garthwaite, 2005, s. 30; Memiş, 2015, s. 189; Günaltay, 1948, s. 170-171; Muslu, 2019, s. 18).

¹¹ Baktria ya da Taharistan, Hindikuş Dağları ve Ceyhun Irmağı arasında yer alan, merkezi Baktr (bugünkü Afganistan'ın Mezar-ı Şerif vilayetine yakın olan mesafedeki mevzi) şehri olan o dönemki adı ile Baktra/Balhika/Bahdi olarak anılan ve günümüzde Türkmenistan, Kuzey Afganistan, Güney Özbekistan (şimdiki Kaşkadya, Surhandarya, Zarafşan bölgeleri), Batı Tacikistan ve Sirderya Irmağı'nın üst kısımlarını ihtiva eden antik bir ülkedir (Kamalova. 2020. 41).

I. Darius dönemi, Persler'in en parlak ve doğal sınırlarına ulaştığı dönem olarak bilinmektedir. I. Darius'un yaptırdığı anıtlar ve yazıtlar, bu dönemdeki gücü ve ihtişamı yansıtmaktadır.

I. Darius'un yaptırdığı Bisitun Yazıtı¹², Bisitun Dağı'nın (Behistan) yüksek bir dağ yamacına oyulmuş olan yazıttır. Babil'den Hagmatana (Hemedan)'a giden yol üzerinde Behistan Dağı, günümüzde Tahran ile Bağdat'ın ortasında Zagros Dağları'nda bulunan ticaret yollarının doğu-batı, kuzey-güney ekseninin kesiştiği stratejik bir mevkide bulunmaktadır. Yazıt, Eski Farsça, Elam ve Babil olmak üzere çivi yazısıyla üç dilde yazılmıştır. Kaya kabartmasında, Darius'un kendisi ve etrafında tahtını taşıyan, kendi hâkimiyeti altındaki ulusların adamlarının kabartmaları ve adları bulunmaktadır (Günaltay, 1948, s. 330-333; Garthwaite, 2005, s. 30-31; Browne, 1956, c. I, s. 60).

Bu kaya kabartmasında Sîstân'da geçmektedir. Buna göre Bisutun Yazıtı'nın 6. Bend'de: Kral Darius diyor ki; Ben Ahuramazda'nın bana bahşettiği bu yerlerin kralıyım. *“Bunlar Pers, Elam, Babil, Asur, Arabistan, Mısır Deniz yaşamı sürenler (Spartalılar, Lidyalılar), Yunanlılar, Med, Ermenistan, Kapadokya, Part, Zarang-Darangian (Sîstân), Herat, Harezm, Belh, Soğd, (Soğdiana), Kandahar, Saka (Scythia), Stgvsh, yedi nehir/ Pencap, Arahuziya, Rehc, Helمند Irmağı'nın üst Bölgesi Maka”* yani 23 topraktır (Muslu, 2019, s. 22). Bu ülkelerin kendisine tabi olduğunu ve vergi verdiklerini de belirtmektedir.

2.1. 6. Büyük İskender'in (Aleksandros) Doğu Seferleri

Büyük İskender, Perslerle arka arkaya yapılan üç büyük savaştan ardından sonra onları yenilgiye uğratarak Pers İmparatorluğu'na son verdi. İskender, Persler'in kalbi sayılan merkezleri aldıktan sonra MÖ. 330-327 tarihleri arasında Pers İmparatorluğu'nun satrapları olan doğu İran ve Orta Asya'ya yöneldi. İskender, Taberistan, Cürcan ve Horasan'ı aldıktan sonra, Areia (Herat), Drangiana (Sîstân), ve Arahosya (Kandehar)'ı zapdetmiş; Afganistan'ın kuzey bölgelerini, Buhara ve Türkistan'ı Sir-i Derya'ya (Seyhun) kadar olan yerleri ele geçirmiştir. İskender ele geçirdiği bu ülkelerde “Aleksandreia” adını taşıyan askeri üsler kurmuştur (Günaltay, 1948, s. 253; Mansel

¹² Bisutun Yazıtı, daha detaylı bilgi için Bkz. (Browne, A Literary History Of Persia. From The Earliest Times until Firdewsi. Vol. 1).

1999, s. 447; Razi, 1375, s. 33; Axworthy, 2007, s. 50; Akbulut, 1984, s. 6). Sîstân, İskender'in hâkimiyeti altına girmiş ve onun tarafından yönetilmiştir.

İskender'in halef bırakmadan M.Ö. 323'te çok genç yaşta ölmesi kurduğu imparatorluk üzerinde karışıklığa ve savaflara sahne olmuştur. İskender'in generalleri bu topraklara sahip olmak için birbirleri ile mücadele içine girmişlerdir. Savaşların sonunda bölünen sınırlar üzerinde küçük devletler kurulmuştur. Pers topraklarında birbirleri ile mücadele eden ve anlaşılamayan yerel hükümdarlar idareyi ele almıştır. Tevâif-i Mülûk (Bölge hükümdarları) denen hükümdarların yönetimi, Erdeşir-i Babekan tarafından 300 küsur yıl sonra kurulacak olan Sasaniler zamanına kadar sürmüştür (Mansel, 1999, s. 458; Kazvinî, s. 78).

2.1.7. Selevkos Hâkimiyeti

İskender'in ordusu üç ünlü generali Selevkos, Antigonus ve Ptolemaios arasında bölgelere göre paylaşıldı. Selevkos MÖ. 312'de Pers/Ahameniş'in önemli merkezleri olan İran, Suriye ve Orta Asya'ya kadar olan topraklarda zafer kazanmıştır. Selevkos bu yerlerde Pers/Ahamenişler'in halefi gibi hükümdarlık ve idari sistemini yürütmüştür. Mezopotamya ve Mısır ise iki genaral Antigonus ile Ptolemaios tarafından paylaşılmıştır. Selevkos, önce Babil'deki konumunu güçlendirdikten sonra sekiz yıl içinde Batı İran'a (Medya, Persia, Susa) hâkim olmuş ardından Orta Asya'dan Hind okyanusuna kadar uzanan bölgelere yönelmiştir. Pencap dışında geniş bir alanı ele geçirip bu yerlerde küçük satraplıklar kurarak yönetmiştir. Selevkos MÖ. 301'de diğer General Antigonus'u yenerek elinde olan Kuzey levant, Suriye, Anadolu ve Ermenistan'ı da topraklarına katmıştır. İskender'in topraklarının büyük bir bölümünü ele geçiren Selevkos MÖ. 305'te kral unvanını alıp Babil yakınında Dicle kenarına başkent inşa edererek Selevkia adını vermiş daha sonra başkenti Akdeniz'deki Antakya'ya taşımıştır. Geniş coğrafyayı elinde tutan özellikle Persler'in ana merkezlerini yöneten Selevkoslar, özerk yapıdaki yerel güçler ile dengeyi sağlamaya çalışmışlardır. Selevkoslar hedeflerini daha çok batı sınırlarına yoğunlaştırması doğuyu ihmal etmelerine sebep olmuştur. Bu durum, Selevkosları batıda Romalılara; doğuda Pers imparatorluğu üzerinde kurulacak olan Partlara karşı mücadelesinde zayıf kılmıştır (Garthwaite, 2005, s. 61-62; Naskal, 2000, s. 394-395; Razi, 1375, s. 42; Akbulut, 1984, s. 7-8).

Pers İmparatorluğu sınırlarında yer alan ve Büyük İskender'in yönetimine geçen Sîstân bölgesi, İskender'in ölümünden sonra generali Selevkos'un diğer komutanlarla yaptığı toprak paylaşımında İran'ın doğusundaki tüm bölgeleri ele geçirerek kazandığı topraklar arasına katılmıştır. Darangiana/Sîstân da bu coğrafyanın bir parçasıdır.

Selevkos egemenliğinden ayrılan Partlar MÖ. 148'de Batı Persia'yı, MÖ. 141'de Babil'i ele geçirmişlerdir. Selevkoslar tarafından kısa bir süreliğine kaybedilen topraklar geri alınsa da MÖ. 129'da Partlar'a yenildiler. Böylece İran toprakları üzerinde iki yüz yıla yakın hüküm süren Selevkos egemenliği sona ermiştir (Axworthy, 2007, s. 53-54; Garthwaite, 2005, s. 67).

2.1.8 Partlar

Orta Farsça'da Eşkâniyân¹³ olarak geçen Partlar; coğrafi yer olan Partia'dan gelmektedir. Bu bölge Hazar Denizi ile Ceyhun Nehri arasındaki yerler olmakla beraber sınırlar imparator ve kaynaklara göre değişiklik göstermektedir. Hazar Denizi'nin doğusundaki topraklar Selevkos Kralığ'n'dan II. Antiokhos'un (MÖ. 261-246) ölümü ile bağımsız hale gelmiştir. (Razi, 1375, s. 43; Axworthy, 2007, s. 54; Garthwaite, 2005, s. 69). Ancak, yerli kaynakların yetersizliği, Partlar hakkında çok az bilgiye sahip olamamıza neden olmuştur. Partlar'ın İranlı mı yoksa Turanlı mı olduğu hususu bile netliğini kazanmamıştır. Arap yazarlar tarafından Partlar, Mulûku't-Tevâif "Kabile Kralları" olarak adlandırılmıştır (Browne, 1956, c. I. s. 79; Akbulut, 1984, s. 8).

Partlar'ın kurucusu I. Arşak/Arsakes, Selevkoslara karşı isyan etmiş ve önderliğinde diğer kabileleri de kendine katarak Part İmparatorluğu'nu kurmuştur. Partlar'ın kuruluşu MÖ. 250 veya 247 olarak tarihlenmektedir (Garthwaite, 2005, s. 69; Naskalı, 2000, s. 394-395).

Mithradates I. (Mehridad) (MÖ. 171-139/138) döneminde Arşaklılar Partia içinde bulunan beş Selevkos hükümdarını yenip sınırlarını genişletmeye başladılar. Horasan ve Doğu Elburz Dağları'nı da içine alacak şekilde ilerleyen Partlılar, Sîstân, Elam, Media'yı ve MÖ. 142'de de Babil'i, MÖ. 141'de de Seleukia'yı alarak Selevkos Krallığı'na

¹³ Mesûdi; Eşkâniler'i, Dinaver, Nihavend, Hemedan, Mâsebedan ve Azarbeycan gibi ülkelerde dağ hükümdarları olduğunu, bu bölgedeki her hükümdarlarda genel olarak Eşkani olarak isimlendirildiğini ve bu bölge hükümdarlarına tabi oldukları için diğer Müluk-u Tevâif'e de Eşkaniler denmektedir. Bunlar erken Perslerle geç Persler (Sasaniler) arasında olan hükümdarlar olduğunu ifade etmektedir (Mesudî, 336/947: 205-206).

tamamen hâkim olmuştur. I. Mithradates MÖ. 141 ile 138 tarihli sikkeler bastırması, kendini Ahamenişler'e dayandırarak “*Krallar Kralı*” unvanı almıştır. I. Mithradates, Hazar Denizi arasındaki bölge olan Hirikani (Hirikanya-Hyrcania) Gürgen, Dâr'el-Mülk (Zadrakarta/Akarta ve Esterabad)'ü aldı. I. Mithradates, Susa'yı da alıp adına sikke bastırdı. I. Mithradates, Partia'nın sınırlarını genişleterek güneyde İndus'a, Orta ve Güney Mezopotamya'yı da içine alacak şekilde Basra Körfezi'ne kadar ulaşmıştır. Bu geniş sınırlar içinde 43 yıl Krallar Kralı unvanı ile hüküm sürmüştür. I. Mithradates, Part krallığına nihai gücü vermiş ve böylece Orta Doğu'daki en güçlü krallık olmuştur (Razi, 1375, s. 43-44; Axworthy, 2007, s. 54-55; Garthwaite, 2005, s. 70; Naskalı, 2000, s. 394-395; Akbulut, 1984, s. 8-9).

II. Phraates (Ferhâd) I. Mithradates'in oğlu halefi olarak Part tahtına geçti. Saltanatının ilk yıllarında batıda Selevkoslar ile doğuda, İskit/Sakalar'ın Part topraklarına girmesiyle uğraşmıştır.

2.1.8.1. Partlar'ın Doğu Sınırı ve Sîstân

II. Phraates, Afganistan ve Sîstân'da yoğunlaşan Saka/İskit kabileleriyle uğraşmıştır. Partlar, Selevkoslu VII. Antiokhos ile savaşacağı zaman doğu sınırlarına kadar gelen Sakalardan yardım istemişlerdi. Ancak, Sakaların gecikmesi üzerine onları geri gönderdiler. Bu duruma öfkelenen Sakalar ayaklandı. II. Phraates, Selevkoslarla yaptığı savaşta aldığı rehineleri Sakalara karşılık kullanmak istedi, ancak rehineler taraf değiştirerek Sakalar'ın yanında yer aldı. Bunun üzerine Partlar ve Sakalar arasında yapılan savaş Sakalar kazandı ve Part kralı II. Phraates bu savaşta öldürüldü (MÖ. 128) (Razi, 1375, s. 44; Axworthy, 2007, s. 55-56; Garthwaite, 2005, s. 71).

II. Artabanus¹⁴ (II. Erduvan) (MÖ. 128-124/123) tahta geçti ancak, doğu sınırında yoğunlaşan Yuechi kabileleriyle uğraşmak zorunda kaldı. II. Artabanus bu kabileler ile yaptığı mücadeleler sonunda öldürüldü. Aynı zamanda İskit/Sakalar, Sîstân bölgesine yerleşerek güç kazandılar. Bu olaydan önce Sîstân topraklarına Zarank-Zaranka adı verilmiş ve bu tarihten itibaren de Sakalar'ın yeri anlamına gelen Sakastan olmuştur (Razi, 1375, s. 45).

¹⁴ Razî eserinde II. Artabanus'u, II. Phraates'in (II. Ferhad) amcası, Garthwaite ise oğlu olduğunu yazmıştır

Partlar ve Romalılar arasında süregelen savaşlar ve Partlar'ın iç çekişmeleri, taht kavgaları zamanla zayıflamasına sebep olmuştur. Fars'ta güçlü bir şekilde ortaya çıkan I. Erdeşir, son Part kralı IV. Artabanus'un (IV. Erduvan) karşısına çıkmış ve yapılan savaşta IV. Artabanus yenilmiştir. Böylece Arşaklı Hanedanının 470 (500 küsur yıl olduğu da düşünülmektedir) yıl hüküm sürdüğü Part krallığı MS. 224 yılında Sasaniler tarafından yıkıldı (Tâberi, 270/883, c. II. s. 296; Garthwaite, 2005, s. 75; Naskalı, 2000, s. 394-395).

2.1.9. Sasâniler'in Kuruluşu ve Sîstân'daki Faaliyetleri

M.S. 224-26'den 652'ye İran'da hüküm süren imparatorlardan oluşan bir hanedandır. Sasani hanedanının merkezi yaklaşık 1000 yıl önce Persler'in ilk kavimlerinin yerleşmiş olduğu güneybatı İran'ın kadim Persis-Fars eyaletidir. Hanedan, adını kurucusu olan Erdeşir'i Bâbekân'ın dedesi Istahr'daki Anahita ateşgede tapınağının muhafızı olan Sasan'dan almaktadır (Erdeşir'in babası Papak-Bâbek de Anahita tapınağının korucuyusu idi). Bâbek, Part kralı V. Artabanus/Erduvan adına Fars'ı yönetiyordu. Babek'in ölümünden sonra yerine büyük oğlu Şâpur geçmiş, daha sonra da küçük oğlu Erdeşir yönetime geçmiştir. Erdeşir, M.S. 224'te Partlar'ın kralı V. Artabanus/Erduvan'ı yendi. Erdeşir bu zaferden sonra Part başkenti olan Ktesiphon/Medain'i alıp M.S. 226'da taç giydi ve "şâhânşâh" (şehinşah) unvanını alarak, Medain'e kendine başkent yaptı (Tâberi, 270/883, II. s. 426, 431-433; Kazvinî, s. 82-83; Mu'in, 1375, c. 5, s. 700-703; Mesudî, 336/947, s. 213-214; Garthwaite, 2005, s. 80-83; Naskali, 2009, s. 174-176; Razi, 1375, s. 55-56; Tate, 1910, s. 10; Axworthy, 2007, s. 67; Mîrhând, 15. yy, s. 711-713).

Erdeşir Medain'de İran'ın mutlak hükümdarı olarak tacını giyip tahtına oturduktan sonra birçok yerleşim yeri ve şehirler inşa etti (Tâberi, 270/883, II. s. 433; Kazvinî, s. 83; Mesudî, 336/947, s. 217). Erdeşir'in kurduğu imparatorluk, Part İmparatorluğu'nun yönetimindeki topraklar ile Bahreyn dahil olmak üzere Mezopotamya'dan başlayıp Basra Körfezini'nin büyük bir kısmını içine alarak Orta Asya'ya kadar uzanıyordu. Erdeşir, kurduğu şehirleri ve yönetimindeki toprakları M.S. 240 tarihinden itibaren oğlu Şâpûr ile birlikte yönetti (Garthwaite, 2005, s. 83; Naskali, 2009, s. 174-176).

Erdeşir, hâkimiyetini güçlendirmek için ilk önce batı eyaletlerini, iki nehir arasında (Fırat ve Dicle) kalan yerlerin büyük bir bölümünü topraklarına kattı. Batıda güçlenen Erdeşir, imparatorluğun doğu vilayetlerine yöneldi. Part imparatorluğunun doğu

eyaletleri, bağılıktan uzaklaşmış özerk olarak hareket etmekteydi. Sîstân'da bu yerler arasındaydı. Aryanlar'ın ilk zamanlarından itibaren özel bir yere sahip olan Sîstân, Eşk ailesinin yerel prensleri olan straplıklar tarafından yönetiliyordu. Erdeşîr, doğuya yöneldi ve orada bulunan bütün meliklerle şiddetli savaflara girdi. İlk önce Sîstân ardından Gûrgan, Horasan'da Nişâbur bölgeleri ve sırasıyla Merv, Belh (Bakteria) ve Harezm'i aldı. Bu yerleri aldıktan sonra Merv, Fars ve sonra Şehr-i Gur'a (şimdiki Firuzabad) gitti. Bu savaflar sonucunda İndus Vadisi'nin havzasına kadar olan topraklar Sasani krallarının yönetimi altına girdi. (Tâberi, 270/883, II. s. 433; Kazvinî, s. 83; Tate, 1910, s. 10-11; Hudâdâdiyân, 1380/1960, s. 43, 93-94; Mîrhând, 15. yy, s. 713). Böylece doğu vilayetleri içinde içinde sayılan Sîstân, Sasani hâkimiyetine dâhil oldu.

I. Şâpur, babası Erdeşîr hayattayken yönetime katılmış babasının ölümünden sonra 242'de Sasani tahtına oturmuştur. Şâpur, babası Erdeşîr'den geniş topraklar devralmış ve fetihlerde bulunarak sınırlarını daha da genişletmiştir. I. Şâpur oğullarını Sasani Krallığı'nın hâkimiyetinde olan yerlere göndererek yönetime dâhil olmalarını sağlamıştır. I. Şâpur oğlu Narseh'i, Sakaların (Sakastan/Sîstân) ve Doğu İran'ın kralı olarak göndermiştir. (Garthwaite, 2005, s. 85). Ayrıca I. Şâpur, Sîstân'da Ateşgede yaptırmış ve tapınağa adaklar sundurmuştur (Daryae, 2009, s. 71; Axworthy, 2007, s. 74). Sîstân'da Sasani meliklerinin yönetimi ve onlara bağlı tapınakların inşa edilmesi, Sîstân'ın önemli bir merkez olma hüviyetini devam ettirmiştir.

II. Behram'ın saltanat yıllarında, Sîstân valisi olan kardeşi Hürmüz, M.S. 283'te Sîstân'da isyan çıkardı. Sîstânîler, Kuşanlar ve Gilanlılar'ın desteği ile Hürmüz'ün çıkardığı isyan karşısında II. Behram, Sakastan/Sîstân'ı zapdetmiş ve Afganistan'a savaş açmıştı. Savaşlarda başarılı olan II. Behram bu zaferini rölyeflerle ölümsüzleştirdi (Razi, 1375, s. 60; Garthwaite, 2005, s. 90; Hodâdâdiyân, 1380/1960, s. 109, 163-164; Daryae, 2009, s. 11).

III. Behram, babası II. Behram'ın Sîstân'ın fethinden sonra onu Sîstân valisi olarak tayin etmiş, bu unvandan sonra III. Behram "Sakan Şah", "Sükkan Şah" (Sükkan, Sicistan'dır Kazvinî, 84) olarak anılmıştır. (Razi, 1375, s. 61; Garthwaite, 2005, s. 90; Daryae, 2009, s. 11-12; Kazvinî, s. 84; Mîrhând, 15. yy. s. 723).

Sîstân, I. Hüsrev/Anuşirvan'ın (M.S. 531-539) yılına kadar meliklerin idaresinde kalmış daha sonra I. Hüsrev'in "*eyalet sistemi reformları*" içinde yönetilmiştir. Buna

göre, Sasani Krallığı'nın toprakları dörde bölünmüş ve bu bölünme içindeki eyaletler Şahrestânihâ-ı Eransahr¹⁵ adlı kaynakta belirtilmiştir. Bu dört ana bölüm, günümüzde kullanılan şekliyle; doğuda Horasan, Sîstân ve Kirman, güneyde Fars, Huzistan ve Basra Körfezi kıyıları, batıda ise büyük ölçüde Mezopotamya'dan oluşurken kuzeyde ise Luristan, Azerbaycan ve Kafkaslar yer almaktaydı. Bu bölgelere atanan Spehbed/Genarellerin görevi her yönden gelebilecek akınlara karşı askeri ve stratejik olarak savunulmasıydı (Naskali, 2009, s. 174-176; Daryae, 2009, s. 123-124; Şahrestânihâ-ı Eransahr, M.S. 6. yy. s. 17-25; Garthwaite, 2005, s. 99; Akbulut, 1980, s. 114; Mîrhând, 15. yy. s. 754). Sonuç olarak Sîstân, stratejik önemi itibarıyla İran Platosunda kurulan ilk krallıklardan itibaren hakimiyet sınırlarına dahil edilerek yönetilmiştir.

2.2. ARAPLARIN SÎSTÂN'A HÂKİM OLMALARI

2.2.1. Arap Sasani Savaşları

Sasani Krallığının topraklarına Araplar tarafından ilk saldırı Halife Hz. Ebubekir (632-634) zamanında başlamıştır. Halife Hz. Ebubekir, İslâm ordularını Bizans ve Arabistan'ın kuzey ve kuzeydoğusunda olan Sasaniler üzerine kutsal savaşlar için gönderdi. Bu savaşlar, hem yeni dini tanıtmak ve yaymak hemde ticaret yolları üzerinde hâkimiyet sağlamak gibi ekonomik boyutlarıyla da dikkat çekiyordu. Çünkü Sasani hâkimiyeti altındaki Araplar, özellikle Mezopotamya ve Suriye üzerinden Bizans ve Mısır ile kara ticaretinde ve Hindistan ile Yemen Bahreyn ticaretinde Sasaniler'in himayesinde hareket etmişlerdir. Arap ve Sasaniler arasında ilk büyük çarpışma (H.11-13/M. 632-634) yılları arasında gerçekleşmiştir. Bu dönem Sasani kraliçesi II. Hüsrev'in kızı Boran/Purandoht'tu. Komutan Halid b. Velid, Yemame, Necd ve Doğu Arabistan'dan Basra Körfezi ve Umman Körfezine, Hîre sınırlarına kadar önemli yerler fethettikten sonra Suriye tarafına yöneldi. Hîre'nin fethiyle Mezopotamya'nın anahtarı Araplar'ın eline geçmiş oldu. Arap ordularının zaferi ile Sasanilerden cizye alınmıştır. Bu İslâm tarihinde Farslılar'dan alınan ilk cizyedir. (Dineverî, MS. 9. yy. s. 171-172;

¹⁵ Orta Farsça kaynaklar için önemli olan Sharesyânihai Eranshahr (İran Şehirleri) adlı kaynak Sasani hanedanlığının M. S. 6. Yüzyılda I. Kubad/Kavad ve I. Hüsrev zamanında yazılmış, Mansur'un halifeliğinde M. S. 754-755'te düzenlenmiş olan İran'ın eyalet başkentlerini anlatan gerçek Sasani kaynağı olduğu düşünülmektedir (Daryae, 2009, s. 123).

Zarrînkub, 1975, s. 1-8; Kazvinî, s. 132-133; İbnü'l-Esir, 13.yy. c. II. s. 354-356; İbn'i Kesir, 767/1365-66, c. 7, s. 30-47; Razi, 1375, s. 97; Felâtûri, 1349, s. 9).

Sasani Krallığına son veren savaşlar Halife Hz. Ömer (M. 634-644) zamanında yapılmıştır. III. Yazdigerd'in tahta çıkması (M. 633-651), Sasani krallığının geleceğini ümitlendirmişti. Sasaniler, Arap orduları ile yapılan Köprü Savaşı'nda (H. 13/M. 634) zafer elde etti. Ancak bu zafer uzun sürmedi. İki taraf arasında Fırat'ın batı yakasındaki Kûfe'nin 30 km. güneyinde bulunan Sasaniler'in en önemli sınır şehri olan Kadisiye'de karşı karşıya geldiler. Yapılan çok çetin çarpışmalardan sonra Arap orduları zafer kazandı (H. 15-16/M. 635-636). Arap orduları bu savaşta çok ganimet ele geçirmekle beraber Farslılar için değeri büyük olan "direfş-i Kâviyânî" adındaki bayraklarını da ele geçirdiler. Araplar Sasani başkenti Tizpon/Ktesifon/Medain'e yöneldiler (Dineverî, MS. 9. yy, s. 173, 180-185; Zarrînkub, 1975, s. 8-10; Kazvinî, 730/1330, s. 46; İbnü'l-Esir, 13.yy, II. s. 354-356; İbn'i Kesir, 767/1365-66, C. 7. s. 65-74; Tâberi, 270/883, III. s. 422-429; Yücesoy, 2001, s. 136-137; Felâtûri, 1349, s. 10-12; Muhammed el-Hudarî, 1992, s. 66-77; el-Belâzurî, ö. 279/892-93, s. 364-374; Tarih-i Sîstân, 445-725, s. 107).

Kadisiye zaferinden sonra Celula'nın (H. 16/M. 637) feth edilmesiyle III. Yazdigerd Rey'e kaçtı. Celula'dan sonra Ahvaz'ın (H. 17/M. 638) fethi ve onu takip eden Sûs, Tüster'in (Şüşter) ve Hulvan'ın da (H. 20/M. 641) ele geçirilmesiyle Sevad (Irak) bölgesi, Mezopotamya'nın tamamı İslam orduları tarafından fethedilmiş oldu (Dineverî, MS. 9. yy, s. 173, 187-191; Zarrînkub, 1975, s. 12; Kazvinî, 730/1330, s. 138; İbnü'l-Esir, 13.yy, II. s. 469-478; İbn'i Kesir, 767/1365-66, C. 7, s. 108-118; Tâberi, 270/883, III. s. 438-422; Muhammed el-Hudarî, 1992, s. 77-80; el-Belâzurî, ö. 279/892-93, s. 375-378; Fayda, 1993, s. 272-273; Litvinsky, 1996, III. s. 445-447).

Kadisiye ve Celula yenilgisinden sonra III. Yazdigerd, topladığı büyük bir orduyu Nihavend'e¹⁶ gönderdi. Arap orduları ile karşı karşıya gelen Sasani ordusu, yenildi ve dağıldı (H. 21/M. 641). Nihavend zaferinden sonra Arap orduları ilerleyerek, Dinaver ve Hemedân'ı aldı. Daha sonra Rey, Kumis, Kaşan, Derbend, Isfahan ve Horasan da (H. 23/M. 644) feth edildi. Nihavend Savaşı, Sasani Krallığı'nın çöküşünü kesinleştirdi ve

¹⁶ İran'ın batısında Hemedan şehrinin 60km. kadar güneyinde Gâmâsâb (Gâmesiyâb) suyunun bir kolu üzerinde kurulan bir şehirdir. İran'ın batısında Kirmanşah'ı, Isfahan'a bağlayan yol üzerinde olması bu şehrin stratejik önemini artırmaktadır. Tarihi antik çağlara kadar uzanan şehir Sasaniler zamanında önemli merkezi yer olmuş ve yönetimi Karin ailesine verilmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. (Sarıçam, 2007, 98-99).

bu yenilgiden sonra toparlanmayarak yıkılmaya başladı. İran platosu, Arapların eline geçti (Dineverî, MS. 9. yy, s. 195-199; Zarrînkub, 1975, s. 16; Kazvinî, 730/1330, s. 138; İbnü'l-Esir, 13.yy, III, s. 11, 15-24; İbn'i Kesir, 767/1365-66, C. 7. S. 175-178,182; Tâberi, 270/883, III. s. 466-475; Muhammed el-Hudârî, 1992, s. 85; el-Belâzurî, ö. 279/892-93, s. 433-438; Sarıçam, 2007, s. 98-99; Felâtûri, 1349, s. 18-21).

III. Yezdigerd, Arap ordularının zaferleri üzerine bulunduğu yerden diğer bir İran eyaletine geçmek zorunda kalmış bu eyaletlerde kendi tayin ettiği yerel valiler ile de mücadele etmek zorunda da kaldı. Arap ordularının takibinden kaçan III. Yezdigerd, Rey, İsfahan ve Kirmân'a gitti. Bu yerlerin de Araplar tarafından alınması üzerine III. Yezdigerd, Kirmân'dan sonra ailesini de alarak Sîstân'a gitmiş, burada yerel hükümdar tarafından misafir edilmişti. Sîstân'da beş yıla yakın bir zaman ikamet eden Yezdigerd Horasan'a geçmiş fakat Hz. Ömer'in komutan olarak tayin ettiği Ahnef b. Kays'ın Horasan'ı ve Herat'ı da feth etmesiyle Merviruz'a geçmiştir. Yezdigerd gittiği her yerlere ibadet etmek için ateşgedeler inşa ettirmiştir. Yezdigerd burada iken oğlu Firuz ile beraber Çin, Soğd hükümdarına ve Türk hakanına mektuplar yazarak Arap ordularına karşı yardım istemiştir. Fars ve Türk orduları ile savaşan Arap orduları, III. Yezdigerd'in orduları karşısında zafer kazandı. Bunun üzerine Yezdigerd, Ceyhun Nehri'ni aşarak Belh'e oradan da Fergana'ya giderek Türk illerinde ikamet etmişti. Yalnız başına kalan ve ordusu yok olan III. Yezdigerd, krallığını kurtarmak adına Merv'deki valisi Mahu/Mahuveyh'den (Suren ailesinden olan Mahu-yi Surî) ve onun yakın dostu Türk Hakanı Nizek Tarhan'dan (Akhun/Eftalit Hakanı) yardım istemiş fakat isteği karşılık bulmadı. Tüm çabalarına rağmen yardım alamayan ve krallığı kabul görmeyen Yezdigerd, güvenli yer ararken Merv'de el-Mirğâb Irmağ'ı kenarında saklanmak için gittiği bir değirmende, değirmenci tarafından öldürülmüştür. Taberi eserinde, Yezdigerd'in ölümü hakkındaki farklı rivayetlerden bahsetmiştir. Yirmi yıl hükümdar olan III. Yezdigerd'in krallığının ilk dört yılı rahat ve huzur içinde geçmiş diğer yılları ise Arap ordularının önünden kaçarak sürgün hayatı içinde geçmiştir. Hz. Osman'ın halifeliği zamanında (M. S. 651) yılının sonlarına doğru ölmüştür. Sasani krallığı III. Yezdigerd'in ölmesi ile son bulmuş ancak, Arap fetihlerinin ilerleyişi devam etmiştir (Kazvinî, 730/1330, s. 98; İbnü'l-Esir, 13.yy, c. III, s. 11, 124-128; İbn'i Kesir, 767/1365-66, c. 7. s. 209-210; Tâberi, 270/883, c. III. s. 495-503; Muhammed el-Hudârî, 1992, c. II. s. 86-88; el-Belâzurî, ö. 279/892-93, 1987, s. 451-454; Tate, 1910, s. 13; Razi, 1375,

s. 103-104; Hodâdâdiyân, 1380/1960, s. 179-80; Garthwaite, 2005, s. 105; Litvinsky, 1996, III. s. 449-451; Konukçu, 1973, s. 105-106).

2.2.2. Araplar'ın Sîstân'a Hakim Olmaları

2.2.2.1. Sîstân'a İlk Akınlar (Hz. Ömer Zamanı)

Nihavend'in fethinden sonra Araplar hızlı bir şekilde ilerleyerek önündeki şehirleri ve kasabaları ele geçirmeye başladılar. Isfahan'ın M. 643, Horasan ve Rey'in M. 644'te fethiyle İran'ın kuzeybatısı (tüm Medya) Araplar'ın kontrolü altına girdi. Kaynaklar bundan sonraki yapılan fetihlerin kronolojik sırasında bir netlik verememektedir. Çünkü bazı alınan şehir ve kasabaların isyan etmesi ve anlaşmaya uymaması gibi nedenlerle tekrar fethedilmesidir. Arapların, Fars/Pars/Persia ve Kirman'ı da (H. 23/M. 644) yılında fethettikten sonraki hedefi İran'ın kuzey ve doğusundaki vilayetleri ele geçirmek olmuştur (Litvinsky, 1996, III. s. 449).

Halife Hz. Ömer'in son zamanlarında Arap orduları Sîstân'a ilk akınlarda bulundular. Tarih-i Taberi'de, Hz. Ömer'in, Kirman'ın alındığı yıl, Amr İbn Et Temimi'yi ve onun oğlu Abdullah'ı Sîstân'ın fethi için göndermiştir. İbnü'l Esir ise; Asım b. Amr ve arkasından Abdullah b. Umeyr'in Sîstân'a doğru gazaya çıktıklarını belirtmektedir. İbn'i Kesir de, İbn Cerir'den aldığı rivayetle Sîstân'ın Asım b. Amr tarafından şiddetli bir savaş sonrasında fethedildiği rivayetini güçlendirmektedir. İslâm orduları, Sasani İmparatorluğu'nun uzak bir eyaleti olan Sîstân'ın idari merkezi olan Zerenc'i (H. 23/M. 644) yılında kuşattılar. Bu zamanda Sîstân'ın yönetiminde Sasani hanedanından biri mi yoksa yerel bir vali mi olduğu net olarak belli değildir. Fakat Tarih-i Taberi'de Arap orduları karşısına Sîstân melikinin asker hazırladığını ve Sîstân sınırında beklediğini belirtmektedir. Tate, Arap orduları karşısında III. Yezdigerd'in yenilmesi ve Sasani krallığı topraklarının birer birer Müslümanların eline geçmesi üzerine, III. Yezdigerd'e yakın, aile üyelerinin başında ve kraliyet ailesinden olan Keyhüsrev adındaki kişinin Sîstân'a sığınmış olduğunu kısa bir süre de olsa burada yaşadıklarını belirtmektedir. Bu durum, Taberi'nin Sîstân'da Arap ordularını karşılayan kişinin melik olduğu ifadesini destekler gözükmektedir. İki taraf arasında yapılan savaşta Sîstân Meliki bozguna uğradı. Melik, Sîstân'ın sağlam hisarlara sahip olan başkenti Zerenc'e kaçtı, kapısını kapattı, burçlarını ve surlarını daha da sağlamlaştırdı. Arap orduları Zerenc'i kuşatmış fakat alamayınca yüklü bir haraç karşılığında kuşatmayı kaldırmıştır.

Müslümanlar Zerenc çevresindeki şehirleri almış tek alınmayan yer Zerenc kalmıştı. Böylece Arap orduları Hindistan ve Kandehar sınırına yaklaşmış oldular (İbnü'l-Esir, 13.yy, III, s. 50; İbn'i Kesir, 767/1365-66, C. 7. s. 218; Tâberi, 270/883: III. s. 508; Tate, 1910, s. 13; Litvinsky, 1996, III. s. 449; Özgüdenli, 2009, s. 274-276).

Arap orduları Sîstân'ı haraca bağladıktan sonra yönlerini Mekrân'a çevirdi. Hakem b. Amr et-Tağlibî Mekran gitti ardından diğer komutanlar takip etti ve Ceyhun Nehri kenarında toplandılar. Mekrân hükümdarı Arap ordularının geldiğini görünce Sind Melikinden yardım istedi. Sind Meliki, savaşçı filleri ve ordusunu toplayarak yardıma geldi. Ancak, H. 23/M. 644'te yapılan savaşta Arap orduları zafer kazanarak çokça ganimet ele geçirdiler. Hz. Ömer'e gönderilen ganimetlerle birlikte bu zafer müjdelendi. Hz. Ömer, zafer müjdesi getiren Sahhar el-Abdî'ye Mekrân yöresini sormuştur. Sahhar, *“Ey mü'minlerin emiri! Mekrân diyarının ovaları dağdır, suyu azdır, meyveleri kalitesizdir, düşmanları güçlüdür, hayrı azdır, şerri çoktur, çok şey orada azdır, az şey ise orada tamamen yoktur. Gerisinde ondan daha kötüsü ve şerlisi vardır”* diye ifade edince Hz. Ömer artık İslam ordularının Mekrân'dan öteye geçmemesini, Sind'e gidilmemesi ve nehri (Ceyhun/Oxsuz) geçmemeleri hususunda emirnâme göndermiştir (İbnü'l-Esir, 13.yy, c. III, s. 51; İbn'i Kesir, 767/1365-66, c. 7, s. 218; Tâberi, 270/883, c. III. s. 509-510; Kazvinî, 730/1330, s. 140). Hz. Ömer zamanında Sîstân'a yapılan ilk akınlarla birlikte haraç alındı. Böylece Arap orduları Sîstân bölgesine girmesiyle Sind'e kadar ulaştı.

2.2.2.2. Hz. Osman Döneminde Sîstân

Sîstân'ın Arap orduları tarafından kesin fethi Hz. Osman'ın halifeliği (H. 24-36/M.644-656) zamanında gerçekleşmiştir. Hz. Osman döneminde, Sasaniler'in son kalesi olan İran'ın doğusuna, daha sistemli fetihler yapıldı.

Hz. Ömer'in vefatından sonra Sîstân ile yapılan anlaşma bozuldu ve Sîstân halkı isyan etti. III. Yezdigerd'in de sürekli yer değiştirerek gittiği yerdeki valilerini veya diğer halkları Arap ordularına karşı kışkırtıyordu. (H. 30/M. 651) yılında Fars'ın Araplar tarafından fethi üzerine III. Yezdigerd Kirman'a gitti. Fakat Basra ve Bahreyn'deki Arap orduları harekte geçti. O, dönem Basra valisi olan Abdullah b. Amr, Mücâşi b. Mesud b. Selemini'yi III. Yezdigerd'in arkasından gönderdi. Fakat Mücâşi'nin ordusunun çoğu kar ve soğuktan öldü, kendisi zor kurtuldu, III. Yezdigerd'i de bulamadı. Yezdigerd bu

olaydan sonra Sîstân'a girdi. Sîstân Şahı, Îrân b. Rüstem b. Âzâdhû b. Bahtiyâr (Târîh-i Sîstân, 445-725, ş. 1314, s. 81), (diğer kaynaklarda Sîstân merzubanı/ispehbed Perviz olarak da geçmektedir) III. Yezdigerd'i çok iyi karşıladı ona izzet ve ikramda bulundu. Fakat III. Yezdigerd Sîstân Şahı'ndan haraç isteyince durum tam tersine döndü, III. Yezdigerd Sîstân'dan ayrılmak zorunda kaldı. Yerel tarihi kaynak, Tarih-i Sîstân'da Mücâşi b. Mesud'un Sîstân'da başarısız olup geri dönmesi üzerine Halife Hz. Osman (H. 30/M. 651) yılında er-Rebi' b. Ziyâd b. Ziyâd b. Esed ez-Zeyyal el-Hârisî'yi¹⁷ Horasan'a giden ve Basra valisi olan Abdullah b. Amr'ın ordusuna katılıp Sîstân'ı fethetmesi için görevlendirdi. Kirman'a gelen Rebi', Kirman'dan Fehrec'e geldi oradan Sîstân ile arasında yetmişbeş fersah yaklaşık 450 km. mesafe olan Deşt-i Lut çölünü geçti ve Sîstân'a beş fersah yaklaşık 30 km. uzaklıkta bulunan Zâlık/Calık'a geldi. Bu yere bayram günü olan Mihrecan'da saldırdı. Zâlık'ın Dihkanını yakaladı ancak, Dihkan mızrağını yere sapladı altın ve gümüşle doldurarak fidye karşılığında hayatını kurtardı. Bunun üzerine er-Rebi' Dihkan ile Zâlık'ın, Fars ve Kirman şehirleri statüsünde kalması şartıyla anlaşma yapıldı. Er-Rebi' daha sonra Zâlık'tan beş mil uzaklıkta olan ve Kerkûye (Kerkuye ateş tapınağının olduğu yer) denilen yere ulaştı. Kerkûye halkı savaşmadı ve anlaşma yaptı. Er-Rebi' Hisûn/Heysun denilen bölgeye indi. Buranın halkı da ona ikram ve izzette bulundu. Zâlık'a dönen er-Rebi' oradan Zerenc yolunu gösterecek kılavuzlar alarak yoluna devam etti. Hilmend Nehrine varıncaya kadar ilerledi burada konakladı ve Hilmend'den ayrıldı, Nûk vadisini geçip Zerenc'den üçte bir mil uzaklıkta bulunan Zûşt'a¹⁸ vardı. Şehrin halkı Arap ordularına karşısına çıktı. İki taraf arasında başlayan şiddetli savaşta müslümanlardan çok sayıda ölen ve yaralanan olunca Arap orduları tekrar saldırıya geçti. İkinci saldırı zaferle sonuçlandı. Bunun üzerine Zûşt halkı şehre geri çekildi. Arap orduları halkı takip edemedi. Çünkü kasaba yerel geleneklere göre inşa edilmiş çok güçlü surlara ve bir iç kaleye sahipti. Bu surlar Keyhüsrev, Büyük İskender ve Sasani İmparatorluğu'nun kurucusu Erdeşir Bâbekan'ın emri ile inşa edilmişti. Buradan ayrılan er-Rebi' Nâşirûz denilen köye geldi. Bu yerin halkı ile savaştı ve halkını yendi. Er-Rebi' Nâşirûz'dan Şervâz Köyüne geçti ve köye hakim oldu (Belâzurî, ö.

¹⁷ Fütûhu'l Büldân'da bu isim er-Rebi' b. Ziyad b. Enes b. Ed-Deyyan el-Hârisi olarak geçmektedir (Belâzurî, öl. 279/892, 1866, s. 393).

¹⁸ Bu yerin adı Fütûhu'l Büldân'da Zûşt, El-Kamil fi't-Tarih'te Ruşt geçmektedir (Belâzurî, öl. 279/892, (1866), 393; İbnü'l-Esir, 13.yy, III. 133).

279/892, 1866, s. 392-393; Kûdame İbn Cafer, 320/932, s. 88; İbnü'l-Esir, 13.yy, III. s. 133; Litvinsky, 1996, III. s. 449-450; Zarrinkûb, 2008, s. 1-57; Enûşe, 1363, s. 27).

Er-Rebi' Zâlık ve Zerenc arasındaki birçok bölgeyi kontrol altına aldıktan sonra Sîstân'ın merkezi Zerenc'e yöneldi. Zerenc halkı ile savaştı ve şehri muhasara etti. Durumun kötüye gittiğini gören Sîstân Şahı Perviz, er-Rebi ile şartları konuşmak için yanına gitti. Perviz er-Rebi'nin huzuruna çıktığında onun ölen Acemlerden birinin cesedi üzerinde oturduğunu başka bir cesede de dayandığını, askerlerinin de cesetlerin üzerine oturduğunu gördü. Er-Rebi' iri yarı, uzun, heybetli birisiydi. Sîstân Şahı, dehşete düşmüş bunun üzerine anlaşmaya karar vermişti. Perviz, her biri elinde altın kadeh olan 1000 köle verilmesi karşılığında anlaşmıştır. Bu anlaşma üzerine er-Rebi' Zerenc'e girdi e şehre hâkim oldu. Zerenc'den ayrılan er-Rebi' Senâruz vadisine geldi bu yeri aşır Rüstem'in atlarını bağladığı ahırların olduğu Karneyn'e geldi. Bu yerin halkı ile de savaştı ve üstün geldi. er-Rebi' kazandığı zaferlerden sonra Zerenc'e döndü ve burada iki yıl kaldı. Daha sonra Abdullah b. Âmir, Beni'l-Haris b. Ka'b ailesinden bir kişiyi Zerenc'e vekil bıraktı. Er-Rebi'nin Zerenc'de valiliği iki buçuk yıl sürmüş bu süre zarfında kırkbin esir almıştır. Katibi el-Hasan el-Basri'dir. Zerenc, Araplar için güvenli bir yer değildi. Zerenc halkının iki yıl sonra anlaşmayı bozması ve araplara isyan etmesi üzerine Basra umumi valisi Abdullah b. Amr, Abdurrahman b. Semure b. Habib b. Abd-ı Şems'i Sîstân'a vali tayin etti (Belâzurî, ö. 279/892, 1866, s. 393-394; Kûdame İbn Cafer, 320/932, s. 88-89; İbnü'l-Esir, 13.yy, III. s. 134; Zarrinkûb, 2008, s. 1-57).

Sîstân Şahı'nın bulunduğu merkez olan Zerenc'i, çölü geçerek ilk fetheden kişi er-Rebi' b. Ziyâd el-Hârisi'dir (Ya'kûbî. 278/891, 1860, s. 59).

Târîh-i Sîstân'da olaylar şu şekilde anlatılmaktadır. er-Rebi' ordusuyla Hilmend Nehri'ni geçip Sîstân ordusuyla karşılaştı. İki taraf arasında şiddetli savaşlar yapıldı. Her iki taraftandan çok kişi öldürüldü, daha çok müslümanlar öldü. Bunun üzerine Müslümanlar tekrar saldırdı. Sîstânlılar şehre geri döndü. Bu durumda halkının daha çok zarar göreceğini düşünen Sîstân Şahı İran b. Rüstem b. Âzâdhû b. Bahtiyâr, mobed-i mobedanları/Zerdüşt din adamlarını, Sîstân'ın büyüklerini çağırdı ve onlara şöyle dedi: *“Kitaplardan¹⁹ öğrendiğimize göre, biz Muhammed (a.s) geleceğini biliriz; bu durum bir*

¹⁹ Arap ilahi misyonunun Zerdüşt kutsal kitaplarında önceden bilgi verdiğinin varsayılmasıdır (Litvinsky, 1996, s. 450).

yıl veya binlerce yıl sürececek bir süreçtir. Bu din, uzun zaman alacak ve yıllar boyunca devam edecektir. Sürekli savaşmakla çözüme ulaşılamaz. Gökten gelen bir hükümdür ve barışın sağlanması gereklidir”, Din adamları ve Sîstân'ın önde gelenleri, Sîstân Şahını haklı buldu. Daha sonra Sîstân şahı, er-Rebi'ye elçi göndererek *“Biz aciz insanlar değiliz, Sîstân savaşçı ve cesur insanların şehridir; akıllı hareket etmek gerekir. İki tarafta da ölümlerin son bulması için savaşmaktansa barış yapmalıyız”* dedi. Er-Rebi' bu sözler karşısında kendinin de barıştan yana olduğunu bildirmiş ve iki taraf arasında anlaşma yapılmıştır. Buna göre, İran b. Rüstem, her yıl Sîstân adına Halifeye binlerce dirhem ayrıca elinde altın bir kupa olan bin kadın köle hediye göndereceğini söylemiştir. İki taraf arasında anlaşma imzalandıktan sonra er-Rebi', Huvaş'a, oradan Büst'e geçti. Fakat Büst halkı bu anlaşmaya uymadı ve savaşmaya başladı. Yapılan savaşta birçok kişi öldürüldü bir çoğuda esir alınarak halifeye götürüldü. Daha sonra er-Rebi', Rüstem b. Destan'ın ahırlarının olduğu Karnin'e gitti. Daha sonra Büst'e doğru yola çıktı fakat geri dönüp Abdullah b Amr'ın yanına gitti. Sîstân halkının emirlere uymaması üzerine Abdullah b. Amr, Halife Hz. Osman'ın fermanı ile Abdurraman b. Semure'yi, Hasan-ı Basrî'yi ve fakîhler ile birlikte Sîstân'a gönderdi (Târîh-i Sistân, 445-725, ş. 1314, s. 80-83).

Sîstân'a vali olarak tayin edilen Abdurrahman b. Semure, Sîstân ordusuyla karşılaştı. İki taraf arasında (H. 33/M. 653-54) şiddetli savaşlar oldu. Her iki taraftan da çok kişi öldürüldü. Zerenc halkı iki defa bastırıldı. Abdurrahman b. Semure, Zerenc merzubanını bayram günü sarayında kuşattı. Zerenc merzubanı Perviz iki bin dirhem ve bin köle vermek şartıyla anlaştı (kaynaklarda bu sayı iki milyon dirhem haraç ve ve iki bin köle olarak da geçmektedir) (Belâzurî, ö. 279/892, 1866, s. 394; Kûdame İbn Cafer, 320/932, s. 89; İbnü'l-Esir, 13.yy, III. s. 134; Özgüdenli, 2009, s. 274-276).

Abdurrahman b. Semure, Hind bölgesine kadar olan Zerenc ve Kiş arasındaki toprakları ele geçirdi. Daha sonra Ruhhac ve Belâdü'd-Dâver arasındaki yerlere hâkim oldu. Belâdü'd-Dâver'e geldi ve oranın halkını Zûr Dağı'nda muhasara altına aldı ve onlarla anlaşma imzalayarak Zûr'a girdi. Zûr'da gözleri yakuttan olan altın bir heykel vardı. Abdurrahman b. Semure, bu heykelin yakuttan gözlerini alıp ellerini kesti ve oranın merzubanına, *“Amacım anlaşmayı bozmak değil sana bu putun hiçbir yarar ve faydasının olmadığını göstermektir”* demiştir. Daha sonra Büst ve Zabil'i anlaşma yoluyla aldı. Artık Sîstân'da fetih kesinleşmiş ve Arap orduları halifenin idaresi altındaki toprakları Hindistan'a kadar ulaştırmışlardı. Sîstân'da (M. 651-653) yılları arasında Arap-Sasani

sikkelerinin basıldığı da bilinmektedir. Bu arada Hasan-ı Basrî Zerenc'e gelerek İslam dinini halka öğreten dersler vermiştir. Abdurrahman b. Semure, Zerenc'e döndü ve Hz. Osman dönemi iç karışıklıklar çıkana kadar orada kaldı. Daha sonra Emir b. Ahmer el-Yeşkuri'yi yerine bıraktı ve Sîstân'dan ayrıldı. Ancak, Zerenc halkının ülkelerine giren Araplara boyun eğmeye niyeti yoktu. Buldukları her fırsatta isyan ediyor ve anlaşmayı bozuyordu. Zerenc halkı Emir b. Ahmer el-Yeşkuri'yi şehirden çıkardı ve şehrin kapısını kapattı. (Belâzurî, ö. 279/892, 1866, s. 394-395; Kûdame İbn Cafer, 320/932, s. 89; İbnü'l-Esir, 13.yy, III. s. 134; Özgüdenli, 2009, s. 274-276; Litvinsky, 1996, III. s. 450; Zarrinkûb, 2008, s. 1-57; Bosworth, 1997, s. 681-685).

Arapların Sîstân'daki zaferlerine rağmen Sîstân halkı ve çevre eyaletler halifeye tam olarak itaat etmemişler defalarca isyan etmişlerdi. Bu nedenle Horasan ve Sîstân sürekli savaflara sahne oldu. III. Yezdigerd'in ölümünden yaklaşık bir yıl sonra ünlü Karen ailesinden bir kişi Kuhistan'da isyan başlattı. Bu isyana Tabaseyn, Herât, Badğis'ten çok isyancı katıldı. Hatta sayıları 40.000'ni bulduğu söylenmektedir. Bu isyana karşılık veren Araplar, Karenli kişiyi, arkadaşlarını ve isyancıların çoğunu öldürdü, birçoğunu da yakaladı (H. 32/M. 652-53). Hz. Osman'ın halifeliğinin son zamanlarındaki iç karışıklıkların da etkisiyle bu tür isyanların sayısı artmış Hz. Ali döneminde de vuku bulmuştur (Enûşe, 1363, s. 29; Zarrinkûb, 2008, s. 1-57).

Hz. Osman'ın halifeliği (H. 24-36/M. 644-656) on iki yıl sürmüştür. Halifeliği sırasında son Sasani kralı III. Yezdigerd öldürüldü. Araplar'ın hâkim olduğu topraklar Sîstân'ın da alınmasıyla Hind sınırına ulaştı. Bu topraklardan çokça ganimet elde edildi. Ancak, Arapların iç sorunları nedeniyle çıkan isyan sonucunda Hz. Osman, Kuran okurken (18 Zilhicce H. 35/17 Haziran 656) şehit edildi. (İbnü'l-Esir, 13.yy, III. s. 187; İbn'i Kesir, 767/1365-66, c. 7. s. 309-310; Kazvinî, 730/1330, s. 148; Tâberi, 270/883, III. s. 563-564; Yiğit, 2007, s. 438-443).

2.2.2.3. Hz. Ali Döneminde Sîstân

Hz. Osman'ın şehit edilmesinden, halife seçilen Ali b. Ebu Talip (H. 36-41/M. 656-661) yılları arasında halifelik yaptı. Hz. Ali'nin halifeliğe gelmesi ile başta Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılması meselesi, Cemel Vakası (5 Cemâziyelâhir H.36/9 Aralık 656), Sıffin Savaşı (Zilhicce H.36/ Haziran 657'de başlayıp 27-28 Temmuz 657'de biten), Hâricîlerle yapılan Nahrevan Savaşı (H. 37/Temmuz 658) ile takip eden halifeliği süreci

sonunda; Hâricî olan ve intikam arzusu ile tutuşan Abdurrahman b. Mülcem tarafından zehirli bir hançer ile sabah namazında aldığı yaranın etkisiyle iki gün sonra (H. 40/M. 661) yılında vefat etmiş 4 yıl 9 ay süren hilafeti son bulmuştur (İbnü'l-Esir, 13.yy, III, s. 397; İbn'i Kesir, 767/1365-66, C. 7, s. 509; Tâberi, 270/883, III. s. 568-569; Kazvinî, 730/1330, s. 150-153; Dineverî, MS. 9. yy, s. 203, 282-283; Muhammed el-Hudârî, 1992, II. s. 261-262)

Sîstân'dan ayrılan Abdurrahman b. Semure, Basra'da Abdullah b. Amr'ın yanına gitti. Burada bulunduğu sırada Cemel Savaşı başladı (5 Cemâziyelâhir H.36/9 Aralık 656). Abdurrahman b. Semure, savaş bitinceye kadar bekledi ve savaş bittikten sonra Şam'da bulunan Muaviye'nin yanına gitti. Muaviye'ye birçok hediye ikram eden Abdurrahman b. Semure onun yanında kaldı (Târîh-i Sîstân, 445-725, Ş. 1314, s. 84).

Hız. Ali Cemel Savaşından galip çıktıktan sonra Arap orduları tarafından halifelik topraklarına katılan yerlere valiler atamaya başladı. Hız. Ali, Abdurrahman b. Semure'nin Muaviye'nin yanında olduğu haberi üzerine Sîstân'a Abdurrahman b. Cer'it-Tâî'yi (Cez'it-Tâî)²⁰ gönderdi. Cemel Savaşından sonra Harici reisi olan Haseke b. Attâb el-Habati ile İmran b. Fazıl el-Bürcümi adındaki kişiler Arap bedevi haydutlarından çok kişi toplayarak Sîstân'ın Zâlık kentine geldi. Bu kişiler Zâlık halkının mallarını ele geçirdikten sonra Zerenc'e gittiler. Zerenc merzubanı onlardan korkunca anlaşma yaptı. Sîstân'a gelen Abdurrahman b. Cer'it-Tâî'yi Harici reisi Haseke'yi öldürdü. Belazûri eserinde bu konu hakkında Ebu Mihnef'ten aldığı başka bir rivayeti de aktarmaktadır. Buna göre; Haseke'nin Abdurrahman b. Cer'it-Tâî'yi öldürmesi üzerine Hız. Ali, Avn b. Ca'de b. Hübeyre el-Mahzûmî'yi Sîstân'a gönderdi. Fakat Irak yolunda iken hırsız Behdâli et-Tâî tarafından öldürüldü (Belâzurî, ö. 279/892, 1866, s. 395).

Haseke'nin Abdurrahman b. Cer'it-Tâî'yi öldürmesi üzerine Halife Hız. Ali, Abdullah b. Abbâs'a Sîstân'a dört bin kişi ile beraber bir vali göndermesini isteyen mektup yazdı. Bu emir mektubu üzerine Abdullah b. Abbâs'da, Rib'i b. el-Kâs el-Anberî'yi dört bin kişi ile beraber Sîstân'a gönderdi. Rib'i b. el-Kâs el-Anberî de Huseyn b. Ebi'l-Hurr'u (Ebi'l-Hurr'un adı Mâlik b. el-Haşhâş el-Anberî'dir) yanında götürdü.

²⁰ Tusi kabilesine mensup kişi (Mu'în, 1375, c. 5, s.1057).

Sîstân'a giren öncü kuvvetlerin başında Sât Zi'l-Hurretü'l el-Himyeri²¹ vardı. Öncü kuvvetler Sîstân'a girdiğinde karşılarına Haseke çıktı ve çarpışmaya başladılar. Bu çarpışma neticesinde Harici reisi Haseke öldürüldü. Rib'i de Sîstân'a girdi ve Sîstân şehirlerinin hepsini hâkim oldu (Belâzurî, ö. 279/892, 1866, s. 395-396; Kûdame İbn Cafer, 320/932, s. 89; İbnü'l-Esir, 13.yy, c. III. s. 271; Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 89-90).

Arap topraklarında iç huzursuzluklar ve çekişmeler devam etmekteydi. Bu sefer Halife Hz. Ali ve Muaviye arasında Sıffin Savaşı (H. 36/M. 657) başladı. Târîh-i Sistân'a göre Sıffin Savaşı başladığı sıralarda Abdullah b. Semure, Muaviye'den Sîstân'ın hutbesini teslim aldıktan sonra Sîstân'a gitti. Hz. Ali'nin Sîstân'a göndermiş olduğu Abdurrahman b. Cer'it-Tâ'î haberi alınca halifenin yanına dönmüştür. Ancak, Târîh-i Sistân'da geçen bu bilginin karşısında Belazûri, eserinde, Hz. Ali'nin Sîstân'a göndermiş olduğu Abdurrahman b. Cer'it-Tâ'î, harici reisi Haseke tarafından öldürülmüştü. Sîstân'a gelen Abdullah b. Semure (H. 36/M. 657) aldığı ferman ile halktan biat aldı ve yeni seferlere başladı. Huvâş'a gitti, oradan Büst ve Ruhhac'ı aldı. Daha sonra Kâbil'i fethetmek için yola çıktı. Abdullah b. Semure, ordusunda bulunan Mühelleb b. Ebî Sufîrâ'yı ordu komutanı yaparak Hind'in fethine yolladı (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 85).

III. Yezdigerd Arap ordularının ilerlemesine bağlı olarak ailesi ve maiyetindekiler ile beraber yer değiştirmişti. Yezdigerd'in yanında götürdüğü ailesi onun ölümünden sonra Araplara teslim olmamak için Türkler'e ve Çin hanedanına sığınmıştı. III. Yezdigerd'in ailesi Sasani Hanedanlığı'nı devam ettirmek için Araplar'a karşı Türk ve Çinliler'den yardım almıştır

Belazûri Fütûhu'l-Büldan'da, III. Yezdigerd'in oğlu Firuz'un Türkler'e sığındığını, onların himayesinde soylu bir kızla evlendiğini ve hayatını Türkler arasında sürdürdüğünü anlatmaktadır (Belâzurî, ö. 279/892, 1866, s. 316).

Compareti, Xin Tangshu'dan (1060'da yazılan Tang'ın Yeni Tarihi) aldığı bilgiye göre, III. Yezdigerd'in oğlu Firuz'un (Peroz-Bilusi olarak anılır) babasının ölümünden

²¹ Sât'ın asıl adı Abdurrahmandır. Sistan halkından olan Firuz Huseyn Sistan'a gelen iki kumandandan biri olan Huseyn b. Ebi'l-Hurr'un oğlu Huseyn'in soyundan gelmektedir (Belâzurî, öl. 279/892, 1866, s. 396; İbnü'l-Esir, 13.yy, c. III, 271).

sonra Toharistan'a sığındığını T'ang İmparatoru Gaozang'dan bir destek almadığını belirtmektedir. Buna göre Arapların ilerlemesi geçici bir süre durunca Firuz, Toharistan hükümdarlarının yardımları ile Sîstân'a yerleşti. (H. 41-44/M. 661-664) yılları arasında Gaozang'a elçi göndererek Araplara karşı yardım istedi. Firuz, M. 661'de (bu tarihi Daryae 658-663 yılları arasını vermektedir) Sîstân'ın başkenti Zerenc'de 'Persia Area Commend' 'Pers Bölge Komutanlığı' (Bosi dudufu) olarak tanınmayı başardı. Bunun üzerine Gaozang M. 662'de Firuz'a 'Pers Kralı' (Bosi wang) unvanını vermiştir. Çok kısa bir süreliğine de olsa Pers tahtına çıkmakla III. Firuz olarak kabul edilebilir. Hatta kendi adına para da bastırmıştır. Firuz, kendisini Sasani kralı ve III. Yezdigerd'in halefi olarak adlandırmıştı. Daha sonra Araplar M. 663 yıllarında onu yendiler. Bu dönemde Sîstân'da vali olarak Abdurrahman b. Semure bulunmakta ve orduları kumanda etmekteydi (Comparati, 2009, s. 424-460; Daryae, 2009, s. 37-38; Hodâdâdiyân, 1380/1960, s. 180).

Firuz'un, Sîstân'da kendini Sasani kralı ilan etmesi, Hz. Ali'nin halifeliğinin son zamanlarına denk gelmektedir. Arapların kendi iç çekişmeleriyle meşgul olduğu ve bu nedenle bölgede ilerlemelerinin bir süre yavaşladığı bir dönemde gerçekleşmiştir.

Hz. Ali'nin halifeliği süresince müslümanların arasında olan iç huzursuzluk ve iç fitne hiç sönmemiş aksine daha da alevlenmişti. Sonunda Hâricî olan ve intikam arzusu ile tutuşan Abdurrahman b. Mülcem tarafından (H. 40/M. 661) yılında zehirli bir hançer ile şehit edildi (İbnü'l-Esir, 13.yy, III, s. 397; İbn'i Kesir, 767/1365-66, c. 7. s. 509; Tâberi, 270/883, c. III. s. 568-569; Kazvinî, 730/1330, s. 150-153; Dineverî, M.S. 9. yy, s. 203, 282-283; Muhammed el-Hudarî, 1992, II. s. 261-262).

2.2.2.4. Emeviler Döneminde Sîstân

Emeviler, Hulefâ-i Râşidin'den sonra (H. 41-133/M. 661-750) yılları arasında saltanata dönüşerek hüküm süren ilk İslâm hanedanıdır. Adını kurucusu olan Muâviye b. Ebû Süfyân'ın mensup olduğu Beni Ümeyye'den (Ümeyye oğulları, Emeviler) almaktadır (Yiğit, 1995, s. 84-104).

Sîstân, Muâviye'nin iktidarına kadar bir müddet bağımsız kaldı. Muâviye'nin halife olmasından sonra Sîstân, direk halife tarafından veya halifenin Basra ve Horasan'a gönderdiği valiler tarafından idare edildi. Muâviye (H. 41-61/M. 661-680) daha öncede Basra valisi olan Abdullah b. Amr'ı Basra'ya vali tayin etti ayrıca Horasan ve Sîstân'ın yönetimini de ona verdi. Sîstân'a gelen Abdullah b. Amr, Sîstân ve çevresinde fetihlerde

bulunmuş olan Abdurrahman b. Semure'yi, Sîstân'ın yönetimine getirdi. Büyük bir ordu ile (H. 41/M. 662) yılında Sîstân'a gelen Abdurrahman b. Semure, Sîstân'da güven ve emniyeti sağlamak için Sahibü's-Şurta'nın²² başına Abbâd b. el-Huseyn el-Habati'yi getirdi. Eşraf ve yiğitlerden olan Ömer b. Ubeydullah b. Ma'mer et-Teymi, Abdullah b. Hâzim es-Sülemi, Katârî b. el-Fücâe ve ordunun genel komutanlığından sorumlu olmak üzere el-Mühelleb b. Ebî Sufra'yı görevlendirdi. Bu arada Sîstân halkı anlaşmayı bozmuştu. Bunun üzerine Abdurrahman b. Semure, bu bölgede Müslüman olmayanlara karşı fetih hareketlerini devam ettirerek Kabil sınırına kadar gitti. Kabil'i aylarca kuşatıp şehre girdiler. Kabil'den Büst'e giderek burayı kılıç zoruyla aldı. Oradan Ruzan üzerine yürüdü halkı kaçtı; Abdurrahman, burayı da aldı. Huvaş'a gitti halkı ile barış yaptı. Ruhhac'ı aldı Zâbülistan'a yöneldi. Buranın halkı isyan etmiş anlaşmayı bozmuştu. Savaşılar ve tekrar ele geçirdi. Esirlerle Kabil'e giden Abdurrahman isyan eden halkı ile savaşıp burayı da tekrar aldı. Ordu komutanı el-Mühelleb b. Ebî Sufra Belucistan üzerinden Sind'e girmişti. Abdurrahman b. Semure bazen savaşarak bazen de anlaşma yolunu tercih ederek bu bölgede İslam hâkimiyetini güçlendirdi (İbnü'l-Esir, 13.yy, c. III, s. 423; Tâberi, 270/883, c. 4. s. 79; Belâzurî, ö. 279/892, 1866, s. 396-397; Ya'kûbî. 278/891, 1860. s. 59; Kûdame İbn Cafer, 320/932, s. 89; Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 91; Özgüdenli, 2009, s. 274-276; Önkâl, 1988, s. 171-172; Bosworth, s. 48-49).

Araplar, Hindistan'ın zenginliklerine ulaşabilecekleri yollar üzerinde bulunan Doğu Afganistan, Belucistan'a yönelmişlerdi. Bu nedenle, gelecekteki fetihleri için Sîstân'ın fethine ve burada kalıcı olmaya büyük önem vermişlerdi. Abdurrahman b. Semure, Rebi' b. Ziyâd el-Hârisî'nin Sîstân'a gelişine kadar (H. 46/M. 666) on iki yıl vali olarak kalmış, Arapların bu topraklardaki fethinin temellerini güçlendirmişti. Ancak yerli halkın Arap ordularına karşı direnişi İslam'ın bu bölgede ilerlemesini zorlaştırmış; sürekli mücadele alanı olmuştu. Semure'nin bölgeden ayrılması üzerine Rutbîl unvanlı Türk hükümdarlar Müslümanları bu bölgeden uzaklaştırmaya çalışmıştır. (İbnü'l-Esir, 13.yy, III, s. 423; Tâberi, 270/883, c. 4. s. 79; Belâzurî, ö. 279/892, 1866, s. 396-397; Ya'kûbî. 278/891, 1860. s. 59; Kûdame İbn Cafer, 320/932, s. 89; Târîh-i Sistân, 445-725, Ş. 1314, s. 91; Özgüdenli, 2009, s. 274-276; Önkâl, 1988, s. 171-172; Bosworth, s. 48-49).

²² Şart kökünden türeyen Şurta, kelimesi terim olarak şehirlerde emniyeti ve asayiş sağlanması, düzenin korunması, suçluların takibi ve yakalanması görevini yürüten emniyet güçlerini ifade etmektedir. Sahibü's-Şurta bölgelerdeki valiler tarafından atanmaktadır. Bu kişiler güçlü, seçkin ve ileri gelen kişilerden seçilmektedir. Daha detaylı bilgi için Bkz. (Yılmaz, 2010, s. 242-244; Çelikkol, 2011, s. 321-330).

Sîstân bölgesinin arazi şartlarının zorluğu ve yerel halkın her fırsatta direnmesi bu bölgede İslam'ın ilerleyişini zorlaştırmış ve uzun süre engellemiştir. Arap orduları, İran'ın fethinden sonra Sîstân bölgesine yönelmişti. Sîstân, Horasan'dan daha büyük ve sınırları daha genişti. Araplar, Horasan'a bu dönemde daha az yönelim göstermişlerdir. Çünkü ülke, hala nispeten ekonomik olarak kısıtlı ve gelişmemiş bir bölgeydi. Ayrıca H. 2./M. 8. yüzyıla kadar Araplar'ın ilerleyişini engelleyen Soğd, Fergana, Harezm'in yerli İran hükümdarları, Eftalit/Akhunlar, Türgişler, Horasan ötesindeki ulaşım yolları üzerinde hâkim konumdaydılar. İslam fethinin ilk yıllarında Sîstân'ın, doğunun en önemli vilayeti olduğu ve İslam ordularının çoğunun bu bölgede konuşlanmaya büyük önem vermişlerdir (Bosworth, s. 49). Bu nedenle Sîstân, Arap orduları tarafından kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır.

Arap ordularının sevk ve idaresinde İran'ın güney ve doğu bölgelerinde özellikle Sîstân ve Kirman İslam zaferlerinin ilk yüzyılında büyük öneme sahip olmuştur. Ordunun Irak'tan Horasan'a hareketi genellikle Ahvaz, Fars, Kirman ve Kuhistân üzerinden yapılmaktaydı. Çünkü bu dönemde Horasan'a giden Kazvin ve Damğân'ın olduğu kuzey yolu haydutların olduğu; ayrıca Hazar Denizi'nin kıyı bölgeleri güvensiz ve tehlikeli olan yollardı. Arap orduları daha güvenli yolları tercih etmişlerdi (Bosworth, s. 50).

Muâviye, Basra valisi olan Abdullah b. Amr'ı görevinden azlettikten sonra yerine Ziyâd b. Ebîh'e (H. 45-46/M. 666) yılında Basra, Horasan, Sîstân valiliği yanında, Hind, Bahreyn ve Umman'ın yönetimini de verdi. Ziyâd b. Ebîh, Rebi' b. Ziyâd el-Hârisî'yi ilk olarak Basra ve Kûfe'den topladığı elli bin kişilik bir askeri birlik ile Horasan'a gönderdi. Sonra Muâviye, Rebi' b. Ziyâd el-Hârisî'yi Sîstân valisi olarak tayin etti. Bazı kaynaklarda bu bölgelerin genel valisi Ziyâd b. Ebîh olduğu için görevlendirmenin bu kişi tarafından yapıldığı geçmektedir (Tâberi, 270/883, c. 4. s. 85; Belâzurî, ö. 279/892, 1866, s. 397; Ya'kûbî. 278/891, 1860. s. 59; Kûdame İbn Cafer, 320/932, s. 89-90; Târih-i Sistân, 445-725, 1314, s. 91; Özgüdenli, 2009, s. 274-276; İbnü'l-Esir, 13.yy, III, s. 454, 459; İbn'i Kesir, 767/1365-66, c. 8. s. 77).

Kabil'in fethedilmesinden sonra Kâbil Şahı müslümanlara karşı ordu hazırladı. Bu ordu ile Kâbil'de olan Müslümanları, Kâbil dışına çıkardı. Sonra hükümdar Rutbîl²³ geldi,

²³ Muhammed Taki Bahar'ın, Tarih-i Sistan eserinin 1314 tarihli tashihinde dipnot düşerek; bu kelimenin tarih kitaplarının birçoğunda Rutbil olarak geçtiğini ve bu unvanın Kâbil, Sistan/Sicistan, Ruhac padişahları için kullanıldığını ifade etmektedir. Fakat bu nüshada bu kelimenin bazen "Zebil, Zenil, Zunbil"

Zâbulistân ve Ruhhac'ı aldı Büst'e kadar ilerledi. Rebi' b. Ziyâd el-Hârisî bu ilerleyiş karşısında (H. 47/M. 667-668) yılında ordunun başında harekete geçti. Büst'te Rutbil ile savaştı ve onu yendi. Rebi' b. Ziyâd el-Hârisî, Ruhhac'a kaçan Rutbil'i takip etti ve onu burada da yendi, Ruhhac'dan Daver bölgesine geçerek buraları ele geçirdi. Yenilen Rutbil Hindistan'a kaçtı. Rebi' b. Ziyâd el-Hârisî, Büst ve Ruhhac'da güven ve emniyeti sağladıktan sonra halife adına vergileri topladı (Belâzurî, ö. 279/892, 1866, s. 397; Kûdame İbn Cafer, 320/932, s. 90; Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 91-92).

Önceleri daha düzensiz olan fetih hareketleri, (H. 51/M. 671) yılında Horasan ve Sîstân'da daha sistemli bir hale geldi. Ziyâd b. Ebîh, Muâviye'nin de onayı ile Horasan ve Sîstân'da yeni ordugâhlar kurdurarak düzenli bir fetih siyasetine başladı. Muhtemelen Arap varlığını güçlendirmek için H. 51/M. 671 yılında Kûfe ve Basra'dan elli bin Arap aileyi Merv başta olmak üzere Herat, Tus, Nişapur ve Belh şehirlerine yerleştirildi. Bu teşkilatlanma, Sîstân ve ötesine yapılacak akın ve fetihlerde önemli rol oynadı. Ayrıca, bu dönemde Türkistan'a yapılacak fetihlerde Horasan ehemmiyet kazanmaya başladı. Horasan'ın merkezi Merv'in²⁴ çöl ortasında bulunması Araplar'ın çöl iklimine alışık olmaları bakımından daha uygundu. Hazırlıklar tamamlandıktan sonra Arap orduları fetihlere başladı (Muhammed el-Hudârî, 1992, c. II. s. 303; Aycan, 2013, s. 480-482).

Emeviler döneminde Sîstân, bazen halifelerin doğrudan atadığı valiler, bazen de halifenin Irak'a atadığı valiler tarafından yönetilmiştir. Irak valileri, geniş yetki alanlarına sahibi olduklarından, Horasan ve Sîstân valilerini kendileri belirleyip atamış ve

olarak da geçtiğini; Taberi Tarihi'nin 6. yüzyılda yazıldığını düşündüğü en eski nushaların birinde bu kelimenin "Zentebil ve Zendê bil" olarak geçtiğini ifade etmektedir. Bu kelimenin kökeninin Fars edebiyatında pehlivanları tanımlayan "Zentebil" ile aynı olarak kullanıldığını; fakat bu kelimenin Farsça ve Hintçe olmadığı kanatındadır. Arapların bu tür ifadelerde yanlışlıklar yapabildiği kanaatindedir (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 91-92). VIII. yüzyıl başlarında Soğdlar'da Toharistan ve Sistan'daki Türkler'e has olan "Tarhan, Yabgu, ve Şad" lakaplarının kullanılması buralarda Türk hakimiyetinin daha da uzun bir geçmişe sahip olduğunu göstermektedir. Toharistan ve Sistan'daki hâkimiyetin yerli bir Türk sülale tarafından idare edildiği görülmektedir. Toharistan'da Nizek Tarhan veya Tirek olarak Sistan'daki Türk beyinin lakabı ise Rutbil olarak kullanılmaktadır. Hatta "Büyük Rutbil" olarak bahseldilmesi yanında daha küçük idrecilerin olması "Küçük Rutbil"lerin de olduğunu göstermektedir. Özellikle Sistan Rutbili'nin Türk olduğu belirtilmesine rağmen kelime olarak Türkçe değildir (Kurat, 1948, s. 388-389). Ya'kûbî'de eserinde Sistan'ın önemli eyeletleri olan Büst, Cüveyn, Ruhhac, Huşşek, Belmer, Huvâş ve Büyük Zerenc'i saymış ve merkez olan Zerenc'de Rutbil'in oturduğunu ifade etmiştir (Ya'kûbî. 278/891, 1860, s. 58). Daha çok Arap kaynaklarında Rutbil ve Zunbil olarak geçmektedir. Gazne, Belh, Sistan, Kuzey Hindistan'da olan Türkler hakkında daha geniş bilgi için bkz (Kafesoğlu, 2000, s. 156). İbn Hurdazbih Horasan ve Doğu ülkesinin padişahlarının lakaplarını yazarken; Sistan, Ruhhac ve Dâver diyarının meliki Rutbil'dir demektedir (Yörükân, 2004, s. 370).

²⁴ Merv'den iki yol vardır. Biri Şaş ve Türk illerine diğeri ise Belh ve Toharistan'a gitmektedir (İbn Hurdazbih, 232/847, Ağarı, s. 31).

denetimleri altında tutmuşlardır. Emeviler döneminde Sîstân'a gönderilen valiler, Türk hükümdar Rutbil ile sürekli mücadele içinde olmuşlardır.

Emevi döneminin sonlarında Sîstân oldukça karışık bir hal almıştı. Arap kabilelerinin kendi aralarındaki ve yerel yöneticilerle olan mücadeleleri, ayrıca Hâricîler'in Sîstân'da güç kazanması, bölgenin yönetimini daha da zorlaştırmıştı.

2.2.2.5. Abbâsiler Döneminde Sîstân

İslam aleminde (H. 133/ M. 750) tam bir dönüm noktası olmuştur. Hz. Osman'ın şehit edilmesinden itibaren İslam dünyasında oluşan bölünme, doğu eyaletlerde daha çok taraftar bulan Şii propagandası, Emeviler'in uyguladığı Mevâli politikası, Arap kabileleri arasındaki memnuniyetsizlikler, Sıffîn Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan Hâricîlerin sürekli isyan ve başkaldırıları, Emevi ailesinde iç çekişmeler ve son zamanlarda ortaya çıkan Abbasiler'in Emevi karşıtlığı gibi nedenler, Emeviler'in sonunu getirmiştir.

Hz. Ali'nin torunu Ebû Hâşim b. Muhammed b. Hanefiyye'nin, Emevi iktidarına son vermek amacıyla etrafında toplananlara çağrıda bulunarak ilk hareketi başlattı. Ebû Hâşim (H. 98/M. 717) yılında ölmeden önce Peygamberin amcası Abbas'ın torunu Muhammed b. Ali'ye imamlık hakkını vasiyet etti. Peygamberin amcası Abbas ve oğlu ki bunlar siyasete katılmamışlardı, Abdullah'ın oğlu Muhammed b. Ali, I. Velid'in baskılarından dolayı Dimaşk'ı terkederek M. 714 yılında Hümeyme'ye gitmiş ve Emeviler'e karşı siyasi mücadeleyi başlatmıştı. Başlarda gizli bir şekilde örgütlendiler. Horasan'da güçlü olan Şii'lerden destek aldılar. Emevi halifesi Hişâm b. Abdulmelik zamanında (M. 724-743) İmam Muhammed b. Ali, Horasan'a kendi taraftarlarından beş kişiyi göndererek orada gizli bir şekilde faaliyette bulunmalarını emretti. Bu beş kişi, Merv'den Buhara'ya buradan Semerkand'a Semerkand'dan Keş ve Nesef'e geçtiler. Bu yerlerden ayrılıp Sağâniyân, Hatlân'a buradan Merve'r-Rûz, oradan Talkân'a geçtiler. Daha sonra Herât'a Buşenc'e ve son olarak da Sîstân'a geçtiler. Bütün bu yerlerde birçok faaliyette bulunup halkı Peygamberin Ehl-i beytine davet edip, kin ve düşmanlık çıkaran Emeviler'e karşı olmaya davet ettiler. İmam Muhammed b. Ali'nin (H. 126/M.743) yılında ölmesi üzerine hareketin başına vasiyeti üzere oğlu İbrahim geçti. O da (H. 128/M.

745) yılında Ebû Müslim Horasanî'yi²⁵, Horasan'a vekil sıfatıyla gönderdi. Diğer taraftan Abbâsi hareketinin, tüccar ve hacı adaylarından oluşan on iki nakîb ve bunlara bağlı dâîler, halk arasında gizli bir şekilde faaaliyetlerini sürdürdü (İbnü'l-Esir, 13.yy, c. V. s. 53-54; Dineverî, 9. yy, 2017, s. 396-397; Çelebi, c. III. s. 22; Yıldız, 1988, s. 49-56; Yılmaz, 2006, s. 33-34).

İbrahim b. Muhammed'in vekili olarak Horasan'a giden Ebû Müslim, çok hızlı bir şekilde çalışmalara başladı. Hz. Ali taraftarlarını daha sonra dihkan ve köylüleri kendi tarafına çekti. Emevi hanedanına düşman olan bütün unsurları yanında toplamaya muvaffak oldu. Bunlar arasında Sîstân Hâricîler'i ve Kirmânî'nin²⁶ etrafında toplanan Yemenliler de vardı. Ebû Müslim taraftar toplayıp iyice güçlendikten sonra (H. 129/M. 747) yılında aşîkar olarak harekete geçti. İmam İbrahim'in emir üzerine gönderdiği siyah bayrak ve sancağı açtı, askerlerine siyah elbise giydirdi, yarısı siyaha boyanmış sopa/asa (Kâfirkûbât-Kafir Sopası) tutturdu.²⁷ Merv'i işgal etti. Bu dönem Emeviler'in Horasan'da son valisi olan Nasr b. Seyyâr, korkup Nişabur'a kaçtı. Ayrıca Kirmânî'nin Ebû Müslim'in tarafına geçmesini engellemek için hile yoluyla pusu kurarak öldürdü fakat Kirmânî'nin oğulları Ebû Müslim'e katıldı. Merv, Mervûrrûz, Herat, Nesâ, Ebîverd ve Belh şehirlerinin de alınması ile Horasan'da Emevi hakimiyeti çöktü. Bunu Fars eyeletleri, Irak bölgesi ve Kûfe'nin de ele geçirilmesi takip etti. Kûfe'nin ele geçirilmesi ile Abbâsiler, Ebû'l-Abbâs es-Seffâh'ı Kûfe'de halife ilan ederek Abbâsi Devleti'ni kurmuş oldular. Daha sonra, Emevilerinin son halifesi Mervân b. Muhammed, Zap Suyu savaşında H. 132/M. 750 mağlup oldu ve kaçtı. Yakalanan Mervân, öldürüldü. Ardından, Irak, Suriye, Mısır ve Arabistan'da Abbâsiler'in hakimiyetine geçti. Böylece, Emevi Devlet'i tarihe karıştı ve yerini Abbâsi Devleti aldı (İbnü'l-Esir, 13.yy, c. V. s. 225-347; Dineverî, 9. yy, 2017, s. 418-425; Çelebi, c. III. s. 39-40; Yılmaz, 2006, s. 34-35; Tâberi, 270/883, IV, s. 393-405; Barthold, 1990, s. 209-210; Yıldız, 1988, s. 49-56; Enûşe, Hş. 1363, s. 50-52; İbn'i Kesir, 767/1365-66, c. X. s. 57-77).

²⁵ Ebû Müslim Horasanî (Öl. 137/755) Abbâsi ihtilalinin önde gelen şahsiyetlerinden olup Horasan'da bu ihtilali başlatan kişidir. Daha geniş bilgi için Bkz. (İbnü'l-Esir, 13.yy, V. s. 213-216; Tâberi, 270/883, IV, s. 391; Yıldız, 1994, s. 197-199; Mesudî, 336/947, 2017, s. 375-378).

²⁶ Kirman'da doğan Cudey b. Ali el-Ezdi'dir (Dineverî, 9. yy, 2017, s. 401)

²⁷ Ebû Müslim'in askerlerine siyah elbise giydirmesi Dineverî'ye göre Emevi halifesi II. Mervân'ın öldürdüğü İbrahim b. Muhammed b. Ali b. Abbâs'a yas tutmak için (Dineverî, 9. yy, 2017, s. 419), Taberî'ye göre ise; Zeyd b. Ali ve Yahya b. Zeyd'in zulüm içinde şehit edilmelerinin matemi içindir (Tâberi, 270/883, IV, s. 393). Mesudî, Ebû Müslim'in Horasan'da ve Nişabur'da siyah elbise, siyah sarık giyen ve siyah sancak kullanan ilk kişi olduğunu belirtmektedir (Mesudî, 336/947, 2017, s. 358).

Ebû Müslim, Nasr b. Seyyâr'ı yenilgiye uğrattıktan sonra Nasr, Irak'a kaçtı. Ebû Müslim, Kahtabe b. Şebîb b. Hâlid b. Ma'dân et-Tâ'i'yi büyük bir ordu ile Irak'a ve Mâlik b. Heysem el-Huzâi'yi de otuz bin kişilik ordu ile Sîstân'a gönderdi. Mâlik b. Heysem, Sîstân'a gitmeden Halife olan Mervân b. Muhammed, Sîstân'a Heysem b. Abdullah'ı göndermiş o da şehre girmişti. Mâlik b. Heysem Sîstân'a geldiğinde ise Sîstân halkı Mâlik'i içeri almadığı gibi Heysem b. Abdullah'ı de vermedi. Fakat Sîstân halkı ile karşılıklı konuşmalar sonucunda ve Mâlik'in bir milyon dirhem fidye vermesi karşılığında Heysem b. Abdullah'ı teslim ettiler. Mâlik, Şam halkından olan Heysem b. Abdullah ve beraberindekileri Şam'a gönderdi. Kendisi de Ebû Müslim adına Sîstân'a girdi (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 127-134-135, Ya'kûbî. 278/891, 1860, s. 63).

Rutbil, Emevi Halifesi Haccac'dan sonra Emevi halifelerine ve Ebû Müslim'in valilerine haraç ödememiştir (Belâzurî, ö. 279/892, 1866, s. 401). Bu durum, Emeviler'in son zamanlarında Sîstân'da otorite boşluğunun olduğunu ve onları takip eden yıllarda kuruluş aşamasında olan Abbâsiler'in varlığını göstermektedir.

İlk Abbâsi halifesi olan Ebû'l-Abbâs es-Seffâh, Kûfe'de (H. 132/M. 749) yılında Cuma günü minbere çıkarak hutbe okudu; halifelik hakkının kendi aile üyelerine ait olduğunu belirten açıklamalar yaptıktan sonra halktan biat aldı. Ebû'l-Abbâs es-Seffâh, kendilerine muhalif olabilecek Emeviler'i de bertaraf ettikten sonra yönetimini güçlendirmek için valilerini atamaya ve ordularını İslam topraklarına göndermeye başladı. (İbnü'l-Esir, 13.yy, V. s. 361-362 Dineverî, 9. yüzyıl, 2017, s. 429; Çelebi, c. III. s. 484; Tâberi, 270/883, IV, s. 401; Kazvinî, 730/1330, s. 233; Beyzâvî, 15. yüzyıl, 1382, s. 71-72; Mottahedeh, 2008, s. 57-89).

Ebû'l-Abbâs es-Seffâh'ın halifeliğinde, Horasan ve Cibâl valisi olan Ebû Müslim, Ömer b. Abbâs b. Umeyr b. 'Utârid b. Hâcib b. Zûrâre'yi Sîstân'ın yönetimi için gönderdi. Ömer'de kardeşi İbrahim b. Abbâs'ı alıp Sîstân'a gitti. Ömer'de kardeşi İbrahim'i Sind'e göndermek istedi. Kardeşi İbrahim giderken halkın kendisini uğurlamasını istedi. Ömer'de şurtası olan Yezid b. Bestâm'a uğurlama tertip etmesini söyledi. Sîstân halkının önde gelen kişileri ve Beni Temîm'den üç bin kişi de İbrahim tarafındaydı. Ancak, içlerinden birinin isyan etmesi ile Benî Temîm'den olanlar ayaklandılar. Aralarında şiddetli çarpışma oldu. Bu çarpışmada şurta Yezid b. Bestâm ve Ömer'in kardeşi İbrahim öldürüldü. Sîstân'da durumlar pamuk ipliğine bağlıydı. Aynı

tarafıta iken birden düşman saflarına geçebiliyorlardı. Böylece yapılan uğurlama savaş havasına dönmüştü. Olaylar Ömer b. Abbâs’a karşı isyana dönüştü. O da Büst’e gitmek için Sîstân’dan ayrıldı. Bu arada Benî Temîm kabilesinden olan Meter b. Meysere Sîstân’a doğru gitmek için Büst’ten ayrıldı. Ayrıca Sîstân’daki Benî Temîm’den bin süvari de Ömer b. Abbâs’ı takip ediyordu. Bu üç ordu çölde karşı karşıya geldiler. Yapılan savaşta Ömer b. Abbâs öldürüldü. Benî Temîmliler Meter b. Meysere’yi de alıp (H. 133/M. 750) yılında savaş alanından ayrıldılar. Haberler Ebû Müslim’e ulaşması üzerine, Ebû’l-Necm ‘Ammâr b. İsmail’i²⁸ Sîstân’a gönderdi ve şöyle dedi: “*Eğer Ömer b. Abbâs hayatta ise o emir yok eğer ölmüş ise o şehrin emiri sensin*”. Sîstân’a varan Ebû’l-Necm, karşısına Ebûl Âsım adında birisi çıktı. Büyük bir ordu ile Büst’ten gelmiş olan Ebûl Âsım, Benî Temîm ile birleşerek Ebû’l-Necm’in karşısına geçti. Yapılan savaşta Ebû’l-Necm yenildi. Ebûl Âsım, halifenin menşurunu almadan Sîstân yönetimini ele geçirdi (Târih-i Sistân, 445-725, 1314, s. 136-137, Ya’kûbî. 278/891, 1860, s. 63).

Abbâsilerin ilk halifesi Ebû’l-Abbâs es-Seffâh (H. 136/M. 754) vefat etti. Halifeliği dört yıl dokuz ay süren es-Seffâh, ölmeden önce kardeşi Ebû Ca’fer Mansur Abdullah b. Muhammed’i ondan sonra da kardeşinin oğlu İsa b. Mûsâ b. Muhammed b. Ali’yi veliaht tayin etti (İbnü’l-Esir, 13.yy, V. s. 373-374; Dineverî, 9. yüzyıl, 2017, s. 436; İbn’i Kesir, 767/1365-66, c. X. s. 103-104; Çelebi, c. III. s. 59; Tâberi, 270/883, c. IV, s. 410; Kazvinî, 730/1330, s. 234; Mottahedeh, 2008, s. 57-89; Bozkurt, 2003, s. 5-6).

Ebû Ca’fer Mansur, (H. 136-158/M. 754-775) halifelik makamına geçti. O daha gelmeden İsa b. Mûsa Enbâr’da²⁹ yeni halife adına Hâşimîler’den biat aldı. Ebû Ca’fer Mansur’da Mekke’den dönüş yolunda Ebû Müslim Horasânî’den ve Hâşimîler’den biat aldı. Ebû Ca’fer Mansur’a, Suriye valisi amcası Abdullah b. Ali b. Abdullah haricinde herkes biat etti. İsyân eden amcası üzerine Ebû Müslim’i gönderdi, Nusaybin yakınlarında meydana gelen savaşta Abdullah b. Ali b. Abdullah mağlup oldu (H. 136/M. 754). Abdullah b. Ali isyanını bastıran Ebû Müslim, iyice güç kazandı. Daha öncede Horasan ve çevresinde güç kazanan, şöhreti her tarafa yayılan Ebû Müslim’in durumundan rahatsız olan Halife Ebû Ca’fer Mansur, onu öldürmeyi planladı. Abbâsi

²⁸ Ya’kûbî, eserinde bu kişinin ismini Ebâ el-Necm ‘İmrân b. İsmail b. ‘İmrân olarak zikretmektedir (Ya’kûbî. 278/891, 1860, s. 63).

²⁹ Ebû’l-Abbâs es-Seffâh, hilafet merkezini Kûfe’den Hâşimîye’ye oradan da Enbâr’a nakletmiştir. Enbâr ise Irak’ta Fırat’ın sol sahilinde harabeleri bulunan tarihi bir şehirdir (Yıldız, 1994, s. 283-284; ed-Dûrî, 1995, s. 171)

Devleti'nin kuruluşunda önemli rol oynamış olan Ebû Müslim'i yanına çağırarak öldürttü (H. 137/M. 756) (İbnü'l-Esir, 13.yy, V. s. 388; Dineverî, 9. yüzyıl, 2017, s. 440; İbn'i Kesir, 767/1365-66, c. X. s. 106-114; Çelebi, c. III. s. 65, 87; Tâberi, 270/883, IV, s. 410; Kazvinî, 730/1330, s. 234-235; Mottahede, 2008, s. 57-89; Târih-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 137-139; Başar, 1986, s. 114-115; Mesudî, 336/947, 2017, s. 374-375).

Sîstân'da ise halifenin menşurunu almadan Sîstân yönetimini ele geçiren Ebûl Âsım, güç ve kuvvet kazanmıştı. Hatta 'Attâb b. el-'Alâ'yı Sîstân'da yerine vekil bırakarak büyük bir ordusuyla Horasan'ı almak için yola çıktı. O sırada Ebû Ca'fer Mansur'un Horasan'a vali olarak gönderdiği Ebû Dâvud Hâlid b. İbrahim³⁰ bulunmaktaydı (İbnü'l-Esir, 13.yy, V. 393). Haber Ebû Dâvud'a ulaştınca o da büyük bir ordu ile Süleyman b. Abdullah el-Kindî'yi Sîstân'a gönderdi. Süleyman b. Abdullah el-Kindî'nin Esfûzâr'a ulaştığı haberi alan Sîstân halkı, Ebûl Âsım'ı istemiyorlardı bu nedenle onlar da Ubeydullah b. el-'Alâ ve el-Huzeyn b. er-Reb'i bir ordu ile arkasından gönderdiler. Bu ordu, Ferah'ta Ebûl Âsım'a yetişti ve aralarında şiddetli savaş yaşandı. Sonunda Ebûl Âsım öldürüldü. Sonra öncü kuvvetler Süleyman b. Abdullah el-Kindî'yi karşılayıp (H. 138/M. 755) yılında Sîstân'a getirdiler. Süleyman Serleşker'de³¹ kısa bir süre kaldıktan sonra Büst'e ve oradan Ruhhac'a geçti. Rutbil ise, Süleyman'ın Ruhhac'a geleceğini haber alınca oradan kaçtı. Son olaylardan haberdar olan Ebû Ca'fer Mansur, Hünâdî es-Serî'yi Sîstân'a gönderdi (Târih-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 139-140).

Ya'kûbî, Hünâdî es-Serî'den bahsetmeyip Ebû Ca'fer Mansur'un Sîstân'a İbrahim b. Humeyd el-Merverûzî'yi gönderdiğini, sonra onu azledip yerine Ma'an b. Zaide b. Matar b. Şerîk eş-Şeybânî'yi gönderdiğini ifade etmektedir. Belazuri'de, Ebû Ca'fer Mansur'un Sîstân'a Ma'an b. Zaide'yi gönderdiğini ve daha sonra öldürüldüğünü anlatmakta; daha önceki yöneticilere değinmemektedir (Ya'kûbî. 278/891, 1860. 63-64; Belâzurî, ö. 279/892, 1866, s. 401). Ancak, bu kişinin Sîstân'a varışından ve çalışmalarından sonra öldürülmesi (H. 150/M. 767) tarihini işaret etmektedir. Bu tarihe kadar olan Sîstân valilerini Târih-i Sîstân eserinden öğreniyoruz.

³⁰ İsmi Ebû Dâvud Hâlid b. İbrahim ez-Zuhli'dir (Târih-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 139)

³¹ Süleyman b. Abdullah el-Kindî bu yerde kaldıktan sonra bu ismi almıştır. Bahar, Târih-i Sîstân'ın açıklamasında bu yerin Zerenc Kalesinin dışında bulunan bir mahalle olduğunu ifade etmiştir (Târih-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 140).

Hünâdî es-Serî, Sîstân'a gitmeden Süleyman b. Abdullah el-Kindî, Büst'ten dönüp Serleşker-i Süleyman denen yerde (H. 141/M. 758-759) yılında konakladı. Bu dönemde Sîstân'da Hâricîler, her fırsatta isyan ediyordu. Raven-i Cûl köyünden olan olan ve etrafına birçok Hâricî'yi toplayan Huzayn b. el-Rukkâd isyan etti. Süleyman b. Abdullah el-Kindî, bu isyanı bastırdı ve Huzayn b. el-Rukkâd'ı öldürdü. Süleyman, yaptığı gazalardan dolayı çokça ganimet elde etmiş ve güç kazanmıştı. Bunun üzerine Hünâdî es-Serî ile arası açıldı. İkisi arasında savaş başladı. Sîstân halkı ise Halife Ebû Ca'fer Mansur'un menşur verdiği Hünâdî'nin tarafında yer aldı ve Hünâdî yapılan savaşta galip geldi. Bu karmaşadan dolayı Halife Mansur (H. 141/M. 759) yılı sonu Züheyr b. Muhammed el-Ezdî'yi Sîstân'a vali olarak gönderdi. Halifenin menşuru ile Sîstân'a gelen Züheyr'i, Hünâdî şehre almadı. Bu sefer ikisi arasında savaş oldu ve Hünâdî bu savaşta öldürüldü. Züheyr, Şucâ' b. 'Atâ'yı ordusu ile beraber Sind'e savaşması için gönderdi. Yaptığı savaştan zaferle dönen ayrıca bol ganimet ve filler ele geçiren Şucâ', Züheyr'e karşı isyan etti. Züheyr ve komutanlarından Ziyâd b. Hümâm er-Râsibî ile kaleye kapandılar. Sonunda isyancılar yapılan anlaşma sonunda Züheyr'in valiliğini kabul ettiler (H. 144/M. 761). Sîstân sürekli bir isyan hareketine sahne oluyordu. Sîstân'daki isyanlar, zaman zaman gönderilen valilerin karşına güç kazanan önceki vali, Hâricîler veya valilerin komutanları tarafından çıkarılıyordu. Bunun üzerine Halife Ebû Ca'fer Mansur, Züheyr b. Muhammed el-Ezdî'ye, yerine vekil bırakarak yanına gelmesini belirten bir mektup gönderdi. O da Ubeydullah b. el-'Alâ'yı Sîstân'da namazları kıldırmak için imam, Hüseyin b. Muhammed'i de haraç memuru olarak bırakıp, komutanı Ziyâd b. Hümâm er-Râsibî ile H. 145/M. 763 yılında halifenin yanına gitti (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 140-142).

Ebû Ca'fer Mansur'un (H. 141/M. 758-759) yılında Horasan valisi Abdülcebbâr b. Abdurrahman'dı. Ancak, Abdülcebbâr'ın Horasan'da bazı komutanları öldürmesi ve kötü davranması gibi nedenlerle gelen şikayetler üzerine halife onu azledip yerine oğlu Mehdî'yi Rey'e gönderdi. Hâzım b. Huzeyme'yi de savaşması için önden gönderdi. Halk, Mehdî'nin geldiğini duyunca Abdülcebbâr'a karşı ayaklandı. Şiddetli bir savaşın ardından Abdülcebbâr yakalandı, halifeye götürüldü ve işkence sonucu öldürüldü (İbnü'l-Esir, 13.yy, c. V. s. 411-412).

Rey'e giden Mehdî, amcası Yezid b. Mansûr'u Sîstân'a gönderdi. O da Ziyâd b. Hümâm'ı yanına alarak (H. 146/M. 763) yılında Sîstân'a gitti. Yezid b. Mansûr, Sîstân'ı

adil bir şekilde yönetti ve Sîstân halkına iyi davrandı. Ancak, Sîstân'da eksik olmayan isyanlar yeniden başladı. Mahalli idareciler, dini gruplar her fırsatta başkaldırıyordu. Büst'te Lağriyân adında birisi orada bulunan Muhammed b. Şeddâd adına isyanı başlattı. Bunlara Âzerûye el-Mecûsî ve Merzûban el-Mecûsî'de katıldı. Şeddâd, kendisine katılanlarla güçlenince Sîstân'a saldırmayı planladı. Bunun üzerine Yezid b. Mansûr, Osmân Târâbî'yi Sîstân'ı savunması için bıraktı, kendisi Muhammed b. Şeddâd ile savaşmak için (H. 150/M. 767) yılında Büst'e gitti. İki taraf arasında yapılan şiddetli savaş sonunda Yezid b. Mansûr yenildi ve Nişâbur'a kaçtı. Yanında bulunan Ubeydullah b. el-'Alâ'yı vekili yapıp Sîstân'a gönderdi. Ubeydullah b. el-'Alâ (H. 151/M. 768) yılında Sîstân'a geldi (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 142-143).

İslam topraklarının doğu eyaletlerinde bir türlü huzur sağlanamıyordu. Bu seferde Horasan merkezli olan, Herât, Badgis ve Sîstân'dan rivayete göre üç yüz bin savaşçı toplayan Ustazsis ya da Üstad Sis adlı kişinin (H. 150/M. 767-768) yılında çıkarmış olduğu isyan hareketidir. Bu isyan hareketi üzerine Halife Mansur, Rey'de bulunan oğlu Mehdî'yi isyanı bastırmak için gönderdi. Mehdî, komutanı Hâzım b. Huzeyme'yi, Ustazsis³² ve isyancıları üzerine gönderdi. Ustazsis'in isyancılarından biri olan Sîstânlı Hariş de bu grup içindeydi. Ancak, Hâzım b. Huzeyme, ilk çarpışmada başarılı olmayınca Mehdî'nin yardımcı kuvvetler göndermesi üzerine isyan (H. 151/M. 768) yılında zorlukla bastırıldı. Ustazsis ve ailesi zincire vuruldu (İbnü'l-Esir, 13.yy, c. V. s. 477-478; İbn'i Kesir, 767/1365-66, c. X. s. 179; Çelebi, c. III. s. 90).

Sîstân'da eksik olmayan isyanlar üzerine Halife Mansûr, Ma'an b. Zâide eş-Şeybânî'yi Sîstân'a gönderdi. Sîstân'a (H. 151/M. 768) yılında gelen Ma'an b. Zâide, Yezid b. Mansûr'un yerine vekil bıraktığı Ubeydullah b. el-'Alâ'yı ve onun yanında bulunalı Sîstân'dan çıkardı. Rutbil'in vergileri uzun süre ödememesinden dolayı onun üzerine gitme kararı aldı. Ma'an b. Zâide ilk olarak Rutbil'e, Haccâc döneminde ödenen vergileri tekrar göndermesi için mektup yazdı. Rutbil, Türk çadırları, develer, yiyecekler ve köleler gönderdi. Bunları az bulan Ma'an b. Zâide öncü olarak Yezid b. Mezyed'i

³² Taki Bahar, Târîh-i Sistân eserinin açıklama kısmında; bu kişinin Herat ve Kuhistan civarında yaşayan İranlı bir adam olduğunu bildirmektedir. Bu kişi, yardımcısı Sistanlı Hariş ile beraber Araplara karşı çıktı ve savaştı ve Horasan'ı aldılar. Bunlara Sistan'da isyan çıkaran Muhammed b. Şeddâd, Âzerûye el-Mecûsî ve Merzûban el-Mecûsî adlı kişilerin katılmadığı bilinmektedir. Fakat Ustazsis isyanı; bu isyanların devamı niteliğindedir. Ancak bir yıla yakın süren bu isyan hareketi bastırılmış ve sona ermiştir (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 142).

Ruhhed'e gönderdi, akabinde büyük bir ordu ile Rutbil'in ordusuna saldırdı. Otuz bin esir aldı. Rutbil'in Zabulistan'a kaçması üzerine Ruhhed'i ele geçirdi çok sayıda esir aldı. Bu esirler arasında çocuk yaştaki Ferec er-Ruhhâci adında bir çocuk ve onun babası Ziyad da bulunmaktaydı. Bu çocuğun rivayetine göre: Ma'an b. Zâide, uzaktan oluşan bir toz bulutu görmüş bunun Rutbil'in esirleri almak için ordu gönderdiğini sanarak birçok esiri kılıçtan geçirmeye başlamış. Fakat bu toz bulutunun yaban eşekleri tarafından çıkarıldığını görünce esirleri öldürmeği bıraktığını söylemiştir. Savaş esirleri arasında Rutbil'in damadı Mâved de bulunmaktaydı. Mâved, halifenin yanına gönderilmesi isteğiyle aman diledi. Ma'an b. Zâide, Mâved'i yanında Sîstân'a götürdü daha sonra beş bin savaşçı ile halifenin yanına gönderdi. Halife Mâved'i, hoş karşıladı, maaş bağladı ve yanında kumandan olarak bıraktı. Sîstân'da ilk zamanlar halka iyi ve adil davranan Ma'an b. Zâide, daha sonları kötü davranmaya haklarını yemeye başladı. Büst'ten Sîstân'a dönerken de halkın mallarına el koydu. Bu davranışların sonucu olarak halkta huzursuzluk başgösterdi. Ma'an b. Zâide, Büst'te Hâricîler'e kendisi için saray inşa etmelerini söyledi. Daha sonra kışın bastırması üzerine Büst'e gitti. Durumdan rahatsız olan Hâricîler onu öldürmek için plan yaptı. Hâricîler (H. 152/M. 769) sakladıkları yerden kılıçlarını çıkararak Ma'an b. Zâide'yi saldırıp öldürdüler. Ölüsünü Büst'e gömdüler. Haber alan Yezid b. Mezyed, Büst'e gelip bütün Hâricîler'i kılıçtan geçirdi (Ya'kûbî. 278/891, 1860, s. 64; Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 143-145; Belâzurî, ö. 279/892, 1866, s. 401-402; Kûdame İbn Cafer, 320/932, s. 91-92; İbnü'l-Esir, 13.yy, c. V. s. 488).

Yezid b. Mezyed, Sîstân'a geri döndü ve Sîstân halkı biat etti. Mehdî menşur göndererek onu (H. 153/. M. 770) yılında Sîstân valisi yaptı. Uzun süre Sîstân'da kalan Mezyed, halk üzerinde baskı kurmaya başladı. Beni Bekr Vâyel kabilesinden bazı kişiler halife Mansûr'a Mezyed'i kötüleyen mektup götürdüler. Bunun üzerine halife Mansûr, Mezyed'i valilikten alıp yerine Herât valisi olan Temîm b. Ömer et-Teymî'yi (Ya'kûbî, bu ismi Temîm b. Amr olarak vermiştir). Sîstân valisi yaptı. Temîm b. Ömer yanında Herâh³³ b. Ziyâd b. Hümâm ile beraber H. 153/M. 770 yılında Sîstân'a vardılar. Temîm b. Ömer yönetiminde yine Hâricîler güçlenerek (H. 156/M. 773) yılında isyan çıkardılar. Bu isyan neticesinde Huzayn b. Muhammed öldü. Haber Mehdî'ye ulaşınca Temîm b. Ömer'i azledip Herât'a geri gönderdi yerine menşuru Beni Bekr Vâyel kabilesinden olan

³³ İsmi doğru yazılışı Cerrâh'dır. Metinde noktanın eksikliğinden Herrâh okunmaktadır.

Ubeydullah b. el-‘Alâ’ya verdi. Menşur (H. 158/M. 775) yılında Sîstân’a ulaşmıştır (Ya’kûbî. 278/891, 1860, s. 64; Târih-i Sistân, 445-725, 1314, s. 147-148; Belâzurî, ö. 279/892, s. 402).

Halife Ebû Ca’fer Mansur (H. 158/M. 775) yılında öldü. Ölmeden önce oğlu Mehdî için biat aldı. Mehdî (H. 158-169/M. 775-785) döneminde on yıl halifelik yaptı.

Mehdî ve daha sonra halife olan Hârûn Reşîd’in (H.170-194/M. 786-809), halifelik dönemlerinde, Sîstân’ın idaresi oraya gönderilen valiler ve onların vekilleri tarafından yönetilmiştir. Bu dönemde, Sîstân’da sık sık isyan eden Hâricîler’in isyanı bastırılmaya çalışılmış ve ayrıca Rutbil ile savaşlar yaşanmıştır. Rutbil’den, Sîstân’ın yöneticilerinin gücü oranında vergiler alınabilmektedir.

Halife Hârûn Reşîd döneminde, Hâricî reisi Hamza b. Abdullah eş-Şârî³⁴ (H. 179/M. 795) yılında Kirman’da başkaldırdı. Daha sonra Hamza b. Abdullah eş-Şârî Herât’a ilerledi ve ardından (H. 185/M. 801) Sîstân’ı ele geçirdi ve isyan Fars’a kadar yayıldı. Bu isyanı bastırmak için Halife Hârûn Reşîd, Rey’e bizzat savaşmak için geldi. Ancak, Hâricî reisi ile yapılan görüşmeler sonuç vermedi ve isyan bastırılmadı. Hâricî isyanı ancak, el-Me’mûn döneminde (H. 197/M. 812) yılında bastırılabilirdi (Târih-i Sistân, 445-725, 1314, s. 156-158; Çelebi, c. III. s. 138; Bozkurt, 1997, s. 258-261).

Halife Hârûn Reşîd, hayattayken kendinden sonra halifelik tahtına oturacak olan veliahtları (H. 186/M. 802) yılında belirledi ve bu kararı içeren belgeyi Kâbe duvarına astırdı. Oğulları, Muhammed Emin’e Irak, Suriye ve batı eyaletlerinin çoğunu, Abdullah el-Me’mûn’a Hemedan’ın batı sınırlarından doğuya doğru tüm eyaletleri, bunlardan sonra el-Mü’temen unvanını verdiği oğlu Kâsım’a Cezire ve Bizans İmparatorluğunu çevreleyen şehirlerin valisi yaptı. Ancak Kâsım’ın halife olup olmama tercihini el-Me’mûn’a verdi. Halktan oğullarının halifeliği için biat aldı. Böylece Hârûn Reşîd, imparatorluk topraklarını üçe bölerek istemedi de olsa Horasan ve çevresini, halifelik merkezi olan Bağdat’tan uzaklaştırmaya yönelik ilerde tehlikeli olabilecek bir politikanın gerçekleşmesine zemin hazırlamış oldu. Hârûn Reşîd, Horasan’da isyan çıkaran Rafî’ b. el-Leys’in isyanını bastırmak için geldiği Tus’da (H. 193/M. 809) yılında öldü (İbnü’l-

³⁴ Bu isim Târih-i Sistân’da Emîr Hamza b. Abdullah el-Hâricî; İbn Esir’de ise Hamza b. Etrük es-Sicistânî (İbnü’l-Esir, 13.yy, VI, s. 135) olarak geçmektedir. Ayrıca Hârûn Reşîd ve Hâricî reisi Hamza b. Abdullah eş-Şârî ile mektuplaşmalarına Bkz. (Târih-i Sistân, 445-725, 1314, s. 162-169; Öntürk, 2018, s. 152-159).

Esir, 13.yy, c. VI. s. 156, 189; Mottahedeh, 2008, s. 57-89; Çelebi, c. III. s. 159-161; Bozkurt, 1997, s. 258-261; Tâberi, 270/883, c. IV, s. 448-451; Dineverî, 9. yüzyıl, 2017, s. 448).

Hârûn Reşîd'in ölümünden sonra, Emin, kardeşi Me'mûn ile kısa bir anlaşmazlık yaşadıktan sonra babasının vasiyeti gereği halifelik makamına oturdu (H. 194-198/M. 809-813). Me'mûn, kardeşine biat etti fakat ordusu ile Horasan'da kaldı. Kısa bir süre sonra iki kardeş arasında anlaşmazlık baş gösterdi. Emin, Fadl b. Rebi'nin de tesirinde kalarak hutbelerde Me'mûn'u, oğlu Musa'dan sonra veliahtlık listesinde okutmaya başladı. Bu durum iki kardeş arasında iktidar mücadelesinin başlangıcı oldu. Me'mûn'un Bağdat ile irtibatı kesildikten sonra valisi olduğu Horasan ve doğu eyaletlerinde siyasi ve askeri olarak güçlendi. Daha önce Horasan valisi olan Herseme b. A'yan komutasında büyük bir orduyu Bağdat'tan gelecek ordu üzerine, İranlı kumandan Tâhir b. Hüseyin'i de dört bin kişilik öncü kuvvet ile batıya doğru harekete geçirdi. Emin, daha önce Horasan valiliği yapmış fakat kötü idaresinden dolayı halkın kin ve nefretini kazanmış olan Ali b. İsa b. Mâhân kumandasında kırk bin kişilik kuvveti Me'mûn üzerine gönderdi. Tâhir b. Hüseyin, ordusu ile ilerleyerek Rey'de Ali b. İsa'yı (H. 196/M. 811) mağlup etti, Merv'de Me'mûn adına biat aldı. Tâhir b. Hüseyin, daha da ilerleyerek Ahvaz ve Huzistan'ı ele geçirdi daha sonra Bahreyn, Umman ve Hicaz da Me'mûn'a biat etti. Bunu Vâsıt, Kûfe ve Basra şehirleri de takip etti. Tâhir b. Hüseyin, Medain'e hareket etti ve Bağdat üzerine yürüdü. Tâhir'in kuvvetleri tarafından sarayı kuşatılan Emin kaçtı ancak, yakalanarak öldürüldü başı Me'mûn'a gönderildi (H. 198/M. 813). Emin'in üç yıl süren halifeliği sona erdi. Me'mûn (H. 198-218/M. 813-833) halifelik tahtına oturdu (İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VI. s. 202-252; Mottahedeh, 2008, s. 72-73; Çelebi, c. III. s. 167-173; İbn'i Kesir, 767/1365-66, c. X. s. 377-378, 400,407; Tâberi, 270/883, c. 4. s. 471-486; Kazvinî, 730/1330, s. 245-247; Yıldız, 1995, s. 112-114; Hallikân, 654-672/1256-1273, 1843, s. 649; Bozkurt, 2004, s. 101-104; Razi, 1375, s. 164).

Hârûn Reşîd'in halifelik topraklarını oğulları arasında paylaşması, Abbâsiler döneminde bölünme ve ayrılma süreçlerini başlattı. Bu halefler, halife olabilmek için yerel yöneticilerden destek aldılar. Bulundukları bölgelerde kendi otoritelerini tesis eden yerel yönetimler, zamanla yönetimlerini oğullarına devrederek kendi saltanatlarını oluşturdular. Her ne kadar İslam'ın merkez otoritesi olan halifeye görünüşte bağlı kalsalar da, bir şekilde bağımsız hareket etmişlerdir. Me'mûn'un halifelik döneminde (H. 198-

218/M. 813-833) merkezi otoriteye karşı çıkan hanedanların ilki İran kökenli Tâhirîler'dir (H. 205-259/M. 821-873) (Axworthy, 2007, s. 116-117).

2.3. TÂHİRÎLER DÖNEMİNDE SÎSTÂN

2.3.1. Tâhir b. Hüseyin

Abbâsi Devleti içinde kurulmuş olan ilk müstakil hanedan, Horasan'daki Tâhirîler sülalesidir. Hanedan adını kurucusu olan Tâhir b. Hüseyin'den almaktadır. Tâhirîler'in atası Razîk-Ruzayk-Rüzeyk (Cûzcânî, Tabakat-ı Nâsırî'de, Kısas-ı Sâni'nin rivayetine göre Tâhirîler'in atasının adının müslüman olmadan önce Ferruh olduğu ve Ebû Muhammed Talha'nın yanında iken Müslüman olarak Es'ad adını aldığını belirtmektedir, Cûzcânî, 658/1260, 1963, s. 191) Selm b. Ziyâd'ın maiyetinde bulunan Herât haraç âmilliği ve Sîstân valisi olan Ebû Muhammed Talha b. Abdullah el-Huzâi'nin mevalisinden olup (H. 56/M. 676) yılında Horasan'a gelmiş ve onun yanında bulunmuştur. Kaynaklar, Tâhirîler'in etnik olarak Fars olduklarını, ancak Ebû Muhammed Talha b. Abdullah el-Huzâi'nin, Arap kabilesine mensup olduğundan ona bağlılık yoluyla el-Huzâi nisbesini aldıklarını ortak bir görüş olarak kabul ederler. Tâhir b. Hüseyin'in anadilinin Farsça olması kökeninin Fars olduğunu açıklamaktadır. Tâhir'in dedesi Mus'ab b. Ruzayk, Abbâsiler'in kuruluş aşamasında Ebû Müslim'in nakiplerinden olan Süleyman b. Kesir el-Huzâi'nin kâtipliğini yapmıştır. Ayrıca Mus'ab, Abbâsi Devleti'nin kurulduğu yıllarda Busenc ve Herât valisiydi. O, (H. 460/M. 776-777) yılında Abbâsi halifesi Mehdi adına Busenc'i yönetiyordu. Ancak, Mus'ab, aynı yıl Hâricî reisi Yusuf b. İbrahim el-Berm el-Sakafî tarafından şehirden uzaklaştırıldı. Bu dönem Horasan, siyasi, sosyal ve dini yönden oldukça karışıktı. Bu ortam içerisinde Tâhirîler, olağanüstü bir şekilde başarılar elde etti. Mus'ab'dan sonra oğlu Hüseyin ve torunu Tahir de Buşenc'deki hâkimiyetlerini devam ettirerek ilerde Horasan'da oynayacakları önemli rolün öncüsü oldular (Cûzcânî, 658/1260, 1963, s. 191; Bosworth, 2008, IV. s. 90-135; Nefisî, 1335, s. 24-27; Kurt, 2010, s. 403-404).

Hârûn Reşîd zamanında, Abbâsilerin toprakları H. 3/M. 9. yüzyılın başında parçalanmaya başladı. Hayattayken oğullarını veliaht ilan eden Hârûn Reşid, taht kavgalarının yoğun yaşanmasına sebep oldu. Oğulları Emin ve Me'mûn'un girdiği taht savaşında, Me'mûn'un ordu kumandanı Tâhir b. Hüseyin, Emin'in öldürülmesi ile sonuçlanan bu mücadelede önemli bir rol oynadı. Me'mûn, büyük yardımlarını gördüğü

ve kendisine karşı çıkan isyanların büyük çoğunluğunu bastırdığı için Tâhir b. Hüseyin'i el-Cezîre, Suriye, Mısır ve Batı eyaletlerinin bölge valiliğine getirdi (H. 198/M. 814). Ancak, geniş yetkilere sahip olan Tâhir b. Hüseyin, Me'mûn'un, kendisini öldüreceği korkusuna kapılarak Bağdat'tan uzaklaşmak istedi. Onun gücünden endişe duyan Me'mûn, bu fırsatı değerlendirerek Tâhir b. Hüseyin'e Horasan valiliği olmak üzere doğu vilayetlerini idare etme yetkisi verdi. Böylece, İran hanedanlarından ilki olan Tâhirîler (H. 205-6/M. 820-21) yılında Horasan'da özerk bir yönetim kurdu. Bu hanedanlık (H. 256/M. 873) yılına kadar Abbâsi halifeliğinde, Horasan ve doğu eyaletlerinin valiliğini dört nesil haleflerine devrettiler. Zü'l-Yemîneyn (iki elini de kullanabilen) ünvanına sahip olan Tâhir b. Hüseyin Horasan valiliğini aldıktan bir süre sonra hutbeden Halife Me'mûn'un adını çıkardı ve bastırdığı paralara Halife Me'mûn'un adını yazdırmayarak bağımsızlığını ilan etti. Bu durum Me'mûn'u endişesinde haklı çıkardı. Ancak, Tâhir b. Hüseyin (H. 207/M. 822) yılında Horasan'ın kalbi Merv'de aniden öldü. Tâhir'in bu ani ölümü, halifenin casusları tarafından zehirlendiği anlaşılmaktadır. Bazı kaynaklar ise onun Humma hastalığından öldüğünü aktarmaktadır (Cûzcânî, 658/1260, 1963, s. 191; Gerdîzî, 441-444/1049-1053, 1363, s. 297; Bosworth, 1980, s. 125; Bosworth, 2008, IV. s. 90-135; Bosworth, 1983, X. s. 103; Bosworth, 1996, s. 104-105; Barthold, 1990, s. 224-225; Kurt, 2010, s. 403-404; İbnü'l-Esir, 13.yy, VI. s. 314-329-30; İbn'i Kesir, 767/1365-66, c. X. s. 377-378, 424-429-430; Tâberi, 270/883, c. 4. S. 504-508; İbn Hallikân, 654-672/1256-1273, 1843, s. 649; Axworthy, 2007, s. 117; Razi, 1375, s. 164; Yılmaz, 2021, 812-823).

Me'mûn, Horasan ve Sîstân valiliklerini Tâhir b. Hüseyin'e verdikten sonra, Tâhir b. Hüseyin, oğlu Abdullah b. Tâhir'i H. 206/M. 821-822 yılında Cezîre'ye Nasr b. Şebes ile savaşmaya gönderdi, aynı yıl Muhammed b. el-Huzayn el Kavsî'yi de Sîstân'a gönderdi. Sîstân'a gelen el Kavsî, halk ile dostça iyi ilişkiler kurdu. Daha sonra Tâhir, Sîstân'ı diğer oğlu Talhâ b. Tâhir'e verdi. Babasının ölümüne kadar Sîstân'da kalan Talhâ b. Tâhir, Horasan valisi olduktan sonra İlyas b. Esed'i Sîstân'a gönderdi (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 177).

2.3.2. Talha b. Tahir

Abbâsi halifeliği bu dönemde (H. 199/M. 815) yılında Kûfe'de çıkan Zeydi isyanı ve Azerbaycan'da (H. 201/M. 816) yılında patlak veren Bâbek isyanları gibi olaylar ile

uğraşıyordu. Ayrıca Sîstân'da yoğun olarak Hâricî isyanları da devam etmekteydi. Me'mûn, Tâhir b. Hüseyin'in ölümünden sonra oğlu Talhâ b. Tâhir'i Horasan valiliğine atadı. Sîstân'da Hâricî reisi Hamza b. Abdullah tarafından yönetilen Hâricî isyanları çok yoğundu. Me'mun, Horasan ve çevresindeki isyanların yayılmasını önlemek için Tâhirîler'in ve haleflerinin bu görevde kalmasını sağladı (Kurt, 2010, s. 403-404; Bosworth, 1980, s. 125; Bosworth, 1996, s. 104-105; Bosworth, 2008, IV. s. 90-135; Cûzcânî, 658/1260, 1963, s. 192; Ya'kûbî. 278/891, 2021, s. 114; Felâtûrî, Hş.1349, s. 101-102; İbn'i Kesir, 767/1365-66, c. X, s. 437).

Sîstân'da Hâricîler'in varlığı dönem dönem baskılarını artırıyorlardı. Me'mûn (H. 199/M. 815) yılında Kûhistan valisi Leys b. Fazl'ı Sîstân'a vali tayin etti o da kardeşi Ahmed b. Fazl'ı Sîstân'a gönderdi. Fakat Sîstân'da önceden var olan idareciler arasında anlaşmazlık çıktı. Bunu üzerine Leys b. Fazl Sîstân'a geldi ve Hâricîler'in reisi Hamza el-Hâricî ile anlaşma yaptı ve beraber Harb b. Ubeyde'ye, Muhammed b. el-Eş'as'a karşı savaşıp yenilgiye uğrattılar. Leys, Sîstân'da toplanmış olan bütün haracı, Sîstân ayyârları³⁵ için verdiği ziyafette harcadı, onlara hil'atler verdi. Leys, Hamza el-Hâricî ile barış anlaşmasını devam ettirdi. Bu durum, Hâricîler'in Sîstân'da rahatça faaliyet gösterdiği ve güçlendiği bir dönem oldu (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 174-176).

Talha b. Tâhir'in Horasan valiliği sırasında doğuda Abbasi otoritesine yönelik en büyük tehdit Hâricîler'di. Hâricîler, Abbâsiler'in kırsal kesimde olan idareci ve vergi memurlarına karşı oluşan hoşnutsuzluktan yararlanıyorlardı. Hâricî isyanları, dini olduğu kadar sosyal ve siyasi yönü de vardı. Hâricîler, Abbâsiler'in hâkimiyetini tehdit ediyor ve otoritesini sarsıyordu. Bu sırada Nişâbur, Belh, Herât ve Horasan'ın bazı şehirleri de Hâricî tehdidi yayıldı. Bu nedenle Tâhirîler, Sîstân merkezli Hâricî isyanlarına ve

³⁵ Arapça Ayyârûn, Farsça Ayyâran olan kelime Ortaçağ İslam dünyasında 9. Yüzyıldan 12. Yüzyıla kadar Suriye, Mezopotamya, Irak ve İran coğrafyasında olan İslam devletlerinde devlet otoritesinin zayıfladığı zamanlarda ortaya çıkan daha çok kendi çıkarları için toplum düzenini bozan gurplardır. Ayyârlar, bazen dini muhalefet bazen de idareye karşı olarak ayaklanan, toplum düzenini bozan; işsiz güçsüz daha ziyade yağmacı ve soyguncu gruplar olarak anılmaktadırlar. Belli bir yerden yönetilen ayyârların reislerine "ser-ayyârân", "reisü'l-ayyârîn" veya "reşsü'l-fityân" da denilmektedir. Bazen ayyâr grubunda olup zamanla yükselerek önemli mevkiiler gelen ayyârlar da olmuştur. Bunlar içinde en öne çıkan M. 867'de Ya'kûb b. Leys'in Sistan'da Saffârîler Hanedanını kurmasıdır. Daha geniş bilgi için Bkz. (Özcan, 1991, 296; Taeschner, 1986, 794; Kubbealtı; Nefisî, Hş. 1335, 85-87). Zerenc ve Büst'te Hâricîler ile savaşmak için kanunsuz gruplar ortaya çıktı. Bu gruplar bazen kaynaklarda 'Mutavvâi' 'İnanç uğruna gönüllü savaşçılar' olarak adlandırılrsa da genel olarak kaynaklarda Ayyârlar olarak geçmektedir (Bosworth, 2008, C. IV, s. 90-135). Ayyarlar, Sistan tarihinde önemli toplumsal yapılanmalardan biridir. Bölgenin siyasi ve sosyal yapısı üzerinde etkileri fazladır. Onlar Sistan'ın Büst ve Zerenc gibi büyük şehirlerinde yoğunluk kazanmıştır. Daha geniş bilgi için Bkz. (Pirlanta, 2020, s. 144).

doğudaki komşu vilayetlerde halife otoritesine ve Sünniliğe yönelik yıkıcı etkilerine karşı mücadele etmişlerdir. Talha b. Tâhir, Sîstân'a birçok vali gönderdi. Sîstân'a gelen valiler bazen Hâricîlerle ittifak yapıyor bazen de onların karşısında yer alarak mücadele içine giriyorlardı. Bu dönemde, Hâricîler'den ayrı Sîstân ayyârları ile mücadele edildi. Hâricîler'in reisi Hamza el-Hâricî H. 213/M. 828 yılında öldürüldü, Hâricîler, yeni reislere biatlarını yenilediler. Talha b. Tâhir de aynı yıl içinde öldü (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 177-178; Gerdîzî, 441-444/1049-1053, 1363, s. 298; Akçay, 2015, s. 15; Nefîsî, Hş. 1335, s. 163-165; Bosworth, 2008, IV. 90-135)

2.3.3. Abdullah b. Tâhir

Halife Me'mûn, Tâhir b. Hüseyin'in oğlu Abdullah b. Tâhir'i (H. 205/M. 820) Bağdat sahibü's-şurtalığına getirdi. el-Cezire'de isyanların başlaması ve tehlikeli bir hal alması üzerine Me'mûn, (H. 206/M. 821) yılında isyanları bastırması için Abdullah b. Tâhir'i el-Cezire ile beraber Şam ve Mısır valiliğine tayin etti. Talhâ b. Tâhir'in (H. 213/M. 828) yılında ölümü üzerine Horasan valiliğine Abdullah b. Tâhir'i tayin etti. Abdullah b. Tâhir Dinaver'de Babek isyanını bastırmak için hazırlanıyordu. Horasan ve Nişâpur'da Hâricîler'in isyanı yoğunlaşınca Me'mûn, Abdullah b. Tâhir'i Horasan'a gönderdi. Abdullah b. Tâhir, Aziz b. Nûh'u on bin asker ile öncü olarak Horasan gönderdi ve Horasan Hâricîler'den temizlendi. Abdullah b. Tâhir, daha önce Merv olan merkezi Nişâpur'a taşıdı (H. 213-230/M. 828-845) yılları arasında Horasan ve çevresinde güçlü bir idare kurdu ve Abbâsi halifeliğin doğudaki koruyuculuğunu yaptı. Abdullah b. Tâhir valiliği sırasında Horasan ve çevresinde tarihi ve kültürel izler bıraktı (Gerdîzî, 441-444/1049-1053, 1363, s. 299; Akçay, 2015, s. 16-17; Cûzcânî, 658/1260, 1963, s. 192-193; İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VI. s. 359; Bosworth, 1996, s. 104-105; Ya'kûbî, 278/891, 1860, s. 91; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135; Yıldız, 1988, s. 137-138).

Abdullah b. Tâhir, vekili olarak Sîstân'a Muhammed b. el-Ahvâs'ı gönderdi. Muhammed (H. 215/M. 830) yılında Sîstân'a gelir gelmez Hâricîler'e karşı hazırlıklara başladı. Sîstân ordusu ve fakihlerden destek aldı. Ayrıca Sîstân alimleri de Muhammed b. el-Ahvâs'a destek oldular. Savaş hazırlıklarından sonra Hâricîler'e karşı şiddetli bir savaş yaptılar ancak, Muhammed b. el-Ahvâs'ın ordusundan ve savaşa katılan âlim kişilerden çok kişi öldü. Durumdan haberdar olan Abdullah b. Tâhir, Hâricîlerle savaşı için Aziz b. Nuh'u Sîstân dışından oluşturduğu ordu ile beraber Garba'dan

gönderdi. Sîstân ayyârları da Aziz b. Nuh'a destek oldular. Hâricîler'in başında olan Ebû Avf ile Aziz b. Nuh'un ordusu (H. 216/M. 831) Curvâtiken³⁶'de karşılaştılar. Yapılan şiddetli savaşta Aziz b. Nuh ve birçok arkadaşı öldürüldü. Sîstân halkı bu savaştan sonra Abdullah b. Tâhir'in amcası Huzayn b. el-Hüseyin b. Mus'âb'a biat ettiler. Sîstân adeta Hâricîler'in yuvası olmuştu. Sürekli onlarla savaşlar yapılyordu. Bir yıl sonra (H. 216/M. 832) çölde Hâricî Ebû Avf ile yapılan savaşta ordu tamamen yok edilmiş Muhammed b. el-Ahvâs da öldürülmüştü. Savaştan zaferle çıkan ve Ûk³⁷'a giden Ebû Avf'ın etrafında Hâricîler toplandı ve daha da güçlendiler. Abdullah b. Tâhir, amcası Huzayn b. el-Hüseyin b. Mus'âb'a Sîstân'ın valilik menşurunu (H. 217/M. 833) yılında verdi (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 181-183).

Abbâsi halifesi Me'mun, Bizans topraklarında savaşmak için gittiği ve konakladığı Bedendûn (Pozantı) ırmağı yakınında (18 Recep H. 218/M. 833) yılında vefat etti. Cenazesi Tarsus'da bulunan Bedendûn kalesine defnedildi. Hilafeti yaklaşık yirmi yıl sürdü. Bazı kumandanlar, Me'mûn'un oğlu Abbas'ı halifelik makamına getirmek istediler; ancak Afşin gibi büyük Türk kumandanlarının baskısı ile Abbas, amcasına biat etmesi üzerine, Ebû İshak Muhammed, el-Mu'tasım Billâh unvanı ile halife oldu (İbnü'l-Esir, 13.yy, VI. s. 375; İbn'i Kesir, 767/1365-66, c. X. s. 462; Tâberi, 270/883, c. 4. s. 414-415; Dineverî, 9. yüzyıl, 2017, s. 457; Bozkurt, 2004, s. 101-104; Avcı, 2020, s. 380-382).

El-Mu'tasım Billâh, halife olduktan sonra Abdullah b. Tâhir'in Horasan ve Sîstân valiliğini onayladı. Abdullah b. Tâhir, Sîstân yönetimine vekili olarak Hüseyin b. Abdullah es-Seyyârî'yi tayin etti. Sîstân'a giden es-Seyyârî, Abdus olarak bilinen yiğeni Abdullah b. Muhammed'i Büst'e gönderdi. Bu dönem Hâricîlerle mücadele edildi. Sîstân'ın en büyük nehri olan Helmend (H. 220/M. 835) yılında kuruması ile kıtlık ve ölümleri beraberinde getirdi. Bir yıl süren bu kıtlık üzerine es-Seyyârî, durumu Abdullah b. Tâhir'e mektup göndererek haberdar etti. Abdullah b. Tâhir de ihtiyaç sahipleri için Beytûlmâlden üç yüz bin dirhem gönderdi. Gelen yardımlar ihtiyacı olanlara dağıtıldı. es-Seyyârî (H. 222/M. 837) yılında Sîstân'da vefat etti. Ölmeden önce yerine amcasının oğlu Nasr b. Mansur b. Abdullah es-Seyyârî'yi tayin etti, bir müddet sonra Abdullah b.

³⁶ Curvâtiken, Sistan köylerindendir. Bu yere Kervâtiken de denilmektedir (Yâkut el-Hamevi, 625/1228, c. II, s. 130)

³⁷ Sistan köylerinden olan Ûk, Sistan ve Ferah arasındaki kalenin adıdır (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 183 dipnot bilgi)

Tâhir'den, Sîstân valiliği için menşur geldi. Bu sırada Kirman ve Büst'te Hâricîler toplanmaya başladı (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 184-189; Öntürk, 2018, s. 170-174).

Abdullah b. Tâhir, İlyas b. Esed'i Hâricîler ile savaşıması için Sîstân'a gönderdi. İlyas b. Esed de yeğeni Ahmed b. Umeyr b. Esed'i bir grup süvari ile Büst'e gönderdi. Büst'e varan Ahmed, halka iyi davrandı, halk da ona destek oldu. Böylece Büst halkı onun yönetimi ile huzur buldu. Bu arada Abdullah b. Tâhir, İlyas b. Esed'i geri çağırdı ve Sîstân valiliğine İbrahim b. Huzayn el-Kavsi'yi gönderdi. İbrahim (H. 225/840) yılında Sîstân'a geldi. O Sîstân'ı çok iyi bir şekilde idare etti. Sîstân halkı onun zamanında huzur buldu. Hâricîler ile hiç savaşımadı. Ancak Hâricîler, onun zamanında güçlendi. Sîstân'da (H. 227/M. 841-842) yılında çok sert bir kış yaşandı. Soğuk nedeniyle meyve ağaçları ve ekinler kurudu. Bu durum insanlar arasında salgın hastalıkların artmasına ve birçok kişinin ölümüne yol açtı. İbrahim b. Huzayn el-Kavsi, Abdullah b. Tâhir'in (H. 230/M. 844) yılında Nişâbur'da ölümüne kadar Sîstân valisi olarak kaldı (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 189-190).

El-Mu'tasım Billâh, hacamat yaptırdıktan sonra hastalandı ve (H. 227/M. 841) yılında Sâmerrâ³⁸da vefat etti. Sekiz yıl sekiz ay halifelik yaptı. Babasının ölümünden sonra Ebû Câ'fer Harun el-Vâsık b. Mu'tasım Billâh, halifelik tahtına oturdu. Abbâsi halifelerinin dokuzuncusu olan el-Vâsık, Horasan ve Sîstân valisi olan Abdullah b. Tâhir'i yerinde bıraktı ve ona Horasan sözleşmesini gönderdi. Abdullah b. Tâhir (H. 230/M. 844) yılında 84 yaşında Nişâbur'da vefat etti. O, kerem sahibi, iyi bir insan ve aynı zamanda güzel şiirler yazan bir kişiydi (İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VI. s. 458, 462, VII. s. 20; İbn'i Kesir, 767/1365-66, c. X. s. 497-498, 508; Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 189-

³⁸ Sâmerra, Halife Mu'tasım tarafından H. 221/M. 836 yılında Bağdat'ın 100 Km. kuzeyinde, Dicle'nin batısında sol kıyısında, İslam döneminde kurulmuş, H. 221-279/M. 836-892 yılları arasında başkent olarak kullanılmıştır (Demirci, 2009, s. 70-71; Istahri, 318-340/930-952, 2020, s. 92). Halife Mansûr Bağdat'ın havasından dolayı alternatif yerler aramış Dicle Nehri boyunca keşif heyetleri göndermiştir. Hârûn Reşîd, H. 170-193/M. 786-809 yılında Dicle Nehri üzerinde kendi kazdirdığı Katul kanalı (nehri) kıyısında şehir kurmak istemiş fakat vazgeçmiştir. Daha sonra Musul sınırındaki Sâmerra'yı beğenince burada şehir yaptırmaya başlamış fakat oradan da ayrılarak Fırat kenarındaki Rakka'ya gitmiş başşehir (Taberi, tahtgah demektedir) yapmıştır. Mu'tasım halife olduğu zaman, Me'mun gibi farklı Türk bölgelerinden birlikler getirmeye devam etti. Kaynakların ifadesine göre; Türk birliklerinin Bağdat'da şehir halkına ve Mu'tasım'ın kölelerine verdikleri zarardan ötürü yaşlı bir zatın Mu'tasım'a şikâyetinde bulunması üzerine Sâmerra şehrini kurdu ve oğlu Hârûn Vâsık Billâh'ı Bağdat'da bırakarak Türk birlikleri ile beraber hilâfet merkezini Sâmerra'ya taşıdı ve İslam Tarihinde Sâmerra devri başladı (İbnü'l-Esir, 13.yy, VI. s. 375, 393; Tâberi, 270/883, c. 4, s. 516-517; Avcı, 2020, s. 380-382; Demirci, 2009, s. 70-71; Kan, 2016, s. 105)

190; Cûzcânî, 658/1260, 1963, s. 193; Ya'kûbî. 278/891, 1860, s. 91; Gerdîzî, 441-444/1049-1053, 1363, s. 302; Akçay, 2015, s. 22; Alkan, 2014, s. 119).

Abdullah b. Tâhir, Horasan ve Sîstân valiliği yaparken elinde kırk sekiz milyon dirhem haraç toplanırdı (İbn'î Kesir, 767/1365-66, c. X. s. 508). Abdullah b. Tâhir, aynı zamanda ordu ve şehrin güvenliğiyle ilgili konularla da ilgileniyordu. Rey, Taberîstan, Kirmân, Horasan ve çevresindeki bölgeleri yönetiyor, halife adına vergileri topluyordu. Abdullah b. Tâhir, vefat ettiği zaman bu yerlerin geliri kırk milyon dirhemdi (İbnü'l-Esir, 13.yy, VII. s. 20; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135).

2.3.4. Tâhir b. Abdullah

Abdullah b. Tâhir, vefat etmeden önce Horasan ve Sîstân valiliğini oğlu Tâhir b. Abdullah'a bırakmıştı. Ölümü üzerine, halife el-Vâsık, Horasan ve Sîstân valiliği yanında babasının yönetiminde olan yerlerin menşurunu Tâhir b. Abdullah'a verdi. Tâhir'in künyesi Ebû't-Tayyib idi. Abdullah b. Tâhir zamanında Sîstân'a H. 225/M.840 yılında gelen ve M. 844 yılına kadar Sîstân'da bulunan İbrahim b. el-Huzayn bu bölgede bulunan Hâricîler'e, Temimî ve Bekrî arap kabilelerine hoşgörülü davranmıştı. Fakat Hâricîler onu döneminde güçlendi ve ayaklandılar. Büst'ten ve Sîstân'dan olan ayyârlar Hâricîler'i destekledi. Tâhir b. Abdullah, Vâsık, Mütevekil, Müntasır'ın halifeliği boyunca, Müstâin'in halifeliğinin bir kısmında toplam on sekiz yıl boyunca bu bölgenin valiliğini yürüttü, H. 248/M. 862-863 yılında öldü (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 189-192; Cûzcânî, 658/1260, 1963, s. 193; İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VII. s. 20; Ya'kûbî. 278/891, 1860. s. 91; Gerdîzî, 441-444/1049-1053, Akçay, 2015, s. 22-23; Alkan, 2014, s. 119).

Horasan'a idari olarak bağlı olan Sîstân, Tâhir b. Abdullah'ın valiliği döneminde Sîstân'ın idari olarak kontrolü kaybedildi. İbrahim b. el-Huzayn, Tâhirîler adına Sîstân'ı yönetiyordu. Onun zamanında en önemli olaylardan biri (H. 238/852-853) yılında ayyâr lideri Salih b. Nasr'ın isyanıydı (Bosworth, 2008, IV, s. 90-135).

Büst'te Ayyâr lideri olan Gassân b. Nasr'ın etrafında kalabalık bir grup toplanarak isyan etti. İbrahim b. el-Huzayn, oğlu Ahmed'i isyanı bastırması için gönderdi. Ancak, Ahmed bu isyanı bastıramadı. İsyanın büyüklüğünü farkederek İbrahim b. el-Huzayn, Süleyman b. Beşr el-Hanefî'yi büyük bir ordu ile Büst'e gönderdi. Meydana gelen savaşta Gassân yenildi, yakalandı ve başı kesilerek Sîstân'a getirildi. İbrahim b. el-Huzayn, isyancılara korku vermek amacıyla Gassân'ın başının duvara asılmasını emretti. Ancak

bu durum daha ters tepkiye neden oldu. İnsanlar tekrar ayaklanarak Gassân'ın başını duvardan indirip saygı göstererek defnettiler. Daha sonra ayyârlar Büst'te Ahmed Kavli adında bir isyancının etrafında toplandı. İsyanın daha da büyüdüğünü gören İbrahim b. el-Huzayn, oğlu Ahmed'i Büst'ten geri çağırdı yerine Yahya b. Amr'ı gönderdi. Büst'e giden Yahya, insanlara iyi davrandı onların sakinleşmesini sağladı. Olayların durulduğunu gören İbrahim b. el-Huzayn, tekrar oğlu Ahmed'i Büst'e gönderdi. O da, Büst'te bulunan Süleyman b. Beşr el-Hanefî'yi yerine vekil tayin etti. Bir müddet sonra Süleyman, şehir halkı üzerinde sert tedbirler almaya ve halka zulmetmeye başladı. Bunun üzerine Ayyârlar, başı kesilen Gassân b. Nasr'ın kardeşi Salih b. Nasr'ın etrafında toplanmaya başladı (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 190-192).

Sîstân ve Büst ayyârlarının da desteğiyle Salih b. Nasr güçlendi. Bunlar arasında ilerde Saffâriler'in kurucusu olan Yakub b. Leys de vardı. Salih b. Nasr, Süleyman b. Beşr ile savaştı ve onu öldürüldü. Böylece Büst ve çevresi Salih b. Nasr'ın eline geçti. Salih b. Nasr, gücünü ordu kumandanı yaptığı Yakub b. Leys ve Sîstân ayyârlarından alıyordu. Ayrıca Büst halkı ordu ve para desteği sağlıyordu. Böylece Büst halkı (H. 238/M. 852) yılında Salih b. Nasr'a biat etti ve Salih, Büst hakimi olarak vergi toplamaya, ordunun ihtiyaçlarını karşılamaya başladı. Bundan sonra İbrahim b. el-Huzayn ile Salih b. Nasr arasında uzun süren mücadeleler oldu. İbrahim b. el-Huzayn, Tâhir b. Abdullah'dan yardım istedi. Ancak gelen yardımın bir faydası olmadı. Tahir b. Abdullah (H. 248/M. 862) yılında Nişâbur'da öldü (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 190-192; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135; Merçil, 1988, 410). Salih b. Nasr'ın güçlenmesinden sonra Sîstân, Tâhirîler'in idaresinden kopmaya başladı.

2.3.4. Muhammed b. Tâhir

Halife Muntasır-Billâh'ın H. 248/M. 862 yılında ölmesi üzerine Türk kumandanlardan Büyük Boğa, Küçük Boğa ve Otamış ile beraber diğer devlet erkânı bir araya gelerek yeni halifeyi kararlaştırdı. Müstaîn-Billâh'ın halifeliğine karar verip biat ettiler. Ertesi gün hilafet makamına geçen Müstaîn-Billâh, Otamış'a Mısır ve Mağrib, Muhammed b. Tahir'e Horasan valiliği, oğlu Muhammed b. Abdullah b. Tahir'i Irak'a tayin etti ayrıca Mekke ve Medine'nin yönetimini verdi. Muhammed b. Tahir, Horasan valiliğinde (H. 248-259/M. 862-873) on bir yıl valilik yaptı (İbnü'l-Esir, 13.yy, VII. s. 103-104; Ya'kûbî. 278/891, 1860, s. 91; Gerdîzî, 441-444/1049-1053, s. 303; İbn'i Kesir,

767/1365-66, c. XI. s. 25-26; Özaydın, 2006, s. 112-113; Miskeveyh, XI. yy. 2003, c. IV. s. 145-146).

Muhammed b. Tahir'in tecrübesiz yönetimi ve zevk ile eğlenceye düşkünlüğü, idarenin zayıflamasına yol açtı. Valilerin halka yaptığı baskılar isyanlara sebep oldu ve bu durum Horasan çevresindeki yönetimde de gösterdi. Taberistan valisi Süleyman b. Abdullah'ın zulmü üzerine halk isyan etti. Halk, Hasan b. Zeyd (Zeydîler) etrafında toplandı ve Hasan b. Zeyd Taberistan'ı aldı. Tabristan ve Rey Tahirîler'in idaresinden çıktı. Salih b. Nasr (H. 238/M. 853) yılında Büst ve çevresini hâkim olduktan sonra (H. 239/M. 854) yılında başkent Zerenc'i de ele geçirerek Tahirî valisini kovdu. Sîstân'ın idari bağlılığı olan Horasan'ın, Muhammed b. Tâhir döneminde Yakub b. Leys'e Sîstân, Kabul, Kirmân ve Fars bölgelerinin menşurunu vermesiyle Sîstân üzerindeki hâkimiyeti kaybedildi. (Ya'kûbî, 278/891, 1860, s. 91; Akçay, 2015, s. 23; Alkan, 2014, s. 120; Kurt, 2010, s. 403-404; Bosworth, 2008, IV. s. 90-135). Muhammed b. Tâhir'in Horsaan valiliği döneminde Sîstân'da güç kazanarak Saffârî hanedanını kuran Yakub b. Leys ile ilişkileri, Saffârîler'in kuruluşu başlığı altında detaylı bir şekilde anlatıldı.

2.4. SAFFÂRÎLER DÖNEMİNDE SÎSTÂN

2.4.1. Sîstân'da Saffârîler Öncesi Siyasi Durum

H. 3/M. 9. yüzyıl Sîstân'da genel durum oldukça karışıktı. Bu dönemde, Sîstân'da mezhep mücadeleleri, sosyal hoşnutsuzluklar ve gönderilen bazı valilerin keyfî davranışları nedeniyle büyük bir kargaşa yaşıyordu. Sîstân, İran'dan kaçan ve mevcut durumdan memnun olmayan bireylerin yanı sıra mezhep ayrılıklarını savunan kişiler için de bir sığınak haline gelmişti. Özellikle, Emevi valileri tarafından mağlup edilen ve dağıtılan Hâricîler, Horasan ve çevresinde isyanlarını başlatıp Sîstân'a sığınıyorlardı. Sîstân'da Hâricîler'e karşı Mutavvia "din savaşçıları" olarak adlandırılan gönüllüler ile beraber ayyârlar da mücadeleye katıldılar. İslam topraklarına hükmeden Abbâsi halifeleri ise Türkler'in baskısı altındaydı. Türkler, istediklerini halife seçebiliyorlardı. Halifeler ise bu baskıdan kurtulmak için her fırsatta Türk kumandanlarını öldürüyorlardı. Bu durum, halifelerin siyasi otoritesinin zayıflamasına neden oluyordu (Barthold, 1984, s. 70; Bosworth, 1980, s. 131; Yıldız, 1988, s. 49-56).

2.4.1.1. Saffârîler'in Kuruluş Süreci ve Sîstân'a Hâkim Olmaları

İran hanedanlarından ikincisi olan ve adını kurucusu Yakub b. Leys'in mesleği olan 'bakırcılık' anlamına gelen 'saffâr' kelimesinden alan, Saffârîler, (H. 247/861) yılında Sîstân merkezli olarak kurulan bir Orta Çağ Doğu İran Hanedanı'dır. Anonim, Târîh-i Sîstân ve daha sonra Sîstân tarihinin yazıldığı İhya el-Mülûk'de geçen bilgilerden anlaşılacağı üzere Saffârîler, soylarını Sasaniler'e hatta daha da geriye giderek Pişdâdîler'e kadar dayandırmıştır (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 200-202; Hüseyin Melik Gıyaseddin Muhammed, 1027-1038, 1344, s. 46).

Saffârîler'in en güçlü dönemleri, Yakub b. Leys, kardeşleri Amr ve Ali'nin hâkimiyetinde (H. 394/1003) arasında elli yıla yakın bir zaman dilimidir. Fakat hanedan üyeleri ve yöneticileri Sîstân'daki varlıklarını 15. yüzyıla kadar devam ettirmişlerdir. Hanedanın kurucusu olan Yakub b. Leys, kardeşleri Amr, Tahir ve Ali, Sîstân'ın başkenti olan Zerenc'e bir günlük yürüyüş mesafesinde ve Zerenc'den Büst'e giden yolun kuzeyinde kalan Karnin köyünde doğmuşlardı. Babaları el-Leys, Sîstân'ın önde gelen bakırcılarından. Oğulları da bu mesleği icra ediyordu. Yakub b. Leys, Karnin'den ayrılarak Zerenc'e geldi ve bir bakırcının yanında on beş dirhem karşılığında çalışmaya başladı. Kardeşi Amr ise katırcılık bir rivayete göre ise marangoz ve duvar ustacılığı gibi farklı işlerde çalışıyordu. Yakub b. Leys, daha sonra ayyârlara katıldı, yanında bulunan iki yüz delikanlı arkadaşı ile birlikte yol kesmeye kervan yağmalamaya başladı. Sîstân sınırında bulunan ve Müslüman olmayan yerlere baskın yaptılar. Her gün kafir beldelerine gidip onların kervanlarını vurur, mallarını yağmalarlardı. Eğer kervanda Müslüman birisi varsa onun mallarına dokunmazlardı. Yakub'un ünü hızla yayılmaya başladı ve herkes ondan korkar oldu. Ancak, Yakub b. Leys, aldığı malları ihtiyacı olan insanlara dağıttı. Bu cömertliği ve başarılarıyla kısa sürede tanındı. Ünü arttıkça etrafında güçlü gençler toplanmaya başladı (Şebânkâreî, 733/1332-1333, 2021, s. 1; İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VII. s. 155; Barthold, 1990, s. 232; Gerdîzî, 441-444/1049-1053, 1363, s. 304-305; Bosworth, 1980, s. 131; Bosworth, 1994, s. 795-800; Bosworth, 2008, IV. s. 90-135; Merçil, 1988, s. 417; Merçil, 2008, s. 463-464; Yılmaz, Gençtürk, 2020, s. 745-754).

Büst'te ayyârların reisi olan Salih b. Nasr el-Kinâni, Arap kabilesine mensup olup Hâricîler'e karşı gönüllü olarak savaşan "Salih el-Mutavvaî" gurubunun da lideriydi.

Zengin olan Salih b. Nasr el-Kinâni'nin birçok kölesi ve hizmetçisi vardı (İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VII. s. 60-156; Merçil, 1988, s. 417; Cûzcânî, 658/1260, 1963, s. 197).

Büst'te Hâriciler'in çıkardığı isyanla mücadele eden Salih b. Nasr, bu isyanı Tâhirîler'e karşı kullandı. Yakub b. Leys, kardeşleri ve arkadaşları ile (H. 232/M. 846-847) yılında Salih b. Nasr'ın ordusuna katıldı. Yakub, kısa sürede başarıları ile öne çıktı. Salih, ordu komutanlığına getirdiği Yakub b. Leys'in yardımıyla Büst'ü (H. 238/M. 852) yılında ele geçirdi. Salih b. Nasr, buradan vergi almaya başladı. Salih b. Nasr, başarılarının karşılığı olarak Yakub'a Büst'ün ordu komutanlığını verdi. Adım adım yükselen Yakub b. Leys, Sîstân emirliğini elde de etti. Sîstân'daki Hâricîler'in reisi Ammar b. Yasir, Kiş çevresinde ayaklandı. Salih b. Nasr, Kesir b. Rakkâd, Yakub b. Leys ve Dirhem b. Nasr'ı, Ammar ile savaşması için gönderdi. Yapılan savaşta Ammar yenildi. Hâricîler'e karşı başarılı olan bu grup, Sîstân'da güçlerini artırdı. Bu tehlikenin yayılmasını önlemek amacıyla, Tâhir b. Abdullah'ın Sîstân valisi İbrahim el-Huzayn el-Kavsî, oğlu Muhammed'i (H. 239/M. 854) yılında Büst ve Zemindâver'i savunması için gönderdi. Muhammed Büst'ü Salih'in elinden aldı. Yenilgiye uğrayan Salih çöl yolundan Sîstân'a geldi. İbrahim el-Huzayn, Salih'in savaşacağını anlayınca ordu hazırlayıp Dâr-ı Âkar kapısına geldi. (H. 239/M. 854) yılında iki taraf arasında yapılan zorlu savaşta çok kişi öldü. İbrahim el-Huzayn, Salih b. Nasr ile yaptığı savaşı kaybederek şehirden ayrıldı. Bunun üzerine Salih b. Nasr, İbrahim el-Huzayn'ın sarayını basıp hazinelerini yağmalatmak ve tutukluları serbest bırakmak için adamlarını gönderdi. Fakat Sîstân halkı bu davranışı hoş görmeyip Salih'i ve adamlarını öldürmek istedi. Sîstân'dan ayrılan İbrahim el-Huzayn, Hâricî Ammar ile birlik oldu ve savaşmak için hazırlıklara başladı. Haberi alan Salih b. Nasr, Yakub b. Leys'i Dâr-ı Âkar Kapısına, Hamid b. Amr'ı (Ser Nâvak olarak bilinir) Dâr-ı Mina Kapısına ve Âkil b. Eş'as'ı Dâr-ı Kerkûy Kapısına gönderdi. Hâricîler kendilerini temsil eden beyaz bayrak, Salih b. Nasr ve taraftarları da siyah bayrak taşıyordu. Sîstân halkı ise yıllarca Hâricîler'den çok çektiği için Salih b. Nasr tarafına geçtiler. Yapılan şiddetli savaş sonunda Hâricîler ve İbrahim el-Huzayn yenildi ve kaçtı. İbrahim el-Huzayn, Horasan valisi olan Tâhir b. Abdullah'tan yardım istedi, Tâhir'de ona yardım gönderdi. Ancak taraflar arasında yapılan şiddetli savaş sonunda İbrahim el-Huzayn'ın orduları yenildi. Salih b. Nasr, İbrahim el-Huzayn ve oğlu Muhammed'in sarayına gidip mallarını yağmalamak istemesinden dolayı Yakub b. Leys ile karşı karşıya geldi. Bu durum ganimetlerin bölüşülmesiyle ilgili anlaşmazlıklardan

kaynaklanmış olabilir. Salih b. Nasr, Büst'ten yardıma gelen kuvvetle, Sîstân'ın köyü olan Nuk'da Yakub b. Leys ile karşı karşıya geldi. Salih b. Nasr, yapılan bu savaşı kaybetti ve Sîstân'daki makamını bırakarak kaçtı (H. 244/M. 858). Bu savaşta üzücü bir tarafı, Yakub b. Leys'in kardeşi Tahir b. Leys öldürülmesiydi (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 192-199; Merçil, 1988, s. 418-419; Barthold, 1990, s. 233). Güçlenen Ya

Yakub b. Leys, kardeşleri ve Sîstân ordusu, Salih b. Nasr'ın yenilip kaçmasından sonra yerine geçen Dirhem b. Nasr'a³⁹ biat edip (H. 244/M. 858) yılında emri altına girdiler. Yakub b. Leys ve Hamid b. Amr Ser Navak onun sipehsaları oldu. Hâricîler'e karşı yoğun mücadelelerde bulundular. Ancak bir süre sonra Yakup'un cesareti ve başarıları kumandanı olduğu Dirhem'i gölgede bıraktı. Yakub b. Leys'in yıldızı parlamaya başladı. Dirhem b. Nasr, Sîstân ordusu ve halkı tarafından Yakub'u büyük bir sevgiyle karşılandığını görünce kiskandı ve onu öldürmek için tuzak kurdu. Ancak Yakup b. Leys, bu planı fark ederek Dirhem b. Nasr'ın güçlerini mağlup etti ve onu esir alıp hapse attı. Bu olayın ardından, sevgisini kazandığı Sîstân halkı ve ordusu (25 Muharrem H.247/M.10 Nisan 861) yılında Yakub b. Leys'e biat etti. Yakub b. Leys, bu sevgiyi karşılıksız bırakmadı. Karşısına çıkacak güç de olmayınca Sîstân'da hâkim oldu ve Saffârî hanedanı kuruldu (İstahri, 318-340/930-952, 2020, s. 216-217; Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 199-200; Merçil, 1988, s. 418-419; Barthold, 1990, s. 233; Merçil, 2008, s. 463-464; Başar, 1986, s. 127; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135).

2.4.1.2. Yakub b. Leys Dönemi (H. 247-265/M. 861-879)

Yakup b. Leys'in kısa sürede ön plana çıkıp tanınması onun liderlik vasfına sahip bir kişilikte olduğunu gösterir. Buna göre muhakeme yeteneği yüksek, hikmet sahibi, adaletli, cömert ve doğruluğu ile tanının hükümdar oldu. Herşeyi kendi iradesiyle yapan,

³⁹ Dirhem b. Nasr hakkında kaynaklar şöyle ifade etmektedir; İstahri, Gur'da güvenliği sağlayan ve Hâricîler'e karşı savaşan Dirhem b. Nasr'ın daha sonra kardeşlerini ve arkadaşlarını alarak Sistan'a gittiğini ifade etmiştir. Sistan'da Tâhirîler'in Sistan valisi olan İbrahim b. Hüseyin'in hizmetine girdi ve Hâricîlerle mücadele etti (İstahri, 318-340/930-952, 2020, s. 216-217); İhya el-Mülûk'te ve Târih-i Güzide'de Sistan valisi Dirhem b. Nasr b. Raf'i b. Leys b. Nasr b. Seyyar olarak geçmekte ve Yakup b. Leys'in onun mallarını yağmaladıktan sonra mallar arasında tuzun olduğunu gördüğü hadise anlatılmaktadır (Hüseyin Melik Gıyaseddin Muhammed, H. 1027-1038, Hş. 1344, s. 66; Kazvinî, 730/1330, 2018, s. 298), İbn Hallikan ve İbn Esir'de bu isim Dirhem b. Hüseyin geçmekte fakat Barthold, İbrahim b. Hüseyin ile karıştırıldığını ve Hândmir de Dirhem'in, Raf'i b. Leys'in torunu olabileceğini ifade etmekte olduğunu belirtmiştir (İbnü'l-Esir, 13.yy, VII, s. 60; İbn Hallikân, 654-672/1256-1273, 1843, s. 301; Barthold, 1990, s. 233, dipnot bilgi; Merçil ise bu kişiyi Salih b. Nasr'ın muhtemelen kardeşi olabileceğini ifade etmektedir (Merçil, 1988, s. 419; Merçil, 2008, s. 463-464).

sırlarını açığa vurmayan öngörülü bir kişiliğe sahipti (Hüseyin Melik Gıyaseddin Muhammed, H. 1027-1038, Hş. 1344, s. 66). Yakub b. Leys, Abbâsi Halifeliğinin sınırlarında bulunan ve ona bağlı olan Horasan valisi Tâhirîler'in varlığına karşı bağımsız bir devlet kurmuştur.

Abbâsi halifesi Müntasır-Billâh'ın altı ay halifelik tahtında oturdu. Daha sonra hastalanıp (H. 248/M. 862) yılında öldü. Devlet erkânı ve Türk kumandanlarının ortak kararı ile Halife Mu'tasım Billâh'ın torunu olan Müstaîn-Billâh'ı halife seçtiler (H.248-252/M.862-866). Biat aldıktan sonra halifelik makamına oturan Müstaîn-Billâh, Horasan valisi Tâhir b. Abdullah'ın da aynı yıl ölmesi üzerine oğlu Muhammed b. Tâhir'i (H. 248-59/M. 862-73) Horasan valisi olarak yerinde bıraktı, aynı aileye mensup Muhammed b. Tâhir'i, Irak valiliğine tayin etmekle beraber Mekke ve Medine'nin idaresini, ayrıca Sahibu'ş-Şurta göreviyle Sevâd bölgesinin emniyetini ona verdi (İbnü'l-Esir, 13.yy, VII. s. 103-104; Merçil, 1988, s. 411; Bosworth, 1980, s. 126; Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 205). Türk kumandanlar ve Tâhirîler, Abbâsiler'in yönetiminde önemli mevkilere sahipti. Abbâsiler'in doğu topraklarını yöneten Tâhirîler'in son Horasan valisi Muhammed b. Tâhir'den itibaren, Sîstân'a Saffâriler hakim olmaya başladı.

Yakub b. Leys, Sîstân emiri olduktan sonra halkına iyi davrandı ve Sîstân halkı huzur buldu. Esirleri serbest bıraktı ve halk onun emirliğini tanıdı, ona biat etti. Sîstân'da emirliğine karşı çıkacak hiçbir kişi veya grup yoktu. Ancak, Sîstân'da hakimiyetini sağlamlaştırmak isteyen Yakub b. Leys, bunu sağlamak için harekete geçti. Salih b. Nasr Büst'e çekilmiş ve gücünü muhafaza ediyordu. Nitekim Yakub, kardeşi Amr'ı Zerenc'de bırakarak Büst'e yürüdü (H. 248/M. 862). İki tarafın şiddetli çarpışmasından sonra yenilen Salih b. Nasr Büst'ten kaçtı. Daha sonra Zerenc'de sadece Amr b. Leys'in olduğunu haber alınca çöl yolundan gizlice Dâr'ı-Âkar kapısından Sîstân'a girdi, Amr'ı rehin aldı. Arkasından Sîstân'a gelen Yakub b. Leys ile yapılan savaşta Salih tekrar yenildi. Yakub b. Leys, Salih b. Nasr'ın bütün mal varlığını, silahlarını ve ordusunu ele geçirdi. Kardeşi Amr'ı esirlikten kurtardı, bunun şükrü olarak yoksullara elli bin dirhem dağıttı (Târîh-i Sîstân, 445-725, Hş. 1314, s. 204; Merçil, 1988, s. 419-420; Merçil, 2008, s. 463-464).

Yakub b. Leys, kendine güçlük çıkarabilecek her grubu bertaraf etmek niyetindeydi. Harb hilelerini iyi kullanan Yakub, gerek anlaşılarak gerek savaşarak güç

elde etmeye devam etti. Hâricîler ile de anlaşma yaparak onları kendi safına kattı. Yakub b. Leys'in, evvelden Sîstân Hâricîlerine karşı savaştığı ancak, kendininde bir Hâricî olduğu kaynaklarda ifade edilmektedir. Büyük ihtimalle bu durum daha çok onun savaşçı bir yeteneğe sahip olduğu ile açıklanabilir. Sîstân'da hâkimiyetini güçlendiren Yakub'un Hâricî karşıtı ayyârlardan oluşan ordusunu Sünniliği müdafa etmek için kurmuş olsa bile askerlerin içinde birçok Hâricî de bulunmaktaydı (Bosworth, 1980, s. 131-132; Barthold, 1990, s. 233). Daha önceden Hâricîler'den dostu olan Ezher b. Yahya ile anlaşarak, ona bağlı olan Hâricîler'i de emri altına aldı. Hâricî reislerine hediyeler takdim etti ve statülerini yükselteceğini belirtti. Böylece Yakub b. Leys, Sîstân'daki gücünü sağlamlaştırdıktan sonra, Sîstân merkez olmak üzere hakimiyet alanını genişletmek için harekete geçti. Yakub b. leys ilk olarak iki bin kişilik süvari kuvvetiyle Büst'e tekrar hakim olan Salih b. Nasr üzerine yürümek oldu. Ancak Yakub'un geldiğini duyan Salih b. Nasr, bütün techizat ve hazinesini bırakarak Zemindâver ve Zabulistan hakimi Rutbil'in yanına kaçtı. Yakub, onun mallarına el koyduktan Sîstân'a döndü (6 Ramazan 249/25 Ekim 863). Bu sırada Esedûye adındaki Hâricî reisi Yakub'un yokluğundan yararlanarak Zerenc'de Dâr-ı Taâm kapısında ayaklandı. Yakub b. Leys, ayaklanmayı bastırdı Esedûye'yi öldürdü, kesik başını şehre getirip ibret olsun diye duvara astı. Yakub b. Leys, Hâricî hareketlerini bir süre pasif hale getirdi ve yerine Aziz b. Abdullah'ı vekil bırakarak iki bin süvari ile tekrar (H. 249/M. 864) Büst'e yöneldi. Amacı Büst'e hakim olup Salih b. Nasr meselesini kesin olarak çözmekti. Rutbil, fil takviyeli ordusunu (Kazvîni Rutbil'in ordusunu otuz bin Yakub'un ordusunu ise üç bin olarak vemektedir, Kazvinî, 730/1330, 2018, s. 209) Salih b. Nasr'a destek için Ruhhac'a gönderdi. Salih b. Nasr, gelen orduyla kendi ordusu ile birleştirerek, Yakub'a saldırdı. Yapılan çok çetin çarpışmalar sonucunda savaşın aleyhine geliştiğini gören Yakub, stratejik bir hareketle askerlerinden ellisini alarak doğrudan Rutbil ile savaşmak için Pencevây ve Tekînâbad'a gitti, bir hile ile Rutbil'e saldırdı ve onu öldürdü, Pencevây ve Ruhhac'ı aldı. Rutbil'in ölümü ordusunun dağılmasına sebep oldu. Rutbil'in ölümü Salih b. Nasr desteksiz kaldı. Yakub, bu durumdan yararlanarak saldırıya geçti. Rutbil ve Salih'in ordusundan altı bin kişi öldü ve çok sayıda esir alındı. Esirlerin arasında Salih b. Nasr'ın yardımcısı Hayrak da vardı. Ayrıca bu zaferle Rutbil'in kardeşi, aile fertlerinden bazıları, hazinesi, gümüş tahtı ve pek çok ganimet de ele geçirildi. Esirler ve elde edilen ganimetler Zerenc'e getirildi. Yakub, kaçan Salih'in ardından Şâhîn b. Rûşen'i gönderdi. Şâhîn, Salih'i

Valiştan (Valistan) yakınında yakalayıp Sîstân'a getirdi. Hapsedilen Salih b. Nasr kısa zaman sonra hapisteyken (H. 251/M. 865) yılında öldü. Ayrıca Yakub, Rutbil'in amcasının oğlu olan Sâlih b. el-Hucr'u (veya Hacer) Saffârîler'in valisi olarak Ruhhac'a, kendi ailesinden olan Halef b. el-Leys'i de Büst'e tayin etti (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 204-206; Merçil, 1988, s. 420-421; Merçil, 2008, s. 463-464; İbnü'l-Esir, 13.yy, VII. s. 156; Gerdîzî, 441-444/1049-1053, Hş. 1363, s. 305-306; Şebânkârî, 733/1332-1333, 2021, s. 2-3; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135; Bosworth, 1994, s. 795-800; Barthold, 1990, s. 233). Bunun sonucunda Yakub b. Leys'in, Sîstân hakimi olarak diğer yerlere idareciler tayin etmeye başladığını görmekteyiz.

Yakub b. Leys, Salih b. Nasr ve Rutbil meselesini hallettikten sonra Hâricî reisi Ammar b. Yasir'i bertaraf etmek kalıyordu. Sîstân'dan ayrılmadan önce Büst emiri Halef b. el-Leys'i çağırıp yerine vekil bıraktı ve Nişek'te olan Ammar ile savaşmak için yola çıktı. Hazırlıksız yakalanan Ammar, yapılan şiddetli savaş sonunda yenildi ve öldürüldü (27 Cemâziyelâhir 251/M. Temmuz 865). Ammar'ın cesedi Zerenc'e getirildi, ibret-i alem için başı Dâr-ı Taâm kapısına vucudu ise Dâr-ı Âkâr kapısına asıldı. Reislerini kaybeden, moral bozukluğuna uğrayan Hâricîler, Esfûzâr ve Hindkânân Dağları'na ve ovalarına (Zerenc ve Herât arasındaki modern Sebzevar) kaçtılar. Yakub b. Leys, Hâricîler'i tamamen ortadan kaldıramasa da etkilerini azalttı ve Sîstân halkının huzursuzluğunu bertaraf etti (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 207; Merçil, 1988, s. 421; Merçil, 2008, s. 463-464; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135).

Diğer taraftan Yakub'un Ruhhac'a tayin ettiği Salih b. el-Hucr, Kuhek Kale'sinde (Farsça olarak Kohej-Kohijek olarak yazılmaktadır) bulunduğu sırada isyan etti. Bunun üzerine Yakub b. Leys kaleyi kuşattı. Birkaç gün kuşatmadan sonra başarılı olamayacağını anlayan Salih b. el-Hucr, korkusundan esir olmaktansa intiharı tercih etti. Kaledelikler onun cesedini aşağıya atarak aman istediler. Yakub, isyan edenleri affetti ve bir muhafazını Ruhhac'da bıraktıktan sonra (26 Cemâziyelevvel 253/3 Haziran 867) yılında Sîstân'a döndü. Yakub b. Leys'in gücünden çekinen, komşu bölgeler onun hâkimiyetini tanıyarak itaatte bulundular. Nitekim Multân, Tabaseyn, Sind ve Mekrân gibi yerlerin valileri, Yakub'a hediyeler göndererek bağlılıklarını gösterdiler. Yakub b. Leys, bölgede hâkimiyetini sağladıktan sonra Valistan, Zemindâver ve Büst'e yönetici atadı ve Herât'a doğru yola çıktı (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 207-208; Merçil, 1988, s. 421; Merçil, 2008, s. 463-464; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135; Pârîzî, Hş. 1344/2004, s. 256).

2.4.1.3. Yakub b. Leys'in Herât ve Bûşenc'e Hakim Olması ve Bağımsızlığını İlan Etmesi

Yakub b. Leys, Sîstân ve Afganistan'ın belirli bir kısmında otoritesini sağladıktan ve meydana gelen isyanları bastırdıktan sonra Horasan'ın kapısı sayılan, stratejik öneme sahip Herât'a⁴⁰ doğru ilerledi. İbn Esir el-Kâmil fi't-Târîh'te, Yakub b. Leys'in, Herât'a hareket etmeden önce Abbâsi halifesi Mu'tez-Billâh'a, bir mektup gönderdi. Bu mektupta, halifenin emri altında hareket ederek kötü niyetli kişilerle mücadele ettiğini ve halifeye bağlı olduğunu belirttiğini ifade eder (İbnü'l-Esir, 13.yy, VII. s. 156). Yakub b. Leys, sınırlarını genişletirken halifeye bağlı olduğunu belirterek onun dikkatini çekmemeye çalışmıştır.

Yakub b. Leys, Sîstân'da Dâvud b. Abdullah'ı yerine vekil bırakarak Herât'a gitti. Bu sırada Herât, Muhammed b. Tâhir adına Hüseyin b. Abdullah b. Tâhir tarafından idare ediliyordu. Herât'a gelen Yakub b. Leys, Herat kalesinde savunmaya geçen Hüseyin ile arasında şiddetli savaş oldu. Uzun süren muhasaradan sonra Yakub, sonunda kaleyi ele geçirdi ve Hüseyin'i esir aldı (H. 253/M. 867). (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 208; Merçil, 1988, s. 421; Merçil, 2008, s. 463-464; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135; Pârîzî, 1344/2004, s. 257; Barthold, 1990, s. 234; Râzi, 1375, s. 168).

Yakub b. Leys, hakimiyet alanını genişletirken, aynı zamanda o bölgede bulunan Hâricîler'i de etkisiz hale getiriyordu. Bu nedenle Mukaddesî'nin bahsettiği gibi Horasan'ın büyük şehirlerinden olan Badgis, Herât ve Herât'ın kuzey doğusunda bulunan kasabası Kerûh-Karûh'da meskun halde bulunan Hâricîler vardı. Bu nedenle Yakub (H. 253/M. 867) bu yerlere de saldırdı. Özellikle Kerûh, Hâricîler'in kalesi konumundaydı. Abdurrahîm adındaki kişi el-Mütevekkîl-Alellah ünvanıyla kendisini "*Hâricîler'in Halifesi*" olarak Herât'ı, Hâricî karargâhı haline getirdi. Yanında topladığı on bin kişiyle Herât ve Esfûzar civarındaki dağlarda harekete geçti. Yakub, Abdurrahîm'in ile savaştı ve onu yendi. Mağlup olan Abdurrahîm, Yakub'a bağlılığını bildirdi. Bunun neticesinde

⁴⁰ Afganistan'ın batısında bulunan tarihi ve merkezi olan Herât, IV/X. yüzyılda bir iç kalesi ve dört kapılı bir surla çevrili büyük bir şehirdir. Herât sınırda yer almasından dolayı bazen el değiştiren önemli bir askeri merkez olmuştur. Ayrıca Herât, Horasan, Sistan ve Fars bölgelerinin ticari merkezidir (Mukaddesî, 378/988, 2015, s. 317; İbn Havkal, 367/977, 2014, s. 376-378; Strange, 2015, s. 497; Uslu, 1998, s. 215-218).

Yakub, ona Esfüzâr ve çevresindeki bozkırlarda yaşayan göçebe Kürtler'e⁴¹ idareci olarak atadı. Ancak, Abdurrahîm'den memnun olmayan Hâricîler bir yıl içinde onu öldürüp yerine İbrahim b. Ahzar'ı getirdi (Târîh-i Sistân, 445-725, Hş. 1314, s. 217-218; Gerdîzî, 441-444/1049-1053, Hş. 1363, s. 307; Mukaddesi, 378/988, 2015, s. 333; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135; Bosworth, 1994, s. 795-800).

Yakub b. Leys'in, Hâricîler'i yenip onlarla anlaşma yaptıktan sonra Herât, Saffârîler'in hakimiyet sınırlarına dahil oldu. Yakub'un ilerlermesini engellemek amacıyla Tâhirîler'in Horasan kumandanı olan İbrahim b. İlyâs Esed, Sâmanî kumandasındaki diğer bir Tâhirî ordusu ise Bûşenc'e⁴² konuşlandı. Yakub b. Leys Herât halkının güvenliğini sağladıktan ve kardeşi Ali b. Leys'i orada bıraktıktan sonra Bûşenc'e yöneldi. Yapılan savaşın ardından yenilgiye uğrayan İbrahim b. İlyâs Esed, Nişâbur'a gitti ve Muhammed b. Tâhir'e sığındı. Yakub'u yenmenin zor olduğunu, onun korkunç bir şekilde savaştığını ve Hâricîler'in de onun yanında yer aldığını söyledi. Bu nedenle, Yakub b. Leys ile savaşmanın mümkün olmadığını, bu yüzden onun gönlünün hoş tutulması gerektiğini de ekledi. Bunun üzerine, Muhammed b. Tâhir, Yakub b. Leys'e hediyeler ve hil'atlerler göndererek Sîstân, Kabul, Kirmân ve Fars'ın idaresine ait bir fermanı gönderdi. Yakub b. Leys, muzaffer bir şekilde Sîstân'a döndü. Zerenc'de bulunan Osman b. Affân'a haber göndererek hutbede kendi adının okunmasını istedi. Üç hafta boyunca Cuma hutbesinde adı okunan Yakub b. Leys (H. 253/M. 867) yılında tam bağımsızlığını ilan etti. Böylece, Yakub b. Leys es-Saffâr, Sîstân'da Halife Mu'tez zamanında bağımsız Saffârîler Devleti'ni kurdu (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 208-209; Gerdîzî, 441-444/1049-1053, Hş. 1363, s. 307; Cûzcânî, 658/1260, 1963, s. 198-199; Merçil, 1988, s. 421; Merçil, 2008, s. 463-464; Pârîzî, Hş. 1344/2004, s. 258-259).

⁴¹ Tâki Bahar, Kurdân kelimesini dipnotta Kürtler'in çoğulu olarak açıklamaktadır. Bunlar Esfüzâr ve çevresindeki bozkır veya çöllerde seyahat eden Kürtler olduğu gibi, Horasan'da da yaşayan Kürt kabileler olduğunu ifade etmektedir (Târîh-i Sistân, 445-725, Hş. 1314, s. 218. Dipnot bilgi).

⁴² Bûşenc veya Fûşenc, IV.X yüzyılda Herât'ın yarısı kadardır. Herât bölgesinin en önemli ve öne çıkan şehridir. Fakat, Bûşenc adı resmi belgelerde Herât'tan önce geçmektedir. Horasan bürokrasisi hakkında bilgi sahibi olan ve onun bilgilerine müracaat edilen Ebu Zeyd, bu bölgeyi iyi bilmektedir. Ovada kurulan şehrin dağ arasındaki mesafesi iki fersahtır. Şehir müstahkem olup bir sur ve hendeklerle çevrilidir. Akarsuyu ve ağacı bol olan şehirde bulunan Arar ağacının kerestesi diğer ülkelere ihraç edilir. Üç kapısı mevcuttur. Nişâbûr'a açılan Bab-ı Âlî, Herât'a açılan Bab-ı Âlî ve Kuhistân'a çıkan Bab-ı Kuhistân'dır (Mukaddesi, 378/988, 2015, s. 318; İbn Havkal, 367/977, 2014, s. 378-379; Strange, 2015, s. 498-499; Istahri, 318-340/930-952, 2020, s. 231).

2.4.1.4. Yakub b. Leys'in Kirmân'a Hâkim Olması

Kirmân ve Fars uzun süre boyunca fiilen Horasan'a bağlı değildi ve doğrudan halife tarafından yönetiliyordu. Bu nedenle, Muhammed b. Tâhir, Yakub b. Leys'i Horasan'dan uzak tutmak ve onu, Kirman ve Fars çöllerine yönlendirmek amacıyla siyasi bir strateji izledi. Kirmân ve Fars'ın idaresini ona vererek, Yakub b. Leys'i halife ile karşı karşıya getirmeyi de amaçladı. Yakub b. Leys de hâkimiyet alanını genişletmek için Sîstân'ın batısında olan daha zengin ve bereketli topraklara yöneldi. Bu durum elbette, Horasan, Kirmân, Fars ve Huzistan'da halifenin valileriyle karşı karşıya kalmak demekti. Yakub b. Leys, Sîstân'da yerine Aziz b. Abdullah'ı vekil bırakarak Kirmân'a (22 Zilhicce 254/12 Aralık 868) yöneldi. O sırada Kirmân ismen Tâhirîler'in idaresinde olan fakat fiilen halife Mu'tez'in, vali olarak ikta ettiği Ali b. Hüseyin b. Kureyş'e (Kureyş b. Şebel'in torunu) aitti. Ali b. Hüseyin, halifeye, Tâhirîler'in Yakub b. Leys karşısında güçsüz kaldığını ifade eden bir mektup yazdı. Halife Mu'tez, Ali b. Hüseyin'in Fars bölgesinin haracını geç göndermesinden dolayı kızgındı. Aynı zamanda Yakub'un da kendine bağlı olduğunu bildirip daha sonra bağımsızlığını ilan etmesinden rahatsızdı. Bu nedenle Mu'tez ikisine de Kirmân'ın fermanını göndererek karşı karşıya getirmek gibi bir strateji izledi. Bunun neticesinde halife, galip gelen taraf ile mücadele edecekti. Yakub b. Leys'in yola çıktığını haber alan Ali b. Hüseyin, daha önce davranarak Tavk b. Muğallis adlı komutanını beş bin süvari ile Kirmân'a gönderdi. Kirmân'a giden Muğallis Yakub'dan önce Kirmân'ın idaresini eline aldı. Yakub b. Leys, Kirmân yolu üzerindeki Bem'e⁴³ vardığında Hâricîler'in reisi, Araplardan İsmail b. Mûsâ ile karşılaştı. Aralarında şiddetli savaş oldu. Yakub, onu esir aldı ve birçok adamını öldürdü. Bem'den Kirmân'a yönelen Yakub b. Leys, Kirman'ın Tavk'ın hâkimiyetine geçtiğini haber alınca iki ay boyunca bekledi, daha sonra da Sîstân'a geçeceğini haber saldı. Hatta iki menzil kadar geri gitti. Amacı, savaşmaktan vazgeçtiğini göstererek karşı tarafı inandırmaktı. Aynen düşündüğü gibi oldu. Bu hileye inanan Tavk, savaşa hazır halden çıkarak zafer sorhoşluğu ile zevk ve eğlenceye daldı. Bu anı bekleyen Yakub, çok hızlı bir şekilde geri dönerek Tavk'ın ordusuna saldırdı. Bu ani baskın karşısında şaşkına dönen Tavk, yenildi ve esir oldu. Yakub, Tavk'ın aman dileyen ordusunu himaye etti. Yakub b. Leys, Kirmân'ı alarak

⁴³ Bem, Kirman'ın merkez şehirlerindendir. Mustahkem kalesi ve Cuma namazı kılınan üç camisi vardır. Bu camilerden biri Hâricîler'e biri Sünnilere aittir. Yine kale içinde bulunan Cuma mescidinde Hâricîler'in vergilerini toplandığı bir hazine bulunmaktadır. Hâricîler bu yerde zengindirler (İbn Havkal, 367/977, 2014, s. 276).

hâkimiyet alanını genişletti (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 213-214; İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VII. s. 161-132; Miskeveyh, XI. yy. 2003, c. IV, s. 207-208; Bosworth, 1994, c. VIII, s. 795-800; Merçil, 1988, s. 422; Merçil, 2008, s. 463-464; Barthold, 1990, s. 234; Râzi, 1375, s. 168).

2.4.1.5. Yakub b. Leys'in Fars Bölgesine Hâkim Olması

Ali b. Hüseyin b. Kureyş, Fars'da, Yakub b. Leys'in Kirmân'ı alması ve kumandanı Tavk b. Muğallis'e karşı zafer elde edip esir ettiği haberini alınca askerlerini de alarak Şîrâz'a gitti. Ali b. Hüseyin, orada dağlı Kufcân⁴⁴ kabilelerinden yardım için kuvvet topladı. Yakub'da Fars'ın başkenti Şîrâz'ın yakınına gelip ordugâhını kurdu. İki taraf Şîrâz'a üç fersah uzaklıktaki yerde (H. 255/M. Nisan 869) yılında karşılaştı. Aralarında çok şiddetli savaş meydana geldi. Bu savaştan Yakub b. Leys galip olarak çıktı, Ali b. Hüseyin'in ordusu yenildi ve kendi de esir düştü (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 213-214; Merçil, 1988, s. 422).

Târîh-i Sistân'da daha kısa anlatılan bu savaşı, İbn Esir, ve Miskeveyh eserlerinde farklı rivayetleri de ele alarak anlatmıştır. Buna göre, Şîrâz'da oturan Ali B. Hüseyin haberi alınca askerlerini ve yardımcı kuvvetleri toplayarak Şîrâz geçidine gidip orada ordugâhını kurdu. Bu geçidin özelliği bir tarafının aşılmaz dağ olması diğer tarafının ise geçilmesi zor bir nehrin varlığıydı. Ali b. Hüseyin'in niyeti Yakub ve ordusunu bu dar geçitte sıkıştırarak imha etmektir, bu nedenle dar geçide ilerledi. Şîrâz yakınına gelen Yakub, geçidi incelemek için adamlarıyla birlikte ilerledi ve karşı tarafın rahat tavırlarına aldırmadı. Ertesi gün, askerlerini, dar geçidin Kirmân tarafına kadar getirdi ve onlara ağırlıklarını bırakmalarını söyledi. Sonra nehre bir köpek salarak, köpeğin karşı tarafa yüzerek gitmesini sağladı. Yakub ve askerleri, köpeği takip ederek düşmanına mızrakları ile saldırdı. Bu strateji, Ali b. Hüseyin'in paniklemesine ve hezimete uğramasına neden oldu, çünkü dar geçitte kaçacak bir yerleri yoktu. Diğer bir rivayet ise, Ali b. Hüseyin, Türkler ve diğer kabilelerden birçok kişi topladı ve ordusundaki asker sayısı on beş bine ulaştı. Sonra ordusunu sağ, sol ve merkez olmak üzere üçe ayırdı, kendisi merkezde durdu. Nehri geçen Yakub, saldırıya geçti, ilk saldırıda başarılı olamayınca ikinci bir

⁴⁴ Kofç, Kufeç, Kûfç gibi kullanılan kelime, Kirmân dağlarında Belûç kabilesinin yanında yaşayan bir kabile. Çivi yazısıyla yazılı bir tablette "Kopaçiyeh-Kupaçiyeh" olarak geçen kelimenin dağda yaşayan anlamına geldiği ve Kufç kabilesi ile aynı anlama geldiği düşünülmektedir (Mu'in. Muhammed, 1375, C. VI. s. 1583); Taki Bahar'da, Nâsır Hüsrev Ulvi'nin, Kufç, Kufeç'lerin Beluclar ile aynı kabilede olduğunu ifade ettiğini aktarmıştır (Târîh-i Sistân, 445-725, Hş. 1314, s. 213, dipnot bilgi).

hamle yaparak karşı tarafın ordusunu geri püskürttü. Ordusu dağılan Ali b. Hüseyin, ordusunu toplayamadı. Yaralanan Ali b. Hüseyin, esir alındı (İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VII. s. 162-164; Miskeveyh, XI. yy. 2003, c. IV, s. 209-210). Yakub b. Leys (4 Cemaziyevvel 255/20 Nisan 869) yılında Fars'a hakim oldu, hiç bir güçle karşılaşmadan Şîrâz'a girdi. Bu savaş sonunda birçok ganimet elde etti. Ali b. Hüseyin ve Tavk b. Muğallis'in mallarına el koydu. Yakub, Halife Mu'tez-Billâh'a bağlılığını göstermek ve anlaşmazlıkları önlemek amacıyla atlar, şahinler, doğanlar, değerli elbiseler, misk, kâfur gibi değerli birçok hediye gönderdi. Yakub b. Leys, muzaffer bir şekilde yanında bol ganimet ve esirleri Ali b. Hüseyin ve Tavk b. Muğallis'i de alarak Fars'tan Sîstân'a geldi. Sîstân halkı bu durumdan mutlu olup huzur buldu (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 213-214; Hüseyin Melik Gıyaseddin Muhammed, H. 1027-1038, 1344, s. 67; İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VII. s. 164; Miskeveyh, XI. yy. 2003, c. IV, s. 211).

Yakub b. Leys'in Fars'ı aldığı yıl (H. 255/M. 869) halife Mu'tez-Billâh öldürüldü, yerine el-Muhtedî-Billâh geçti. Ancak Muhtedî'nin de hilafeti (M. 869-870) uzun sürmedi, o da öldürüldü. Hilâfet makamına Mu'temid-Alellah getirildi (M. 870-892). Mu'temid halife olduktan sonra yönetimi kardeşi Muvaffak'a bırakarak kendisi eğlenceye daldı. Abbâsi halifeliğindeki bu istikrarsızlık Yakub b. Leys'in hakimiyet alanını genişletmesini daha da kolaylaştırdı. Bunu yaparken de bir müddet halifeler ile ters düşmemeye çalıştı.

2.4.1.6. Yakub b. Leys'in Rutbil'in Oğlu Firuz İle Mücadelesi

Yakub'un Fars hakimiyeti sırasında, Büst kalesine hapsedilmiş olan Rutbil'in oğlu Firuz durumdan yararlanarak hapisten kaçtı (H. 255/M. 869). Kabul'de eski hanedan mensuplarını da toplayarak Ruhhac'da ordu kurdu ve şehri ele geçirdi. Haber Yakub'a ulaştığı zaman Sîstân'a Hamdân b. Abdullah'ı bırakarak (Zilhicce 255/Aralık 869) harekete geçti. Yakub'un Ruhhac civarına yaklaştığını duyan Firuz Kabul'e kaçtı. Yakub, Firuz'u takip ederken Hasâb mevkiine geldiği zaman yağın yoğun kardan dolayı yollar kapandı. Bu durumda Sîstân'a dönmek zorunda kaldı. Yakub, dönüş yolunda Halaç⁴⁵

⁴⁵ Türkler arasında Kalaç diye adlandırılan Halaçlar, IX. yüzyıldan itibaren Arap coğrafyacı ve tarihçilerin eserlerinde "Halac", Halaciyye ve Hılciyye" olarak geçmektedir (Konukçu, 1997, s. 228-229); Halaçların adı Şu Destanı ve Oğuz Kağan Destanı gibi X. asırdan beri Türk-İslam kaynaklarında geçmektedir. Ebü'l Gazi Bahadır han'ın Şecere-i Terakime adlı eserinde Halaçların hükümdarlarının adı geçmektedir (Kafkasyalı, 2011, s. 86); İbn Havkal, Halaçlar, eski zamanlarda Gur'un ötesinde Hind ile Sistan arasında yerleşmiş bir Türk kavmi olduğunu, bunların koyun besleyerek geçindiklerini ve aynı Türkler gibi giyindiklerini ifade eder (İbn Havkal, 367/977, 2014, s. 363); İstahri, Halaçlar Türkler'den bir topluluktur,

Türkler'ine rastladı, onlardan birçok kişiyi öldürdüğü gibi bir kısmını da esir aldı ve sürülerini ele geçirdi. Ele geçirilen esirlerin arasında Sübkeri adında bir Türk de vardı (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 215; Merçil, 1988, s. 423; Merçil, 2008, s. 463-464).

Sîstân'da bir müddet kalan Yakub b. Leys, Kirmân'a gitti. Fakat gitmeden Sîstân'ın emniyetini sağlamak ve karışıklık çıkmasını önlemek için idari düzenlemeler yaptı. Sîstân'a vekil olarak Hamdân b. Abdullah'ı bıraktı. Ordu komutanlığına Fazl b. Yusuf'u, namazları kıldırması ve hutbeyi okuması için İbrahim b. Davûd el-Bemî'yi ve beytûlmâlın denetimi için de İsmail b. İbrahim'i görevlendirdi. Yakub, (H. 256/M. 870) yılında Kirmân'a varınca Muhammed b. Vâsıl ordusuyla onu karşıladı, hediyeler sunarak Yakub'a bağlılığını bildirdi. Yakub'da Fars yönetiminin idaresini ona bıraktı (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 216; Öntürk, 2018, s. 194).

Firuz, Yakub'un ayrılmasını fırsat bilerek bu sefer Zabulistan'a saldırdı. Yakub'da (H. 256/M. 870) yazında tekrar harekete geçti. Bu seferinde Yakub, Bencevây ve Ruhhac'ı aldıktan sonra durmadı Gaznîn-Gazne'ye gitti, Gazne'yi alıp şehri tahrip etti daha sonra Zabulistan'ı ele geçirdi. Yakub b. Leys, Afganistan'ın doğusuna doğru yönelerek hakimiyet sahasını genişletmeye devam etti. Oradan Gerdîz'e geldi. Burada Gerdîz emiri olan Ebû Mansûr Eflah b. Muhammed b. Hakan ile savaştı. Bu savaşta çok insan öldü. Bunun üzerine ileri gelen kişiler araya girerek barış yapılmasını istediler. Ebû Mansûr'un, Cürcan'ı vermesi ve bunun yanında her yıl on bin dinar haracı Sîstân'a göndermesi şartıyla anlaşma yapıldı⁴⁶. Gerdîz'den sonra, Gazne ve Gerdîz civarındaki bölge olan ve Kâbil Şahlarının hüküm sürdüğü Kâbil'e (Kâbil-Bâbiyan) yöneldi, ve (H. 256/M. 870) yılında Belh yolundaki Bâmiyân'ı ele geçirdi. Belh'deki Zerdüştlarin tapınağı olan Nûşâd'ı⁴⁷ ve Davud b. Abbâs b. Haşim b. Mahcur'un inşa ettirdiği binaları yıktırdı. Yakub, Hind dünyası sınırında olan Kâbil'e kadar hakimiyetini genişletti ve

çok eski zamanlarda Hind ile Sistan arasına yerleşen, giyimleri, dilleri diğer Türk toplulukları gibi olan ve nimet sahibi insanlar olduğunu ifade eder (Istahri, 318-340/930-952, 2020, s. 215); Şeşen, Ebû'l-Hasan Ali b. Mûsâ b. Saîd el-Mağribî'nin Kitâbü'l-Coğrafiyyâ adlı eserinden, Sistan'ın güneyinde Halaçlar dolaşır. Bunlar Türk olup kahraman kişilerdir, kendilerine komşu olan Ece, Nehâver, Mehrân ve Hindistan şehirlerini feth etmişlerdir dediğini aktarır (Şeşen, 2017, s. 199); Araplar'ın Halaçlar ile ilk karşılaştığı yer Zabulistan'dır (Sistan adı için de kullanılan yer). Bu bölgede Halaçlar "Rutbil, Zunbil, Zenbil" unvanıyla anılan beylerin idaresinde bulunuyorlardı (Bayburtluoğlu, 2019, s. 36).

⁴⁶ Bu olayları Gerdîzi, daha önce Yakub'un Rutbil'i öldürdüğü savaştan sonra anlatmaktadır. Fakat olay örgüsü ve kronolojik açısından olaylar bu şekilde gelişmiştir

⁴⁷ Bu kelime yaklaşık H. 165/M. 782 yıllarındaki bir yazıtta Bağlân Tapınağı ile ilgili olduğu düşünülmektedir. İslamiyetten önce Afganistan'da Zerdüş ve Budist tapınaklarının mevcudiyetini göstermektedir (Gerdîzi, 441-444/1049-1053, 1363, s. 306, dipnot bilgi).

putprest bir yer olan Kâbil'e giderek yerli Kâbil Şahlarını, Peroz-Firûz'u bertaraf etti sonra Büst'e gitti. Bu yerlerden çok fazla ganimet ve köle elde etti. Yakub b. Leys'in Hind sınırlarına kadar ulaşması, bu bölgenin fethi ile birlikte, gelecek yüzyılda İslamiyet'in Hint kültürü ve dini üzerindeki etkisinin yolunu aşamalı olarak açmış oldu (Gerdîzî, 441-444/1049-1053, 1363, s. 305-307; Bosworth, 1994, s. 795-800; Bosworth, 1980, s. 132; Alkan, 2014, s. 121; Merçil, 2008, s. 463-464; Merçil, 1988, s. 424).

Yakub, Kâbil özellikle Bâmiyan'daki Budist tapınağından altın ve gümüş putları ele geçirerek Sîstân'a getirdi. Bu putlardan elli tanesini çeşitli hediyelerle birlikte Halife Mu'temîd'e gönderdi. Hediyelerden memnun olan Mu'temîd, kardeşi Muvaffak'ı, İsmail b. İshak el-Kâzî ve Ebû Sa'id el-Ensârî'yi, Belh, Toharistan, Fars, Kirmân, Sîstân ve Sind'in ferman ve sancağını Yakub'a vermeleri için gönderdi. Yakub, bu durum üzerine memnun kaldı, gelen elçileri ağırladı ve onlara hil'atler ve hediyeler sundu (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 216; Browne, 1956, c. I, s. 348). Halife Mu'temîd'in gönderdiği ferman ile Yakub b. Leys'in hakim olduğu sınırlar daha da genişledi. Bunun yanında Halife Mu'temîd ve Yakub, aralarındaki dengeyi de korumaya çalıştıkları görülmektedir.

Yakub b. Leys (14 Şevval 256/14 Eylül 870) tarihinde Sîstân'a döndü. Yakub'un Hind sınırına kadar olan savaşlarda yanında ordusu ile destek olan Tâhirîler'den Hüseyin b. Abdullah da vardı. Yakub, kısa bir süre Zerenc'de kaldıktan sonra Herât'a gitti ve bu şehrin idaresini başarılarından dolayı Hüseyin b. Abdullah'a verdi (Merçil, 1988, s. 424).

Yakub b. Leys, gerçekleştirdiği seferlerle bağımsızlığını güçlendirdi. Hindukûş bölgesindeki fetihler, Yakub'un Penchir (Pençîr)⁴⁸ Nehri Vadisi'nin ve Andraba Bölgesi'nin gümüş madenlerini ele geçirmesini sağladı. Günümüze ulaşan ilk Saffâri sikkeleri, Yakub tarafından (H. 259/M. 873) ile (H. 261/M. 875) yılları arasında Penchir'de basılmıştır. Ancak, bu tarihlerden sonra Penchir'in hakimiyeti Davûdîler veya Banjûridler'e geçmiştir (Bosworth, 2008, IV, s. 90-135).

⁴⁸ İbn Havkal, ve İstahri, Penchir şehrini Kuzey Afganistan şehirleri içinde saymaktadır. Penchir, dağ başında bir şehir olup 10.000 kadar nüfusa sahiptir. Penchir Nehri kıyısında kendilerine yetecek kadar ekilecek yerler vardır. Cârâyê, Penchir'den küçük bir yerdir fakat bu iki şehirde de gümüş madenleri bulunur. Halkı gümüş, laciverd taşı, diğer kıymetli madenler çıkararak geçimlerini sağlamaktadır. Penchir Nehri şehrin ortasında Penchir ve Cârâyê olarak iki kola ayrılır (İbn Havkal, 367/977, 2014, s. 387; İstahri, 318-340/930-952, 2020, s. 239).

Yakub b. Leys, Fars'dan ayrıldıktan sonra Fars, elinden çıkmış, tekrar halifenin tayin ettiği valiler tarafından idare edilmeye başlamıştı. Halife Mu'temid, Fars'a Hars b. Sima'yı vali olarak gönderdi. Fakat aynı yıl eski Fars valilerinden Muhammed b. Vasil el-Hanzelî Fars'ı ele geçirerek halifeyi tanımadı (H. 257/M. 870). Diğer taraftan Halife Mu'temid, kardeşi el-Muvaffak'ın idaresine yılında bıraktığı bölgeler arasında Fars ve Ahvaz'da vardı. Dolayısıyla bu yerler tekrar Abbâsi hakimiyetine girmişti. Bu nedenle Yakub b. Leys elinden çıkmış olan Fars'ı almak için tekrar harekete geçti. Yakub, (4 Muharrem 258/23 Aralık 871) yılında Fars'a hareket etti. Abbâsi hakimiyetini tanımayan ve daha önce bölgenin hakimi olan Muhammed b. Vasil, Yakub'un geldiğini öğrenince ona itaatini bildirmek için birçok hediye ile askerlerini karşılamaya gönderdi. Bu davranıştan memnun kalan Yakub b. Leys, Fars'ın idaresini Muhammed b. Vasil'a bıraktı. O sırada Yakub'un Firuz ile mücadelesinde aldığı ganimetlerden gönderdiği hediyeler halifeye ulaşmıştı. Bu hediyelerden memnun kalan halife Mu'temid, kardeşi Muvaffak'ı elçi heyeti ile gönderdi. Muvaffak ile gelen elçi heyeti, halifenin emriyle Yakub'u batı bölgelerinden uzak tutmak için Belh, Toharistan, Kirmân, Fars, Sîstân ve Sind'in ferman ve sancağını da getirdi. Bunun üzerine Yakub b. Leys, Fars'ı zapdetmekten vazgeçerek geri döndü (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 216; Merçil, 1988, s. 424; Barthold, 1990, s. 234; Râzi, 1375, s. 169; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135).

Yakub, Firuz'un (H. 255/M. 869) Kâbil'e kaçışını takiben onu yakalayamamıştı. Ancak, amacına gerçekleştirmek için (H.258/M. 872) yılında tekrar Kâbil'e gitti. Firuz, Yakub'un Zabulistan'a doğru ilerlediğini haber alanca, Nay-Laman Kalesi'ne sığındı. Yakub, kaleyi kuşattı. Kalede savunacak durumu olmayan Firuz'un başka çaresi kalmadı ve kaleden inince Yakub, onu esir aldı. Firuz sorunu çözülünce, Yakub, Bâmiyan ve Belh'e doğru ilerledi. Belh, o dönemde Horasan'ın Merv, Nişâbur ve Herât olmak üzere büyük dört şehrinden biriydi (Strange, 2015, s. 33). Belh'in idarecisi olan Davud b. el-Abbas, Yakub'un ilerlediği haberini alınca kaçtı, halk ise Kuhendiz Kalesi'ne kaçtı. Şehri zapteden Yakub, Belh'e Muhammed b. Beşir'i vali tayin ederek Herât'a yöneldi. Buranın idarecisi daha önce isyan etmiş ve Tahîriler'e bağlanmış olan Abdullah b. Muhammed b. Salih Segzî'ydi. Yakub'un geldiğini haber alan Abdullah, Nişâbur'da bulunan Muhammed b. Tâhir'in yanına kaçtı. Gerdîzî Zeynü'l-ahbârda, Yakub, Herât'a girdiğinde Abdullah b. Muhammed b. Salih ve iki kardeşi ile savaştığını ve Abdullah'ın Yakub'u yaraladıktan sonra Nişâbur'a kaçtığını ifade eder. Daha sonra Yakub, Herât'a girip

sarayda oturdu ve halka iyi davrandı, ikinci defa Herât'ı itaat altına aldı (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 216-217; Gerdîzî, 441-444/1049-1053, 1363, s. 306-307; Merçil, 1988, s. 424-425; Merçil, 1988, s. 424).

2.4.1.7. Yakub b. Leys'in Hâricîler İle Anlaşması

Yakub b. Leys, Kerûh Dağın'da isyan eden Abdurrahim el-Hâricî'yi affetmiş ve anlaşma yapmıştı. Ancak bir yıl sonra Abdurrahim'i Hâricîler öldürmüş yerine İbrahim b. Ahzar'ı ordu komutanı yapmışlardı. İbrahim b. Ahzar, Yakub'un gücünü görüp sıranın kendisine geleceğinden korktu. Bu nedenle, birçok hediye, at, silah ve ordusuyla birlikte Yakub'a bağlılık sunmak istedi. Yakub, huzuruna gelen İbrahim'e iyi davrandı, kendisinin de askere ihtiyacı olduğunu, ordusunda da Hâricîler'in var olduğunu yabancılık hissetmeyeceklerini ifade etti. İbrahim bu iyi karşılama neticesinde durumu arkadaşlarına bildirdi ve tüm ordusunu alarak Yakub'un yanına döndü. Yakub, onların büyüklerine hil'atler giydirdi ve Hâricîler'i kendi ordusuna asker olarak kaydettirdi, İbrahim'i ordu komutanı yaptı ve bu orduya "*Ceyşu'l-Şurât*" adını verdi. Böylece Yakub b. Leys, zaman içinde Hâricîler'in isyancı etkisini kırarak kendi ordusuna kattı ve ordusunu daha da güçlendirdi. Daha öncede (H. 248/M. 862) Hâricîler'den Ezher adında bir arkadaşı aracılığı ile Hâricîler'e haber göndererek, "*aranızda serhenk olana emirlik vereceğim. Süvari olanı serhenkliğe yükselteceğim. Yaya olanı askeri süvari yapacağım. Ayrıca kimde özel yetenek görürsem ona özel bir terfi ve şeref vereceğim*" diyerek bin den fazla Hâricî savaşçıyı kendi ordusuna katmıştı. Yakub, (16 Cemaziyevvel 259/20 Mart 873) tarihinde Sistân'a döndü (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 204-205, 218; Merçil, 1988, s. 425-426; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135; Bosworth, 1994, C. VIII, s. 795-800). Yakub b. Leys, ordusunda Hâricîler'in olmasında bir mahzur görmüyor ve ordusu çeşitli unsurları içinde barındırıyor.

2.4.1.8. Yakub b. Leys'in Nişâbur'u Alması ve Tâhirîler'in Sonu

Abdullah b. Muhammed, Nişâbur'a Muhammed b. Tâhir'in yanına kaçmıştı. Yakub, Muhammed b. Tâhir'in mektup yazarak onun kendisine teslim edilmesini istedi, ancak Yakub'un isteği reddedildi. Bunu fırsat olarak gören Yakub, (H. 259/M. 873) yılında Nişâbur'a doğru yola çıktı. Muhammed b. Tâhir, Nişâbur'a gelen Yakub ile görüşmek istedi ancak Yakub, red cevabı verdi. Bunun üzerine Muhammed, vezir ve adamlarını göndererek "*eğer halîfenin beratı ve emriyle geldiyseniz şehri teslim edeyim*"

yoksa geri dönün” dedi. Bunun üzerine Yakub b. Leys’de seccadesinin altından kılıcını çıkararak “*bu benim menşurum ve sancağım*” diyerek Nişâbur’u (H. 259/M. 873) yılında savaşmadan aldı. Muhammed b, Tâhir, ailesi ve yanındakileri esir alıp bütün mallarına el koydu (2 Şevval 259/1 Ağustos 873) yılında Tâhirî ailesini Sîstân’a gönderdi. Böylece Tâhirî Hanedanlığı son buldu. Yakub, Horasan’a tamamen hakim oldu ve valilerini tayin etti (Gerdîzî, 441-444/1049-1053, Hş. 1363, s. 307; Târîh-i Sîstân, 445-725, Hş. 1314, s. 219; Miskeveyh, XI. yy. 2003, C. IV s. 266; İbnü’l-Esir, 13.yy, VII. s. 218-219; Barthold, 1990, s. 234; Merçil, 1988, s. 413; Bosworth, 1994, C. VIII, s. 795-800; Bahar, 1337, C. 2, s. 50-51). Yakub b. Leys’in Horasan’a hakim olmasıyla gücünün zirvesine ulaştı.

2.4.1.9. Yakub b. Leys’in Taberistân’a Gelişi

Yakub b. Leys, Nişâburdan ayrılmadan Gürgân’a kaçan Abdullah b. Muhammed’in orada Hasan b. Zeyd ile birleştiğini öğrendi. Yakup ilk önce Taberistân valisi Hasan b. Zeyd’e mektup yazarak Abdullah’ı teslim etmesini istedi. Olumsuz cevap alan Yakup, ordusu ile (H. 260-261/M. 873-874) yılında Nişâbur’dan Gürgân’a doğru hareket etti, Sârî’de (Sâriyye Köyü civarında) karşılaştılar. Fakat Yakub’un muhteşem ordusunu gören Hasan b. Zeyd Deylem Dağları’na kaçtı. Ancak Yakub’un takibi sonunda, Hazar Denizi’nin (Caspian Sea) yakınında Hasan b. Zeyd ve Deylem’den bir grup askeri ile karşılaştı ve savaştılar. Yakup, Hasan’ın bütün gücünü dağıtınca o da Cürçân’a sığındı. Yakub, takip etmek istedi ancak (261/874) yılında o bölgede şiddetli deprem oldu. Bu yüzden Yakub, iki bin adamını kaybetti ve Hasan’ı güçlü tabiat şartlarından ötürü takip etmeyi bıraktı (İbn Hallikân, 654-672/1256-1273, 1843, s. 311). Abdullah, kardeşleri Fazl ve Ahmed ile Rey hakimi es-Salanî’nin (Salaniyye) yanına kaçtı. Yakub, Rey valisi es-Salanî’ye mektup yazarak yanına gelen kaçakların kendisine teslim edilmesini yoksa sonunun kötü olacağını bildiren tehdit dolu mektup gönderdi. Bunun üzerine es-Salanî Abdullah ve kardeşlerini teslim etti. Yakub, onları Nişâbur’a getirdi, duvara çivileyerek öldürdü (Gerdîzî, 441-444/1049-1053, Hş. 1363, s. 309-310; Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 223-224 (olaylar biraz farklı anlatılmaktadır); Miskeveyh, XI. yy. 2003, C. IV s. 268-269; İbnü’l-Esir, 13.yy, c. VII. s. 223-224; Hüseyin Melik Gıyaseddin Muhammed, H. 1027-1038, 1344, s. 67; Merçil, 1988, s. 426; Cûzcânî, 658/1260, 1963, s. 199).

2.4.1.10. Yakub b. Leys'in Muhammed b. Vasıl İle Savaşı

Fars bölgesi en son (H. 257/M. 871) yılında Abbâsi halifeliğinin hakimiyetinde kalmıştı. Mu'temid kardeşi Muvaffak'ın idaresine bıraktığı yerler arasında Fars ve Ahvaz'da vardı. Ancak halife Mu'temid (H. 261/M. 874-875) yıllarında Fars'ı ve buna ek olarak Ahvâz, Basra, Bahreyn ve Yemâme'yi Türk komutanlarından Musa b. Boğa el-Kebir'in idaresine bıraktı o da yirmi bir yaşında genç biri olan Abdurrahman b. Müflih'i Fars ve Ahvâz valisi tayin etti, yanına da kumandan Taştemür'ü gönderdi. Halifenin amacı itaat etmeyen Muhammed b. Vasıl'ın gücünü kırmaktı. İki taraf Râmhürmüz'de karşı karşıya geldi, yapılan savaşı Muhammed b. Vasıl kazandı. Abdurrahman esir düştü, Taştemür de öldürüldü. Halife, Muhammed'e Abdurrahman'ı serbest bırakmasını istedi. Fakat, Muhammed, Abdurrahman'ı öldürttü ve onun bütün mal, hazine ve savaş malzemelerine el koydu, Ahvaz'a da hakim oldu (Miskeveyh, XI. yy. 2003, c. IV s. 272-273; İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VII. s. 229-230; Merçil, 1988, s. 423; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135).

Yakub b. Leys, (H. 261/M. 874-875) Halife Mu'temid'e elçi ve mektup göndererek Muhammed b. Tâhir'i Horasan'da valilik yapamadığı gerekçesiyle esir ettiğini bildirdi. Ayrıca, daha önce öldürülmüş olan Hâricî reisi Abdurrahim'in kesik başını da gönderdi. Halife, Muhammed b. Tâhir'in esir edilip hapsedilmesinden hoşnut olmadı, ancak Abbâsi halifeliğini otuz yıldır meşgul eden Abdurrahim'in kesik başının gönderilmesinden memnun oldu. Hatta Abdurrahim'in kesik başı Bağdat'a getirildi ve *"Bu halifelik iddası güden birinin başıdır, Yakub b. Leys onu öldürdü ve başını bize gönderdi"* diye ilan ederek gezdirdiler. Bu durum halkın Yakub'a saygı duymasına ve onu kahraman olarak görmesini sağladı. Halife durumdan her ne kadar memnun olmasa da Yakub'un gücü karşısında birşey diyemedi (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 225).

Yakub b. Leys, halkın gözünde bir kahraman haline gelmişti. Halife Mu'temid'in, Yakub'un karşısına çıkarabileceği bir güç ve alternatifi kalmamıştı. Bunun üzerine Yakub, Fars'ı tamamen ele geçirmek için (17 Şaban 261/27 Mayıs 875) yılında harekete geçti. Sîstân'da yerine Ezher b. Yahya'yı bırakıp, yanına Ali b. Hüseyin b. Kureyşî, Ahmed b. el-Abbâs b. Hâşim ve Muhammed b. Tâhir'i de aldı. Bu sırada Fars'a Muhammed b. Vasıl hakimdi. Yakub'un üzerine geldiğini habere alan Muhammed b. Vasıl yerine dayısı (veya amcası) Ebû Bilâl Mirdâs'ı bırakıp Ahvaz'a gitti. Yakub,

Istahr'a vardığında, Muhammed b. Vasil'in dayısı Ebû Bilâl Mirdâs, canını kurtarmak için Istahr kalesini ve Vasil'in burada bulunan bütün hazine ve mallarını Yakub'a teslim etti. Yakub'da bu ganimetleri askerlerine dağıttı. Davranışının karşılığı olarak Yakub, Ebû Bilal Mirdâs'a hil'at giydirdi (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 225-226).

Yakub b. Leys'in, Kuhistan'daki valisi Muhammed b. Zeydûye idi. Yakub, Fars seferine çıkmadan önce onu görevden aldı. Bu nedenle Yakub'a düşman olan Zeydûye, Muhammed b. Vasil'in yanına giderek Yakub'a karşı savaşa teşvik etti. Yakub, Muhammed b. Vasil ile savaşmak için harekete geçtiğinde Zeydûye adamlarını alıp kaçmıştı. Muhammed b. Vasil savaşmak için Ahvaz'dan Nevbendecân'a geldi. İlk olarak Yakub'a elçi gönderdi (bu elçi Anonim Târîh-i Sistân'da Beşr b. Ahmed, İbnü'l Esir el-Kâmil fi't-Târîh'e göre ise, Muhammed b. Vasil'in dayısı Ebû Bilâl Mirdas'tır). Yakub gelen elçiye, Muhammed b. Vasil'in yardımına ve dostluğuna ihtiyacı olduğunu söyleyerek aldatmaya çalıştı. Ancak durumu anlayan elçi Muhammed b. Vasil'a, Yakub'u öldürmenin tam zamanı olduğunu söyledi. Neticede iki taraf el-Beyza denilen yerde karşı karşıya geldi ve aralarında şiddetli savaşbir savaş oldu. Yakub, bu savaştan galip çıktı; ağır kayıplar veren Muhammed b. Vasil ise kaçtı. Savaştan muzaffer çıkan Yakub, Ramhürmüz'e geldi. Bu zafer Yakub'u Ahvaz sınırına kadar getirdi ve zengin Fars eyaleti (Pers krallığına ait olan yerler artık onun kontrolü altına girdi, Hüseyin Melik Gıyaseddin Muhammed, H. 1027-1038, 1344, s. 67) onun kontrolü altındaydı, ki bu yer Abbâsi Halifeliğinin gelirlerinin önemli bir kısmının kaynağıydı. Ayrıca Yakub'un Sîstân'ın batısındaki stratejik konuma sahip Fars'ı ele geçirmesi, Yakub'u Bağdat'a daha da yakınlaştırdı (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 226; Miskeveyh, XI. yy. 2003, c. IV s. 273; İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VII. s. 230; Merçil, 1988, s. 426-427; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135). Yakub b. Leys, Sîstân'ın tamamına hâkim olduktan sonra Tâhirîler'in elindeki Horasan'ı aldı, ilerlemekte sınır tanımayan Yakub, Fars bölgesine de hakim olunca halifelik merkezi olan Bağdat'a yöneldi (Nizâmü'l-Mülk, 485/1092, 1999, s. 11).

2.4.1.11. Yakub b. Leys'in Halife İle Savaşı

Halife Mu'temid, Yakub'un tüm savaşlardan zaferle çıkması ve Bağdat'a kadar ilerlemesi karşısında endişelendi. Yakub'un gücünden rahatsızlık duyan Horasan, Rey, Taberistan ve Gürgen hacıları bir araya gelerek Yakub'un Horasan'daki varlığının meşru olmadığını belirtip, Muhammed b. Tâhir'in esir edilmesinden dolayı Yakub'u

lanetlediler. Bunun sorumluluğunun halifede olduğunu bildirdiler. Durumdan haberdar olan Yakub, harekete geçmeye karar verdi. Yakub'un gücünden çekinen Halife Mu'temid, olacak savaşı engellemek adına (H. 262/M.875-876) yılında Ramhürmüz'de bekleyen Yakub'a, İsmail b. İshâk el-Kâdî'yı Buhrâç (veya Buğrâç) elçi olarak gönderdi. Elçi ile beraber Yakub'a Horasan, Taberistan, Gürgân, Fars, Kirmân, Sind ve Hind'in beratını hil'atı ile beraber gönderdi. Ayrıca Medînetüsselâm'ın⁴⁹ sahib-i şurtalığını (Bağdat askeri kumandanlığı) verdi. Yakub, gelen elçiye iyi davrandı ve hil'at vererek geri gönderdi. Bu sırada halifenin kardeşi Muvaffak, Bağdat tüccar ve hacılarını toplayarak Yakub'a verilen yerlerin fermanını okudu. Ancak, halifenin bu çabası Yakub'u durdurmaya yetmedi (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 228; Miskeveyh, XI. yy. 2003, c. IV s. 279; İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VII. s. 241; Merçil, 1988, s. 427-428; Râzi, 1375, s. 169; Barthold, 1990, s. 235).

Harekete geçen Yakub b. Leys, Ahvaz'a yöneldi. Ahvaz'ı aldıktan sonra Bağdat'a doğru yürüyerek Vasıt'ı ele geçirdi. Yakub'un amacı Bağdat'ı ele geçirmektir. Yakub ile Muvaffak'ın karşılıklı mektuplaşmaları başladı. Fakat kaynaklarda bu mektupların içeriği biraz farklıdır. Anonim Târîh-i Sistân'da, Muvaffak, *"Nezaketini gösterip seni görmem için yanıma gelmez misin? Ben bu dünyayı sana emanet ederim ve sen onun koruyucusu olabilirsin. Bütün dünya sana tabi oldu. Sen bize ne emredersen biz onu yaparız. Biliyorsun ki biz hutbeyi yeterli gördük. Biz Allah Rasulünün soyundanız. Sende onun dinini güçlendir. Dârü'l-Küfr'de çok gazveler yaptın. Okyanus tarafından Hind'e ve Serendib'e gittin. Çin imparatorluğuna gittin. Türkistan ve Rum'a saldırdın. Her yerde kafirler senin kılıcını gördü ve İslam'ın kanatı şüphesiz sensin. Ben Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'den sonra senin döneminde olan adaletin ve iyiliğin kimsede olmadığını belirtmeleri için hutbede senin adının söylenmesini emrettim. Şimdi ben ve bütün müslümanlar, bütün dünya senin sayende tek ve gerçek din olan İslam dinine yönelsin diye senin emrindeyiz"* dedi. (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 231; Târîh-i Sistân, 445-725, Öntürk, 2018, 207). Yazılan mektuptan Abbâsi Halifeliğinin, Yakub'un Bağdat'a yönelmesinden büyük bir endişe duyduğunu göstermektedir. Bu nedenle halifelik Yakub'u önlemek adına onu öven sözler yazmıştır.

⁴⁹ İslam dünyasının önemli tarih, ilim ve kültür merkezlerinden biri ve bugünkü Irak'ın başkenti Bağdat'tır. VIII. yüzyılda Abbâsi halifesi Ebû Ca'fer el-Mansur tarafından kurulmuştur. Kuruluşundan Abbâsiler'in yıkılışına (1258) kadar halifeliğin merkezi olarak kalmıştır (ed-Dûrî, 1991, 425-433).

Bağdat'a gitmeye niyetli olan Yakub, gelen mektuplar karşısında gönlü yumuşamadı *"Ben bakırcı oğlu bir adamım. Babamdan bakırcılık öğrendim; yemeğim arpa ekmeği balık soğan ve tere idi. Bu padişahlığı ve hazineyi, ayyârlık, akıllılık ve yiğitlik sayesinde kazandım. Babamdan mirasım yoktur, senden de bulmadım. Bu defa senin başını Mehdiye göndermedikçe ve hanedanını yıkmadıkça durmayacağım"* dedi (Nizâmü'l-Mülk, 485/1092, 1999, s. 15).

Gerdîzî, Zeynü'l-ahbâr'da, Yakub b. Leys'in Bağdat'ı almak istediğini, Mu'temid'in yerine kardeşi Muvaffak'ı halife yapmak istediğini belirtir. Bu nedenle Yakub, Muvaffak'a gizlice gönderdiği mektupta niyetini yazmış ancak, Muvaffak da bütün mektupları Mu'temid'e göstermişti (Gerdîzî, 441-444/1049-1053, 1363, s. 310-311). İki tarafın mektuplaşmaları da sonucu değiştirmede ve iki taraf da savaş hazırlığına başladı.

Halife Mu'temid ordu topladı ve kardeşi Muvaffak'ı Yakub ile savaşmaya gönderdi. Yakub da Vasıt'dan hareket etti. İki taraf arasındaki savaş Dicle'nin doğusunda Bağdat ile Medâin arasında Deyrû'l-Akul denilen yerde (H. 262/M. 876) yılında vuku buldu. Muvaffak, askerlerinin sağ kol komutanlığına Mûsâ b Boğa'yı, sol kol komutanlığına Mesrûr el-Belhi'yi tayin etmiş kendi de merkez de yer almıştı. İki ordu karşılaştığında Yakub, sol kol kuvvetlerini bertaraf etti. Savaş Yakub'un lehine ilerlerken Muvaffak'ın ortaya çıkıp Dicle Nehri'nin suyunu Yakub'un ordugâhına yönlendirmesi ile savaşın seyri değişmeye başladı. Saffâri ordusu hezimete uğradı. Yakub da boğazından ve ellerinden üç ok yarası aldı. Yenilen Yakub, Huzistan'a gidip Cundişâpur'da karargâhını kurdu. Muvaffak, savaştan sonra on bin at ve katıra el koymuş, ayrıca birçok misk ve eşyayı ganimet olarak almıştı. Bu savaşta Muhammed b. Tâhir de esirlikten kurtulup Bağdat'a gitti. Hayatında ilk defa mağlup olan Yakub halifeden intikam almanın planlarını yapmaya başladı (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 231-232; Miskeveyh, XI. yy. 2003, c. IV s. 279-281; İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VII. s. 241-242; Merçil, 1988, s. 428; Barthold, 1990, s. 235; Gerdîzî, 441-444/1049-1053, 1363, s. 310-311; Hüseyin Melik Gıyaseddin Muhammed, H. 1027-1038, 1344, s. 67-68; Bosworth, 1994, c. VIII, s. 795-800; Merçil, 2008, s. 463-464; Ibn Hallikân, 654-672/1256-1273, 1843, s. 313-315).

2.4.1.12. Yakub b. Leys'in Ölümü

Mu'temid, esirlikten kurtulan Muhammed b. Tâhir'e Bağdat'ın sahib-i şurta görevini verdi ve Muhammed b. Vasıl'ı da tekrar Fars'ın yönetimine atadı. Kardeşi Muvaffak'ı da Yakub'u takip etmesi için Huzistan'a gönderdi. Ancak, Vasıt'a gelen Muvaffak hastalanınca geri döndü. Bu durumdan rahat bir nefes alan Yakub, Muhammed b. Vasıl'ı ele geçirmeye karar verdi (İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VII. s. 242-243).

Muhammed b. Vasıl, ilk yenilgisinden sonra kaçan arkadaşlarını etrafında toplayarak ilk önce Nesa'ya daha sonra Basra Körfez'nde bir şehir olan Siraf'a gitti. Yakub, onu takip etmeleri için Aziz b. Abdullah'ı iki bin kişilik kuvvetle gönderdi. Aziz, onlara yetişerek savaştı, Vasıl, kaçsa da yaklanarak Yakub'a gönderildi (H. 263/M. 876-877). Yakub, ailesinden Halef b. Leys'i, Muhammed b. Vasıl ve Istahr kalesinde bulunan hazinelerini almak için gönderdi. Kaleden çok yüklü miktarda hazine ve kıymetli eşyalar ele geçirildi. Muhtemelen ele geçirilen ganimetlerden dolayı Yakub ile kardeşi Amr'ın arası açıldı. Amr, oğlu Muhammed'i alarak Sîstân'a döndü. Yakub, Muhammed b. Vasıl'ı kalelerden birini hapsettikten sonra önce Ahvaz'a oradan Cundişapur'a geldi. Böylece Yakub, Huzistan'ı aldı ve Fars'ın kontrolünü ölümüne kadar üç yıl elinde tuttu (H. 264/M. 877-878). Bu arada Amr b. Leys ile Yakub arasında anlaşmazlıklar son buldu. Amr, Yakub ile barışmak amacıyla bir mektup gönderdi. Kardeşi Amr'ın geri dönüşü Yakub'u çok sevindirdi (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 228-230; Merçil, 1988, s. 429; Bosworth, 1994, c. VIII, s. 795-800; İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VII. s. 243).

Abbâsi halifeliğinin, Hz Ali'nin evladından olduğunu iddia eden Ali b. Muhammed adında Sahib'z-Zenc lakabıyla öne çıkan ve (H. 255/M. 868-869) yılından itibaren Zencileri isyana teşvik ederek halifeliği onbeş yıldır uğraştıran isyanla başı dertteydi. Halife Mu'temid, Yakub ile yapılan savaşta her ne kadar onu yenmiş olsa da Bağdat sınırlarına kadar dayanması, diğer taraftan Zenci isyanı onun iki düşman arasında kalmasına sebep olmuştu. Yakub b. Leys Cündişapur'da karargâh kurduğu zaman Basralı Alevi ve Zencilerin lideri, Yakub'a bir mektup yazarak ittifak kurup tekrar Bağdat'a saldırma teklifinde bulundu, ve yardım edeceğini belirtti. Ancak, Yakub bu teklifi reddetmiş ve Kâfirun süresi *"Ey kafirler, ben sizin taptığınıza tapmam. Siz de benim ibadet ettiğime tapmayacaksınız"* ile cevap vermişti. Daha sonra Yakub, adamlarını Ahvaz'a gönderdi. Ahvaz'da bulunan Zenciler (H. 263/M. 876-877) yılında Yakub'un

adamlarına saldırdı, Yakub'da adamlarına Ahvaz'dan uzak durmalarını istedi. Yakub'un bu teklifi kabul etmesi muhtemelen Abbâsiler'in sonu olabilirdi (İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VII. s. 242, 256; Merçil, 1988, s. 429).

Yakub, Cündişapur'da iken yeni bir ordu hazırlayıp tekrar Bağdat'a saldırma planları kuruyordu. Ancak çok şiddetli karın ağrısına (kulunç) tutuldu ve doktorların tedavi önerisini kabul etmedi. O sırada Halife, Yakub'un tekrar Bağdat'a saldıracağı endişesiyle kendi tarafına çekmek için elçi gönderdi. Elçi geldiğinde hasta olan Yakub, önüne bir kılıç bir kuru ekmek, balık, soğan ve tere koyduktan sonra elçiyi çağırdı ve şöyle dedi: *“Halîfeye söyle, ben şu anda hastayım, eğer ölürsem ben ondan, o da benden kurtulur, şayet iyileşirsem benimle onun arasını ancak bu kılıç düzeltir. Ondan intikamımı almadıkça durmayacağım. Ya da o beni mağlup edecek, ben de şu kuru ekmek ve soğana geri döneceğim”* dedi (İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VII. s. 271).

Yakub b. Leys, gelen elçinin, halifenin yanına dönmesinden kısa bir süre sonra (14 Şevval Pazertesi 265/9 Haziran 879) yılında Cündişapur'da öldü. On yıl (kaynaklarda bu süre on-on yedi yıl arasında verilmektedir) hükümdarlık yapan Yakub, Horasan, Sîstân, Toharistan, Kirmân, Fars, Kabul ve Sind'in bir kısmında hüküm sürmüştü, bir müddet de Huzistan'a hakim olmuştur. Mekke ve Medine'de yedi yıl adına hutbe okunmuştur. O, akıllı, azimli ileri görüşlü bir idareci olmuş, gücünü kılıca dayandırmış ve ordusunu da o şekilde oluşturmuştu. Sadık bir ordu oluşturmakla beraber ordusunda disiplin hâkimdi. Taberistan hâkimi Hasan b. Zeyd, onun sert tabiatlı olmasından, nadiren gülmesinden dolayı “örs” adını vermişti. Melikû'd-Dünya olarak da adlandırılan Yakub, siyasi kararlarını sadece kendi alır kimseye danışmazdı. Öldüğü zaman hazinesinde dört milyon dinar ve elli milyon dirhem bulunmaktaydı. Yakub, beş bin deve ile on bin eşeğe sahipti. Askerleri, asizâdeler ve kumandanlar hariç atlarını ve onların yemlerini hazineden alırlardı. Yakub bu kadar zengin hazineye sahip olmasına rağmen sade bir hayat yaşadı. Pamuklu elbise giyer, toprak üzerinde oturur ve başını kalkanına dayayarak uyurdu. Ancak, bazı merasimlerde özellikle elçi karşılamalarda hassa askerlerini etrafına toplardı. Bunları en iyi askerlerden seçen Yakub, biner kişilik guruba ayırarak iki kıta oluşturmuştu. Birinci kıtadakilerin ellerinde altın ikinci kıtadakilerde ise gümüş gürz-topuz bulunmaktaydı. İmar işleri ile de ilgilenen Yakub, çok sayıda cami ve bina yaptırmıştır (Târih-i Sistân, 445-725, 1314, s. 233; İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VII. s. 271;

Merçil, 1988, s. 430; Barthold, 1990, s. 235; Merçil, 2008, s. 463-464; İbn Hallikân, 654-672/1256-1273, 1843, 319-321).

Yakub b. Leys'in meşhurbir sözü vardı, "*Kiminle kırk gün zaman geçiririr huyunu öğrenemezsen, kırk yılda öğrenemezsin*" (İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VII. s. 271).

2.4.2. Amr b. Leys (H. 265-287/M. 879-902)

2.4.2.1. Amr b. Leys'in İlk Faaliyetleri

Yakub'un çocuğu olmadığı için yerine Amr b. Leys'i tayin etmişti. Öldüğünde kardeşleri Amr ve Ali yanındaydı. Kardeşler arasında kısa süreli bir anlaşmazlık meydana geldi. Sîstân'a yeni gelen Amr uzun süre asker arasında da bulunamıştı En son Yakub onu (H. 262/M.875-876) yıllarında Herât'a vali tayin etmişti (İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VII. s. 246). Askerler arasında Ali'nin sözü daha geçerliydi. Sonuçta kardeşler anlaştı, Amr, Yakub'un vasiyeti üzerine yerine geçti ve ordu komutanlığını eline aldı (H. 265/M. 879) ve Ali ona biat etti. Amr, halife ile daha uzlaşmacı bir siyaset uyguladı, Mu'temid'e bağlılığını ve itaatini bildirdiren mektup yazdı. Durumdan memnun olan Mu'temid, Amr'a, Ahmed b. Esba' adında elçi göndererek, Horasan, Fars, İsfâhan, Sîstân, Sind, Hind, Kirmân, Cibal, Gürgân, Tâberistan ve Maveraünnehr'in valilikleri yanında Mekke ve Medine'nin idaresi ve Bağdat Sahib-i Şurtalığını verdiğini bildirdi. Mu'temid, Amr'a her yıl yirmi milyon dirhem göndermen karşılığında müslüman ve kafirlerin bulunduğu yerleri sana verdim dedi. Amr, Cündişapur'dan ayrılarak Fars'a geldi. Halifeye değerli hediyeler gönderdi. Daha sonra Ubeydullah b. Abdullah b. Tâhir'e hil'at giydirip Bağdat'a vekili olarak gönderdi (H. 266/M. 879). Bu Tâhirîler ile barışmak için yapılmış bir hareketti. Ebû's-Sac⁵⁰, Amr b. Leys'in karargâhından Bağdat'a giderken Cündişapur'da öldü (M. 876). Amr, Ebû's-Sac'ın oğlu Muhammed b. Ebû's-Sac'ı (Muhammed b. el-Afşin) Mekke ve Medine'nin idaresine tayin etti (H. 266/M. 880). Amr, aynı yıl Ahmed b. Abdulazîz b. Dülef'i İsfahân'a vali olarak gönderdi (Târih-i Sistân, 445-725, 1314, s. 234-236; İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VII. s. 272, 277; Merçil, 1988, s. 430-431; Barthold, 1990, s. 236; Miskeveyh, XI. yy. 2003, c. IV s. 296-299; Hüseyin

⁵⁰ Târih-i Sistân'da bu isim Nehîç b. Hâh olarak geçmekte. Ancak bu isme diğer kaynaklarda rastlanmamıştır. Benzer bir ismin varlığı ile ise arasında yıllar farkı vardır. Daha sonraki sayfada ise zaten Ebû's-Sac olarak devam etmektedir (Târih-i Sistân, 445-725, Hş. 1314, s. 235-236).

Melik Gıyaseddin Muhammed, H. 1027-1038, 1344, s. 68; Özaydın, 1991, s. 86-87; Cûzcânî, 658/1260, 1963, s. 199; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135).

Ali b. Leys, hükümdarlığı Amr'a bıraktığına pişman oldu ve Amr'a karşı çıkmaya onun aleyhinde konuşmaya başladı. Bunun üzerine Amr, kardeşi Ali'yi tutukladı. Daha sonra Amr, Fars halkına adaletli davrandı, orduya hil'at giydirdi ve Fars'ın idaresini Muhammed b. el-Leys b. Ruh'a bırakarak (H. 266/M. 880) yılında Sîstân'a geldi. Halkın, Yakub b. Leys için taziye dileklerini kabul etti. Sîstân'a geldikten sonra kardeşi Ali'yi serbest bıraktı, ona birçok mal verdi ve onun gönlünü aldı (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 236; Merçil, 1988, s. 432; Özaydın, 1991, s. 86-87).

2.4.2.2. Ahmed b. Abdullah el-Hucistâni'nin İsyanı

Yakub b. Leys'in ölümünden sonra ona bağlı olan idareciler isyan etmeye hazırlandılar. El-Hucistâni de bunlardan biriydi. Bu kişi Muhammed b. Tâhir'in adamlarından olup Yakub b. Leys'in Nişâbur'u aldığı zaman, Yakub'un hizmetine girerek bağlılığını bildirmişti. Daha sonra Yakub, Fars'a hareket etmeden önce (H. 261/M. 874-875) yılında el-Hucistâni'yi Horasan'daki işleri takip etmesi için görevlendirdi. Yakub, Sîstân'a dönmeden Nişâbur'a Aziz b. es-Sirri'yi vekil bıraktı ve kardeşi Amr'ı da Herât'a vali tayin etti. Amr da Herât'a yerine Tâhir b. Hafs el-Badgisi'yi bıraktı. el-Hucistâni sürekli Yakub b. Leys'e karşı fitne üretmekten geri durmadı. El-Hucistâni, Yakub'un Fars seferi için Sîstân'dan ayrıldıktan sonra hemen Büst şehrine gidip valisi ile savaşıp yendikten sonra oranın haracına el koydu. Sonra Kûmis ve Bistâm'a giderek çok kişiyi öldürüp (H. 261/M. 874-875) Bistâm'a hakim oldu. Buradan Nişâbur'a gidince Aziz b. es-Sirri şehri terkederek kaçtı, el-Hucistâni onun da malına mülküne el koydu. Nişâbur'da Tâhirîler adına hutbe okuttu ve tekrar Tâhirîler'i başa getirmek için halkı ikna etmeye çalıştı. Daha sonra Râfi' b. Herseme'ye mektup yazarak yanına çağırdı. Nişâbur'a gelen Râfi' b. Herseme'yi ordu komutanlığına tayin etti. Diğer taraftan yine kendi etrafında toplayacak adamlara da mektuplar gönderiyordu. Mektuplardan birini de Ebû Talha (Ya'mer) b. Şerkub'a göndermiş fakat o teklife yanaşmamıştı. El-Hucistâni'nin Herât'a saldırmak için ayrılmasını fırsat gören Şerkub, Nişâbur'a saldırdı, hutbeyi Tâhirîler adına okuttu. Daha sonra Belh'i işgal eden Şerkub, oradan Herât'a yürümüş Tâhirîler'in bu civarda olan yerlerini işgal etti. Ancak, halk Şerkub'dan memnun olmayınca el-Hucistâni, Nişâbur'a gelip Şerkub ve müttefiki Hasan

b. Zeyd'i mağlup ederek şehre hakim oldu. El-Hucistâni Yakub'un ölümüne kadar Nişâbur'u elinde tuttu, Amr hanedanlığın başına geçince tekrar isyana başladı (İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VII. s. 246-248; Ibn Hallikân, 654-672/1256-1273, 1843, s. 324).

Amr, yaşanan bu isyan üzerine harekete geçti. İlk olarak Sîstân'da emniyeti sağlamak için damadı Muhammed b. el-Hüseyin ed-Dirhemî'yi (kızı Fatıma'nın kocası) vekili olarak bıraktı. Ayrıca yüklü bir miktarda parayı da ona bıraktı. Amr, ordusunu güçlendirmek için Sîstân halkından bir milyon dirhem vergi topladı ve (22 Haziran 266/6 Mayıs 880) yılında Horasan'a gitmek için Sîstân'dan ayrıldı. Amr, ordusunun sağ kanadını oğlu Muhammed b. Amr'a, sol kanadını ise kardeşi Ali b. el-Leys'e kumanda etme görevini verdi. Böylece Amr, düşmanlarına karşı kardeşi Ali ile birlik olduğunu da göstermek istedi. Amr, Nişâbur'a ulşatığında el-Hucistâni Nişâbur kalesini kuşattı. İki taraf savaşmaya başladı ancak Ali b. Leys gizlice el-Hucistâni'ye mesaj göndererek onun yanında olduğunu bildirdi. Ali'nin savaşta çekimser davranması üzerine Amr savaşı kaybetti ve (6 Zilhicce 266/18 Temmuz 880) Herât'a gitti. Amr, kardeşi Ali'nin isyanından sonra ihanet ettiğini de görünce Herât'da onu tekrar tutuklamaya mecbur kaldı (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 236-237; İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VII. s. 248; Cûzcânî, 658/1260, 1963, s. 199).

el-Hucistâni, Amr'ı takip ederek Herât'a geldi ve kaleyi kuşattı. Ancak, kaleyi alamayacağını görünce Sîstân'a yöneldi. Sîstân şehirlerinden olan Ferah'a gelince halktan çok kişiyi sebepsiz yere öldürdü ve mallarını yağmaladı. El-Hucistâni (H. 266-7/M. 880) yılında Sîstân'a girdi ve Zerenc'i kuşattı, adamlarına şehri yıkmalarını, halkı öldürmelerini ve yağmalarını istedi. Şehir halkı (rabad-varoşlarda olan halk) ise sebepsiz yere öldürülenler için ayaklandılar ve önlerine çıkan askerleri öldürdüler. Yapılan zulümler karşısında Nişâbur'da Saffâri taraftarı olan ayyarlar, Fazl b. Yusuf'un önderliğinde ayaklanma başlattı. Ayyarların, el-Hucistâni'nin annesini ve hazinelerini ele geçirdiği haberi Sîstân'a ulaştı. Bunun üzerine el-Hucistâni kuşatmayı kaldırarak (H. 266-7/M. 280) Sîstân'dan ayrıldı ve Nişâbur'a geldi (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 237-238; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135; Merçil, 1988, s. 432). Ayyarların desteği ile el-Hucistâni'nin Sîstân'ın işgal edilmesi önlenmiş oldu. Bu sırada Amr b. Leys, Herât'ta bulunmaktaydı.

Amr b. Leys Herât'dan ayrılmadan önce, Saffâriler'e karşı isyan etmiş olan Kuhistan hâkimi Muhammed b. Zeyduye ile Nişâbur'a kısa bir zaman hakim olan Ebû Talha, Herât'a gelerek Amr b. Leys'e itaatlerini bildirdiler. Esrem b. Seyf de gelerek itaatte bulundu. Bu duruma sevinen Amr, onlara hil'atler verdi ve Ebû Talha'yı Horasan sipehsaları (ordu komutanı) olarak atadı. Amr, daha sonra Herât'tan ayrılarak (15 Zilkâde 267/17 Haziran 881) yılında Sîstân'a döndü (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 238).

2.4.2.3. Amr b. Leys'in Fars'a Gitmesi

Amr, Fars valisi olarak gönderdiği Muhammed b. Leys b. Ruh'un ve Dulefiler'in Isfahan valisi Ahmet b. Abdülaziz'in⁵¹ Bağdat'a düzenli olarak haraç göndermesini emretmişti. Muhammed b. Leys'in yanına da vergi memuru olarak Sâid b. Mahled'i gönderdi. Ancak, Said b. Mahled'in gönderdiği mektuptan haracın Bağdat'a gönderilmediğini öğrendi. Halife bu nedenle Amr'a kızmıştı. Amr'da halife Mu'temid'e mektup göndererek Hucistâni ile yaptığı savaştan duyduğu sıkıntıları ve Fars valisi ile Ahmed b. Abdülaziz'in ittifak ederek isyan ettiğini bildirdikten sonra oğlu Muhammed b. Amr'ı Sîstân'da vekil bırakarak (6 Muharrem 268/6 Ağustos 881) yılında Fars'a doğru hareket etti (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 238-239; Özaydın, 1991, s. 86-87). Amr'ın Fars'a yöneldiği haberini alan Muhammed b. Leys kaçtı ise de yakalanarak esir alındı. Amr, daha sonra Şiraz'a girdi. Burada Yakub b. Leys zamanında ona hizmet eden iki savaşçı ve onların emrinde kişiler isyan etti. İsyan eden bu iki kişi de öldürüldükten ve Fars'da durumu düzelttikten sonra, kıymetli hediyeler eşliğinde dört milyon haracı Halifenin kardeşi Muvaffak'a gönderdi. Halife, Amr'ın bu hareketinden memnun kaldı. Amr, ayrıca Zenci isyanına destek olan Râmhürmüz emiri Muhammed b. Ubeydullah el-Kürd (veya Abdullah) üzerine Atik b. Muhammed'i ordusu ile gönderdi. Amr'ın, Abbâsiler'in başına dert olan meseleleri çözmesinden duyduğu memnuniyetle, Muvaffak, Ahmed b. el-Esba' adlı bir elçiyi Amr'a göndererek hâkim olduğu bölgeleri yeniden teyit etti ve yeni bazı eklemeler bulundu. Buna göre, *"Hind ve Türk ülkelerinden hangisini fethedersen senin olsun. Gazilerini Rum ülkesine (diyar-ı Küfr) gönder. Şimdi Fars, Irakeyn, Şam, ve Yemen'in işi düzelmiştir"* şeklinde ferman ve menşuru gönderdi. Amr, bu haberden sonra memnun şekilde (10 Cemaziyelâhir 270/15 Aralık 883) yılında

⁵¹ Isfâhan, Ebû Dulef ailesi tarafından yönetilmekteydi. Bu yer (H. 265/M. 879) yılında Halife tarafından Amr'a verildiği zaman Saffâri sikkeleri basılmaya başladı. Basılan dirhemlerde hem Isfâhan valisi olarak Ebû Dulef Ahmet b. Abdülaziz hemde Amr'ın isimleri (H. 269/M. 882-883) yılına kadar geçmektedir (Bosworth, 2008, IV, s. 90-135).

Sîstân'a döndü (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 240-241; Merçil, 1988, s. 433; Özeydın, 1991, s. 86-87).

2.4.2.4. Amr b. Leys'in Çıkan İsyanları Bastırması

Amr'ın Horasan'da Saffâri kontrolünü yeniden sağlaması uzun zaman alacaktı. Yakub'un son yıllarında Fars ile mücadelesi ve Bağdat'a yürümesi doğuda yeni rakiplerin ortaya çıkmasına sebep oldu. El-Hucistânî de bunu çabalayanlardandı. El-Hucistânî, bir yıla yakın süreyle Taberistan ve Horasan'da çevreye akınlar yapmaktaydı. Bu arada Amr, oğlu Muhammed b. Amr'ı Sîstân'da vekil olarak bırakıp (6 Muharrem 268/6 Ağustos 882) yılında Fars'a geçti. Amr'ın Horasan sipehsaları Ebû Talha Serahs'a gitti, El-Hucistânî ile yaptığı çetin savaşı kaybedip Sîstân'a çekildi. Bunun üzerine Muhammed b. el-Hüseyin ed-Dirhemî, Ebû Talha'ya para ve asker yardımı yaptı ve durumu Amr'a bildirdi. Amr, Ebû Talha'nın Horasan'a gitmesini emretti ancak, Ebû Talha, el-Hucistânî'den çekindiği için Horasan'a gitmedi. Diğer taraftan el-Hucistânî, sarhoş iken onun şarabını hazırlayan Râmcür ve Kutluğ adındaki iki kölesi tarafından öldürüldü (Şevval 268/Nisan-Mayıs 882). el-Hucistânî'nin ölümü üzerine, onun etrafındaki adamları Saffâriler'e isyan eden Rafi b. Herseme etrafında toplandı (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 239; İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VII. s. 252-253; Merçil, 1988, s. 433; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135; Ibn Hallikân, 654-672/1256-1273, 1843, s. 324).

el-Hucistânî'nin ölüm haberi Sîstân'a ulaşınca, Saffâriler'in Horasan'a tekrar hâkim olmaları için engel kalktı ancak, kısa sürede yeni isyan başladı. Önceden Tâhirîler'in komutanı olan Rafi b. Herseme, Horasan için bir tehditti. Bu nedenle Amr'ın oğlu Muhammed, Herât'a vali olarak Fazl b. Yusuf'u gönderdi. Fazl, (Zilkade 268/Mayıs-Haziran 882) yılında Herât'a girdi. Amr, şehir halkına mektup yazarak Fazl'a itaate davet etti. Ayrıca Amr, Fazl'a da işine önem vermesi gerektiğini belirten bir mektup gönderdi. Rafi, durumu öğrenince kendi adamı olan Muhammed b. el-Muhtedî'yi Herât'a gönderdi. Herât halkı, Muhammed b. el-Muhtedî'nin gelmesi üzerine Fazl'ı öldürmek istedi. Fazl da emniyeti için Herât'tan ayrılarak Sîstân'a geldi. Rafi boş durmadı, Merv'de bulunan Ebû Talha üzerine gitti, iki taraf arasında geçen çetin savaşta Ebû Talha yenildi ve Toharistan'a kaçtı. Merv'i (H. 264/M. 877) yılında Tâhirîlerden Hüseyin b. Tâhir idare ediyordu. Bu bölgede Tâhirîler, halifenin emri ile idarecilik vasıflarını fırsat buldukça devam ettirmeye çalışıyordu. Nişâbur'u (H.268/M. 882) yılında alan Rafi, Muhammed b.

Tâhir'in vekili oldu, Herât ve Nişâbur'da Tâhirîler adına hutbe okuttu. Rafi b. Herseme, Herât'da bir müddet kaldıktan sonra Amr'ın yokluğundan fırsatlayarak Sîstân'a saldırmayı düşündü. Ancak, almanın mümkün olmadığını görünce Herât'a geri döndü (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 239; Merçil, 1988, s. 434; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135; Ibn Hallikân, 654-672/1256-1273, 1843, s. 324).

Amr b. Leys (10 Cemâziyelahir 270/15 Aralık 883) yılında Fars'dan Sîstân'a döndü. Sîstân'da az bir zaman kalan Amr, Rafi b. Herseme'nin tehdidinden dolayı tekrar harekete geçti. Amr, (H. 270/M. 884) yılında Sîstân'a oğlu Muhammed b. Amr'ı bırakarak Horasan'a gitti. Horasan'daki serhenkler Amr'a itaatlerini bildirdi. Böylece Horasan'da durumunu güçlendiren Amr, Herât'da bulunan Rafi'nin üzerine yürüdü ve Herât'ı kuşattı. İki taraf arasında (Şevval 270/Nisan 884) yılında yapılan bu savaşta Rafi yenildi. Amr'ın zaferi Nişâbur'da duyulunca, Rafi'nin vekilleri Amr'a bağlılıklarını bildirdi ve Mehdî b. Meclis, Nişâbur'da Amr adına hutbe okuttu. Rafi, Merverûd'a vardığında Amr'a mektup yazarak affını istedi hatta Amr'ın yanına gitmek için yola çıktı. Ancak, yolda Ebû Talha ile karşılaştı ve ikisi Amr'a karşı ittifak kurdu. Bu ittifak üzerine Amr'a saldırmak için Merv'e geldiler. Burada Rafi şehrin iç kısmında Ebû Talha ise şehrin dış tarafında karargâhını kurdu. Ancak Talha'nın niyeti hile ile Rafi'yi alt etmek ve Merv'e tek başına hâkim olmaktı. Talha, gece yarısı Rafi'nin ordusuna baskın yaparak çoğu kişiyi öldürdü ve Merv'e hâkim oldu, Rafi ise Nişâbur'a kaçtı. Merv'e hâkim olan Ebû Talha, Tâhirîlerden Muhammed b. Tâhir adına hutbe okuttu. Amr, Ebû Talha'nın isyanı üzerine Merv şehrine yürüdü. Amr, Nişâbur'daki adamları Bilal b. Ezher ve Fazl b. Yusuf'un da ordusu ile yardıma gelmelerini emretti. Yapılan çetin savaşta, Ebû Talha'nın ordusu yenilgiye uğradı ve yedi bin askeri öldü. Talha ve ordusundan geriye kalanlar çöllere doğru kaçtı. Diğer taraftan Rafi, Bilal b. Ezher'in Nişâbur'dan ayrılmasını fırsat bilerek şehri ele geçirdi. Ancak, Amr, hemen Merv'den Nişâbur'a gitti. Rafi, Amr karşısında yenilgiye uğradı ve çareyi Maverâünnehr'deki Samanîler'in yanına kaçmakta buldu (1 Şevval 271/22 Mart 885). Amr, Nişâbur'da kısa bir süre kaldıktan sonra Sîstân'a döndü (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 241-242; Merçil, 1988, s. 434; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135; Cûzcânî, 658/1260, 1963, s. 199).

Amr, kendisine karşı kurulan hain itifaklar karşısında kazanan taraf olmuştu.

2.4.2.5. Amr b. Leys'in Halife İle İlişkileri

Abbâsi halifeliği Mu'temid döneminde, halifeliğin doğusu ve batısında ortaya çıkan büyük tehditlerle karşı karşıya kaldı. Bu dönemde, Irak'ın güneyinde meydana gelen ve on dört yıl süren Zenci isyanıyla mücadele etti. Muhammed b. Ali liderliğindeki Zenci isyanı, Vasıt'ın ele geçirilmesi ile doruk noktaya ulaştı. On yıldır alınamayan Vasıt'a yönelik olarak Muvaffak'ın oğlu Mu'tazid komutasında hazırlanan özel ordu, Vasıt'ı ele geçirdi. Peyderpey Zencilerin ele geçirdiği yerler, en son olarak da (H. 269/M. 883) yılında Muhtâre'nin alınması ve Muhammed b. Ali'nin yakalanması ile bu isyan son buldu (Yılmaz, 2006, 52-53).

Yakub b. Leys'in Bağdat kapılarına kadar gelmesi Abbâsîler için büyük tehdit olmuştu. Ancak bu tehdidi bertaraf eden Halife Mu'temid ve kardeşi Muvaffak, Yakub'un ölümüyle rahat bir nefes aldı. Halife, Yakub'un yerine geçen kardeşi Amr ile ilişkileri başlangıçta daha olumlu ve dengeli tutmaya çalıştı. Ancak, Zenci isyanının sona ermesinden ardından Halife doğuya yöneldi ve Mu'temid, Amr'ın Horasan ve çevresinde güçlenmesinden endişe duymaya başladı. Bu nedenle Amr'ın karşısına yeni rakipler çıkarmak için harekete geçti. Halife, Amr'ın ağabeyi gibi Bağdat'a kadar ilerleyeceğinden endişe ediyordu (Nizâmü'l-Mülk, 485/1092, 1999, s. 14).

Halifenin veziri Sâid b. Mahled (H. 271/M. 884-885) Amr hakkında kötü sözler söylemeye ve iftira atmaya başladı. Ayrıca Amr'ın valilerinden biri Bağdat'a gelerek Amr hakkında halifeye şikâyetle bulundu. Halifenin beklediği ortam oluşmuştu ve bu Amr'a karşı tedbir alması için yeterliydi. İlk olarak Mu'temid, Horasan hacılarını huzura kabul edip Amr b. Leys'i emirlikten azlettiğini yerine Muhammed b. Tâhir'i tayin ettiğini bildirdi ve Amr hakkında lanet okudu. Halife camilerde Amr'a karşı lanet edilmesini emretti. Halife Amr b. Leys'e Tâhirîler'e ait olan yerlerin hepsini vermekle beraber Bağdat emirliğini de vermişti. Öyle ki, Bağdat minberlerinde halifenin adından sonra Amr'ın adı da emirlik ve niyabet (vekillik, naiplik) olarak okunurdu (Şebânkârê, 733/1332-1333, 2021, s. 3). Bağdat'ta Halife Mu'temid'in yanında kalmayı tercih eden Muhammed b. Tâhir, vekili olarak Horasan'a Rafî b. Herseme'yi tayin etti. Muvaffak, Maveraünnehr'e Nasr b. Ahmed b. Esed Samanî'yi, Amr'ın sabık komutanlarından Ahmed b. Abdülaziz'e Fars ve Kirman'ın idaresini verdi (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 242; Merçil, 1988, s. 434-435; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135; Cûzcânî, 658/1260,

1963, s. 200; Ibn Hallikân, 654-672/1256-1273, 1843, s. 324; İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VII. s. 347; Hüseyin Melik Gıyaseddin Muhammed, H. 1027-1038, 1344, s. 68; Barthold, 1990, s. 236). Amr, uzun süren mücadelesinin ardından Horasan ve çevresinde oluşturduğu gücü kaybetmişti, Artık birden fazla cephede savaşmak zorundaydı.

Saffârilere'in Fars naibi Nasr b. Ahmed, durum hakkında Amr'ı haberdar etti. Bunun üzerine Amr, Ali Hüseyin ed-Dirhemî'yi büyük bir ordu ile Fars'a Nasr b. Ahmed'e destek için gönderdi. Ancak, ordu Fars'a ulaşmadan savaş olmuş ve Nasr b. Ahmed yenilmişti. Ahmed b. Abdulaziz, Fars'da duruma hakim olmuştu (10 Rabiülevvel 271/5 Eylül 884). Ardından, Sa'id b. Mahled bölgeye gelerek Şirâz'da karargâhını kurdu. Ahmed b. Abdulaziz ise Isfahan'a gitti. Rafi b. Herseme'nin Muhammed b. Tâhir'in vekili olarak Horasan'a tayini üzerine gücü arttı. Köşeye sıkışan Ebû Talha ise daha önce düşmanlık yaptığı Amr'a yöneldi. Sîstân'a gelen Ebû Talha, Amr'dan af diledi ve ona bağlılığını bildirdi. Birçok cepheden sıkıştırılan Amr ise, Ebû Talha'yı kabul edip affetti ve onu Horasan cephesine gönderdi. Ayrıca, Amr, Ebû Talha'yı Herât ve Buşenc'de naibi yaptı. Daha Amr, oğlu Muhammed'i öncü olarak Fars'a gönderdi ardından kendisi de gitti (1 Muharrem 272/18 Haziran 885) (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 242-243; Merçil, 1988, s. 435; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135).

Amr'ın harekete geçtiğini öğrenen Said b. Mahled, Amr ile savaşması için Terk b. el-Abbâs komutasında on sekiz bin kişilik bir ordu gönderdi. Diğer taraftan Said b. Mahled, Saffâri ailesinden olup Amr b. Leys ile araları açılmış olan ve halifenin sarayında ikamet eden Halef b. Leys'i de iki bin kişilik süvari ile Amr'a karşı gönderdi. Amr'ın öncü kuvvetinde oğlu Muhammed, arkasında ise kendi vardı. Halef b. Leys kan bağı olan ailesine zarar vermek istemedi. Bu nedenle Amr'a katılmaya karar verdi ve bir gece Terk b. el-Abbâs'ın ordusuna baskın düzenleyerek onu mağlup etti, birçok askerini öldürdü ve çok fazla ganimet elde etti. Daha sonra süvari ordusunu alarak Sîstânlılar'dan oluşan Muhammed b. Leys'in ordusuna katıldı. Yaşadığı hezimet sonrası Terk b. el-Abbâs, Said b. Mahled'in karargâhına gitti. Bu sefer Said b. Mahled'in kumandasındaki ordular, Amr'ın ordusuna karşı saldırıya geçti. İki taraf arasında sabahtan öğlene kadar yapılan savaşı halifenin ordusu kazandı (H. 273/M. 886). Amr'ın üç bin kadar askeri esir düşerken kendisi de Kirmân sınırındaki Sircân'a kaçtı. Halifenin ordusunun zaferiyle, Muvaffak'ın oğlu Mu'tezid Fars'ı tamamen ele geçirdi (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 243-244;

Miskeveyh, XI. yy. 2003, c. IV s. 341; Merçil, 1988, s. 435; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135).

Mücadelenin diğer bir cephesi ise Horasan'daydı. Amr'ın emri üzerine Ebû Talha, Horasan'da Rafî b. Herseme'nin üzerine ilerledi. Ancak Rafî, karşı koyacak güçte olmadığını düşünerek Maverâünnehr'e gidip Sâmanî emiri Nasr b. Ahmed'den yardım istedi. Nasr da kardeşi İbrahim b. Nasr'ı dört bin süvariyle Rafî'nin yardımıma gönderdi. Sâmanî ordu birlikleri komutanı Hüseyin b. Ali el-Meverrûzi, Ebû Talha'nın elinde olan Merv'i ve naibi olduğu Herât'ı elinden aldı, ve onu buralardan çıkardı. Sâmanî birliklerinin yardımıyla Rafî, Merv ve Herât'a hâkim oldu (H. 272/M. 885). Sâmani ve Rafî'nin kuvvetlerine karşı koyamayan Ebû Talha, Amr'ın Sircan'daki karargâhına yardıma gitti. Ebû Talha'nın gelişi ile güçlenen Amr, tekrar Fars bölgesine saldırmaya karar verdi. Bu sırada Said b. Mahled ile Mu'tezid arasında anlaşmazlık çıkmış Muvaffak da oğlu Mu'tazid'ı geri çağırıyordu. Amr, durumdan istifade ederek Şirâz'a doğru hareket etti. Amr'ın Şirâz'a doğru yönelmesiyle korkan Said b. Mahleb Irak'a kaçtı. Böylece Amr, Fars bölgesine tekrar hâkim oldu. Gelişmelerin aleyhine değiştiğini gören Muvaffak, Amr'a yıllık haracı ödemesi ve oğlu Muhammed'i rehine olarak Bağdat'a göndermesi karşılığında tüm emirliklerini iade edeceğini söyledi (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 244; Merçil, 1988, s. 435; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135).

Amr, Muvaffak'ın teklifini görünüşte kabul etmişti ancak, arka planda kaybettiği yerleri geri almayı düşünüyordu. Bu amaçla harekete geçti. Amr, oğlu Muhammed'i ve Ebû Talha'yı kalabalık bir ordu ile Şirâz'ın kasabalarından olan Bercân'a gönderdi. Bu durum karşısında Muvaffak, yüz elli bin kişilik ordu hazırlayarak harekete geçti. Muhammed b. Amr, Muvaffak'ın kalabalık ordusu karşısında geri çekildi, Ebû Talha ise her zaman yaptığı üzere taraf değiştirerek kuvvetleri ile Muvaffak'ın saflarına katıldı. Güç kaybeden Amr, mukavemet edemeyeceğini anlayınca Kirmân'a çekildi. Muvaffak, Amr'ı takip etti ancak onun Kirmân çöllerine çekilmesi üzerine geri döndü. Bu sırada hastalanan Muhammed b. Amr (18 Cemaziyelevvel 274/10 Ekim 887) yılında öldü. Amr, aynı yıl Sistân'a döndü (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 244-245; İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VII. s. 257; Merçil, 1988, s. 436; Özaydın, 1991, s. 86-87).

Halife Mu'temid, iki büyük isyanla uğraşmak durumunda kalmıştı. Bunlardan biri Fars bölgesinde belirttiğimiz Saffârilere'in isyanı diğeri ise tehlikeli hale gelen Zenci

isyanıydı. Bu tehlikeli durumda siyasi ve askeri otoriteyi halifenin kardeşi Muvaffak ele almıştı ve halifelîği zor durumdan kurtarmaya çalışıyordu (İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VII. s. 158; Yıldız, 1989, s. 141-143). Bu isyanlara yenisi daha eklendi. Suriye ve Mısır sınırında Ahmet b. Tolun⁵² isyanı çıkınca zor durumda kalan Muvaffak, Amr b. Leys ile barış yapmak zorunda kaldı. Muvaffak, Kirmân'dan Ahmed b. Ebî Esba'yı elçi olarak Amr'a gönderdi. Sîstân'a (7 Safer 275/21 Haziran 888) yılında gelen elçi, Amr tarafından iyi karşılandı. Böylece Kirmân, Fars ve Horasan on milyon dirhem karşılığında Amr'a ıktâ edildi. Sîstân'ın gelirleri ise Amr'a aitti. Ayrıca Ubeydullah b. Abdullah, Amr'ın vekili olarak Bağdat'a Sahib-i şurta olarak tayin edildi. Amr, gelen elçi ile beraber Yakub'un kölesi Halaç Türkler'inden olan Subkeri'yi (Sebük-eri) Bağdat'a elçi olarak gönderdi. Elçiler Bağdat'a (H. 275/M. 889) yılında vardı. Bu tarihten itibaren Muvaffak, Amr'ın isminin minberlerde okunmasını, hutbede halifenin adından sonra Amr'ın adının zikredilmesini, sancak, mızrak ve kalkanlar üzerine Amr'ın adının yazılmasını emretti. Ancak bu durum fazla uzun sürmedi (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 245-246; İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VII. s. 365; Merçil, 1988, s. 436; Barthold, 1990, s. 236; Özaydın, 1991, s. 86-87).

Amr, Sîstân'da bir müddet kaldıktan sonra (H. 276/M. 889) yılında Fars'a geçti. Bu sırada Kirmân'da Bem Kalesi'nde hapse attığı kardeşi Ali, oğulları Muaddal ve Leys'in kaçtığı haberini öğrendi. Kardeşi ve yeğenleri Sîstân'a saldırmış ancak mukavemetle karşılaşınca Horasan'da olan Rafî b. Herseme'nin yanına kaçmışlardı. Saffâri hanedanından olan bu isyanın yanında Muvaffak, Amr'ın adının (Şevval 276/Ocak- Şubat 890) bütün sancaklardan silinmesini emretti. Sular daha durulmadan tekrar ısınmaya başladı. Muvaffak bununla da yetinmeyerek Amr'ın hâkimiyet alanı olan Fars'a asker sevketti. Ancak Amr, Istahr yakınında Abbâsi ordusunu yenilgiye uğratarak onları Beyza'ya kadar takip etti ve (1 Muharrem 277/25 Nisan 890) yılında Şîrâz'a girdi. Diğer taraftan Fars ve Kirmân valisi Ahmed b. Abdulaziz de Amr'a karşı savaşmak için harekete geçti fakat yenildi. Amr'ın dört bir yandan saldırıya uğrayınca, halifenin adını hutbelerden çıkardı ve isyan ederek Bağdat'a yöneldi. Ancak halifenin veziri İsmail b. bülbul çeşitli vaadlerle dolu mektubu Amr'a gönderdi. Bunu üzerine Amr, bağdat'a

⁵² Ahmed b. Tolun, Tolunoğulları, Mısır ve Suriye'de hüküm süren bir Türk İslam hanedanı (868-905). Daha geniş bilgi için Bkz. (İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VII ; Yıldız, 1989, s. 141-143; Miskeveyh, XI. yy. 2003, c. IV).

yürümekten vazgeçerek Ahvaz'a yöneldi. (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 247-248; İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VII. s. 363; Merçil, 1988, s. 437; Özaydın, 1991, s. 86-87). Amr, bu yıllarda Fars'da bir dizi madeni para bastırmıştır (Bosworth, 2008, IV, s. 90-135).

Muvaffak, Amr'a karşı savaş hazırlığı yaparken (22 Safer 278/5 haziran 891) öldü. Mu'temid oğlu Ca'fer'i veliahdlıktan azledip yerine kardeşi Muvaffak'ın oğlu Ebü'l-Abbas'ı (Mu'tazîd-Billah) getirmek zorunda kaldı. Aradan altı ay geçtikten sonra Mu'temid (19 Recep 279/15 Ekim 892) yılında öldü (İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VII. s. 380-381; İbn'i Kesir, 767/1365-66, c. XI. s. 119-121; Aktan, 2020, s. 387-388; Yılmaz, 2006, 77, 80).

Halife Mu'tazîd, Ubeydullah b. Süleyman b. Vehb'i vezirlik görevine getirdi ve devletin diğer kademelerine kendine yakın yakın kişileri atayarak kadrosunu oluşturdu. Hemen ardından Mısır'daki Tolunoğulları ile daha olumlu ilişkiler kurmak amacıyla anlaşma yaptı. Halife Mu'tazîd, Saffâriler ile daha olumlu ilişkiler kurdu. Bu durum Abbâsi Halifeliği ve Saffâriler arasında askeri ve siyasi ilişkilerde yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Mu'tazîd, İsmail b. İshak el-Kâdî'yi elçi olarak Amr'a gönderdi. Halife, Amr'a Fars, Kirmân, Horasan, Zâbulistan, Sîstân ve Kabul'un hâkimiyeti yanında Bağdat Sahibü's-şurta görevini verdi ayrıca elçi ile beraber hil'at ve hediyeler gönderdi. Önceden olduğu gibi adının her yere yazılmasını, Mekke ve Medine'de adına hutbe okunmasını emretti. Ayrıca Horasan'da tehdit olarak gördüğü Rafi b. Herseme ile savaşmasını istedi. Amr'ın talihi dönmüştü artık hâkimiyet alanını güçlendirmenin en iyi zamanıydı, bunun için harekete geçti. Böylece Amr, IX. yüzyılın sonlarına doğru Abbâsi halifeliğinin doğusunda gücünün en yüksek seviyesine ulaşıyordu (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 249; İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VII. s. 381; İbn'i Kesir, 767/1365-66, c. XI. s. 125; Merçil, 1988, s. 437; Özaydın, 1991, s. 86-87).

2.4.2.6. Amr b. Leys'in Rafi b. Herseme ile Mücadelesi

Amr, Sîstân'da Ahmed b. Muhammed b. Leys'i vekil bırakarak (1 Rebiülevvel 280/21 Mayıs 893) yılında Horasan'a gitti. Mu'tazîd, Rafi b. Herseme'yi Horasan valiliğinden azledip yerine Amr'ı tayin etmesi üzerine Rey'de bulunan Rafi, Gürgân'a (Cürçan) gitti. Rafi, Gürgân ve Taberistan'da Muhammed b. Zeyd adına hutbe okuttu (H. 280/M. 895). Diğer taraftan Amr'ın kumandanlarından olan Mansur b. Muhammed b. Nasr, Rafi'nin yanına kaçarak onun safına katıldı. Rafi'nin ordusuna Amr'ın isyan eden yeğenleri

Muaddal ve Leys b. Ali de katılmıştı. Bu durumda güçlenen Rafi, Nişâbur'a gelerek Amr'ı kuşattı (Rebiülahir 283/Mayıs-Haziran 896). Amr ile aralarında meydana gelen şiddetli savaşta Rafi mağlup olup Gürgân'a kaçtı. Amr bu savaşta esir aldığı yeğenlerini affetti ve onlara hil'at verdi. Amr, kaçan Rafi'yi takip ettirdi. Nişâbur'a giden Rafi kuşatıldı ancak, buradan da kaçmayı başaran Rafi, Harezm'e gitti. Rafi, Ribat-ı Cebuh denilen yere vardığında Anonim Târîh-i Sistân'a göre, Harezm valisi Muhammed b. el-Harizmi Rafi'yi (7 Şevval 283/17 Kasım 896) öldürdü ve kesik başını Nişâbur'da bulunan Amr'a gönderdi (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 249-253; İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VII. s. 381-383; Cûzcânî, 658/1260, 1963, s. 200; Miskeveyh, XI. yy. 2003, c. IV s. 358-359).

Amr, Rafi'nin kesik başını hediyelerle Bağdat'a gönderdi. Rafi'nin kesik başı (H. 284/M. 897) yılında Bağdat'a ulaşınca Mu'tazid onun bir yere asılmasını ve başı getirene hi'at ve hediyeler verilmesini emretti. Böylece hem halife hem de Amr, bu isyancıdan kurtulmuş oldu. Halife Amr'ın bu zaferine karşılık mevcut topraklarına ek olarak Rey'i de verdi. Amr'ın hâkimiyetinde olan sınırlar, Horasan'ın Ceyhun Nehrine kadar ulaştı. Saffâri hâkimiyeti Basra körfezinde tanındı (İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VII. s. 401, 404; İbn'i Kesir, 767/1365-66, c. XI. s. 141; Miskeveyh, XI. yy. 2003, c. IV s. 381; Özaydın, 1991, s. 86-87; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135).

2.4.2.7. Amr b. Leys'in Maveranünnehr'e Yönelmesi

Amr, Rafi'nin ölümünden sonra rakipsiz gücün zirvesine ulaştı. Horasan bölgesinde güçlenen Amr, Belh emiri Ebû Davud'a, Gürgân (Cüzcan) emiri Ahmed b. Ferîğûn'a birer mektup göndererek kendine itaate davet etti. Ayrıca onlara güzel vaatlerde bulundu. Amr'ın amacı Samânîlerle kendi toprakları arasında yer alan Ceyhun Nehri'nin güney batısındaki küçük hükümdarlıkları idaresi altına almaktı. Bu hükümdarlar Amr'ın hizmetine girdi. Amr, hâkimiyet gücünü Ceyhun Nehri'nin kuzeyine taşımak istedi. Amr, ilk önce Samânî emiri İsmail b. Ahmed'e elçi göndererek itaat etmesini istedi. Ancak, İsmail, Amr'ın sözlerini iyi karşılamadı (Nerşahî, 332/943-944, 2013, s. 166; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135; Yılmaz, 2006, s. 123).

Amr b. Leys, geniş topraklardaki hâkimiyetiyle yetinmeyip Maveranünnehr'e gözünü dikti. Halife Mu'tazid'a bir mektup yazarak Maveranünnehr'in idaresini istedi. Bu istek, Saffâri hanedanlığının başka bir döneme girmesine ayrıca Amr'ın gücünün

zirvesindeyken sona ermesine yol açtı. Halife Mu'tazıd, (H. 280/M. 893) yılında Maverâünnehr'in valiliğini Sâ mânîlerden İsmail b. Ahmed'e vermişti. Halife Mu'tazıd, Amr'ın gücünden çekindiği için İsmail b. Ahmed'i azledip yerine Amr'ı tayin etti (25 Muharrem 285/19 Şubat 898). Gerdizi Zeynü'l-ahbâr'da, Halife Mu'tazıd'ın Amr'a elçilik heyetini gönderdiğini şöyle anlatır. Amr'a elçi olarak gelen Cafer, inci ve mücevverlerle bezenmiş sekiz hil'at, yakut ve mücevherle süslü tac, altından eğerleri olan on bir at sadece bunlardan biri yakut ve altınla süslenmiş olan hediyeleri takdim ettikten sonra Maverâünnehr'in menşurunu verdi. Amr *"bunu ne yapayım"* diye sormuş elçi ise *"senin istediğin"* diyince Amr, *"Maverâünnehr'i İsmail'in elinden yüz binlerce kılıç olmadan hiç kimse alamaz"* dediğinde, elçi *"bunu sen istedin, sen bilirsin"* cevabını vermiştir (Gerdizî, 441-444/1049-1053, 1363, s. 317; Ibn Hallikân, 654-672/1256-1273, 1843, s. 326). Görünüşe göre Amr'ın halifeden istediği ordu desteğidir. Anonim Târîh-i Sistân'da Halife Mu'tazıd, Amr'ın isteğini kabul etmiş olsa da, bu kararın Amr'ın sonunu getireceğini öngördüğünü ifade eder (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 255).

Halife Mu'tazıd, Maverâünnehr'in menşurunu Amr'a verirken diğer taraftan Sâ mânî emiri İsmail b. Ahmed'e haber göndererek görevden azledilmediğini bildiriyordu. Halifenin muhtemelen amacı gücünden çekindiği Amr'ı Sâ mânîler eliyle etkisizleştirmekti. Maverâünnehr'de hâkimiyet mücadelesi Saffâriler ve Sâ mânîler arasında savaşa yol açtı. Amr ilk önce, Ali b. Şervin'i ve Muhammed b. Amr'ın kumandasındaki orduyu Harezm'e sevketti. Ceyhun Nehri sınırına gelen ordu, olumsuz hava koşullarından dolayı bekledi daha sonra nehri geçti. Ancak, İsmail'in büyük ordusu karşısında savaşmadan geri döndüler (29 Rebiülâhir 285/25 Mayıs 898). Amr bu durum üzerine Muhammed b. Beşr'i (veya Beşîr) büyük bir ordu ile bölgeye sevketti. Ceyhun Nehri'ni geçen İsmail b. Ahmed'in ordusu ile şiddetli bir savaşa tutuştu. Savaş, İsmail'in galibiyetiyle sonuçlandı. Bu savaşta, Muhammed b. Beşr öldürülmüş, Ali b. Şervin ve ordusunun büyük bir kısmı da esir alınmıştı. Bu mağlubiyet üzerine Belh'de olan Amr, savaş hazırlıklarına başladı. İlk önce Ali b. Hüseyin Dirhemi kumandasındaki birlikleri, ardından Zâbulistan valisi Muhammed b. Hamdân komutasında büyük bir orduyu İsmail b. Ahmed ile savaşmak için gönderdi. Ardından kendisi de büyük bir orduyla Belh üzerine yürüdü. İsmail b. Ahmed de ordusuyla Belh'e geldi. İki taraf arasında yapılan şiddetli savaş sonunda Gerdizî'ye göre, Amr bir gün içinde yenildi ve kaçan Amr yakalanarak İsmail b. Ahmed'in huzuruna getirildi (H. 287/M. 900) (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s.

253-256; Merçil, 1988, s. 439; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135; Cûzcânî, 658/1260, 1963, s. 200; İbn Hallikân, 654-672/1256-1273, 1843, s. 327-328; İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VII. s. 416-417; Hüseyin Melik Gıyaseddin Muhammed, H. 1027-1038, 1344, s. 68-69; Gerdîzî, 441-444/1049-1053, 1363, s. 317-318; Nerşahî, 332/943-944, 2013, s. 167-168; İbn'i Kesir, 767/1365-66, c. XI. s. 148; Özaydın, 1991, s. 86-87; Miskeveyh, XI. yy. 2003, c. IV s. 384; Yılmaz, 2006, 124-126).

2.4.2.8. Amr b. Leys'in Esareti ve Ölümü

Gerdîz Zeynü'l-ahbar'daki ifadesine göre, Horasan'ın en iyi valisi ve çok zeki olan Amr'ın (Gerdîzî, 441-444/1049-1053, 1363, s. 313) esir düşmesi ile yirmi üç yıla yakın saltanatı son buldu. Amr, (H. 287/M. 900) yılında yakalandı ve İsmail b. Ahmed'in huzuruna getirildi. Huzura gelen Amr, atından inmek istemiş ancak İsmail ona duyduğu saygıdan atından inmesine müsaade etmemişti. Semerkand'a getirdiği Amr'a kötü davranmamış ve esir muamelesi yapmamıştır (Nerşahî, 332/943-944, 2013, s. 168-169). İbn Kesir el-Bidâye ve'n-nihâye adlı eserinde, Amr, İsmail b. Ahmed'in huzuruna getirildiğinde İsmail ayağa kalktı ve onun gözlerini öptü, başını yıkatıp kaftan giydirdiğini ifade etmektedir. İsmail, Halife Mu'tazîd'a haber göndererek durumu bildirdi ve ne yapması gerektiğini sordu (İbn'i Kesir, 767/1365-66, c. XI. s. 148). Bunun üzerine Halife Mu'tazîd, başarısından ötürü İsmail'i övdü, esir düşen Amr'ı ise kınadı ve İsmail'den onu kendisine göndermesini emretti. Anonim Târîh-i Sistân'a göre İsmail, Amr'ı Mu'tazîd'a göndermek istememiş hatta Sîstân'daki haleflerinden fidye istedi, ancak emre karşı gelmek istemediği için onu Mu'tazîd'a gönderdi. Hatta İsmail, Amr'ın esir kalmasını istemediği için Halifeye gönderirken kaçması için telkinde bulunmuştu. İbn Esir'e göre ise İsmail, Amr'a yanında kalmak mı yoksa halifenin yanına gitmek mi istediğini sorduğunda, Amr'ın halifenin yanına gitmek istediğini belirttiği ifade eder (Târîh-i Sistân, 445-725, Hş. 1314, s. 260; İbnü'l-Esir, 13.yy, VII. s. 417). Görünüşe göre, İsmail b. Ahmed, Amr'ın geleceğinden endişe ederek onu halifenin yanına esir olarak göndermek istememiştir.

Halife Mu'tazîd, adamlarından Abdullah b. el-Feth'i hediye ve hil'atlerle beraber Horasan'ın menşurunu İsmail b. Ahmed'e gönderdi. İsmail, halifenin hadımlarından Eşnas ile birlikte Amr'ı halifeye gönderdi. Amr, Bağdat'a kambur bir devenin üstünde

getirildi ve Bağdat'da dolaştırıldı (H. 288/M. 901) (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 261; İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VII. s. 417; Ibn Hallikân, 654-672/1256-1273, 1843, s. 328).

Halife Mu'tazîd, huzuruna getirilen Amr'a "*Çok şükür ki senin kötülüklerinden kurtulduk*" dedi ve onu ölünceye kadar hapse attı (Gerdîzî, 441-444/1049-1053, 1363, s. 319). Bir yıl hapiste kalan Amr'ın öldürülmesi farklı rivayetlere dayanmaktadır. İbn Esir'e göre, Halife Mu'tazîd hastalığının ağırlaştığı ve konuşamaz bir hal aldığı zamanda Sâfî el-Hurmî'ye bir elini boğazına bir elini tek gözü üzerine koyarak Amr'ı öldürmesini emretmişti. Amr tek gözlü idi. Halife hareketiyle Amr'ı işaret etmekteydi. Ancak, Sâfî el-Hurmî, halifenin ölümünün yaklaştığını düşünerek bu kararın doğru olmayacağını düşündü. Halife Mu'tazîd'in ölümü ile (22 Rebiülahir 289/5 Nisan 902) yerine geçen Muktefi'nin, Amr'ın hayatta olduğuna sevinmişti. Çünkü kendisi Rey'de bulunduğu sırada Amr ona hediyeler göndermiş ve iyi davranmıştı. Ancak, önceki vezir Kâsım b. Ubeydullah, Muktefi'nin onu hapisten çıkarıp iyi davranacağını düşünerek yeni halife Bağdat'a girdiği gün Amr b. Leys'i öldürttü (8 Cemaziyelevvel 289/20 Nisan 902) (İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VII. s. 430). Amr'ın cenazesi ertesi gün Kasrû'l-Hasenî yakınlarına defnedildi (Özaydın, 1991, s. 86-87).

Anonim Târîh-i Sistân'a göre, Mu'tazîd hasta olduğu zaman Amr'a karşı kötü niyet besleyen halifenin kölesi Bedr el-Kebîr sürekli Amr'ı halifeye kötüleyerek onun öldürülmesine sebep oldu. Ancak, Halife Mu'tazîd, Amr öldürüldükten sonra çok üzülüp Bedr'i de öldürdü. Daha sonra da Mu'tazîd öldü (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 262).

İhya el-Mülük'te ise, Amr'ın öldürülmesi ile anlatılan rivayetlerden başka, Halife Mu'tazîd'in hastalığında kimse Amr'ı hatırlamadığı, onun hapiste açlık ve susuzluktan öldüğüne dair bir inacın varlığından da bahsetmektedir (Hüseyin Melik Gıyaseddin Muhammed, H. 1027-1038, 1344, s. 70).

Amr'ın yakalanmasıyla, kırk yıldır Doğu İslam dünyasında hüküm süren Saffâri Hanedanlığı'nın gücü zayıfladı ve sınırları daraldı.

2.4.3. Tâhir b. Muhammed b. Amr (H. 287-296/M. 900-908)

Amr'ın Sâmânîler'e yenilmesi üzerine halife Mu'tazîd, Horasan sözleşmesini İsmail b. Ahmed'e gönderdi. Sâmânîler'in Horasan'a hâkim olması neticesinde iki kardeşin Sistân'da kurduğu geniş askeri imparatorluk küçülmeye ve zayıflamaya başladı. Amr'ın esir olduğu sırada, torunları Tâhir ve Yakub, uğradıkları yenilgi sonucunda

dağılmış olan Saffâri ordusunun asker ve kumandanları ve Amr'ın idarecileri toplanıp önce Herât'a oradan Sîstân'a döndüler. Amr'ın ordusu Tâhir'e biat ederek onun emri altına girdi (17 Cemaziyelevvel 287/20 Mayıs 900). Tâhir, Ahmed b. Şehvûr'a vezirlik görevi verdi. Kardeşi Yakub ise fiilen onun yanında hüküm sürüyordu (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 257; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135; Bosworth, 1994, C. VIII, s. 795-800; Merçil, 1988, s. 441).

Amr, ölümünden sonra dolu bir hazine bıraktı Hazine, mücevherler, altın paralar (dinar) ve otuz altı milyon dirhem vardı. Ayrıca Espehbed ve diğer kalelerde sayısız elbiseler, silahlar, binek hayvanları, mülkler, soylu atlar ve on bin köle vardı (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 257). Saffâri kardeşler geniş topraklara ve güçlü bir ekonomiye sahip oldular. Bu durum onları ekonomik ve siyasi güce ulaştırdı. Bu güçle Yakub ve kardeşi Amr, devlet hazinesini zenginleştirdiler.

Tâhir ve Yakub, dedeleri Amr, Semerkand'da esir olduğu sırada mektup göndermiş, kurtuluşu için halifeye yirmi milyon dirhem fidye gönderilmesini istemişti. Ancak Amr'ın serbest kalması ne ordu komutanları ne de idarecilerin işine gelirdi. İkinci bir mektupta ise Amr, fidyenin on milyon dirheme düştüğünü haber veriyordu. Buna rağmen ordu komutanları, *“biz iyi savaşamayıp onu yalnız bıraktık bizim yüzümüzden esir oldu. Onun hazinesini yağmaladık, dönüp gelirse hiç birimizi yaşatmaz, biz size biat ettik”* diyerek Amr'ın torunları Tâhir ve Yakub'un fidye ödemesini engellediler (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 258; Öntürk, 2018, s. 228). Bundan sonra Sîstân'da durum eskisi gibi olmadı. Tâhir, kardeşi Yakub'u Sîstân'da yerine vekil bırakarak zevk sefa ve eğlencelere daldı. Tâhir'in devlet işlerini idare edecek kabiliyette olmaması ve ayrıca eğlenceye dalmasından yararlanan Subkeri (Sebük-eri) devletin bütün işlerini idare etmeye başladı. Ancak, Tâhir'in veziri Şehfûr, onun önünde engeldi. Subkeri, devlet işlerini tamamen tek başına idare amacıyla önünde engel olan Şehfûr'un iki oğlu Ahmed ve Muhammed'i öldürmekti. Subkeri yaptığı plan sonunda askerler bu iki kişiyi yakalayıp bağladılar, mallarını yağmalayıp kaleye hapsedtiler. Daha sonra Muhammed öldürdüler. Vezirlik ise Abdullah b. Muhammed b. Mikâil'e geçti. Subkeri'nin karşısında rakip kalmayınca, yönetimi tamamen ele geçirip ordu mensuplarına hil'atler giydirdi ve hediyeler verdi. Diğer taraftan Tâhir ve Yakub dedelerinin fidyesini ödemediklerinden Amr, Bağdat'a gönderildi ve anlatıldığı gibi öldürüldü (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 259, 262; Merçil, 2008, s. 464-465; Merçil, 1988, s. 442; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135).

2.4.3.1. Tâhir b. Muhammed b. Amr'ın Fars'a Yönelmesi

Amr'ın Sâ mânîler ile yaptığı savaşta esir düşmesiyle Fars tekrar Abbâsiler'in eline geçti. Ancak Tâhir, Fars'ı Saffâri sınırlarına dahil etmek istiyordu. Bu amaçla hazırlıklara başladı. İlk olarak Ahmed b. Muhammed b. el-Leys'i on bin kişilik süvari birliği ile öncü grup olarak Fars'a gönderdi. Sonra Muhammed b. Amr el-Havârezmî'yi ve Leys b. Ali'yi (amcası) otuz bin süvari ile Fars'a gönderdi. Ardından, Sîstân'a kardeşi Yakub'u vekil bıraktıktan sonra veziri Abdullah b. Muhammed b. Mikâil ile beraber (Muharrem 289/Aralık-Ocak 901) yılı sonu yola çıktı. Tâhir ve bereberindekiler Kirmân'a yaklaştıkları zaman iki komutan, Leys b. Ali ve Bilal b. el-Ezher arasında anlaşmazlık çıktı. Ancak diğer komutanların araya girmesi ile durum düzeldi. Bilal b. el-Ezher ve Subkeri arasında da içten bir çekişme mevcuttu. Tâhir, Şîrâz'a yaklaştığı zaman Halife Mu'tazîd'in orada bulunan valisi İsa b. Mûserî kaçtı. Böylece Tâhir, savaşmadan Şîrâz'a girdi ve karargâhını kurdu, Subkeri ve Bilal b. el-Ezher'i iki ayrı ordu oluşturarak Fars'ın ganimetlerini ve gelirlerini toplamaları için görevlendirdi. Tâhir, Leys b. Ali'yi Bürcân'a gönderdi ardından kendi gitti (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 273-274; Merçil, 1988, s. 442; Yılmaz, 2006, s. 132). İhya el-Mülûk'te, Tâhir, Ahvaz'a yöneldi daha oraya varmadan İsmail b. Ahmed Sâ mânî'nin mektubu ulaştı. İhtimalle o yerin kendine ait olduğunu belirtmesi üzerine Tâhir Ahvaz'a gitmeden geri döndüğünü ifade etmektedir (Hüseyin Melik Gıyaseddin Muhammed, H. 1027-1038, 1344, s. 70).

Halife Mu'tazîd Fars'ı Tâhir'e bırakmak istemedi. Bunun karşısında Tâhir'de Fars için mücadele içine girdi. Ancak Fars'a hâkim olma konusunda Anonim Târîh-i Sistân'da olayların kronolojik sıralanması ayrıca Mu'tazîd'in veziri Bedr el-Kebir'in öldürülmesinden sonra olaylar içinde yer alması çelişki oluşturmaktadır. Mu'tazîd'in (H. 289/M. 902) yılında ölmesi sonra oğlu Müktefi'nin halife olmasından sonra Fars için yapılan mücadele de olaylar daha net anlatılmaktadır.

İbn Kesir el-bidâye ve'n-nihâye, Mu'tazîd'in kölesi ve ordu kumandanı olan Bedr'i, Müktefi halife olduktan sonra öldürdüğünü ifade eder. Şöyleki, Müktefi babasının ölüm haberini aldığı anda Rakka'daydı. Vezir Kâsım b. Ubeydullah, Müktefi için Bağdat'da biat aldı. Bu haber üzerine (8 Cemaziyevvel 289/20 Nisan 902) Bağdat'a gelen Müktefi babasının yaptırdığı yer altı zindanlarını yıktırdı yerine cami yaptırdı. Aynı gün Amr b. Leys'in öldürülmesini emretti ve vezir Kâsım b. Ubeydullah'a hil'at giydirdi, kılıç

kuşandırdı. Babasının veziri Bedr'e gelince, Kâsım ondan pek hoşnut değildi, Müktefi'yi ikna etmesi sonucunda Bedr öldürüldü ve mallarına el koyuldu (İbn'i Kesir, 767/1365-66, c. XI. s. 172-173). İbn Miskeveyh, Bedr'in ölüm hadisesinde Tâhir Fars'a o sırada hâkim olmuştu der. Çünkü Halife Müktefi, nüfuzlu kumandanlardan olan Bedr ile meşgul olduğundan bölgeye dört ay sonra asker göndermiştir (Miskeveyh, XI. yy. 2003, c. IV s. 399; Özaydın, 2020, 533-535).

Tâhir, Fûrcâ b. el-Hasan'ı Sîstân ve Büst'ün vergilerini toplaması için gönderdi. Tâhir, daha sonra ikinci defa Fars'a gitti. Halife Müktefi'ye elçi göndererek Fars bölgesinin kendisine verilmesini istedi. Müktefi, yıllık vergi vermesi karşılığında Fars'ı (H. 290/M. 902-903) yılında Tâhir'e bıraktı ve Fars'ın menşurunu gönderdi (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 275; İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VII. s. 440; Miskeveyh, XI. yy. 2003, c. IV s. 406; Merçil, 1988, s. 443).

Tâhir, Fars'ın idaresini Subkeri'ye verdi. Komutan Bilal b. el-Ezher ise Subkeri'nin güçlenmesinden rahatsız oldu ve ona karşı isyan etti, bu onun sonunu getirdi. Bilal b. el-Ezher, Tâhir tarafından öldürüldü. Tâhir, Feth b. Mukbel'i birçok mal ve hediye ile Muktefi'ye gönderdikten sonra (H. 289/M. 904) yılında Sîstân'a gitti. Tâhir Sîstân'da amcalarından olan Muhammed b. Halef el-Leys'i başkomutan olarak atadı. Subkeri, karşısına yeni bir gücün çıkmasından hoşnut olmadı. Diğer taraftan Tâhir, Sîstân'da halk ile ilgilenmeyip yine zevk, sefa ve eğlenceye daldı. Kardeşi Yakub'un da zevk ve sefada geri kalır yanı yoktu. Yaptıkları israfların neticesinde dedeleri Amr'ın doldurduğu hazineyi boşalttılar. Hiç kimseden birşey alamıyor, vergileri toplayamıyorlardı. Bu durum Sîstân'da hoşnutsuzluklara ve karışıklıklara sebep oldu. Ayrıca Subkeri de Fars ve Kirmân gelirlerini Tâhir'e göndermiyor kendi menfaati için saklıyordu. Çaresiz ve parasız kalan Tâhir, Sîstân'a kardeşi Yakub'u bırakarak (Rebiülâhir 292/Şubat 905) yılında Fars'a hareket etti. Yakub da Sîstân'da bir müddet kaldıktan sonra yerine Muhammed b. Halef el-Leys'i bırakarak Ruhhac'a gitti. Muhammed, Sîstân'daki karışıklıkları çözüme kavuşturarak sükûneti sağladı (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 275-278; Merçil, 1988, s. 443).

Bağımsız hareket eden Subkeri, Tâhir'in Fars'a hareket etmesi üzerine görevden azledileceği korkusu yaşadı. Bunu engellemek için Ahmed b. Muhammed b. Halef el-Leys'i Tâhir'e elçi olarak gönderdi. Subkeri'nin Tâhir'e para ve mal göndereceği

mesajının iletilmesi üzerine Tâhir ikna oldu ve (12 Ramazan 292/18 Temmuz 905) yılında Sîstân'a döndü. Tâhir Sîstân'da yine av ve eğlence ile meşgul olmaya başladı. Tâhir'in devlet işlerinden uzak zaman geçirmesi ve bunun için hazineyi boşaltması ordu mensupları arasında huzursuzluğa sebep oldu. Tâhir'in Ebû Kâbûs adında ordu kumandanı (H. 293/M. 906) yılında Sîstân'dan ayrılarak Bağdat'a giderek halifeye sığındı. Tâhir ise, halifeye yazdığı mektupta Ebû Kâbûs'un devlet malından bir sürü malı zimmetine geçirip kaçtığını ve onun geri gönderilmesini istiyordu. Ancak halife Tâhir'in mektubuna cevap verme gereği bile duymadı (İbnü'l-Esir, 13.yy, c.VII. s. 456; Miskeveyh, XI. yy. 2003, c. IV s. 415-416; Yılmaz, 2006, s. 295-296). Tâhir'in devlet işlerinden uzak davranışları sonunda, Amr zamanının ileri gelenlerinin dağılmasına ve Sîstân'dan ayrılmasına sebep oldu. Hatta Yakub ve Amr'ın hizmetinde bulunmuş İyâs b. Abdullah, Sîstân'dan ayrılmak için izin istemiş ayrılırken Tâhir'e *“biz bu devleti kılıç ile aldık. Sen keyfine göre harcıyorsun. Oyun ile devlet bir tutulmaz. Devlet dediğin adalet, inanç, emir, kırbaç ve kılıç ile bir yönetim gerektirir”* dedi. Ancak, Tâhir bu sözlerden hiç müteessir olmadı, gitmesine izin verdi. Bu konuşma Sîstân'ın içinde bulunduğu durumu en iyi şekilde izah etmektedir (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 279; Öntürk, 2018, s. 245-246).

Subkeri, Saffâri Hanedanlığın otorite boşluğundan istifade ederek kendi konumunu güçlendiriyordu. Subkeri, Leys b. Ali'ye asker ve para vererek Mekrân'a idareci olarak gönderdi. Ancak orada idareci olarak İsâ b. Ma'dân vardı. İsâ b. Ma'dân, Leys b. Ali'ye, Mekrân'ın ordusu için yeterli bir yer olmadığını söyledi ve ona üç yıllık haraç hediye vererek Mekrân'dan ayrılmasını istedi. Bunun üzerine Mekrân'dan ayrılan Leys, Ciruft'a gitti burada karargâhını kurdu. Bu durum Subkeri'nin hoşuna gitmese de Ahmed b. Muhammed b. el-Leys'i Ciruft'a gönderdi. Ciruft'ta (H. 295/M. 908) yılına kadar kalan Leys b. Ali, Bem'e gitti. Orada Fûrcâ ve Mansûr b. Hurdîn'i yakalayıp bütün mallarına el koydu ve Mansûr'u öldürdü. Leys b. Ali, zengin insanları öldürüp servetlerine el koyuyor ve gizliden gizliye zenginleşiyordu. Leys'in bu davranışından dolayı Subkeri ile arası açıldı. Leys, Subkeri'yi Tâhir'e şikayet etti. Daha sonra Leys, (Muharrem 296/Eylül-Ekim 908) yılında yanında bol miktarda para ve birkaç adamıyla Nih'e geldi (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 280-281). Leys b. Ali'nin amacı Sîstân'a gitmekve idareyi ele geçirmektir.

Leys b. Ali, Tâhir'in Büst'te olmasını fırsat bilerek aynı yıl Sîstân'a geldi. Leys'in yüzelli adamı olmasına rağmen elde ettiği serveti fazlaydı. Tâhir'in haberi olmadan onun ordusuna paralar göndererek orduyu kendi tarafına çekti. Leys, Yakub'un sarayına gelip yerleşmek istedi ancak görevliler izin vermeyince Şaristân kapısına yöneldi, Şaristân halkı onu ve yanındakileri kabul etti. Tâhir, Leys ile mücadele etmek için Sîstân'a geldi, Subkeri'den yardım istedi. Subkeri, Abdullah b. Muhammed el-Kıtâl ve Fûrcâ b. el-Hasan'ı bir ordu ile Sîstân'a gönderdi. Ancak Tâhir'in elinde orduya verecek parası kalmamıştı. Zor durumda olan ordu ve halk da zengin olan Leys'in tarafına geçti. Yalnız kalan Tâhir, kardeşi Yakub'u da alarak Subkeri'den yardım istemek için Fars'a yola koyuldu. Tâhir ve Yakub'un Sîstân'dan ayrılmasından sonra Leys, onların mallarını yağmaladı. Leys b. Ali'nin Sîstân'ın idaresini ele geçirdiği gün giydiği elbiseden dolayı, o günü, halk Şîr-i Lebbâde (Kırmızı elbiseli Aslan) olarak adlandırdılar. Tâhir'in ordu ve komutanları Ali b. Hasan b. Ed-Dirhemi öncülüğünde Leys'e katıldı. Tâhir (27 Cemaziziyelahir 296/23 Mart 909) yılında Yakub'un sarayına yerleşti (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 282-284).

2.4.3.2. Tâhir ve Yakub'un Bağdat'a Gönderilişi

Yöneticilik kabiliyetinden uzak olan Tâhir ve Yakub, Sîstân'ı Leys b. Ali'ye bırakmak zorunda kaldı, Subkeri'den yardım almak için Fars bölgesine gitmek üzere yola koyuldular. Ancak daha oraya varmadan Saffâri devletinin önemli şahsiyetlerinden Fûrcâ b. Hasan, Tâhir'e mektup yazarak Subkeri'nin yanına gitmemesini, onun kendilerini esir edip halifeye göndereceğini bildirdi. Tâhir ve Yakub hakikati anladıktan sonra Subkeri ile savaşmak için hazırlandılar. Subkeri de durumu öğrendi ve onları karşılamak için ordu sevketti. İki ordu (11 Ramazan 296/3 Haziran 909) yılında karşı karşıya geldi. Ancak daha önce Subkeri, Tâhir'in ordusuna para ile beraber mektup göndermiş, Tâhir ve Yakub'un devleti idare etme kabiliyetinden yoksun olduklarını, hazineyi zevk ve eğlence için boşalttıklarını, onların devleti ve ailelelerini bir köleye bırakıp kaçtıklarını, yazmış ve kendi tarafına çekmişti. Bunun üzerine parayı alan ordu mensupları da savaşmayıp sessiz kaldılar. Dedelerinin kölesi Subkeri de iki kardeşi yakalayarak esir etti ve Bağdat'a gönderdi (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 285-286; Hüseyin Melik Gıyaseddin Muhammed, H. 1027-1038, 1344, s. 70; Ibn Hallikân, 654-672/1256-1273, 1843, s. 333; Öntürk, 2018, s. 250-251; Merçil, 1988, s. 444; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135; Yılmaz, 2006, s. 296-297).

Subkeri, Muhammed b. Amr b. Leys'in oğulları Tâhir ve Yakub'u, katır üzerinde esir olarak kâtibi Ebu'l-Fazl Abdurrahman b. Ca'fer eş-Şîrâzi'i ile birlikte halife Muktedir'e⁵³ gönderdi. Halife Muktedir, Tâhir ve Yakub'u sultan sarayına hapsetti (H. 297/M. 910). Halife, Ebu'l Fazl'a Hil'at giydirdi ve yüksek dereceli memur sıfatına çıkardı. Tâhir ve Yakub'un esir edilip hapsedilmesi Sîstân'da büyük üzüntüye sebep oldu. Diğer taraftan Fars'da idareci olarak bulunun Subkeri, halifenin izni olmadan Fars'ı ele geçirdi. Halife Muktedir ise, belirlenen haracı ödemesi karşılığında Subkeri'nin Fars'daki varlığını resmen tanımış oldu (Ibn Hallikân, 654-672/1256-1273, 1843, s. 333; Merçil, 1988, s. 444; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135; Miskeveyh, XI. yy. 2003, c. V. s. 11).

2.4.3.3. Leys b. Ali Dönemi (H. 296-298/M. 908-910)

Leys b. Ali (27 Cemaziyelahir 296/23 Mart 909) yılında Yakub'un sarayına yerleşti. Sîstân'ın idaresini eline alan Leys b. Ali adına Sîstân, Ferah, Kiş ve Büst'te hutbe okundu. Tâhir ve kardeşi Yakub'un hapsedilmesi Sîstân'da üzüntüyle karşılandı. Hatta Zabulistan halkı *"biz Tâhir'in yönetimindeydik, onun muhaliflerinden emir almayız"* dediler. Bunun üzerine Leys b. Ali kardeşi Muaddal'ı, Subkeri'nin kardeşi Galip'in idaresinde olan Zabulistan'a gönderdi. Muaddal, bir hile ile Galip'i yakalayıp Leys'e gönderdi (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 285-287; Merçil, 1988, s. 444-445).

Zabulistan'da hakimiyeti sağlayan Muaddal, Gazne'ye yöneldi. Oranın hakimi Sehcek'i öldürerek mallarına el koydu. Muaddal'a karşı Sehcek'in ordusu toplandı. Ancak Leys b. Ali, kardeşine takviye kuvvet göndererek destek oldu ancak, iki taraf arasında savaş olmadan barış yapıldı. Gazne Saffâriler'e bağlandı. Muaddal ve Saffâri ordusu (Rebiülevvel 297/Kasım-Aralık 909) yılında Sîstân'a döndü. Bu başarılarından sonra Leys b. Ali Büst, Ruhhac ve Kabul'un vergilerini topladı. Leys, ordusunun maaşlarını dağıtıp hediyeler vererek kendisine itaat etmelerini sağladı (Târîh-i Sistân, 445-725, Hş. 1314, s. 287; Merçil, 1988, s. 444-445). Leys b. Ali'nin Sîstân'a hâkim olmasıyla yönetimde, orduda ve ekonomi de işler düzene girmeye başladı

Leys b. Ali, Subkeri'nin Fars bölgesindeki hakimiyetinden rahatsızlık duyuyordu. O bölgenin vergilerini Subkeri topluyordu. Ayrıca oğlu, onun elindeydi. Oğlunu

⁵³ Halife Müktefi-Billâh (295/908) yılı başında hastalanmıştı Hastalığı ağırlaşınca kardeşi Ca'fer el-Muktedir'i valiaht tayin etti. Altı ay sonra ölünce (13 Zilkade 295/14 Ağustos 908) yerine Muktedir geçti (Özaydın, 2020, 533-535).

kurtarmak ve yaptığı ihanetin cezasını vermek istiyordu. Leys, Fars'a saldırmak için hazırlıklara başladı. Kardeşi Muhammed b. Ali'yi Sîstân'da vekil bırakarak (14 Cemaziyelahir 297/28 Şubat 910) yılında yedi bin kişilik süvari ile Fars'a gitti. İki taraf arasında (7 Şaban 297/21 Nisan 910) yapılan şiddetli savaşı kazanan Leys b. Ali oldu. Yenilen Subkeri Errecan'a kaçtı. Leys, Fars'dan Istahr'a gitti. Burada Muhammed b. Vasıl'ın kalesinde tutsak olan oğlunu kurtardı. Oradan Fars'ın merkezi Şîrâz'a giderek (25 Ramazan/7 Haziran) ordusunu dinlendirdi, divan kurup haraç ve vergileri topladı. Kardeşi Muaddal'ı Nevbendicân'a gönderdi. Leys, Halife ile karşı karşıya gelmemek için Fars bölgesini istila etmediğini sadece ihanet eden Subkeri'yi yakalamak niyetinde olduğunu belirten bir mektubu Muktedîr'in veziri Ali b. Furât'a gönderdi. Vezir, cevabında *"Subkeri sizin hizmetliniz, onu almak için devletin şehrini harap etmek doğru değildir"* dedi. Bunun üzerine Leys, yerine Muhammed Züheyr'i bırakarak Şîrâz'dan ayrıldı. Diğer taraftan köşeye sıkışan Subkeri halifeden yardım istedi. Zengin Fars bölgesini güçlenmeye başlayan Saffârilere kaptırmak istemeyen Halife Muktedîr, komutanlarından Mûnis el-Hâdim'i Fars'a büyük bir ordu ile gönderdi ve bu ordu Subkeri'nin ordusu ile birleşti. Halife, Isfahanda bulunan komutanı Bedr es-Sağîr'i Şîrâz'a gönderdi. Leys, birkaç koldan sıkıştırıldı. Bunun üzerine Leys, Şîrâz'a vekil bıraktığı Muhammed b. Züheyr'e asker gönderdi ancak Istahr'a gelen Bedr, Muhammed b. Züheyr'i yendi (29 Zilhicce 297/8 Eylül 910). Bu arada Leys, Abdullah b. İbrahim aracılığıyla Mûnis ile anlaşarak barış yaptı ve Fars'a döndü. Ancak, bu durumdan memnun olmayan Subkeri, yapılan barışın bozulmasına, tekrar savaşın başlamasına sebep oldu. Sonra Hüseyin b. Hamdan'ın, Kum'dan Beyzâ şehrine yürüdüğü haberini alan Leys, Şîrâz'ın elden çıkmamaması için kardeşini gönderdi, kendi Hüseyin b. Hamdan ile savaşmak için harekete geçti. Beyza'ya kısa yoldan ulaşmak için yanına aldığı kılavuz onu dar geçitli dağlar arasından götürdü. Bu yolda büyük sıkıntı çeken Leys'in asker ve hayvanlarından ölenler oldu. Leys, sıkıntıya uğratan kılavuzu öldürdü. Karşısına Mûnis'in askerleri çıktı. İlk önce Şîrâz'a gönderdiği askerleri sanarak tekbir getirdiler fakat öyle olmadığı kısa sürede anlaşıldı. Mûnis ve Subkeri'nin kuvvetleri ile karşı karşıya kalan Leys arasında (1 Muharrem 298/9 Eylül 910) şiddetli bir savaş oldu. Leys b. Ali'nin ordusu yok oldu kendi de esir oluncaya kadar savaştı. Mûnis, esir aldığı Leys b. Ali ile Bağdat'a döndü. Leys, kardeşi Muhammed ve oğlu İsmail ile bir fil üzerinde gezdirilip teşhir edildikten sonra hapsedildi. Leys b. Ali (H. 317/M. 929) yılında Rakka

şehrinde öldü. Kardeşi Muaddel ise Nişâbur'a kaçtı, oradan Kirmân'a geçti. (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 288-289; Miskeveyh, XI. yy. 2016, c. V. s. 18-19; Merçil, 1988, s. 445-446; İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VIII. s. 53; Ibn Hallikân, 654-672/1256-1273, 1843, s. 333; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135; Merçil, 2008, s. 464-465).

Subkeri, halifenin yardımı ile Leys b. Ali'den kurtulmuştu. Ancak halife ile iyi ilişkileri uzun sürmedi. Anlaşma üzerine Fars'tan toplayıp halifeye göndermesi gereken otuz milyon dirhemini yalnızca on milyon dirhemini toplayıp göndermesiyle Halife ile arasında gerginliğin artmasına sebep oldu. Abbâsi halifeliği, artık zenginliklere sahip Fars bölgesine hâkim olmak istiyordu. Bu nedenle Leys b. Ali'den sonra Fars'da gözü olan Subkeri'yi de etkisiz hale getirmek için birçok kumandanla beraber Muhammed b. Ca'fer el-Abartay'ı Fars'ı fethetme görevi verdi. Hareket eden halifenin ordusu (H. 298/M. 910-911) yılında Şîrâz'da Subkeri'nin üzerine yürüdü. Mağlup olan Subkeri Bem'e kaçtı. Bem'e kadar takip Muhammed b. Ca'fer, Subkeri'yi burada da bozguna uğrattı. Bem'den de kaçan Subkeri Sîstân'a gitmeye cesaret edememeyip çölü geçerek Herât'tan Merv'e geçti. Merv'den de Horasan'a kaçtı (Miskeveyh, XI. yy. 2016, s. 20-21; İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VIII. s. 54-55; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135).

2.4.3.4. Muhammed b. Ali Dönemi (H. 298/M. 910-911)

Muhammed b. Ali, kardeşi Leys b. Ali'nin esir edilip hapsedildiği haberinin Sîstân'a ulaşması üzerine Saffâri hanedanlığının başına geçti, hazinelere el koydu, orduyu yanında tutmak için para ve hediyeler dağıttı. Savaştan kurtulup Kirmân'a kaçan diğer kardeşi Muaddel, Kirmân'ı yağmalayıp ele geçirdiği büyük ganimetlerle kardeşinin yanına Sîstân'a gitti. Muhammed b. Ali, başlarda kardeşi Muaddel'i hoş görse de isyan edebileceği düşüncesi ile kaleye hapsetti. Ancak her türlü ihtiyacının ihmal edilmemesini sağladı. Muhammed b. Ali, muhaliflerini bertaraf edip merkezi otoritesini sağladıktan sonra Sîstân, Zemindaver, Büst, Kâbul ve Gazne'de adına hutbe okuttu. Diğer taraftan halifelik ordusu Subkeri'yi yendikten sonra Fars ve Kirmân'ı ele geçirdi, bu bölge uzun bir aradan sonra Saffâriiler'den Abbâsiler'e geçmiş oluyordu. Fars'a, Saffâri handanlığından hükmeden en son kişi Leys b. Ali'ydi. Subkeri ise Horasan'da Sâmanîler'e sığınmıştı (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 290; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135; Merçil, 1988, s. 446).

Halife Muktedir, Fars bölgesine hâkim olduktan sonra Sîstân bölgesine sıkıştırdığı Saffâriler'i tamamen etkisiz hale getirmek için Sâmânî emiri Ahmed b. İsmail'e mektup yazıp Sîstân'ın menşurunu (idaresini) verdiğini ve bir ordu hazırlayarak Sîstân'a gidip, Saffâri idaresine son vermesini emretti (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 290-291; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135; Merçil, 1988, s. 446; Merçil, 2008, s. 464-465; Usta, 2020, s. 177). Halifenin bu emrinden sonra Sîstân'ın yönetimi onuncu yüzyılın ilk yıllarından itibaren farklı bir döneme girmektedir.

2.5. SÂMÂNÎLER'İN SÎSTÂN HÂKİMİYETİ

2.5.1. Sâmânî Emiri Ahmed b. İsmail'in Sîstân'a Hâkim Olması

Sâmânîler, (H. 263/M. 875) yılında Mavareünnehr'de hâkimiyetlerini güçlendirdi. İsmail b. Ahmed'in (H. 287/M. 900) yılında Amr b. Leys'i mağlup edip esir aldıktan sonra halifenin takdirini kazandı ve Horasan valiliği ile mükâfatlandırıldı. Amr'ın yerine geçen torunları Tâhir ve Yakub'un devlet idaresindeki yetersizlikleri ve Leys b. Ali'nin de esir düşmesi, hanedan emirlerinin zayıf yönetimine neden oldu. Bu durum, Saffâri hizmetinde olan Subkeri'nin isyanına yol açtı ve Halifenin onu mağlup etmesi neticesinde Kirman ve Fars bölgesi Abbâsiler'in eline geçti. Saffâriler, Horasan, Kirmân ve Fars bölgelerini kaybettikten sonra, Sîstân bölgesine çekilmek zorunda kaldı. Halife, uzun zamandır tehdit ouşturan Saffâriler'i ortadan kaldırma görevini Sâmânîler'e verdi.

Halife Muktedir, Maveraünnehr ve Horasan sahibi Sâmânî emiri, Ahmed b. İsmail'e Sîstân'ın menşurunu vererek ordu göndermesini ve Saffâriler'e son vermesini istedi. Bu Sâmânîler için kaçırılmaz bir fırsattı. Bunun üzerine Ahmed b. İsmail, ordunun başına Hüseyin b. Ali b. Hüseyin el-Merverûdî'yi tayin etti ve Sîstân'a gönderdi. Ayrıca bu orduda Ahmed b. Sehl, Muhammed b. el-Muzaffer, İbrahim, Yahya b. Zeyd, Ahmed b. Abdullah ve Türk komutanlardan Simcur ed-Devâtî⁵⁴ de (Simcur ed-Devâtî'nin adı Zeynü'l-Ahbâr'da geçmemektedir) (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 290-291; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135; Merçil, 1988, s. 446-447; Usta, 2020, s. 177; Bosworth, 1980, s. 128;

⁵⁴ Simcur ed-Devâtî IV/X. yüzyılda Horasan'da Sâmânîler adına kumandanlık ve valilik yapan Müslüman Türk ailesidir. Ailenin kurucusu olan Ebû İmrân Simcûr ed-Devâtî, Sâmânî emiri İsmail b. Ahmed'in (H.892/M. 907) yılında gulamıydı (Merçil, 2009, s. 210-211).

Gerdîzî, 441-444/1049-1053, 1363, s. 326; İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VIII. s. 56; Bosworth, 1994, c. VIII, s. 795-800).

Sîstân emiri Muhammed b. Ali, Sâ mânîler'in savaş hazırlığı içinde olduğu haberini alınca harekete geçti. Sîstân'da Ahmed b. Muhammed b. Amr'ı yerine bırakarak hazırlıklara başladı. Savaş tecrübesi olmayan Muhammed b. Ali, atlı, yaya ve halktan topladığı büyük bir ordu ile Sâ mânî ordusunu karşılamak için Zerenc'den çıkarak Betu denilen yere geldi. İki taraf arasında (11 Cemaziyelahir 298/14 Şubat 911) yılında başlayan şiddetli savaş (3 Recep 298/7 Mart 911)'a kadar sürdü. Savaşın sonucunu Sâ mânî ordusunun yoğun ok atışı belirlemişti. Tüm gün boyunca süren ok atışları ve ardından gelen saldırı sonunda Muhammed b. Ali'nin üç bin adamı öldürüldü, geri kalanlar ise kaçmaya başladı. Muhammed b. Ali Sitan'a sığındı. Halka ne yapılması gerektiğini sordu. Halk, kardeşini serbest bırakırsa daha güçlü olabileceğini söyledi. Bunun üzerine hapsettiği kardeşi Muaddal'ı serbest bırakıp güzel sözlerle gönlünü aldı ve şehri koruma görevi verdi. Ancak Muaddal, serbest kalınca Şaristan'ın (şehrin iç kısmı) kapılarını kapatarak şehri kontrol altına aldı, davul çaldırdı Muhammed b. Ali b. el-Leys'e karşı isyan etti. Muaddal'ın emirliğini ilan etmesi üzerine Muhammed b. Ali, iki ateş arasında kaldı ve Büst'e kaçtı (7 Recep 298/11 Mart 911). Muhammed b. Ali, Büst halkına kötü davranarak insanlara zulmetti ve birçok kişinin malına el koydu, canlarına kastetti. Büst'de halk, İbrahim b. Yusuf el-Ârif adındaki bir kişi etrafında toplanmıştı. Hatta hutbeyi Ahmed b. İsmail adına okutuyordu. Zemindâver'de bulunan Feth b. Mukbel, Büst'e gelerek İbrahim b. Yusuf el-Ârif'e saldırdı. Çöle kaçan İbrahim'i bulamadılar. Feth b. Mukbel ve Muhammed b. Ali bir olup Büst halkına zulmetmeye ve mallarını yağmalamaya başladı. Ferah'da olan Ahmed b. İsmail, durumdan haberdar olunca Büst'e geldi. Muhammed b. Ali, kaçsa da yakalanarak emir Ahmed b. İsmail'e teslim edildi. Ahmed b. İsmail, Büst'de halka adaletli davrandı ve gasbedilen malları dağıttı. Ahmed b. İsmail Büst'ün idaresini Hatem b. Abdullah eř-Şâsi'ye verdi (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 290-292; Gerdîzî, 441-444/1049-1053, 1363, s. 326; İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VIII. s. 56; Merçil, 1988, s. 446-447; Ibn Hallikân, 654-672/1256-1273, 1843, s. 333).

Muaddal b. Ali, Sîstân'da hisara çıktı, mancınıkları hazırladı. Halk da Muaddal'a destek oldu. Hüseyin el-Merverûdi komutasındaki Sâ mânî ordusu Sîstân'ın başkenti Zerenc'in önemli kapılarından Dâr-ı Kerkûy Kapı'sına konuşlandı. İki taraf (12 Recep

298/16 Mart 911) yılında savaşımaya başladı. Hüseyin el-Merverûdi, ordugâhını Dâr-Akar Kapı'sına da kurdu. Simcûr (2 Şaban 298/5 Nisan 911) Ya'kûbî sarayına girdi. Dâr-ı Fars Kapı'sını da (26 Şaban 298/9 Nisan 911) Hüseyin el-Merverûdi tarafından kontrol altına aldı. Bu sırada Ahmed b. İsmail'in, Büst'te kardeşi Muhammed b. Ali'yi ele geçirip esir aldığı haberi ulaşınca Muaddal umutsuzluğa düştü. Bunun üzerine Muaddal, Kesîr b. Ahmed b. Şehfûr öncülüğünde ve şehrin ileri gelenlerinin arabuluculuğu ile barış istedi. Neticede iki taraf arasında barış yapıldı, yeminler edildi. Muaddal (1 Zilhicce 298/31 Temmuz 911) Şaristan'dan indi ve Hüseyin el-Merverûdi'nin yanına gitti. Simcûr, şehre girdi, kapıları söktü ve mancınıkları yaktı. Ahmed b. İsmail iki ay önce Sîstân'ın yönetimini Simcûr'a vermişti. Sözünde durarak Simcûr'a Sîstân'ın valiliğini verdi. Şehre giren Simcûr emirliğe oturdu (2 Zilhicce Cuma günü 298/1 Ağustos 911) ve Sâ mânî adına hutbe okundu. Böylece Sîstân Sâ mânî hâkimiyeti altına girmiş oldu (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 293-294; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135; Merçil, 1988, V. s. 447-448; Gerdîzî, 441-444/1049-1053, 1363, s. 326; Cûzcânî, 658/1260, 1963, s. 207; Merçil, 2009, s. 210-211). Böylece Saffâri Hanedanlığı'nın parlak dönemi sona erdi ve bu topraklar Sâ mânî emirlerine bağlı valiler tarafından yönetilmeye başlandı.

Sâ mânî emiri Ahmed b. İsmail, Muaddel b. Ali'nin isyan etmesini engellemek amacıyla Buhârâ'ya gönderdi, ancak ona esir gibi davranmadı. Emrine hizmetçiler verdi. Ayrıca, kendine has kullanması için aylık üç dirhem verilmesini emretti. (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 294). Ahmed b. İsmail'in, Muaddal'a esir muamelesi yapmaması, onu yanında tutma amacı taşıdığını göstermektedir.

Halife Muktedir, Muhammed b. Ali'yi ve Sâ mânîler'e sığınan Subkeri'yi Bağdat'a göndermesini istedi. Bu istek üzerine Ahmed b. İsmail ikisini de Bağdat'a gönderdi. Halife kendisine isyan eden Saffâri emiri ve onun hizmetinde olan Subkeri'yi, bir fil üzerinde Bağdat sokaklarında teşhir ederek gezdirdi. Halife, ikisini getiren elçi ile Sâ mânî emirine hil'atler, hediyeler, hoş kokular ve mücevherler verdi (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 294; Miskeveyh, XI. yy. 2016, s. 21; İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VIII. s. 56-57; Ibn Hallikân, 654-672/1256-1273, 1843, s. 333). Kısa bir süre sonra Ahmed b. İsmail, Simcûr'u Sîstân valiliğinden alarak yerine amcasının oğlu Ebû Mansûr b. İshâk'ı getirdi. Ebû Mansûr (12 Rebiülevvel 299/7 Kasım 911) Sîstân'a geldi (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 294; Gerdîzî, 441-444/1049-1053, 1363, s. 326).

2.5.2. Ebû Mansûr b. İshâk'ın Sîstân Valiliği ve Sîstân'da Çıkan İsyan

Sîstân'a Sâ mânî valisi olarak tayin edilen Ebû Mansûr b. İshâk, Sîstân halkına vaatlerde bulundu, onların ilgi ve teveccühünü kazandı. Ancak, verdiği vaatleri yerine getirmedi. Halfâbâd'da⁵⁵ bulunan askerleri şehrin içine getirip evlerde kalmalarına sebep oldu. Sürekli ayn miktarda alınan bir milyon vergiyi aşırı mali taleplerle bir milyon üstüne çıkardı. Bu sebeplerden ötürü halk isyan etti. Yakub ve Amr'ın soyundan kimse Sîstân'da kalmamıştı. Diğerleri Bağdat'da tutsaktı. Leys ailesinden on yaşındaki Ebû Hafs Amr b. Yakûb b. Muhammed b. Amr el-Leys kurtulmuştu. Halk Saffâri hanedanından olan bu çocuğu emir olarak kabul ettiler. Halk, isyanı destekleyecek olan kişi de buldu. Bu, zamanında Muhammed b. Amr'ın, Sîstânlı, çalışkan, azatlı kölesi “es-Sandeli” olarak bilinen Muhammed b. Hürmüz el-Mevlâ, Buhârâ'da yaşayan yaşlı bir kişiydi. Önceleri Hâricî olan daha sonra Sâ mânî ordusunda görevli olan es-Sandeli, yaşlılığı nedeniyle görevden alınmıştı. Bu kişi Sîstân'a gelerek halkın isyanına öncü oldu. Hâricîler ve ayyarlar ile irtibat kurarak Saffâri hanedanına sahip çıkmaya ve ona itaat etmeye davet etti. Bu davet üzerine etrafında beşyüz adam toplandı. Piş-i Zirih tarafına giderek (14 Cemaziyelevvel 299/6 Şubat 912) Dâr- Kerkûy'a ulaştı. Orada Mansur b. İshâk'ın birçok adamını öldürdü. Halk ilerleyerek devam etti. Hapishanenin kapılarını kırarak esirleri serbest bıraktılar. Onların da katılımıyla isyancıların sayıları arttı. Hâricî reisi olan, güçlü, kuvvetli “İbnü'l-Haffâr” olarak bilinen Muhammed b. Abbas Kulekî, Sîstân isyancılarına yardım etti. Bu isyan eden grup, Ya'kûbî sarayına çıkarak Mansur b. İshâk'ın ordusundan çok kişiyi öldürdüler ve çoğunu da esir aldılar. Kaçan Mansur b. İshâk'ı yakalayarak Erk zindanına hapsedip mallarına el koydular. Ebû Hafs Amr, Saffâri emirliğine getirildi ve adına hutbe okundu (12 Ramazan 299/2 Mayıs 912). Ancak Ebû Hafs Amr'ın küçük yaşta olamasında dolayı Sîstân'ı, Muhammed b. Abbas Kulekî, onun adına idare etmeye başladı. Mansur b. İshâk'ın yakalanıp esir edildiği haberi Ahmed b. İsmail'e ulaştı. Bunun üzerine Ahmed b. İsmail isyancılar üzerine Hüseyin b. el-Merverûdî'yi büyük bir ordu ile tekrar Sîstân'a gönderdi (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 296-300; Gerdîzî, 441-444/1049-1053, 1363, s. 327; İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VIII. s. 63-64; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135; Bosworth, 1994, c. VIII, s. 795-800).

⁵⁵ Zerenc'in rabaz denilen dış kısmında ordunun ikamet ettiği yer (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 297).

2.5.3. Sâ mânî Emiri Ahmed b. İsmail'in İkinci Kez Sîstân'a Hâkim Olması

Ahmed b. İsmail'in emri ile Sîstân'a gelen Hüseyin b. el-Merverûdî, Halfâbad'da ordugâhını kurdu (20 Zilhicce 299/7 Ağustos 912). Şehir halkı karşı koyup içeri almadı. Hüseyin buradan ayrılarak Dâr-ı Nişek kapısına geldi. Dokuz ay süren savaşta iki taraf arasında küçük çaplı karşılaşmalar oldu ve sonunda çok şiddetli bir savaş neticesinde Kulekî ve Ebû Hafs yenilgiye uğradı. Bunun üzerine taraflar arasında (14 Şevval 300/24 Mayıs 913) yılında barış yapıldı. Ebû Hafs, aman diledi, hayatı güvence altına alındı. Mansur b. İshâk, kaleden indirilerek serbest bırakıldı ve Horasan'a gitmek için yola çıktı. Hüseyin b. el-Merverûdî, Ahmed b. İsmail'e, Ebû Hafs ve isyancıları ne yapacağını mektup yazarak sordu. O, da yanında alıp getirmesini şehri de Simcûr'a bırakmasını cevaben yazdı. Hüseyin, Sîstân'ın yönetiminin kendisine verilmemesinden hoşnut olmadı. Hüseyin b. el-Merverûdî, onları Herât'a oradan Ahmed b. İsmail'in yanına gönderdi. Ahmed b. İsmail, yanına gelen Ebû Hafs Amr'ı Semerkand'a gönderdi, isyan eden ayyarların ise öldürülmesini emretti. es-Sandeli ve İbnü'l-Haffâr isyanın bastırılmasında ölmüştü. Sîstân'da Türk kumandan Simcûr ed-Devâtî, Sâ mânîler adına vali oldu (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 300-302; Gerdîzî, 441-444/1049-1053, 1363, s. 327-328; İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VIII. s. 64; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135).

2.5.4. Sîstân'da Kargaşalı On Yıl (H. 300-310/M. 913-923)

Sîstân, idaresinde çalkantılı, karışık on yıl geçirmiştir. Ahmed b. İsmail'in ölümünün ardından Sîstân'daki Sâ mânî hâkimiyetinin zayıflaması üzerine, Sâ mânî kumandanlarının anlaşmazlıkları başgösterdi. Bu karışık ortam ayyarların önemli bir rol oynamasına fırsat tanıdı. Neticede Sâ mânîler kendi iç problemlerine yönelmesi sonucu Sîstân'da hâkimiyetlerini devam ettiremedi ve Sîstân Halifenin gönderdiği valiler tarafından idare edildi.

Sâ mânî emiri Ahmed b. İsmail çadırında uyuduğu sırada içeri giren gulamları tarafından öldürüldü (11 Cemaziyelahir 301/12 Ocak 914). Cenazesi Buhârâ'ya götürülüp orada gömüldü. Ölümünden sonra yerine oğlu Ebû'l-Hasan Nasr b. Ahmed (II. Nasr) geçti. Ancak sekiz yaşında olan Nasr b. Ahmed'in henüz devleti idare etme kabiliyetinden yoksun olması karışıklıklara sebep oldu. Gerdîzî Zeynü'l-ahbar'da, çok zeki ve çalışkan olan vezir Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ceyhânî'nin, Nasr'ın en büyük destekçisi ve rehberi olduğunu, Nasr'ın otuz yıl üç ay emirlik yaptığını ifade etmektedir.

Ancak, Semerkand'da babasının amcası ve ailenin en yaşlı üyesi olan İshâk b. Ahmed, iktidar hakkının kendisinde olduğunu söyleyerek isyan etti. Sâ mânî tahtındaki bu karışıklıklar dış siyasete de yansımıştı. Bunun etkisi olarak Sîstân'da Sâ mânî valisi Simcûr ed-Devâtiye karşı isyanda kendini gösterdi (Gerdîzî, 441-444/1049-1053, 1363, s. 329-330; Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 302; İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VIII. s. 69-70; Nerşahî, 332/943-944, 2013, s. 336-337; Usta, 2020, s. 177-178).

Sîstân'da halk, Nasr b. Ahmed'e biat etmedi. Ayrıca vali olan Simcûr'un ordusunda da ayrılıklar çıktı. Bunun üzerine ayyarlar (8 Ramazan 301/7 Nisan 914) Simcûr'a saldırdı, o da Kûhistan tarafına kaçtı. Simcûr ed-Devâti'nin Sîstân'dan ayrılması üzerine halk Sîstân'ı koruması için Niyâ lakablı Ahmed b. Muhammed b. Amr'ın yanına gittiler. Daha sonra Sîstân'ın durumunu bildiren bir mektubu Muktedir'e gönderdiler. Muktedir, Fars valisi Bedr b. Abdullah el-Hammâmî Fazl b. Hamid'i Sîstân'a vekil kıldı, Sîstân menşurunu ona verdi. O da yerine Semüre b. Rebî'yi gönderdi. Dolayısıyla Sîstân hakimiyeti tekrar Abbâsiler'in kontrolüne geçti (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 302-303; İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VIII. s. 70; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135).

Sîstân'da isyanlar eksik olmuyordu. Uk nahiyesinde Melih adında biri isyan etti. Şehrin varoşları ona katıldı. O, şehrin kendisine teslim edilmesini ve adına hutbe okunmasını istedi. Ancak halktan biri Çarşamba günü hutbe okunamayacağını Cuma gününü beklemesini söyledi. O da Cuma gününe kadar yaşamayabilirim diyince öyle de oldu. Ahmed-i Niyâ bir grup ayyar ile birlikte onu öldürdü (Öntürk, 2018, s. 297).

Fazl b. Hamid, Hâlid b. Muhammed ile Sîstân'a geldi, şehri kontrol altına aldı. Diğer taraftan Büst'te Ubeydullah b. Ahmed el-Ceyhânî⁵⁶, Ruh hac'da Sa'd et-Tâlakânî ve Gazne'de es-Saîd, Sâ mânî valilerinin idaresi altındaydı. Ayrıca Havaş'da (Haş) Muhammed b. Hamdûye isyan etmiş şehrin tahıl ambarını ve hazinesini yağmalamıştı. Fazl b. Hamid hemen harekete geçti ve Havaş'a gidip Muhammed b. Hamdûye'yi öldürdü ve adamlarını dağıttı, bir çok esir aldı. Fazl b. Hamid, şehirdeki ayyarları Kirmân'a gönderdi. Şehirde emniyeti sağladıktan sonra vergileri topladı (H. 302/M. 914). Fars valisi Bedr, Fazl b. Hamid'e yardım göndererek Büst'ü almasını söyledi. Fazl, Büst'te olan Ubeydullah b. Ahmed el-Ceyhânî'ye ilk önce itaat etmesi için mektup gönderdi,

⁵⁶ İbn Esirde bu şekilde geçen isim Târîh-i Sistân'da Ebû Mansur Ceyhânî'dir. Bu kişi Sâ mânî emiri Nasr b. Ahmed'in veziri Muhammed b. Ahmed Ceyhânî'nin kardeşidir (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 304; İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VIII. s. 70).

olumsuz yanıt alması üzerine (8 Cemaziyelevvel 302/29 Kasım 914) yılında Büst'e gitti. İki taraf arasında şiddetli savaş meydana geldi. Yenilen Ubeydullah, Ruhhac'daki Sa'd'ın yanına kaçtı. Büst'e giren Fazl, Feth b. Berkûh'u vekil bırakarak Sîstân'a döndü. Ancak, Sa'd'ın yanına giden Ceyhânî, Sa'd ile anlaşp Fazl'a saldırdı. Mağlup olan Fazl Sîstân'a döndü. Fazl'ın ağır hastalığı nedeniyle halife Muktedir, Fars valisinden yardım talep etti. Bunun üzerine Bedr, Muhammed b. Tuğrul ve Halid b. Muhammed b. Yahya'yı donanımlı ordu ile (25 Zilkade 302/11 Haziran 915) yılında Büst'e gönderdi. Bu ordu, Ceyhânî ve Sa'd Tâlakânî ile savaştı ve onları yendi. Ceyhânî kaçarken Tâlakânî'yi yakalayıp Bağdat'a gönderdi. Böylece Büst, Sâ mânî hakimiyetinde iken Abbâsi halifeliğine geçmiş oldu (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 303-305; İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VIII. s. 70; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135; Öntürk, 2018, s. 269-270). Ancak bu bölge, gönderilen valilere karşı yerli halk ve ayyarların isyanları hiç eksik olmadı.

Fazl b. Hamid'in hastalanması üzerine Sîstân'daki bütün idareyi ele alan Halid b. Muhammed b. Yahya zamanla halifeliğe karşı gelmeye isyan etmeye başladı. Sîstân'ı iki defa zapteden Sâ mânî ordu kumandanı Hüseyin b. el-Merverûdî ile dostça ilişkiler kurdu. Hüseyin, Sîstân'da iki başarılı savaş yaptıktan sonra Sîstân'a Simcûr'un gönderilmesine rahatsız olmuştu. Bu nedenle Sîstân'ı almak için fırsatlar arıyordu. Fazl isyan edip Kirmân üzerine yürüyünce (8 Şaban 304/24 Şubat 917) Fars valisi Bedr ordu gönderdi. Yapılan savaşta Halid yaralandı ve esir edildi. Ordusu Bedr'e teslim oldu. Daha sonra ölen Halid'in başı kesilerek Bağdat'a gönderildi (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 305-306; İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VIII. s. 70-71).

Halid b. Muhammed'in ordusunda bulunan Kesîr b. Ahmed b. Şehfûr, Halid'in infazından sonra Sîstân ve çevresine hakim oldu. Sîstân'a giden Kesîr b. Ahmed b. Şehfûr, halka adaletli ve merhametli davrandı, halkın isteklerini yerine getirdi. Büst, Ruhhac ve Zemindâver onun idaresini tanıdı. Ancak Halife Muktedir, Kesîr b. Ahmed b. Şehfûr'un hakimiyetini tehlikeli görünce mektup göndererek Bedr'e bağlı kalmasını istedi. Halkın ve ayyarların Kesîr'den taraf olması üzerine Bedr, Zeyd b. İbrahim'i büyük bir ordu ile Kesîr üzerine ordu gönderdi. Kesîr ve ayyarlar (16 Recep 305/2 Ocak 918) yılında gelen orduyu yenip Zeyd'i esir aldılar. Ancak Bedr'in Kesîr'e elçi göndermesi üzerine O, Zeyd'i serbest bıraktı, elçilere hil'at ve hediyeler verdi. Ayrıca Kesîr, Bedr'e altı yüz bin dirhem gönderdi (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 306-307; İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VIII. s. 90-91). Kesîr b. Ahmed b. Şehfûr, bu olaydan sonra halifeye mektup

yazarak olayda bir müdahalesinin olmadığını belirtse de Halife Muktedir, Bedr'in bizzat Kesîr'in üzerine yürümesi emri üzerine Kesîr korkmuştu. Kesîr'in halifeye her yıl on beş bin dirhem ödemesi koşuluyla Halife Muktedir, Sîstân'ı Kesîr'in idaresine verdi (İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VIII. s. 91). Ancak Kesîr b. Ahmed (27 Şevval 306/2 Nisan 919) yılında kölesi Tekin ve ordu kumandanları ile Kerkûy'a geziye giderken yanındakiler tarafından öldürüldü. Bu kişiler arasında Tarâyîl⁵⁷ ve Ahmed b. Kudâm da vardı. Kesîr, Ebû Yakûb'u kırbaçlatmasından dolayı Kûrketer'in talimatıyla öldürülmüştür⁵⁸ (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 307).

Halifenin emri ile Fars valisinin vekili olarak Sîstân'a gönderilen Fazl b. Hamid, Büst, Ruhhac, Zabülistan ve Gazne'ye kadar sefer yaparak Abbâsi Halifelik otoritesini bu bölgelerde yeniden tesis etti. Ancak halifelik topraklarından uzak olması nedeniyle bu bölgeyi elde tutmak zor olmuştu. Sîstân'da istikrar sürekli değildi. Şehir bazen ayyarların eline geçmekte ya da kumandanların yönetimi altında tutulmaktaydı. Halid b. Muhammed'den sonra onun ordusunda bulunan Kesîr b. Ahmed Şehfur (H. 304-306/M. 917-919) yılına kadar sevilen bir emir olarak Sîstân'ı idare etti. Onun öldürülmesinin ardından kumandanlarından olan Ahmed b. Kudâm (28 Şevval 306/3 Nisan 919) yılında Zerenc'e girip Ya'kûbî sarayına yerleşti ve Ahmed b. Kesîr'in memurlarını uzaklaştırdı. Daha sonra Büst'e yöneldi. Çünkü, Büst Sâmanîler'in bir grup Türk gulamları tarafından tutuluyordu. Büst'ü ele geçirdi ancak Behşek ve Toğân geri aldı. Ahmed b. Kudâm, Zemindâver'de kalan Toğân üzerine ordu gönderdi. Yapılan mücadele sonunda Toğân yakalandı ve esir edildi (7 Ramazan 309/9 Ocak 922) yılında deve üzerinde Sîstân'a getirilerek idam edildi (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 308-309; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135).

Ahmed b. Kudâm'ın Büst'e yöneldiğinde karşısına çıkanlardan biri de Abdullah b. Ahmed idi ancak o da kaçmıştı. Kısa zaman sonra ayyarların ve Sîstân halkının da desteklediği Abdullah b. Ahmed, Ahmed b. Kudâm'ın karşısına çıktı. Yalnız kalan Ahmed b. Kudâm Ruhhac'a gitti. Daha sonra iki taraf Nûkân⁵⁹ denilen yerde karşılaştı.

⁵⁷ Ya'kûbî sarayının Hindli korumalarının başı (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 309).

⁵⁸ Kûrketer'in Sistan'ın ayyarlarının başı veya kumandanı ve savaş ağası olduğu davranışlarından anlaşılmaktadır. Ebû Yakûb ise Sistan'ın hukukçularından biridir. Hukukçulara (fıkıyye) bilim adamı deniyordu (Târîh-i Sîstân, 445-725, Hş. 1314, s. 307, dipnot bilgisidir).

⁵⁹ Meşhed'in şehirlerinden olan tarihi bir şehir olan Tûs'un kasabalarından biridir (Kurtuluş, 2012, s. 431-432; Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 309).

Yapılan şiddetli savaş sonrası Ahmed b. Kudâm yenildi. Yakalanan Ahmed b. Kudâm, Abdullah'ın ordu kumandanı Simcûr (2 Şevval 310/23 Ocak 923) tarafından Sîstân'a getirildi. Abdullah b. Ahmed, kısa bir süre sonra Sîstân halkından para toplamaya, Büst halkından da bir milyon dirhem toplanmasını emretti. Abdullah'ın aşırı istekleri karşısında halk isyan edip Saffâri ailesinden olan Emir Ebû Câ'fer Ahmed b. Muhammed b. Halef b. el-Leys'in yanında yer almaya başladı (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 309-310).

2.6. SAFFÂRİLER'İN SÎSTÂN'A YENİDEN HÂKİM OLMASI (H. 310-393/M. 922-1003)

2.6.1. Ebû Câ'fer Ahmed b. Muhammed b. Halef b. el-Leys'in Sîstân'a Hâkim Olması (310-352/922-963)

Sîstân'da on yıl süren siyasi istikrarsızlık halkı çok yormuştu. Artık Sîstân halkı sadece kendi halkından olan hükümdara boyun eğmek istiyordu. Saffâri ailesinin, otorite değişikliğine rağmen hemen hemen altı yüzyıl daha Sîstân'da kalması, onların mensup olduğu Sîstân halkının milli menfaatlerini temsil edip bu milli arzuları devam ettirdiklerinin bir göstergesi olmuştur. Bu nedenle Saffâriler, mahalli hükümdarlar olarak yeniden ortaya çıkmaya başladı. Bu durum (H. 393/M. 1003) yılında Sultan Gazneli Mahmûd'un Sîstân'ı istila etmesi ve yönetimi altına almasına kadar devam etti. Daha sonra da onlara tabi olarak hanedanlıklarını sürdürdüler (Bosworth, 1980, s. 132-133). Onuncu yüzyılın Saffâri emiri olarak çıkan Ebû Câ'fer Ahmed, gücü eline alıp, ilmin, cömertliğin ve adilliğin timsali olarak Sîstân'a sahip çıktı (Hüseyin Melik Gıyaseddin Muhammed, H. 1027-1038, 1344, s. 71).

Ebû Câ'fer Ahmed'in nesebi hakkında yerel tarih kaynağı olan İhya el-Mülûk, en geniş bilgiyi vermektedir. Buna göre birkaç rivayetten de bahsetmektedir. İbn Esir'den aldığı bilgiye göre, Ebû Câ'fer Ahmed, Amr b. Leys'in kızının torunudur ve annesinin adı Bânû'dur. Bazı tarihçilerin ona Yakub dediklerinden bahsetmektedir. Tarihçilerin ortak noktada birleştikleri budur. Bedi' Hemedânî'nin Kasîde-i Lâmiye adlı eserinde onun soyunu Yakub ve Amr'a atfetmiş hatta Yakub b. leys'in oğlu Ahmed'in oğlu demiştir. Ancak, kaynaklarda Yakub'un çocuğunun olmadığı yerine kardeşi Amr'ın gelmesini istediği ifade edilmişti. Ancak, Mevlana Mu'ineddîn Muhammed Esfûzârî,

Herât Tarihi adlı eserinde onun soyunu şu şekilde ifade etmiştir. Halef b. Ahmed b. Muhammed b. Halef b. Ebû Câ'fer b. Leys b. Firkad b. Süleyman b. Keyhüsrev b. Erdeşir, Kubbâd b. Hüsrev Perviz b. Hürmüz b. Anûşirvân el-Adil'dir. Böylece Ebû Câ'fer Ahmed'in soyunu Sasaniler'e kadar dayandırmıştır (Hüseyn Melik Gıyaseddin Muhammed, H. 1027-1038, 1344, s. 71).

Anonim Târîh-i Sistân'da, Sâmânî saray şairi olan Rûdekî, şiirinde Emir Ebû Câ'fer'den övgüyle bahsederken Saffârilere'in yeniden dirilişini ifade eden sözde “*Amr b. Leys'in maiyetinde yeniden doğdu*” ifadesi, Saffârilere'in Amr'ın kızının soyundan devam ettiğini netleştirmektedir (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 322; Öntürk, 2018, s. 285).

Sîstân'da Abdullah b. Ahmed ve diğer idarecilerin varlığını istemeyen ayyarlar isyan bayrağını çekti. Zerenc'deki halk ve ayyarlar Ebû Câ'fer Ahmed'i destekleyerek iktidara getirdiler ve başkasının emri altına girmeyiz dediler. Emirlik tahtına oturan Ebû Câ'fer Ahmed, ilk yıllarında güçlü bir politika izledi. Doğu vilayetlerindeki asileri itaat altına almakla başladı. Her yere gizlice elçiler ve mektuplar göndererek emirliğine biat ettirdi. Ruhhac ve Büst'e elçiler göndererek ordu komutanları ve ileri gelenlerin yanında olması için hil'at verilmesini ve gönüllerinin hoş tutulmasını istedi. Böylece Ruhhac ve Büst'te adına hutbe okundu. Abdullah b. Ahmed, herkesin Ebû Câ'fer Ahmed'i desteklediğini görünce Ruhhac emiri Meyhem b. Rûnek'in yanında olması için mektup yazmış ancak o, “*biz kendi soyumuzdan olan padişahımızı bulduk artık yabancıların boyunduruğuna girmeyiz*” cevabından sonra yapılan mücadelede Abdullah b. Ahmed kaçtı, kısa surede yakalandı (12 Recep 311/26 Ekim 923) yılında Sîstân'a getirilip hapsedildi. Meyhem'in, Ebû Câ'fer Ahmed'e bağlılığını bildirdikten sonra güçlenen Ebû Câ'fer Ahmed, emirlik sarayı olan Yâ'kûbî sarayına gitti ve tahta oturdu (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 310-312; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135).

Köleler (mevâli) ayyar liderleri (serhangân) ve Âzâdegân'dan (azat edilmiş sadık köle) oluşan ordu, Ebû Câ'fer Ahmed'e biat attı. (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 312; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135). Böylece ülkede düzensizlik sona erdi ve herkes birlik oldu

Abdullah b. Ahmed'in oğlu Aziz b. Abdullah Büst'te isyan etti ve bazı kumandanları da yanına çekti. Bunun üzerine Ebû Câ'fer Ahmed, savaşmak için Büst'e gitti. Ancak, Aziz daha önce davranarak Sîstân tarafına gelmişti. Ebû Câ'fer'in diğer

ordusu tarafından yenilgiye uğrayan Aziz b. Abdullah (H. 313/M. 925) Horasan'a kaçtı (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 312).

Abbâsi Halifesi Muktedir'in (H. 317/M. 929) hilafeti bırakması için isyan başlatıldı ancak iki gün sonra tekrar halifelîğe getirildi. Ebû Câ'fer, Abbâsilerdeki iç meselelerden kaynaklanan karışıklıklardan cesaret alarak, Abbâsler'in kontrolünde bulunan Kirmân'da, Saffâri hâkimiyetini kurmak için harekete geçti. Hatta Kirmân'a Muhammed b. Ya'kub Razdânî'yi göndererek bir milyon dirhem haraç toplattı (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 312; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135; Merçil, 2008, s. 464-465).

Abbâsiler, giderek otoritelerini kaybetmelerine rağmen, Fars bölgesini ve Sîstân'ı elinde tutmak istiyordu. Bu nedenle (H. 318/M. 930) yılında Halife Muktedir, oğlu Harun'a Fars, Kirmân, Sîstân ve Mekkân'ın valiliğini verdi ve hil'at giydirdi. Harun yerine Muhammed b. Yakut'u görevlendirdi. Ancak, bu bilgi pratikte yaşama geçtiğine dair tarihsel veya numizmatik açıdan kaynaklarda teyit edilmemiştir (Miskeveyh, XI. yy. 2016, s. 190; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135). Bu durum Abbâsiler'in, Sîstân bölgesinde etkilerinin azaldığını göstermektedir.

Ebû Câ'fer Ahmed, Büst'te isyan eden Yezid Nenker (ya da Benkî), Ebû Zekerîyyâ Zeydûy ve Türkler'den Karagekin ve arkadaşları ile savaşmak için (H. 320/M. 932) gitti ve bu şehri iki ay boyunca kuşattı. Karategin ve Büst Türkleri'nin ayaklanması bastırıldı ve onlar Ebû Câ'fer'e itaat ettiler (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 313; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135; Merçil, 2008, s. 464-465).

Amr b. Leys'in torunlarından olan Ebû Hafs Amr, Sâ mânîler'in ikinci kez Sîstân'a hâkim olduğu zaman onu Semerkand'a götürüp oradan Bağdat'a yollamışlardı. Ancak onun varlığından haberdar olan Ebû Câ'fer Ahmed, Bağdat'da kendini gizleyerek yaşayan Ebû Hafs Amr'a mektup yazarak yanına gelmesini emretti. O da bu emre uyararak (Muharrem 321/Ocak 933) yılında Sîstân'a döndü. Ebû Câ'fer, ona iltifat edip hil'at giydirdi ve görevler verdi (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 313-314). Ayrıca Halife (H. 310/M. 922-923) yılında Muhammed b. Amr Leys'in iki oğlu olan Tâhir ve Ya'kûb'u hapisten çıkarak onlara hil'atler giydirmiş ve Bağdat'da iyi bir yaşam sürmelerini sağlamıştı (İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VIII. s. 116; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135). Ancak, Halife Muktedir'in, Ebû Hafs Amr'ın Sîstân'a gitmesineizin vermesi, Sîstân'ın yönetiminden haberdar olmak ve buraya müdahale etmek niyetinde olduğunu gösterir.

Daha önce de Halifenin, Tâhir ve Yakub'u hapisten çıkarması, ileride Sîstân üzerinde planlarının olduğunun bir göstergesidir.

Ebû Câ'fer Ahmed, bir elçisini Rey'de bulunan Sâ mânî ordusunda kumandan olan Mâkân b. Kâkî ed-Deylemi'nin yanına gönderdi. Mâkân, elçiyi iyi karşıladı ancak gece içip sarhoş olunca sinirlendi gelen elçinin sakalını kestirdi. Sonra pişman oldu. Elçiye hil'at giydirip bol para verip affetmesini istedi. Mâkân, elçiyi sakalı uzayınca kadar yanınında tutup öyle Sîstân'a gönderdi. Sîstân'a gelen elçiden olanları öğrenen Ebû Câ'fer Ahmed, bin süvari hazırlayıp yola çıktı. Ancak nereye gittiğini kimseye söylemedi. Kirmân çölüne doğru gidip Rey'e baskın yaptı. Mâkân'ı esir aldı. Onunla beraber hazine, mal, bin at, beşyüz deveyi ele geçirip Sîstân'a getirdi. Mâkân'dan bir milyon dirhem aldı. Daha sonra Mâkân'a iyi davrandı ve sarayında misafir etti. Bir gece Ebû Câ'fer Ahmed, sarhoş olduğunu bahane ederek Mâkân'ın sakalını kestirdi, sonra özür dileyerek sakalının uzamasına kadar yanınında tuttu ve sonra hil'at giydirerek gönderdi (Târîh-i Sîstân, 445-725, Hş. 1314, s. 315-316). Böylece Ebû Câ'fer Ahmed, gücünü Mâkân'a ve çevresinde isyan edebilecek kişilere göstermiş oluyordu.

Sâ mânî emiri Nasr b. Ahmed'in (H. 302-332/M. 914-943) Sâ mânî sarayında Ebû Câ'fer Ahmed'in, Mâkân'a verdiği cevabın hikayesi anlatılınca Emir, onun kahramanlıklarından, cesaretinden, başarısından ve yiğitliğinden etkilendi ve çok mutlu oldu. Nasr b. Ahmed, Mâkân'ı sevmediği için bu sonuçtan çok keyiflendi. Horasan büyüklerinin de hazır bulunduğu mecliste Emir'in içtiği bir gün *“biz Ebû Câ'fer Ahmed haricinde iyi olan herşeye sahibiz”* o burada olmadığı için onun adına da içelim demiş ve kendisine getirilen şarap bardağını, on yakut, on değerli elbise, on Türk köle ile beraber, mücevherler, elbiseler ile donatıp, eğerli atlarla Sîstân'a gönderdi. Ayrıca Sâ mânî saray şairi olan Rûdekî'nin Ebû Câ'fer Ahmed'i, İran soyluları arasında gösterip, övgüyle bahsettiği uzun kasîdesini⁶⁰ Emir ve Horasan büyüklerinin meclisinde okudu. Nasr b. Ahmed, kasîdeyi de hediyelerle beraber Sîstân'a gönderdi. Ebû Câ'fer Ahmed'e elçi ile hediyeler ve kasîde ulaştı. Hediyeleri alan Ebû Câ'fer Ahmed, elçiye hil'at ve şarap bardağını verdi ve elçi ile Rûdekî'ye on bin dinar gönderdi (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 316-317).

⁶⁰ Rûdekî'nin Ebû Câ'fer Ahmed'i öven kasîdesi Bkz. (Târîh-i Sîstân, 445-725, Hş. 1314, s. 317-323; Öntürk, 2018, 281-287).

Ebû Câ'fer Ahmed, saltanatının sonlarına doğru yönetimde zayıflıklar baş göstermeye başladı. Ebû Câ'fer Ahmed, ordu komutanlığına Ebû'l Feth'i getirdi ve işleri onun emrine bıraktı. Zamanla güçlenen ve nüfuz sahibi olan Ebû'l Feth isyan etti. Sîstân'ın bir nahiyesi olan Uk'da (H. 341/M. 952-953) yılında Şengel ve Zâtûrak grupları arasında anlaşmazlık çıktı. Ebû Câ'fer, Ebû'l Feth'i bu anlaşmazlığı çözmesi için gönderdi. Sorunu ortadan kaldıran Ebû'l Feth, Ebû Câ'fer'e biatını bozarak isyan etti ve şehirden ayrıldı. Bunun üzerine Ebû Câ'fer yakalamaları için Razdâniyle beraber orduyu gönderdi. Ebû'l Feth, Curvâdiken'e (Sîstân'ın bir nahiyesi) çekildi ve orada etrafına bir sürü insan topladı. Diğer taraftan Halk, Amr b. Leys'in erkek soyundan devam eden Tâhir b. Muhammed b. Amr b. Leys'in oğlu olan Ebû'l Abbas'a biat etti ve "*Ebû'l Abbas, Nimruz'un padişahlığına Ebû Câ'fer'den daha layıktır*" dediler. Çünkü Ebû Abbas Saffâriler'in baba soyundan gelirken Ebû Câ'fer ise anne soyundan gelmekteydi. Sîstân'ın diğer bir nahiyesi olan Besker halkı ve isyan eden Ebû'l Feth'de, Ebû'l Abbas'ın tarafına geçti. Ebû Abbas, onu ordu komutanı yaptı. Ebû'l Feth, ordusunu hazırlayıp Sîstân'a saldırmak için harekete geçti. Ebû Câ'fer, Büst Türklerin'den yardım alarak isyanı bastırdı, Ebû'l Feth, Uk'a çekildi. Bu sefer Razdânî'yi Ebû Abbas ile savaşması için Uk'a gönderdi. Meydana gelen savaşı Ebû Câ'fer'in ordusu kazandı. Ardından Ahmed b. İbrahim'i Uk'a gönderdi, onun gelişi ile Uk huzur buldu. Ardından Ebû Câ'fer, Horasan'da bulunan Süleyman b. Avf'ı bir mektupla çağırdı. Ebû Câ'fer, üç bin kişi ile gelen Avf'a, Uk'un çevresini yönetmesi için ikta etti (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 325-326; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135).

2.6.2. Ebû Câ'fer Ahmed b. Muhammed b. Halef b. el-Leys'in Öldürülmesi

Ebû Câ'fer, tehlikeyi atlattığını düşünürken, bir ihanet sonucu öleceğinin farkında değildi. Ebû Câ'fer, sarayında içki içerken, önemli mevkilere getirdiği ve iyilikler sunduğu gulamı Muhammed b. Yâ'kûb Razdânî, Ebû'l Abbas ve bazı yardımcıları tarafından (2 Rebiülevvel 352/31 Mart 963) yılında öldürüldü ve hazinesi yağmalandı. Oğlu Emir Halef, o sırada Zerenc'de sarayda değildi. Onu da öldürmek için aradılar ancak bulamadılar. Babasının öldürüldüğü haberine alan Emir Halef, Büst'e gitti. Büst emiri Mekcul, Halef'i korudu ve "*Allah'ın izniyle babanın intikamının alıp seni Darûl-Mülk'te emir olarak oturtacağım*" dedi. Yaklaşık kırk yıl süren Ebû Câ'fer dönemi bitti (Târîh-i Sistân, 445-725, Hş. 1314, s. 325-326; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135; Merçil, 2008, s. 464-465). Ebû Câ'fer, Sîstân'da isyanları bastırarak merkezi otoriteyi sağlamıştır.

Hanedan mensuplarına sahip çıkarak onlara devlet kademesinde görevler verdi. Yiğitliği ve cesareti karşısında şairler tarafından övülmüştür.

2.6.3. Halef b. Ahmed'in (Veli ed-Devle) Sîstân Hâkimiyeti (H. 352-393/M. 963-1003)

Halef b. Ahmed, babasının öldürülmesinden sonra en büyük destekçisi Büst emiri Mekcûl idi. Ebû Câ'fer'in ölümünden sonra Erk kalesinde emirlik tahtına Amr'ın torunlarından olan Ebû Hafs Muhammed b. Amr oturdu. Elli gün kadar emirlik yapan Ebû Hafs, Büst emiri Mekcûl, Emir Halef'i en iyi süvarilerinden oluşan bin kişilik bir orduyla Sîstân'a gönderince Ebû Hafs Horasan'a kaçtı. Sîstân'a gelen Halef, adına (5 Cemaziyevvel 352/1 Haziran 963) yılında hutbe okundu. Halef, Ebû Yusuf b. Ebû Sa'id Müdreki'ye hil'at giydirdi ve onu ordu komutanı yaptı (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 327).

Saffâri hanedanından Ali b. Leys'in torunu Aîşe'nin oğlu Ebûl Hüseyin Tâhir b. Muhammed Temimi (Tâhir b. Ebû Ali), Ebû Câ'fer Ahmed zamanında izin alıp Horasan'a gitti. Horasan emirinin sarayında kaldı. Kendisine hil'at verildi ve Sâ mânîler'de komutan olarak büyük üne kavuştu. Daha sonra Sîstân'a gelen Tâhir b. Ebû Ali, Ebû Câ'fer Ahmed tarafından Büst emirliğine atandı. Büst'te bilim insanları ile zaman geçirdi ve onlarla tartışmalarda bulundu (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 325; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135). Sâ mânî emirinin isteği üzerine Farah valisi oldu. Emir Halef, Tâhir b. Ebû Ali'yi yanına destek olması için çağırdı. O, da yanındaki adamları ile (1 Zilkâde 352/21 Kasım 963) Sîstân'a geldi. Emir Halef, Tâhir b. Ebû Ali'ye sarıldı ve *"biz bu ülkeyi bereber yöneteceğiz"* dedi ve Yakûbî sarayına yerleştirdi. Halef, Tâhir b. Ebû Ali'yi Sîstân yönetimine ortak yaptı. Hatta hutbede ikisinin adı okundu (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 327; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135; Hüseyin Melik Gıyaseddin Muhammed, H. 1027-1038, 1344, s. 71; Bosworth, 1994, c. VIII, s. 795-800).

Halef b. Ahmed hacca gitmeye karar verdi. Gitmeden önce Sîstân'ın yönetimini tamamen Tâhir b. Ebû Ali'ye bıraktı. Ebû Ca'fer'in katillerini bulması için tenbihte bulundu ve Halef, (1 Cemaziyevvel 353/16 Mayıs 964) yılında Hacca gitmek için yola çıktı. Tâhir b. Ebû Ali, Sîstân'da halk ve ordu tarafından sevilen, adil, cömert, yetenekli bir idareci oldu. Ordu mensuplarına adaletli davrandı, vergileri zamanında ve verilen miktarda dirheme dirhem olarak topladı, ülke barış içindeydi. Halef'e verdiği sözü tuttu.

Ebû Câ'fer'in süikastçılarını yakalayıp öldürdü. Ancak, zamanla kendi otoritesini güçlendirmek için Halef taraftarı olan yönetici ve kumandanları öldürdü. Bunların içinde Halef'in kumandanı olan Ebû Yusuf b. Ebû Sa'id Müdreki'yi (12 Ramazan 397/21 Ağustos 967) yılında tutukladı ve öldürülme emri verdi (Târih-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 328; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135).

Tâhir b. Ebû Ali, Sîstân'da kontrolü sağladıktan sonra (H. 357/967-M. 968) Türkler'in tekrar ele geçirdiği Büst'e gitti. Savaşmadan Büst'ü ele geçirdi, hutbeyi kendi adına okuttu. Büst'te kısa bir süre kaldıktan sonra Sîstân'a döndü. O döndükten az bir zaman sonra Büst, Türk reisi Yüztemer'in⁶¹ eline geçti. O, birçok Sîstânlı askeri öldürüp Büst'e hâkim oldu. Tâhir b. Ebû Ali, Sîstân'a (H. 358/M. 968-969) döndükten sonra Büst'te kendine yardım etmeyen ordu komutanı ve diğer yardımcılarını tutuklattı (Târih-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 333).

Hac vazifesini yaptıktan sonra (H. 358/M. 969) yılında dönen⁶² Halef, naibi olarak bıraktığı Tâhir b. Ebû Ali'nin kendi otoritesini kurduğu, Sîstân'ın emirliğinden vazgeçmeye niyetinin olmadığını görünce Buhârâ'ya Sâ mânî emiri Mansur b. Nuh'un (H. 961/M. 976) yanına askeri yardım istemeye gitti. Halef, Mansur b. Nuh'un verdiği birlikleri alarak (11 Recep 358/31 Mart 969) Sîstân'a girdi. Halef'in savaşmak için geldiğini haber alan Tâhir b. Ebû Ali ise Esfûzâr'a kaçtı. Yönetim binasına gelen Halef yerine oturdu, idareyi eline aldı ve adına hutbe okuttu. Ancak kısa bir süre sonra Tâhir b. Ebû Ali, geri dönerek Sîstân'a hâkim oldu. Bu sefer yenilen Halef, Büst'e kaçtı (28 Şaban 358/17 Temmuz 969). İbnül Esir, bu yenilginin ardından Halef'in, tekrar Buhârâ'ya Mansur b. Nuh'un yanına gittiğini ve yardım istediğini ifade etmektedir. Mansur Halef'e ikram ve izzette bulundu ve ona tekrar kalabalık bir kuvvet vererek Sîstân'a gönderdi. Ancak Halef, Sîstân'a ulaştığında Tâhir b. Ebû Ali (20 Zilkade 359/17 Temmuz 970) yılında öldü, yerine oğlu Hüseyin b. Tâhir geçti. Halef, Tâhir'in öldüğü haberini aldıktan sonra Sîstân'a geldi. Bu sefer, yerini alan Tâhir'in oğlu Hüseyin b. Tâhir ile savaştı ve

⁶¹ Bu kişi kaynaklarda daha önce Büst'te var olan Türklerden olduğu hatta Gerdizi Zeynü'l-ahbar'da, eski gulamlardan Karategin olduğunu ima etmektedir. Bu kişi erken dönem Gazneliler'i anlatan eserlerde Sebüktegin'in Büst'ü fethettiğinde (H. 367/M. 977-78) karşılaştığı Baytüz olduğunu ifade etmektedir. Büst'te Baytüz, adına bakır para bastırdığı mevcuttur (Bosworth, 2008, IV, s. 90-135).

⁶² Târih-i Sîstân'da Halef'in hac'a gitme yılı (H. 353/M. 964) geri dönüşü ise beş yıl sonra yani (H. 359/M. 969)'dur Buna göre Halef, Sistan'dan beş yıl uzak kaldı. Ancak İbnül Esir, bu zamanı bir yıl ya da iki yıl olarak ele almıştır. Halef'in Hac'dan dönüşünü (H. 354/M. 965) yılı olarak vermiştir (İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VIII, s. 484).

Hüseyin yenildi. Halef, (3 Cemaziyelahir 360/3 Nisan 971) yılında Zerenc'e girdi ve Hüseyin'in tarafında olan ordunun bütün ileri gelenlerini öldürdü ve servetlerine el koydu. Böylece, Sîstân'da Hüseyin'e destek olacak kimse kalmadı. Halef, Zerenc'de idaresini kurdu ve Sîstân hâkimiyetini güçlendirdi (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 334-335; İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VIII. s. 484-485; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135; Bosworth, 1994, c. VIII, s. 795-800).

Hüseyin b. Tâhir babasından kalan emirlikten vazgeçmeye niyeti yoktu. Hüseyin, Mansûr b. Nuh'a mektup yazarak affedilmesini istemiş ve itaatini arz etmişti. Bunun üzerine Mansûr b. Nuh'un çağırması üzerine Hüseyin, Sâ mânîlerden destek almak için Buhârâ'ya gitti. Mansûr b. Nuh, Hüseyin b. Tâhir'e ihsanlarda bulundu. Bu sırada Halef, Sâ mânîler'in verdiği yardımın karşılığı olarak anlaştığı hil'at, hediye ve haracı göndermemeye başladı. Bu fırsatı değerlendiren Mansûr b. Nuh, hazırladığı orduyu Hüseyin b. Tâhir'in emrine verip Sîstân'a gönderdi (İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VIII. s. 485; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135). Sâ mânî emirleri, siyasi durumlarına göre destekladıkları emiri değiştirerek ülkenin iç sorunlarına müdahale etme fırsatını buluyorlardı.

Hüseyin, dört filin de bulunduğu büyük ordusu ile (6 Şaban 361/23 Mayıs 972) Hilmen Nehri'ni karşıya geçti ve Halef ile savaşa tutuştu. Yapılan savaşta Halef, yenildi ve Cüveyn'e kaçtı. Şehre giren Hüseyin, adına hutbe okuttu. Ancak, Halef, geri döndü ve tekrar saldırdı. Hüseyin, Sîstân'da hisara kapandı. Hüseyin'i kalede muhasara altında tutunca Mansûr b. Nuh, ikisi arasında orta yolu bulmak için Halef'i ikna etti. Bunun üzerine Halef, muhasarayı kadırdı. Muhasaradan kurtulan Hüseyin, Buhârâ'ya gitti ancak, Mansûr b. Nuh'tan aldığı destekle Cüveyn'e geri döndü. Hutbeyi Sâ mânî emiri adına okuttu. Halef, Mansûr b. Nuh'un Hüseyin'i desteklediğini görünce ordusuyla (4 Muharrem 369/1 Ağustos 979) yılında Cüveyn'e gitti. İki taraf arasında şiddetli savaş meydana geldi ve çok insan öldü. Daha sonra Halef, Sîstân'a gidip kendini hisara kapattı ve üç yıl boyunca oradan mancılıklarla Hüseyin'in ordusuna saldırarak savunmaya geçti. Uzun süren ve sonuçlanmayan savaştan dolayı hisara, Horasan emiri tarafından, Horasan ve Maveraünnehr'den gönderilen birlikler ve ordu komutanları gitti. Gerdizî, bu komutanlar arasında Ebû'l Hasan Muhammed b. İbrahim b. Simcûr olduğunu ve Hüseyin'e yardım için (H. 369/M. 970-980) Sîstân'a gittiğini ve Halef'e karşı savaştığını ifade etmektedir. Ancak Halef, büyük bir gayretle hisardan bu güçleri bertaraf etmeyi

başardı (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 336-337; İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VIII. s. 485; Gerdîzî, 441-444/1049-1053, 1363, s. 359).

Sâmânî emiri Mansur b. Nuh, Saffâriler'in iç meselesine müdahale ederek Sâmânî etki ve yetkisini Sîstân'da devam ettiriyordu. İlk başlarda Halef'in tarafında olan Mansur, daha sonra Hüseyin'i destekledi ancak, Halef'in savunmasını geçemediler. Mansur b. Nuh (H. 366/M. 976) senesinde ölünce yerine oğlu Nuh b. Mansur geçti (H. 366-387/976-997). Nuh b. Mansur, emirliği döneminde Saffâriler'in iç meselelerine müdahaleye devam etti.

Uzun süren muhasara sonunda Horasan valisi Ebû'l Hasan Muhammed b. İbrahim b. Simcûr, Sâmânî emirinin, barış yapılması yönünde yazılan mektubunu getirdi. Halef, hisardan çıkıp Tak Kalesi'ne gitti (9 Şaban 372/27 Ocak 983). Ebû'l Hasan'ın Halef ile arası iyiydi. Elçiler, iki taraf arasında anlaşma için gidip geldi. Sonunda yapılan anlaşmaya göre Tak Kalesi, Dâr-ı Taâm Kapısı ve vergileri Halef'e, Hüseyin ise Sîstân ve diğer bölgeleri alacaktı. Hüseyin, barış anlaşmasından sonra hisara girdi ve sarayda oturdu. Ebû'l Hasan, Did Sarayında bir müddet kaldıktan sonra ayrıldı. Yerine oğlu Emir Ebû Ali geldi ve orduyu onun emrine verdi. Kısa bir süre sonra Halef, yapılan barış anlaşmasının daha çok kendi aleyhinde olduğunu görünce ordusuyla (22 Zilhicce 372/7 Haziran 983) Daşen'e geldi, Hüseyin ile her gün savaş yapmaya başladı. Emir Ebû Ali, Hüseyin'e yardıma Sîstân'a gitti. Halef, Emir Ebû Ali'ye karşı Baytüz ve Ehrârân'ı (Gerdizî, bu kişileri Halef'in köleleri olarak anlatmaktadır) dört bin süvari ve dört fil ile savaşmaya gönderdi. Emir Ebû Ali'nin de bin süvarisi vardı. Yapılan savaşta çok kişi öldü. Halef, Dâr-ı Fars kapısını ele geçirince Hüseyin ve halk Hisara çekildi. Durum tam tersine dönmüş gibiydi. Halef, Hisardan ayrılırken hiç bir şey bırakmamıştı. Dışardan Hisar'a yiyecek götüren yolları da kapattı. Hisarda kıtlık oldu, çoğu kişi açlıktan öldü. Bunun üzerine Hüseyin, artık zayıflayan Sâmânîler'den değil de tarih sayfalarında yer almaya başlayan Sebüktegin'den yardım istedi. Sebüktegin bu istek üzere Han'a⁶³ kadar geldi. Ancak, Halef, Sebüktegin'e elçi ile birçok dinar gönderdi ve Hüseyin'i yeren sözlerde bulundu. Böylece Hüseyin'e gelecek yardımı engelledi. Sebüktegin, Han'dan ayrılarak Büst'e gitti. Büst'ten Baytüz'ün kardeşi Emir Ebû'l-Kasım ve onun veziri Ebû

⁶³ Sistan'da Gazne ve Büst arasında böyle bir yer ismi geçmemektedir. Bu yer belki Haş, Habsar, ya da Hast olabilir. Kirmân yolu üzerinde Keremhân denilen yer de vardır. Ayrıca yolları birbirine bağlayan bir sürü bağ olduğu ve bu bağlara da Han denmesi nedeni ile de kullanılmış olabilir (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 339).

Mansur Guşmâl'ı ve yanlarında bin süvariye Halef'in yanına gönderdi. Halef, gelen misafirleri güzel bir şekilde ağırladı. Bu ziyaret Halef'in konumunu güçlendirdi. Durumun aleyhine döndüğünü gören Hüseyin ve Şâristan halkı direnmeyi bırakarak barış istedi. Halef, Dâr-ı Nişek Kapısı'na, Hüseyin Nişek Camiine geldi. İkisi arasında nihayet (17 Recep 373/25 Aralık 983) yılında barış yapıldı. Dış müdahalelerin de etkisiyle yaklaşık on bir yıl süren bu iç savaş nihayet sona erdi. Barış anlaşması yapan Halef ve Hüseyin, birbirlerine sarıldı ve destek olacaklarına söz verdiler. Halef, Hüseyin'e Farah'ın idaresini verdi ve hil'at giydirdi. Daha sonra Halef, bu savaşlardan çok yıprandığını söyleyerek Hüseyin'i ve ailesini Dâr-ı Taâm kapısına avlanması ve eğlenmesi için gönderdi. Hüseyin yirmi gün eğlendikten sonra öldü. Hüseyin'in ölmesi ile Halef, Sîstân'ın tek mutlak hâkimi oldu (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 337-341; Gerdîzî, 441-444/1049-1053, 1363, s. 364-365; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135; Öntürk, 2018, 298-300; Bosworth, 1994, c. VIII, s. 795-800).

2.6.4. Halef b. Ahmed'in (Velî ed-Devle) Sîstân'da Hâkimiyetini Güçlendirmesi

Halef b. Ahmed, uzun süren savaşlar sonunda iç ve dış düşmanlarını yenmiş Sîstân'ın tartışmasız hâkimi olmuştu. Bundan sonra Hac vazifesini yerine getirmek için Mekke'ye gitti. Daha sonra halifeden Sîstân'ın menşurunu aldı.⁶⁴ Halef, Sîstân'a döndükten sonra kale ve hisarları zaptetti. Kendine muhalif olan herkesi bertaraf etti ve Sîstân'daki hâkimiyetini güçlendirdikten sonra haracı adil bir şekilde dirhemi dirhemine topladı. Halkına cömert davrandı. O adaleti ve insafıyla tanınan bir hükümdardı. Ülkede asayiş sağladı öyleki çöldeki güvenlik evdeki emniyetten fazlaydı. (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 341-343; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135; Hüseyin Melik Gıyaseddin Muhammed, H. 1027-1038, 1344, s. 71).

Halef, babası gibi âlimlere kol kanat gerdi, Sîstân onlar için güvenli bir yer ve ilim meclisi oldu. Açtığı ilim meclislerinde, her nevi bilimin tartışılması için toplantılar yapıldı. Fikirlerin tartışıldığı bu özgür ortama, Hatîb Fûşenc⁶⁵, Bediuzzaman⁶⁶, Ebûl-Feth

⁶⁴ Halifenin adı geçmemektedir. Ancak bu zamanlarda Abbâsi halifesi Tâi'-Lillâh'dır (974-991). Halifelğin zayıfladığı ve karışıklık içinde olduğu dönemlerdir. Geniş bilgi için Bkz. (İbnü'l-Esir, 13.yy, c. VIII, s. 546-547; Demircan, 2010, s. 447-448).

⁶⁵ Kendisi Fûşenc'in soylularından olup tam adı Ahmed b. el-Hasan el-Hatîb'dir. Dönemin ünlü Farsça ve Arapça şiirler yazarlarıdır (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 342).

⁶⁶ Bediuzzaman olarak bilinen Herât sakinlerinden Ebû'l-Fazl Ahmed b. Hüseyin b. Yahya b. Sa'id el-Hemedânî'dir. Büyük şair ve "Makâmât"ın yazarıdır. Halef'e methiyeler yazmıştır. (H. 398/M. 1008)

Ali b. Muhammed el-Bustî ve Ebû Mansur es-Seâlibî gibi Bağdat, Basra ve Kûfe'nin âlim ve şairlerinin Halef'in sarayına gelmesine sebep oldu. Zamanın Arap ve Acem şairleri onun büyüklüğünden etkilenip şiirler yazdılar. Âlimler, Halef'i, el-Emîr es-Seyyid el-Melik el-Âlimü'l-Âdil Velü'd-Devle olarak adlandırdılar (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 342-343; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135; Hüseyin Melik Gıyaseddin Muhammed, H. 1027-1038, 1344, s. 72). Halef, büyük âlimlerin, müfessirlerin görüşleri ve seleflerin tefsirlerini de göz önünde bulundurarak, ulemaya yirmi bin dinar ödeyerek yüz ciltlik Kuran tefsiri yazdırdı (orijinal yazmaların çoğu Horasan'da kaybolmuştur) (Hüseyin Melik Gıyaseddin Muhammed, H. 1027-1038, 1344, s. 71-72; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135; Merçil, 2008, s. 464-465).

Halef, ülkesinde ve sınırları dışında kendisine karşı oluşacak isyan ve hareketleri daha önceden haber almak için çok geniş bir istihbarat ağı oluşturmıştı. Her yerde bin casusu vardı. Türkistan, Çin, Hint ve Rum'da ne olsa haberi olurdu. Bin süvariden oluşan hizmetlileri vardı. Halef, Büst, Zâbulistan, Fars, Kirmân, Herât, Fûşenc ve Kâyen taraflarına gittiği zaman esir toplar ve bu bölgenin liderlerinde isyan emaresi gördüğü zaman onları Erk kalesine hapsederdi. Böylece kendinin ve ülkesinin güvenliğini sağlardı. Ancak bu güvenli ortam hep devam etmedi. Tehdit içten gelmeye başladı. Halef, oğulları ile iktidar mücadelesine başladı (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 343-344).

Anonim Târîh-i Sistân'da, Halef'in, Emîr Ebû Nasr, Ebû'l-Fazl, Emir Amr ve Emir Tâhir adında dört oğlunun olduğunu öğrenmekteyiz. Emîr Ebû Nasr ve Ebû'l-Fazl kendi eceliyle sebepsiz bir şekilde öldüler. Ancak Halef'e isyan eden oğulları Amr ve Tâhir'di. Halef, adaletli, merhametli ve çok iyi vasıflara haiz bir hükümdar olmasına rağmen isyan edip sonradan aman dileyen oğulları Amr ve Tâhir'i öldürmüştür (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 344; Hüseyin Melik Gıyaseddin Muhammed, H. 1027-1038, 1344, s. 71).

Halef b. Ahmed, Hüseyin'e karşı Mansur b. Nuh'dan yardım almak için Buhâra'ya gitmiş, Mansur'da ona asker ve para yardımı yapmıştı. Halef, bu yardım karşısında ödeyeceği haraç dışında oğlu Amr'ı Mansur b. Nuh'a rehin olarak bırakmıştı. Mansur b. Nuh ölünce yerine geçen oğlu Nuh b. Mansur (M. 976-997), Emir Amr'a hil'at verip Sîstân'a gönderdi. Emir Amr, (5 Muharrem 378/25 Nisan 988) Sîstân'a geldi ve Daşen'e

yılında Herât'da zehirlenerek felç geçirmiştir (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 343; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135).

yerleşti. Zerenc’de Halk, Amr’ı karşılamak için şenlikler hazırladı, büyükler, kadılar ve şehir halkı Amr’ı karşılamaya geldi. Halef, oğluna bir müddet eğlenmesi için izin verdi. (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 344).

2.6.5. Halef b. Ahmed’in Oğlu Emir Amr’ın Kirmân’ı Zaptı ve Ölümü

Saffârilere fırsat buldukları zaman Fars bölgesine yönelmişlerdir. Bu dönemde Kirmân’a Büveyhîler⁶⁷ hakimdi. Adudüddavle (H. 357/M. 968) yılında Kirmân’a hâkim oldu. Bunu haber alan Halef b. Ahmed, Adudüddavle ile haberleşerek onun Kirmân’daki hâkimiyetini kabul etti, aralarında anlaşma yaptılar ve Halef, itaatini bildirip Sistân’daki hutbeyi Adudüddavle adına okuttu. Bu nedenle Halef, Kirmân’a yönelmek istese de Adudüddavle arasındaki anlaşma buna imkan vermedi (Miskeveyh, XI. yy. 2016, s. 641). Adudüddavle (H. 373/M. 983) yılında öldü. Oğulları Şerefüddavle, Samsâmüddavle ve Bahâüddavle arasında taht mücadelesi çıktı. Taht mücadelesini fırsat olarak gören Halef, oğlu Amr’ı Kirmân’a gönderdi. Amr, Kirmân’a girdi ve çok miktarda mal ele geçirdi. Halef, Kirmân’a tamamen hakim olma gayesindeydi. Diğer taraftan taht savaşını Şerefüddavle kazandı ancak, (H. 379/M. 989) yılında ölümü üzerine Büveyhî melikleri olan Samsâmüddavle ve Bahâüddavle tekrar taht anlaşmazlığına düştü. Bu durumu ganimet olarak gören Halef, hemen harekete geçti, oğlu Amr’ı büyük bir ordu ile (H. 381/M. 991) yılında tekrar Kirmân’a gönderdi. Kirmân’da ise Şerefüddavle tarafından tayin edilen kumandanı Timurtaş bulunmaktaydı. Amr’ın gelişinden son anda haberi olan Timurtaş, taşıyabilecekleri kadar eşya alıp Berdesîr’e kaçtı. Kirmân’a giren Amr, Berdesîr hariç her yere hakim oldu ve kalan malları ganimet olarak aldı (İbnü’l-Esir, 13.yy, c. IX. s. 72; Miskeveyh, XI. yy. 1424/2003, c. VI. s. 116; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135; Merçil, 1992, s. 496-500).

Fars hâkimi Samsâmüddavle durumdan haberdar olunca bir ordu hazırladı ve başına kumandan Ebû Ca’fer’i getirdi. Bu ordu ile ilk olarak kardeşi Bahâüddavle’yi desteklediği için Timurtaş üzerine gönderdi. Ebû Ca’fer, Timurtaş’ı yakalayıp Şirâz’a gönderdikten (Timurtaş Şirâz’da hapsedilip sonra da öldürülmüştür) sonra orduyu Amr ile savaşmak için harekete geçirdi. İki ordu Bem ve Cîrûft arasında Darzîn denilen yerde savaştilar. Ancak, Ebû Ca’fer, yenilerek geri çekildi. Samsâmüddavle, bu mağlubiyet üzerine çok üzüldü. Bu sefer kumandan olarak el-Abbâs b. Ahmed’i başına getirdiği ve

⁶⁷ Büveyhîler İran ve Irak’ta (M. 932-1062) yılları arasında hüküm süren Deylem asıllı bir hanedandır

askeri teçhizatla donattığı büyük bir orduyu Emîr Amr ile savaşmak üzere sevketti. İki ordu (Muharrem 382/Mart-Nisan 992) yılında Sîrcân yakınlarında karşılaştı ve Emir Amr yenildi, kumandanlarından ve adamlarından esir alındı. Kaçmayı başaran Amr, Sîstân'a babasının yanına gitti. Bu onun sonu oldu. İbnü'l Esir'in el-Kâmil fi't-târîh eserine göre, Amr'ın ölümü şu şekilde anlatılmaktadır. Halef yanına gelen oğlu Amr'ı başarısızlığından dolayı azarladı, hapsetti ve birkaç gün sonra öldürdü. Cenazesini kendi yıkadı ve namazını kıldırdı sonra Sîstân kalesine defnetti (İbnü'l-Esir, 13.yy, c. IX. s. 73; Miskeveyh, XI. yy. 1424/2003, c. VI. s. 117; Gençtürk, 2021, 186).

Anonim Târîh-i Sistân'a göre, Sîstân'da bir müddet kalan Emir Amr, Hâcîp Mekcul ve Halef'in gulamlarından bazılarını yanına çekip babasına isyan etti. Halef, oğlunun bu isyan hareketi üzerine Emir Nasr öncülüğünde bir grup süvariye (5 Zilhicce 383/21 Ocak 994) Cüveyn'e gönderdi. Yapılan mücadele sonunda Amr yakalandı. Halef onu hapse attı ve Amr (19 Muharrem 384/5 Mart 994) yılında öldü. Muhtemelen Halef'e karşı olduğu düşünülen Ebû Nasr ve Ebû Fazl'da öldü (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 345).

Anonim Târîh-i Sistân'da, Emir Amr'ın Büveyhiler'in hâkimiyetinde olan Kirmân seferi bahsi anlatılmamış olup, Amr'ın ölümü ise babasına karşı isyan etme neticesinde yakalanıp hapse atıldığı ve sonra hapiste öldüğü şeklindedir. İhya el-Mülûk ve Miskeveyh'in Tecâribü'l-ümem eserinde, Halef'in insafı, adil ve merhametli insan olmasına rağmen, iki oğlu Amr ve Tâhir'i öldürmesi hatta Amr'ı kendi elleriyle öldürmesi, onun alim yaşantısına ters düşen bir durum olarak ifade edilmektedir.

Halef'in oğlu Amr'ın Kirmân hezimetinden sonra, Samsâmüddeve, el-Abbâs b. Ahmed'i elde ettiği zaferden dolayı Kirmân valiliğine getirdi ancak bu durum uzun sürmedi. Samsâmüddeve, el-Abbâs b. Ahmed'i azlederek yerine Adudüddeve'nin hâciplerinden olan Ebû Ca'fer Üstâz Hürmüz'ün oğlu Ebû Ali b. Üstâz Hürmüz'ü Kirmân valiliğine getirdi. Bu haber Halef'e ulaştığı zaman endişelendi. Çünkü Halef, Kirmân'a tekrar yönelmek istemiş ancak ordusunun dağılmış olmasından ve Hürmüz'ün gücünden korkmuştu. Bunun üzerine Halef, Hürmüz'e mektup göndererek yaptıklarından özür diledi ve önceki anlaşmayı yenilemek istediğini belirtti. Böylece iki taraf arasında anlaşma sağlandı. Ama Halef içten içe Kirmân'dan vazgeçmek istemiyor Kirmân'a hâkim olup oradan vergi toplamak istiyordu. Bu nedenle siyasi bir hileye başvurdu. Sîstân'da halk ve ileri gelenleri tarafından sevilen ve saygı duyulan Ebû Yusuf el-Bezzâz

adındaki kişiyi kadılık makamına getirdi ve onu Kirmân valisi olan Ebû Ali b. Üstâz Hürmüz'ü, aralarında dostluk oluşturmak amacıyla ziyarete gönderdi. Onun yanında Halebî adındaki bir sufîyî'de göndererek, Üstâz Hürmüz'ün yanına vardıklarında Ebû Yusuf'u zehirlemesini ve önden Sîstân'a gelerek onu Üstâz Hürmüz'ün öldürdüğü şaiyasını yaymasını istedi. Halef'in planı aynen işledi. Üstâz Hürmüz, Kirmân'a gelen Ebû Yusuf el-Bezzâz adına ziyafet verdi. Hatta Miskeveyh'e göre bu olayın Ramazan ayında olduğu ve oruçlarını açtıktan ve Ebû Yusuf el-Bezzâz, konakladığı yere gitti. Daha sonra yanında gelen sufi elinde Bağdat halkı tarafından bilinen ve yenen taberzed şekeri ve bademle yapılan zehirli kadayıf tatlısını ikram etti ve sufi hiç vakit kaybetmeden Sîstân' a vardı. Halef, sufi'yî dinlemeleri için halkın ileri gelenlerini topladı. Sufi, toplanan kişilere, Ebû Ali b. Üstâz Hürmüz, Kadı Ebû Yusuf el-Bezzâz'ı öldürdü, beni de öldürmek istedi ama ben kaçtım diye anlattı. Sufi bu olayı anlatırken Halef, büyük bir üzüntü ve feryatla ağladı ve bu olayın intikamını alınması almak için orada bulunanları ve halkı Kirmân'a sefer düzenlemeye çağırdı. Halk da bu çağrıya uyarak toplandı (İbnü'l-Esir, 13.yy, c. IX. s. 73; Miskeveyh, XI. yy. 1424/2003, c. VI. s. 118-119; Gençtürk, 2021, 186).

2.6.6. Halef b. Ahmed'in Oğlu Emir Tâhir'in Kirmân Seferi

Halef'in diğer oğlu Tâhir hayattaydı. Emir Tâhir'in lakabı Şîr-i Bârik'di (Miskeveyh, Şîr-i Bâbek olarak ifade etmiştir). Çünkü O, Rüstem Destan gibi destansı kahramanlığa ulaşmış, iki defa Büst'ü ve Kâyen'i ele geçirmiş ve Kirmân'ı almış, cesareti ve yiğitliği ile bu lakabı almıştı (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 345).

Halef b. Ahmed, halkın ve Sîstân ileri gelenlerinin Kirmân'a sefer yapılmasının onayını aldıktan sonra, hayatta olan diğer oğlu Tâhir'in kumandasında dört bin köle ve beş bin askerden oluşan orduyu Kirmân'a gönderdi. Emir Tâhir, komutasındaki Saffâri ordusu Nermâsir'e gelip buradaki Deylemli askerlerle savaştı ve onları yendi. Tâhir şehre hakim oldu. Bu mağlubiyet üzerine Ebû Ali b. Üstâz Hürmüz'ün emri doğrultusunda Deylemli askerler Çîruft'ta toplandı ve Kirmân'ın başşehri olan Berdesîr'i savunmak için hazırlandılar. Emir Tâhir'de Saffâri ordusunu topladı, Kirmân'ın kutbu olan Berdesîr'e gitti ve şehri üç ay boyunca kuşattı. Berdesîr'in yöneticisi Tâhir b. Muhammed'in akrabası olan Ebûbekir Muhammed b. el-Hasan Garîb Ebû'l-Vefâ idi. Bu kişi, şehri üç ay boyunca savundu ancak, halk zor duruma düşünce Hürmüz'den yardım istedi ve eğer

yardıma gelmezse şehri teslim edeceğini bildirdi. Bunun üzerine Hürmüz, kendini tehlikeye atarak harekete geçti. Zor yollardan ve sarp dağlardan aşarak (H. 384/M. 995-995) yılında Berdesîr'e gelerek Saffâri ordusunu mağlup etti. Bu mağlubiyet üzerine Emir Tâhir Berdesîr'den ayrılarak Sîstân'a geldi. (İbnü'l-Esir, 13.yy, c. IX. s. 73-74; Miskeveyh, XI. yy. 1424/2003, c. VI. s. 120-121; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135; Gençtürk, 2021, 187-188). Böylece Kirmân'da Büveyhi hâkimiyeti tekrar sağlanmış oldu.

2.7. GAZNELİLERİN SÎSTÂN HÂKİMİYETİ

Gazneli Devleti (M.963-1186) yılları arasında Horasan, Afganistan ve Kuzey Hindistan'da hüküm süren Müslüman Türk Hanedanıdır. Gazneliler, isimlerini başkentleri olan Gazne'den almaktadır. Mahmûd-ı Gaznevî'nin lakabına nisbetle Yemînüddeve, babasına nisbetle Sebük Teginîler denmektedir. Utbî' Târih-i Yeminî eserinde, Sebüktegin'in, lakabı olan Âl-i Nâsirüddin'i kullanmaktadır. Sâmânî Devletin'de (H. III-IV/M. IX-X) yüzyıllarda Türk vali ve komutanlar görev almaktaydı. Bu komutanlardan olan Alp Tegin Sâmânî Devletin'nin merkezi hükûmeti'nin zayıfladığı dönemlerde Doğu Afganistan'da olan Gazne'ye gelerek burada yaşayan mahalli hanedan olan Levikler'i yenip Gazne'yi ele geçirdi ve Gazneli Devleti'nin temellerini attı (963). Ancak devletin asıl kurucusu Sebüktegin'dir. Kısa zamanda sınırlarını Gazne'den Zâbulistan bölgesine kadar genişletmiş ve Türk komutanların yönettiği devleti, kendinden sonra veliaht belirlemesi ile babadan oğula geçen hanedana dönüştürmüştür (Utbî', 412/1021, 1334; Cuzcânî, 658/1260, 2015; Kazvinî, 730/1330, 2018; Şebânkâreî, 733/1332-33, 2021; Gerdîzî, 441-444/1049-1053, 1363; Bosworth, 2008, IV, s. 162-197; Rezaei, 2019, s.32-33; Merçil, 1989, s. 7-8; Merçil, 1996, s. 480-484; İbnü'l-Esir, 13.yy, c. IX; Spuler, 1991, s. 1050-1053).

Sebüktegin, Gazneliler tahtına geçtikten sonra devletini güven altına almak için sınırlarına yakın olan yerlerde genişleme siyaseti izlemeye başladı. İlk olarak Büst şehrine yöneldi. Büst valisi, Toğân Tegin adında bir Türk'tü. Ancak, diğer Türk gulamlardan olan Baytüz, onu mağlup ederek Büst'ü elinden almıştı. Bunun üzerine Toğân Tegin, Sebüktegin'den yardım istedi. Bu fırsatı değerlendiren Sebüktegin, Toğân Tegin'e her yıl yüz bin dinar ödemesi ve bir oğlunu da rehin bırakması karşılığında yardım edeceğini söyledi. İki taraf anlaştıktan sonra Sebüktegin, (H. 368/M. 978) yılında Büst'e girdi ve

Baytüz'u mağlup ederek şehri, Toğân Tegin'e verdi. Ancak, Toğân Tegin, sözünde durmayıp verdiği taahhüdleri yerine getirmiyordu. Bunun üzerine Sebüktegin, verdiği sözleri Toğân Tegin'e hatırlatınca aralarında başlayan söz kavgası kılıç kavgasına döndü. Toğân Tegin, kılıcını çekti ve Sebüktegin'in elini yaraladı. Sebüktegin de karşılık verdi ancak, askerlerin araya girmesi sonucu Toğân'ın ikinci hamlesi engellendi. Sebüktegin Büst'e hâkim oldu. Toğân Tegin de Baytüz ile birlik olup Sîstân ve Kirmân tarafına kaçtılar, Büst'e geri dönemediler. Sebüktegin, Büst hâkimiyetinden sonra, (H. 368/M. 978) Tohâristan, Zemîn-Dâver, Belucistan'daki KUSDÂR⁶⁸ bölgesi ve Bâmiyân'ı ele geçirerek topraklarını genişletti (Utbî', 412/1021, 1334, s. 33, 35; Cuzcânî, 658/1260, 2015, s. 27; Kazvinî, 730/1330, 2018, s. 313; Şebânkârî, 733/1332-33, 2021, s. 17; Gerdîzî, 441-444/1049-1053, 1363, s. 369-370; Bosworth, 2008, IV, s. 162-197; Rezaei, 2019, s. 32-33; Merçil, 1989, s. 7-8; Merçil, 1996, s. 480-484).

Sebüktegin, Oğlu Mahmud'da olgunluk ve liderlik vasfı gördü. Gençlik yaşına gelince onu Bilgetegin'in kızı ile evlendirdi ve Gazne'ye emir olarak gönderdi, kendi ise Büst'te hakimiyetini güçlendirmek için oturdu. Sebüktegin, Büst'te kalmasının sebebinin ise şöyle açıklamaktadır: *“Benim Büst şehrinde oturmamın sebebi, Buranın Sîstân, Gur ve Garce memleketlerine yakın olmasıdır. Bu memleketler ekser kafir ülkeleridir ve bize tabi değildir”*. Sîstân hakimi olan Halef b. Ahmed, çok düzenbaz ve hilekar adamdır. Sebüktegin, Halef'e karşı Büst'ü korumak amacıyla, Orada kalmıştı (Şebânkârî, 733/1332-33, 2021, s. 17). Sebüktegin, daha önce Halef b. Ahmed'in, yine Saffâri soyundan olan Hüseyin b. Tâhir arasındaki savaşta (H. 373/M. 983) Halef'in tarafında yer almıştı.

Sebüktegin, Sîstân'daki Saffâri hanedanının meselesine dahil olmuş ve bu konuda önemli bir güce sahip olmuştu. Böylece Sebüktegin Büst'teki durumunu güçlendirdikten Hindistan'a yöneldi ve akınlara başladı. Onuncu yüzyılda Lamğân⁶⁹ ve Kâbul Vadi'si kudretli Vayhand Hindûşâhî Hanedanı hükümdarlarının hakimiyeti altındaydı. Hindûşâhî Hükümdarı Caypal, Gazneliler'in bu bölgeye hâkim olmasını ve İslam dininin yayılmasını engelliyordu. Bu nedenle Sebüktegin, (H. 367/M. 986-987) yıllarında bu bölgeye yaptığı seferlerle Hindûşâhî Hükümdarı Caypal ve racalarını mağlup ederek Kâbul Nehri ile Peşâver arasındaki bölgeye hâkim oldu ve bu coğrafyaya İslam dininin

⁶⁸ Bugünkü Kandahar olarak bilinen yerdir

⁶⁹ Gur ve Gazne arasında yer alan bir şehir

yayılmasını sağladı. Bu seferde, oğlu Mahmud da babasına eşlik etti. Özellikle bu bölgede oturan Halaç Türkleri ve Afganlılar, Sebüktegin'e bağlanarak itaat etti (Utbî', 412/1021, 1334, s. 35-39; Kazvinî, 730/1330, 2018, s. 315; Şebânkâreî, 733/1332-33, 2021, s. 17; Cuzcânî, 658/1260, 2015, s. 28; Rezaei, 2019, s. 35-37; Merçil, 1989, s. 8-9; Merçil, 1996, s. 480-484; Spuler, 1991, s. 1050-1053;).

2.7.1. Sebüktegin'in Büst'ü Halef b. Ahmed'den Alması

Sebüktegin, Hind seferine çıkarken Büst'ten ayrıldı ve birliklerini de yanında götürdü. Onun, Hind padişahları ile harb ederken yokluğunu bilen bu durumu kendi lehine çevirdi. Halef, oğlu Tâhir'i askerleri ile Büst'e gönderdi ve şehri zaptetti. Kendi adına hutbe okutup, sikke kestirdi ayrıca şehrin vergilerini topladı. Ancak, Sebüktegin, Hind seferinden muzaffer olarak geri döndüğünde, Halef'in Büst'ü aldığını gördü, onun hainliğine çok kızdı ve Büst üzerine yürüdü. Sebüktegin, Büst'e yaklaşıncı Halef'in Büst'te ne kadar adamı varsa korkudan şehri bırakıp kaçtı. Ancak Sebüktegin Büst'e gitmekten vazgeçip, Sîstân üzerine yürümeye karar verdi. Halef, bu durumdan çok endişelenerek Sebüktegin'e elçi gönderip, O'na olan içten sevgi ve saygısını bildirdi. Ayrıca Büst'e neden yöneldiği için de haklı bir gerekçe gösterdi, *"Ben Büst şehrini zaptetmek için gitmedim, şehri düşman gibi almadım. Sizin muhafızlar Hind harbine gitmişler memleket boş kalmış, halk arasında karışıklık çıkmasın diye seferden dönünceye kadar hizmet etmek, şehri muhafaza ve halkı idare etmek maksadıyla adam gönderdim. Vergileri hazinem için değil sizin namınıza toplattım ve aynen muhafaza ettim. Emir buyurduğunuzda derhal bunları göndermeye hazırım. Eğer bu yaptığım hoşunuza gitmedi ve kusur sayıldı ise bunu gabavetime veriniz. Ayrıca bu kusurumu da nakli ceza ile ödemeye hazırım"* dedi. Sebüktegin, Halef tarafından sunulan sebebin uydurma olduğunu anladıysa da ona acıdı, sözüne inanmış gibi göründü ve savaşmak istemedi, intikam kılıcını kınına koydu ve *"Madem dediğin gibidir arada mesele yoktur. Sözünü kabul ettim. Topladığınız varidatı gönderiniz"* diye haber gönderdi. Halef, bu emir üzerine toplamış olduğu vergileri hemen gönderdi. Arada oluşan dargınlığın yerini dostluk aldı (Utbî', 412/1021, 1334, s. 152). Târih-i Sîstân'da bu olay örgüsü anlatılmamış ancak Emir Tâhir'in aynı tarihlerde Büst'ü iki defa ele geçirdiğinden bahsedilmiştir (Târih-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 345).

Hind seferleriyle başarılı olan ve şöhretini artıran Sebüktegin, halen Sâmânî Devleti'ne bağlıydı. Sâmânî Emiri Nuh b. Mansur'un yardım istemesi üzerine oğlu Mahmûd ile Gazne'den ayrıldı. Türk kumandanlardan Horasan Sipehsâlârı Ebû Ali Simcûri ve Fâik el-Hassa, Emir Nuh'a karşı anlaşarak Buhâra'ya hakim olmak istediler. Asi kumandanların tüm çabalarına rağmen, Gazneli ordusu karşısında mağlup oldular, aman dilemeleri bile çare olmadı. Bunun üzerine Ebû Ali Gürgân'a gitti. Mahmûd, Sîstân'a Ebû Nasr ve Ebû Zeyd'i elçi olarak gönderip askeri yardım istedi. Bunun üzerine Halef, oğlu Emir Tâhir'i birlikleri ile beraber gönderdi. Utbî' Târih-i Yeminî eserinde, Halef'in asker göndermekteki amacını şöyle izah etmektedir. Görünen amacı, Sebüktegin ile yapılan dostluk anlaşmasına riayet etmek; gizli amacı ise, Ebû Ali ile daha önce harbetmiş olduğundan aralarında kin ve düşmanlık olması ve ondan intikam almak düşüncesi idi. Halef'in gönderdiği birliğin katılmasıyla Herât (H. 384/M. 994) ve Tûs'da (H. 385/M. 995) yapılan savaşlarda Ebû Ali'yi yenip esirlerini azad ettiler. Ebû Ali, Büveyhiler'e sığındı. Sâmânî Emiri, Sebüktegin ve oğlu Mahmûd'a bu başarılarından ötürü ünvanlar ve ayrıca Mahmûd'a Horasan orduları kumandanlığını verdi (Utbî', 412/1021, 1334, s. 99-113, 152; Şebânkâreî, 733/1332-33, 2021, s. 25; Merçil, 1989, s. 9-10; Gerdîzî, 441-444/1049-1053, 1363, s. 371-374; İbnü'l-Esir, 13.yy, c. IX. s. 92; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135; Târih-i Sistân, 445-725, 1314, s. 345; Usta, 2020, s. 187).

2.7.2. Sultan Mahmûd'un (Yemînüddeve) Sîstân'ı Kuşatması

Halef b. Ahmed, Büst krizinden ve Sebüktegin'e gönderdiği yardımdan sonra dostça ilişkilere dikkat ediyordu. Bu arada Sâmânîler'i tehdit eden Karahanlılar'a karşı (H. 386/M. 996) Nuh b. Mansur yine Sebüktegin'i yardım için davet etti. Bu davete icabet eden Sebüktegin sulh yoluyla işleri halletti. Böylece İlig Han ile Sâmânîler arasında Katvan Sahra'sı sınır olmak üzere anlaşma yapıldı. Sebüktegin'in bu girişimleri Gazneli otoritesinin Horasan üzerinde etkisini fazlaca gösteriyordu. Bu durum ise Saffâri çıkarlarına ters düşüyor ve Halef, bundan rahatsızlık duyuyordu. Bunun için gizlice İlig Han Nasr'a mektuplar yazarak Gazneliler'e saldırması için teşvik ediyor ve ikna etmeye çalışıyordu. Çünkü Halef'in Büst ve Gazne'ye hâkim olmak istiyordu. Halef, yine boş durmuyor, Ebû Ali'ye karşı asker gönderdiğinden dolayı pişmanlık duyuyor ve Sebüktegin'i suçluyordu. Bu durumdan haberi olan Sebüktegin çok kızdı hatta Sîstân üzerine yürümeye karar verdi. Ancak, Ebûl Feth Bûstî', Sebüktegin'e, duyulan haberlerin yalan olması ihtimalini belirterek şimdilik dostluğu bozmanın zamansız olduğunu belirtti.

Bu sayede Sebüktegin'in öfkesi geçti ve Halef'e karşı harp etmedi. Böylece, Sebüktegin ölene kadar Halef ile arasında olan dostluk devam etti (Utbî', 412/1021, 1334, s. 153; Hüseyin Melik Gıyaseddin Muhammed, H. 1027-1038, 1344, s. 73; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135).

Sebüktegin (H. 385/M. 997) yılında öldü. Sebüktegin yerine veliahdı olarak küçük oğlu İsmâil'i bırakmış olmasına rağmen veraset mücadelesi içine girdiler ve ondan daha büyük olan Mahmûd, İsmâil'i yenerek Gazne tahtına oturdu (H. 388/M. 998).

Sebüktegin ölmeden önce oğlu Mahmûd'a Hindistan, Kâbil, Zâbulistan, Sîstân, Büst ve Gazne'yi onun emrine bırakmıştı. Sebüktegin, diğer oğlu Nasr'a Büst valiliğini, oğlu İsmail, Gazne ve Belh hakimliğinde bulunuyordu, kardeşi Buğracık'a ise Buşenc ve Herât valiliğini vermişti. Halef b. Ahmed, oğlu Tâhir'i birlikleri ile Sâ mânîler'e karşı çıkan isyan için gönderdi. Tâhir, geri dönerken, Buğracık'ın da Sâ mânîler'e yardıma gitmesi ve daha sonra Mahmûd'a taht mücadelesinde yardım etmesi nedeniyle ayrıldığı Kuhistan'ı ele geçirmiş, Buşenc'e ise hakim olmuştu. Sultan Mahmûd tahta çıktıktan sonra amcası Buğracık, bu şehirleri geri almak istediğini söyledi, Mahmud, Utbî'ye göre Halef'in, babası Sebüktegin'in ölümüne sevindiği haberini almış ve canı çok sıkılmıştı bu nedenle bulduğu fırsatı değerlendirerek amcasına yardımcı kuvvetler gönderdi. Böylece Buğracık on iki bin kişilik süvari ordusuyla Tâhir ile savaşmaya geldi. İki taraf arasında yapılan savaşı Buğracık kazandı. Ancak zaferin verdiği mutlulukla çok fazla içmekten sarhoş oldu, buna rağmen düşmanı takip etti, canını tehlikeye attı. Yenildiğini düşünen Emir Tâhir, bu durumdan yararlanarak geri döndü ve Buğracık'ı öldürdü (H. 388/M. 998) ve onun kesik başı ile beraber, yedi fil, birçok at, silah ve para ele geçirdi. Sonra Tâhir askerlerini topladı Kuhistân'a gitti. Bu başarı Tâhir'i halklar gözünde kahraman olarak görülmesine sebep oldu (Utbî', 412/1021, 1334, s. 154; Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 345-346; Hüseyin Melik Gıyaseddin Muhammed, H. 1027-1038, 1344, s. 73-74; İbnü'l-Esir, 13.yy, 1991, c. IX. s. 133; Merçil, 1989, s. 16; Nâzım, 1931, 67).

Sultan Mahmûd b. Sebüktegin, amcasının öldürülmesine çok kederlendi. İntikamını almak için fillerle takviye ettiği büyük ordusunu (H. 389/M. 999) yılı sonu Sîstân'a doğru yürüttü. Bu arada Halef, oğlu Tâhir'in talihinin yükselmesinden istifade ederek yanına haremi ve hizmetlilerini alarak Espehbed Dağı'na istirahata çekildi. Halef'in hazırlıksız olduğu sırada dağın yamacına gelen Mahmûd, kaleyi muhasara altına aldı. Atılan oklar o

kadar sayısızdı ki kalede ateş yakmak bile imkansız hale gelmişti (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 346). Mahmud, dağın kontrolünü eline aldı. Halef'in savunma gücünün olmaması nedeniyle dağda sıkışıp kaldı. Sulh istemekten başka çaresi olmayan Halef, Mahmud'a yüz bin kızıl altın (dinar) vermek, adına hutbe okutmak ve sikke bastırmayı taahhüd etmesi üzerine Sultan Mahmud, barışa razı oldu ve Gazne'ye (4 Recep 390/10 Haziran 1000) döndü (Utbî', 412/1021, 1334, s. 154; Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 347; Gerdîzî, 441-444/1049-1053, 1363, s. 371-372 ;İbnü'l-Esir, 13.yy, 1991, c. IX. s. 133; Merçil, 1989, s. 16; Nâzım, 1931, 67; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135).

2.7.3. Emir Tâhir'in Babası Halef'e İsyanı ve Ölümü

Halef, Sultan Mahmûd'un Esphebed Dağı'nda muhasara altında kaldığı zaman oğlu Tâhir'in ordusu ile gelip bir baskın yapmasını umuyordu. Ancak durum beklediği gibi olmadı. Tâhir ağırdan alınca Sultan'ın ordusu çoktan gitmişti. Tâhir, babasının gazabından korktu ve isyan etti. Babasının ordusunu ele geçirip Kirmân'a oradan da Fars'a geçti. Tâhir'i engeleyen kimse de olmadı. Halef, dağdan indiği zaman oğlunun ihanetini öğrendi, üzüldü ve şehrin ileri gelenlerine ve ayyarlara kızıp Tâk Kalesi'ne (Hısnu't-Tâk) gitti. Sadece din alimi Ebû Bekr Nihî onunla görüşebildi. Bir müddet Tâk Kalesi'nde kalan Halef, şehre geldi. Emir Tâhir ise, Kirmân'dan pişman bir şekilde döndü. Babasının affına sığındı ancak Halef, affetmeyince iki tarafın ordusu Hilmend Nehri kenarında savaşa tutuştu. Savaş Halef'in mağlubiyeti ile sonuçlandı, askerlerinin çoğu öldürüldü. Halef, yanındakiler ile yine Tâk Kalesi'ne çıktı. Babasını yenen Emir Tâhir ise, (1 Muharrem 391/1 Aralık 1000) Zerenc'e girdi ve Ya'kûbî sarayında karargâhını kurdu ve şehri güvence altına aldı. Sistân ayyarları Tâhir'e destek oldu. Tâk Kalesi hariç her yer Emir Tâhir'in eline geçti. Daha sonra Tâhir, ordusunu, ayyarları ve şehir eşkıyalarını alarak Tâk Kalesi'ni kuşattı. Savaş sonuçlanmayınca elçiler iki taraf arasında barış için gidip geldi. Tâhir, babası ile barışmak için bizzat gidip görüşmek istedi. Yanında bulunanlar Tâhir'i her ne kadar ikna etmeye çalışsa da başarılı olamadılar. Halef, görüşmeye gelen oğlunu hile yaparak yakalattı ve hapse attı (4 Cemaziyelevvel 392/21 Mart 1002). Tâhir hapiste öldü (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 347-350; Hüseyin Melik Gıyaseddin Muhammed, H. 1027-1038, 1344, s. 75). Böylece Yakub ve Amr b. Leys'in hanedanlığının sonu gelmiş oldu

Emir Tâhir'in ölümü hususunda Anonim Târîh-i Sîstân, onun sadece hapse atıldıktan sonra öldüğünü yazmaktadır. Ancak diğer kaynaklar, Halef'in oğlu Amr'ı öldürdüğü gibi bu oğlunu da öldürdüğünde hemfikirdir. Zaten Târîh-i Sîstân'da da olayın seyrinde yaşanan korkunun nedeni açıkça görülmektedir.

Utbi' Târîh-i Yemînî eserinde, Halef'in tahtı ve hazineyi oğlu Tâhir'e verip Tâk Kalesi'ne çekildiğini böylece Mahmûd'un gözünden bir müddet uzak kalmayı düşündüğünü ifade eder. Daha sonra Halef, oğluna verdiği saltanatı elinden almak istedi. Kaleden indi ve oğlunu haince yakalatıp hapse attı, öldürdü sonra intihar etti, dedi. Ancak buna kimse inanmadı ve öldürüldüğünü hemen anladılar. Halk bu durumdan dolayı Halef'ten nefret etti ve ona düşman oldular, demektedir. İbnü'l Esir'de aynı beyanı ifade etmiştir (Utbi', 412/1021, 1334, s. 156; İbnü'l-Esir, 13.yy, 1991, c. IX. s. 142).

2.7.4. Sîstân'da Türk Hâkimiyeti'nin Başlangıcı

Emir Tâhir'in zalimce öldürülmesi üzerine, Tâhir'in ordusu, şehir halkı ve ayyarlar Halef'den korktukları için şehrin kapısını kapattılar. Sîstân ordusunda komutan olan Ebû Sa'id Hüseyin Dâr-ı Taâm Kapısı'nın surlarına çıkıp bir davula vurarak Sultan Mahmûd adına slogan atmaya başladı. Artık Sîstân'da Amr ailesi için okunan hutbeye son verildi ve Sultan Mahmûd adına okunmaya başladı. Tâhir b. Zeynep öncülüğünde emirler ve komutanlar Sultan Mahmûd'a, şehri kendisine teslim ettiklerine dair bir mektup yazarak Onu Sîstân'a davet ettiler. Mektubu alan Sultan Mahmûd, halkın ve ayyarların tam olarak gerçek düşüncelerini öğrenmek için önden Abdullah Melûl olarak bilinen Hasab b. Abdullah Kârî'yi Sîstân'a gönderdi. Mektupta anlatılanların aynısını Tâhir b. Zeynep'den dinleyen Abdullah Melûl, durumu Sultana arzetti. Sultan Mahmûd, eline geçen bu fırsatı kaçıramazdı hemen harekete geçti (H. 393/M. 1002) yılında Sîstân'a geldi. Halen Tâk Kalesi'nde⁷⁰ bulunan Halef'i kuşatmaya başladı. Sultan, Sîstân'dan gelen halkın ve din adamlarının da destekleriyle daha da güçlendi. Kale'nin hendeklerini geçmek çok zordu. Mahmûd, önce hendekleri kesilen ağaçlarla doldurdu üzeri toprakla örtüldü. Böylece hendekler geçilir oldu. Mahmûd'un ordusunda bulunan filler saldırıya geçti, fillerin en büyüğü surun kapısını aldı fırlattı. Halef, savaşın şiddetlendiğini ve adamlarının fillerin

⁷⁰ Utbi' Tarih-i Yemînî'de Tâk Kalesi şu şekilde tasvir edilmiştir: Tâk Kalesi'nin yedi burcu vardı. Her burcunda bir köşk ve her köşkün balkonları göğe yükseliyordu. Buradan yıldızların her biri sayılıyordu. Hatta meleklerin sesini dinlemek bile mümkün olabilirdi. Kale'nin etrafında çok derin hendekler vardır. Kalenin yanında bir şehir vardı. Şehir ile kale arasında çok dar geçit, köprü vardı. Bu köprü ihtiyaç halinde kurulur, ihtiyaç olmadığında ise kaldırılırdı (Utbi', 412/1021, 1334, s. 157).

altında ezildiğini görünce çok korktu ve barış istedi. Sultan Mahmûd, bunun üzerine muhasarayı kaldırdı. Halef, (12 Safer 393/21 Aralık 2002) Sultan'ın huzuruna geldi, ayaklarına kapanarak af diledi ve onun önüne ne kadar ziynet, mücevher, eşya varsa döktü. Sultan onu iyilikle karşıladı, hayatını bağışladı ve servetini muhafaza etmesine izin verdi. Sultan Mahmûd, Halef'e Sîstân halkına bir yararı olmayacağını söyledikten sonra hükmettiği yerlerden birini seç oraya göndereyim dedi. Sultan, Halef'in isteği üzerine onu Cüzcan'a gönderdi. Sultan Mahmud, Halef'in haremının ve eşyalarının güvenli bir şekilde Cüzcan'a naklini de sağladı. Halef, Cüzcan'da dört yıl kaldı. Daha sonra Halef, İlig Han'a mektup yazarak Sultan Mahmud'un hükmettiği yerlere saldırması hususunda kışkırtıyordu. Bu durumdan haberdar olan Mahmud, yine Halef'e ilişmedi fakat Cüzcan'dan alarak hisarı bulunan Gerdîz'e nakletti. Halef orada (H. 399/M. 1009) yılında öldü (Utbî', 412/1021, 1334, s. 157-158; Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 350-353; Gerdîzî, 441-444/1049-1053, 1363, s. 386; Hüseyin Melik Gıyaseddin Muhammed, H. 1027-1038, 1344, s. 74-75; İbnü'l-Esir, 13.yy, 1991, c. IX. s. 142-143; Merçil, 1989, s. 28-29; Nâzım, 1931, 68-69; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135).

Utbî' Târîh-i Yemînî eserinde, Halef öldükten sonra ne kadar malı mülkü varsa oğlu Ebûl Hafs'a verildi ve devlet kademesinde bir vazifeye tayin edildiğini ifade etmektedir (Utbî', 412/1021, 1334, s. 157-158). Sadece Utbî'nin eserinde geçen bu bilgiden, Halef'in, Ebûl Hafs adında bir oğlunun varlığını öğrenmekteyiz.

Sultan Mahmûd, Sîstân bölgesini (Safer 393/Ocak 1002-1003) kendi adamlarından olan Hâcib Kabcî'ye⁷¹ verdi. Mahmûd, hutbenin Kabcî adına okunmasını istedi. Muhammed b. Ebû Hafs b. Kilâne de Kabcî'nin âmili oldu. Sîstân'ın idaresini ise Ebû Ali Şâd'a verdi. Sîstân meselesini halleden Sultan Mahmûd Gazne'ye gitti (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 354; Hüseyin Melik Gıyaseddin Muhammed, H. 1027-1038, 1344, s. 75).

Anonim Târîh-i Sîstân yazarı, Sîstân'da Türkler adına hutbe okunmaya başlamasını, Sîstân tarihinde bir felaket döneminin başlangıcı olduğunu ifade etmektedir. Yakub ve Amr'ın hükümdarlık zamanında dünyada Sîstân'dan daha refah bir yer yoktu.

⁷¹ Sultan Mahmud'un kumandanlarından olan güvenilir bir kişidir. Utbî'de ismi Kuncî Hâcib olarak geçmektedir. Kuncî'nin Türk isimlerinden olduğu düşünülmektedir (Utbî', 412/1021, 1334, s. 160).

Emir Halef'in gidişine kadar Nimrûz, "Dârü'd-Devle" olarak bilinirdi. Bu durumun ne kadar süreceğini de Allah bilir, demektedir (Târih-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 354).

Sîstân'da bir müddet sessizlik hakim oldu. Ancak Sultan Mahmûd'un Hind seferlerinde olması Sîstân halkı için bir fırsattı. Sultan Mahmud'un giderken götürdüğü Büst ve Gazne'deki ayyarlar ve ordu komutanları geri döndüler. Bunu duyan şehrin ayak takımı ve ayyarlar Zerenc'e bağlı bir olan Huh Nahiye'sinde toplanıp isyan etmeye başladı. Sîstânlılar, Halef'in kızıdan torunu olan Ebû Bekr Abdullah idaresinde bir araya geldi. Hâcib Ebû'l Hasan, ayyarları ve Sîstân halkını topladı, onlar Ebû Bekr'i isteriz diye slogan attılar. İsyancılar Şaristan'ı ele geçirip Kabcî üzeri yürüyünce, o ordusu ile şehirden kaçtı. Emir Ebû Bekr, Erk Kalesi'ne gelerek karargâhını kurdu. Sultan Mahmûd, Sîstân'da çıkan isyanı haber alınca ordusunu topladı ve bu bölgeye yürüdü. Sultan'ın ordusunda kardeşi Nasr, Emir Altuntaş ve Ebû Abdullah et-Tâi vardı. Sultan, on bin süvari ile Sîstân'a yürüdü (Zihicce ayının sonları 393/10-11 Ekim 1003) yılında Halfâbâd'da karargâhını kurdu. Sultan Mahmûd, müstahkem Erk Kalesi'ni mancınıkla yıkmaya başladı. Başlarda başarılı olamayan Sultan, gecenin karanlığında ordusunu hucuma geçirdi. Böylece kalenin istihkamlarını ele geçirince Gazneli askerler kaleye girmeye başladı ve önlerine çıkan asileri öldürdüler ve bir çoğunu da yakaladılar. Daha sonra davul dövüp Sultan adına slogan atmaya başladılar. Sultan, Ebû Bekr ve Hâcib Ebû'l Hasan'a zarar vermedi ve hayatlarını garanti altına alınca hisardan indiler. Böylece Sîstân (23 Zilhicce 294/11 Ekim 1004) yılında Sultan Mahmûd tarafından ikinci kez alınmış oldu. Sultan, Sîstân'ın idaresini Horasan Emiri olan kardeşi Nasr b. Nâsır ed-din'e verdi ve kendisi Gazne'ye döndü (Utbî, 412/1021, 1334, s. 160; Târih-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 354-357; Gerdîzî, 441-444/1049-1053, 1363, s. 387-388; Hüseyin Melik Gıyaseddin Muhammed, H. 1027-1038, 1344, s. 75; İbnü'l-Esir, 13.yy, 1991, c. IX. s. 144; Merçil, 1989, s. 29; Nâzım, 1931, 69-70; Öntürk, 2018, 310-312).

Sîstân, artık Nasr'ın valiliği altında Sultan Mahmûd'un bir eyaleti haline geldi ve burayı imparatorluğu ile birleştirdi. Daha önce Sîstân bölgesine tamamen hâkim olan bir kişi olmamıştı. Ancak, Sîstân halkı Gazneliler'in gönderdiği açgözlü vergi tahsildarlarının bayunduruğu altında pek uzlaşma sağlayamadı. Sîstân'da vatanseverlik ön plana çıkıyor, isyanlar sık oluyor, halk ve ayyarlar ayaklanıyordu (Bosworth, 1980, 133; Bosworth, 2008, IV, s. 90-135).

Gazneliler'in Hâciplerinden, Hâcîp Behîştî (H. 395/M. 1004) yılında Sîstân'a geldi ve hutbe onun adına okundu. İki yıl idarecilik yapan Hâcîp Behîştî (H. 396/M. 1006) yılında azledildi. Bu sefer, Sîstân'da yerel bir aile olan Kalâniyân ailesi, Sîstân'ın idaresini eline aldı. Bunlar Muhammed Ebû Hafs'ın oğulları, Ebû Hafs, Ebû Nasr, Ebû Ahmed ve Ebû Kasım'dı. Her yıl bunlardan biri Sultan'ın sarayına gidip bir yıl kalıyordu. Ancak, bu kişiler Sîstân'ı iyi idare edemeyip, harap hale getirdiler. Halka zalimce davrandılar (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 357-358).

Sîstân'da (H. 400/M.1010) yılında buğday üretiminin azalmasıyla kıtlık başgösterdi ve bir kilo buğdayın fiyatı iki yüz kırk dirheme yükseldi. İdarecilerin kötü yönetimi nedeniyle halk arasında huzursuzluk yayıldı. Daha sonra buğdayın durumu düzeldi, fiyatlar normal seviyeye geldi. Aynı yıl hutbe Emir Nasr adına okunmaya başladı. Kalâniyân ailesinin kötü idaresinden dolayı Hâcîp Amîd Ebû Mansur Hâfî Sîstân'a geldi, idareyi ele aldı ve kötü giden ekonomiyi düzeltti. Daha sonra Hâcîp Ebû Mansur, Muhammed Ebû Hafs ve oğullarını sorgulayıp hapsetti, servetlerine el koydu. Muhammed Ebû Hafs hapisdeyken zehir içerek intihar etti, oğlu Ebû Hafs, Sultan Mahmûd'un mahkemesinde yargılandı ve filin ayakları altında çiğnenmek ile cezalandırıldı. Muhammed Ebû Hafs'ın diğer oğulları ise kaçtı (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 358; Öntürk, 2018, s. 313).

Hâcîp Amîd Ebû Mansur, Sîstân'da uzun süre idarecilik yaptı, çıkan isyanları sert bir şekilde bastırdı. Ebû Mansur'un halka yaptığı kötülüklerden Sultan Mahmûd, haberdar olunca, Onu görevinden azletti ve yerine Aziz b. Muhammed el-Fûşencî'yi gönderdi. Ebû Mansur, hapse atıldı ve bir yıl sonra öldürüldü. Aziz b. Muhammed el-Fûşencî (H. 418/M. 1027) yılında Sîstân'a geldi. Dürüst bir kişi olan Aziz b. Muhammed el-Fûşencî, Sîstân halkını adaletle idare etti, ancak cömert davranmadığı için halk sıkıntılı günler geçirmeye başladı. Bu nedenle Sultan Mahmûd, onu görevden alıp yerine Ebû'l-Fazl Nasr b. Ahmed'i gönderdi. Bu kişi, Sîstân'daki olumsuz durumları düzeltti, Sîstân halkı huzur buldu (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 358-362).

Gazneliler'in hâkimiyetinde olan Sîstân'a gönderilen idarecilerin hem birbirleri ile olan mücadeleleri hem de idareden kaynaklanan sıkıntılar nedeniyle Sîstân halkı, Sultan Mahmûd'un ölümüne kadar (H. 421/M. 1030) sık sık isyan etmiştir.

2.7.5. Sultan I. Mesûd Dönemi Sîstân Hâkimiyeti

Sultan Mahmûd'un ölümünden kısa bir süre önce Sîstân'a gelen Emir Ebû'l-Fazl Nasr b. Ahmed, Sîstân'daki olumsuz durumları düzeltmiş ancak, Sultan'ın isteği üzerine yanına gitmişti. Sîstân'daki idari boşluktan istifade eden ayyarlar (Ramazan 421/Eylül-Ekim 1030) ayaklandılar ve savaşıarak şehri ele geçirdiler. Ayyarlar, Dar-ı Fars Kapısı'nı yağmalayıp yaktılar, İmam Fâhir b. Muâ'z ve oğullarını ele geçirip evlerini yağmaladılar (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 362).

Sultan Mahmûd'un ölümü ile beraber Gazneli Devleti'nde taht mücadelesi başladı. Sultan Mahmûd öldüğü zaman oğlu Mesûd, İsfahan'da Muhammed ise Horasan'daydı. Gazne'ye ise Emir Ali b. il-Arslan Hacıp hâkim olmuştu. Sultan ölmeden önce veliahdi olarak oğlu Muhammed'i vasiyet etti. Gazne'ye getirilen Muhammed tahta oturtuldu. Ancak, buna razı olamayan Mesûd harekete geçti. Sonuçta taht mücadelesini kazanan Mesûd Gazneli tahtına oturdu (8 Cemaziyelahir 422/2 Haziran 1031).

Mesûd, Gazne tahtına oturduktan sonra çeşitli ülkelerin hükümdarlarından gelen elçiler itaatlerini sundular. Horasan, Gazne, Hindistan, Sind, Sîstân, Kirmân, Mekrân, Rey, İsfâhan, el-Cibâl ve bazı diğer yerler ise Mesûd'un hâkimiyeti altındaydı (İbnü'l-Esir, 13.yy, 1991, c. IX. s. 309).

Sîstân'da hutbe babasının ölümünden sonra Emir Mesûd b. Sultan Mahmud adına okundu. Emir Ebû'l-Fazl ise Sîstân'ın idaresinin tekrar kendisine verilmesini bekledi ancak, Aziz Fûşencî'ye verildi. Aziz Fûşencî, Sultan Mesûd adına (15 Muharrem 422/12 Ocak 1031) yılında Sîstân'a geldi. Aziz'in yanında Bağdat'tan gelen Ebû Sa'id Cîmerti vardı. Ebû Sa'id Cîmerti, diğer isyancılara gözdağı vermek için Sîstân'da isyan çıkaran ayyarların birkaçını kırbaçlattıktan sonra ikiye bölüp öldürünce ayyarların etkisi azaldı. Sonra Aziz şehirde ve kırsal alanda olan ayyarların ileri gelenlerinin mallarına el koydu. Ayyar reisi Nâsır- Kârş (423/1031-1032) ölünce Aziz Fûşencî, onun malına el koydu ve karısını da tutukladı. Böylece Sîstân'da ayyarların etkisi bir müddet azaldı. Daha sonra yine Sîstân emirliği Ebûl-Fazl'a verildi. Ebû Sa'id Cîmerti, Ebûl-Fazl'ın Sîstân'a gelmesiyle ordan ayrıldı. Sîstân'ın yönetimi (427/1035-1036) yılına kadar Ebû'l-Fazl'ın elindeydi (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 362-363).

Gazneliler'in hakimiyetinde olan Sîstân'ın idaresi Ebûl-Fazl'dan sonra Ebû Said Cîmerti'ye ve ona yardımcı olması için Ebû Sa'd-ı Kuhistânî'ye verildi. Ancak bu

zamanlarda Türkmenler⁷² Sîstân'a saldırmaya başladılar. Ebû Sa'd-ı Kuhistânî Türkmen saldırılarına karşı koyamadı Birûnc'a kaçtı ve orada öldürüldü. Ebû'l-Fazl ise kaleye hapsedildi. Bu durum üzerine Ebû Sa'id Cîmertî (20 Zilhicce 428/4 Eylül 1037) yılında Sîstân'da kontrolü ele geçirdi ancak Sultan Mesûd, onun idaresi kabul etmedi. Gazne sarayına çağrılan Ebû'l-Fazl'a, Sultan Mesûd tarafından Sîstân'ın yönetimi yeniden verildi (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 364).

Ebû'l-Fazl (Zilhicce 429/Ağustos 1038) yılında Sîstân'a geldi, ancak Sîstân'da yine karışıklık hakimdi. Halk, artık gönderilen emirlerin yönetimini istemiyor ayaklanma çıkarıyorlardı. Ahmed b. Tâhir, İshâk Kâjîn ve Şengeliyân⁷³ Sîstân'ın bir kasabası olan Besker'den topladığı iki bin kişiyle, Ebû'l-Fazl ile savaşmak için Dûbriyân'a geldi. Şehrin ayyarları, komutanları (serheng) ve askeri yöneticiler (şihnegân) ise Ebû'l-Fazl'ın yanında yer aldı ve birlikte savaştilar. Ebû'l-Fazl, onları mağlup etti ve birçok komutanını ele geçirdi. Ahmed b. Tâhir ve İshâk Kâjîn, kimse farketmeden kaçtı. Ancak yakalananların hepsi kaleye hapsedildi. Aynı yıl içinde Şengeliyânlar ile birlik olan Ebû Amr b. Ebû Leys ve oğulları, Ebû Tâcir yakalandı. Sîstân'da felaketler de eksik olmadı. Aynı yıl Zerenc'deki Kendek Bendi yıkıldı, taşan sular Dâr-ı Kerkûy Kapısı'nın yıkılmasına sebep oldu. Sîstân'da (430/1037-1038) yılında tahıl üretimi az oldu dolayısıyla tahıl pahalı satıldı. Öyleki bir eşek yükü buğdayın fiyatı yüz otuz dirhem oldu. Ebû'l-Fazl, zarar gören Sîstân surlarını tamir ettirdi. Şaristan'ı çevreleyen duvarlar tamir edilip yenilendi ve bu tamirat (432/1040-1041) yılında tamamlandı (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 365).

Gazneliler'in hâkimiyeti altındaki Sîstân, Sultan Mesûd tarafından gönderilen valiler tarafından yönetiliyordu. Ancak bu dönemde Sîstân'da isyanlar eksik olmadı.

⁷² Burada geçen Türkmenler, bazı tarih kitaplarında Guz/Oğuz olarak geçen Selçuklular'dır. Bu Türkmenler, H. 3. yüzyıl sonlarından itibaren Türkistandan atlı ve yaya olarak grup grup Maverâünnehr'e geldiler. Otlakları ve yerleri ele geçirdiler. Daha sonra Müslüman olup buraya yerleştiler. Türkmenlerden bir grup, yaklaşık 375/985-6 yılında bir rivayete göre 334/945-6 yılında Maverâünnehr'e ve oradan Horasan'a geçtiler. Bunlar daha sonra Selçuklular olarak adlandırılacaklardır. Bu Türkmenler'in reisi Selçuk'un oğullarıydı. Bunlar, (H. 431/M. 1040) yılında Gazneli Mesûd'u mağlup edip Horasan'a hâkim oldular.

⁷³ Şengeliyân, Sistan'ın bir nahiyesi olan Uk'un sakinleri olup Şengel kabilesine mensupturlar (Târîh-i Sistân, 445-725, Hş. 1314, s. 325). Ebû'l Feth (341/953) yılında Uk'a gelerek Şengel kabilesine eziyette bulunmuştur (<https://vajehyab.com/dehkhoda/%D8%B4%D9%86%DA%AF%D9%84-2?q=%D8%B4%D9%86%DA%AF%D9%84>, Erişim Tarihi, 3.06.2024).

Türkmenler'in bu coğrafyaya yayılması ve Sultan Mesûd'un Selçuklular ile yaptığı savaşlar sonucunda, Sîstân'da yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur.

2.8. SELÇUKLULARIN SÎSTÂN HÂKİMİYETİ

Selçuklular, Gazneliler'in topraklarında ilerlemeye ve hükmettiği yerlerde tehdit olmaya devam ediyorlardı. Selçuk Bey'in torunları olan Tuğrul ve Çağrı Bey yanlarında amcaları Musâ İnanç Yabgu, Yunus, İbrahim Yinal ve on bin atlı kuvvetleriyle beraber ile beraber Gazneliler'e ait Horasan topraklarına vardılar (H. 426/M.1035). Selçuklular'ın Horasan'a gelmesi, Gazneliler üzerinde endişe yaratmıştı. Hatta Beyhakî, Târih-i Beyhakî eserinde, "*Horasan elden gidiyor*" ifadesini kullanır. Musâ Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Bey, Sultan Mesud'a bir mektup göndererek halifeye bağlı olduklarını ve sultanın hizmetine girmek istediklerini belirttikten sonra, yer olarak çölün başında bulunan Nesâ ve Ferâve'nin kendilerine yurt olarak verilmesini istediler. Buna karşılık, Balhan Dağı'ndan, Dihistan, Harezm sınırından ve Ceyhun tarafından gelen Oğuz akınlarını önleyebileceklerini, Irak ve Harezm Türkmenlerini de geri göndereceklerini vaat ettiler. Mektubu okuyan Gazneli devlet adamlarından vezir Ahmed b. Abdus Samed, Irak Türkmenlerini kastederek "*önceleri işimiz çobanlarla uğraşmaktı ancak, şimdi gelenler onların emirleridir*" ifadesiyle tehlikenin geldiğini açıklamaktadır. Bunun üzerine Sultan Mesud'un gönderdiği on yedi bin kişilik ordu Nesâ yöresinde Selçuklu ordusu ile karşılaştı ve Gazneli ordusu hezimete uğradı (19 Şaban 426/29 Haziran 1035). Sultan Mesûd, bu yenilginin üzerine anlaşma yaptı. Dihistan'ı Çağrı Bey'e, Nesâ'yı Tuğrul Bey'e, Ferâve'yi Musâ Yabgu'ya verdi. Ayrıca bu üç Türk reisine hil'at, sancak ve menşur gönderdi. Ancak selçuklular, bu anlaşmayı Sultan Mesûd'un zayıf davrandığına yordular. Gelen Oğuz kuvvetleri ile de güçlenip ilerlemeye devam ettiler (Beyhakî, XI. yüzyıl, 2022, s. 437, 457; Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 1306-1310, 2010, s. 83-85; Cûzcânî, 1260, 2015, s. 67-69; Mîrhând, 1483-1496, 2018, s. 39-50; İbnü'l-Esir, 13.yy, 1991, c. IX. s. 364-365; Ahmed b. Mahmud, ö. 977/1569-1570, 1977, s. 8-12; Nîşâbü'rî, ö. 582, 1332/1954, s. 14-16; Sümer, 2024, s. 129-130; Köymen, 2011, s. 212-225; Turan, 58-59).

Selçuklular ile Gazneliler arasında yapılan bu barış, Selçuklular'ı durdurmadi. Çünkü onlar barışa yanaşan Mesûd'u güçlü bir hükümdar olamamakla itham ettiler ve onun gönderdiği hil'atlarla alay edip yere attılar. Nesâ zaferinden sonra Türkmen akınları arttı ve gelen Oğuzlar'ın katılmasıyla Selçuklular daha da güçlendi. Selçuklular,

Gazneliler ile barış yaptıktan dört ay sonra Gazneli topraklarına yağma akınları yapmaya başladılar. Selçuklular kendilerine verilen vilayetleri aşarak Sîstân, Ferah ve Belh'e kadar ilerlediler. Türkmenler, her tarafı istila ediyor, Horasan ve Sîstân Oğuzlar ile dolmaya başlıyordu. Büst, Cüzcan ve Serahs akın ve yağmaya uğruyordu. (Köymen, 2011, s.230; Turan, 59-60; Sümer, 2009, s. 365-371). Türkmen akınları Gazneli hâkimiyetinde olan Sîstân'a kadar ulaşmıştır.

Nesâ Savaşı'ndan sonra üç yıl boyunca devam eden ve durdurulamayan akınlardan dolayı Selçuklar üzerine ordu gönderen Sultan Mesûd, Serahs yakınlarında Talhab denilen yerde (H. 429/M. 1038) yapılan savaşta Gazneliler ağır yenilgi aldı. Bu galibiyetten sonra Tuğrul Bey Nişâbûr'a girdi ve hutbeyi "es-Sultânü'l-muazzam" ünvanı ile kendi adına okuttu. Ardından, Musâ Yabgu ise Serahs'a girdi (Beyhakî, XI. yüzyıl, 2022, s. 539-548; İbnü'l-Esir, 13.yy, c. IX.1991, s. 367; Râvendi, 635/1238, 2020, s. 94-95).

2.8.1. Dandanakan Savaşı

Selçuklular, Nesâ ve Serahs Savaşları ile bölgedeki prestijlerini artırdılar. Buna karşılık, Gazneliler siyasi ve askeri açıdan zayıfladılar. Tuğrul Bey, Serahs'tan sonra Nişâbur'a gelerek Gazneli tahtına oturdu ve kendi adına hutbe okuttu. Çağrı Bey, Serahs'da kalmış diğer Türkmenler ise Nesâ ve Baverd'e gitmişti. Görünen o ki, Selçuklular anlaşma şartlarına uymamış ve işgal ettikleri topraklardan çekilmemişlerdi. Sultan Mesûd, artık bu duruma bir son vermek ve gücünü tekrar topraklarında hâkim kılmak için savaş hazırlıklarına başladı. Sultan Mesûd, çok sayıda filin olduğu kalabalık ve donanımlı ordusunu harekete geçirerek önce Belh'e oradan Serahs'a doğru yürüttü. Bunun üzerine Çağrı Bey ve ardından Tuğrul Bey ile Musâ İnanç Yabgu Serahs'a gelip Gazneliler'e karşı savaş düzenini aldılar. Gazne ordusu Serahs ve Merv arasında olan Dandanakan Kalesi'ne geldiler. Gazneli ordusunun üçte biri kadar olan yirmi bin kişilik Selçuklu ordusu ile savaşa tutuştular. Bütün şiddeti ile Haziran 1040'da başlayan savaşta Gazneli ordusunda bulunan Böri Tegin emrindeki üç yüz yetmiş saray gulamı Gazneli safından ayrıldı ve daha önce kaçan askerler ile birleşerek Selçuklu safına geçti. Yorgun ve bitkin olan Gazneli ordusu, gulamların da ayrılması ile savaş düzeni bozuldu ve ordusunun dağılmasına sebep oldu. Böylece Selçuklular'ın şiddetli saldırısı ile üç gün boyunca süren savaş (8 Ramazan 431/23 Mayıs 1040) Selçuklular'ın kesin zaferi ile

neticelendi. Yenilen Sultan Mesûd, savaş alanını terketti (Beyhakî, XI. yüzyıl, 2022, s. 536-538, 589-590; Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 1306-1310, 2010, s. 91; Cûzcânî, 1260, 2015, s. 72-75; Mîrhând, 1483-1496, 2018, s. 63-64; İbnü'l-Esir, 13.yy, c. IX. 1991, s. 367-368; Ahmed b. Mahmud, ö. 977/1569-1570, 1977, I. s. 26; Nîşâbü'rî, ö. 582, 1332/1954, s. 16; Sümer, 2024, s. 141-142-; Köymen, 2011, s. 336-341; Turan, 1969, s. 65; Agacanov, 2006, s. 91-95; Gerdîzî, 441-444/1049-1053, 1363, s. 436-437; Râvendi, 635/1238, 2020, s. 98-99; Merçil, 1989, 75-76).

2.8.2. Selçuklu Kurultayı ve Ülkelerin Taksimi

Dandanakan Zaferi'nden sonra Selçuklu Emirleri ve hanedan mensupları, önemli kararlar almak için Merv'de bir araya geldiler. Yapılan bu kurultada, Tuğrul ve Çağrı Bey, amcaları Musâ Yabgu “*beygu*”, akrabaları ve ordu kumandanları katılmıştır. Bu kurultayda Büyük Selçuklular kuruldu ve Tuğrul Bey, Büyük Selçuklu hükümdarı ilan edildi. Kurultayda birlik beraberlik vurgulandı. Bu kurultayın önemi, ele geçirilen ülkelerin ve malların taksiminin yanında ileride fethedilmesi planlanan ülke ve şehirlerin hanedan mensupları arasında paylaşılmasıydı. Buna göre: Çağrı Bey'e Serahs ve Belh'in de içinde bulunduğu Ceyhun ve Gazne arasındaki topraklar ve merkezi Merv olmak üzere büyük bir kısmı, Musâ Yabgu'ya Büst, Herât, Sîstân, Buşenc ve Gur bölgesi, Çağrı Bey'in büyük oğlu Kavurd'a Tabaseyn ve Kirmân verildi. Başşehir Nîşâbur'da kalan Tuğrul Bey ise Irak ve batı tarafı, anne tarafından kardeşi olan İbrahim Yınal'a Hemedân, amcası Aslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış'a Cürcân ve Damgan ve Çağrı Bey'in oğlu Yâkûti'ye Ebher şehri, Zencân ve Azerbaycan çevresi verildi. Tüm hanedan mensupları Tuğrul Bey'e bağlı ve emrinde olacaklardı (Râvendi, 635/1238, 2020, s. 102-103; Agacanov, 2006, s. 107; Köymen, 2011, s. 363-364; Kazvî, 730/1330, 2018, s. 344; Nîşâbü'rî, ö. 582, 1332/1954, s. 17; Reşîdü'd-Dîn Fazlullah, 1306-1310, 2010, s. 96; Turan, 1969, s. 67; Sümer, 2009, s. 365-371;).

2.8.3. Ertaş'ın Sîstân'a Gelişi ve Musâ Yabgu Adına Hutbe Okunması

Sîstân bölgesi, bu dönemde büyük bir karışıklık içindeydi ve insanlar huzursuzdu. Ahmed b. Tâhir, daha önce çıkardığı isyanın bastırılmasından kaçıp kurtulmuştu. Gazneliler'in Selçuklular karşısında aldığı yenilgiler üzerine Sîstân'da otorite zayıflamıştı. Ahmed b. Tâhir, etrafına birçok insan topladı, Türklerle ittifak yaparak Sîstân'da tekrar idareye karşı isyan başlattı. Dâr-ı Kerkûy Kapsına gelerek konuşlandı ve

Piş-i Zirih'e baskınlar yaptı. Bu baskınlar sonucunda yapılan yağmalar nedeniyle vergiler toplanamadı. Durumun vehameti karşısında çaresiz kalan Ebû'l-Fazl, Sultan Mesûd'dan askeri yardımı istedi ancak, askeri yardım gelmedi. Çünkü bu sıralarda Sultan Mesûd, Seçukluların gücünü kıramamış, ilerleyişlerini engelleyememiş ve sonuçta Dandanakan Savaşı ile ağır bir yenilgi almıştı. Çaresiz kalan Ebû'l-Fazl, durum iyice kötüye gitmeden, Emir Ebû Nasr'ı Selçuklular'a gönderdi. Selçuklular'dan yardım almak için giden Emir Ebû Nasr (1 Rebiülevvel 432/9 Kasım 1040-41) Ertaş⁷⁴ ve yanında beş bin atlı ile geri döndü. Bu arada Ahmed b. Tâhir, ittifak yaptığı diğer Türkmenlerle şehrin kapılarına saldırıyordu. Türkmenler'in yaya ve atlı askerlerini Dâr-ı Tâam Kapısına kadar getirdi. Diğer taraftan Sîstân'a gelen Ertaş ile Ebû'l-Fazl anlaşma yaptılar. Buna göre Sîstân'da hutbe, Musâ Yabgu adına okunmaya başladı. (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 365; Turan, 1969, 69). Gazneliler adına okunan hutbe, Selçuklular'ın bölgeye hâkim olmasıyla değişti. Bu tarihten itibaren Sîstân'da Selçuklu hâkimiyeti başlamış oldu.

Ertaş, Ahmed b. Tâhir'in isyanını destekleyen Türkmenler'e elçi göndererek onlarla anlaştı. Ertaş, Türkmenler'e, Tâhir'i ve onunla bereber isyan eden kişileri şehrin kapısına getirmelerini söyledi. Bu anlaşma üzerine Türkmenler, Ahmed b. Tâhir olmak üzere bütün isyancıları Ertaş'a getirip teslim etti. Ertaş, başta Ahmed b. Tâhir olmak üzere isyancıları yaklayıp kaleye hapsetti. Daha sonra Ertaş, Ebû Nasr ile birlikte orduyu Büst kapısına götürdüler. Ertaş'ın ayrılması üzerine Ebû'l-Fazl, şehir komutanı olan Ebû Nasr Kûlekî'ye, isyan eden Ahmed b. Tâhir'i, Menûçehr'ı, Muzaffer Hüseyin'i, Ebû Ca'fer Hamdân Dereki'yi ve onlara destek olan ileri gelenleri ve ordu komutanlarını idam etmesi için emir verdi (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 366).

Beyhakî, Târîh-i Beyhakî'de anlattığına göre Sultan Mesûd'un Sîstân'daki karışıklığı halletmesi için Ebû Nasr Kûlekî (Kurenkî) gönderdiğini anlıyoruz. Fakat durumun istedikleri gibi gitmediği ortadadır. Bundan dolayı Sultan Mesûd'un, Hâce Ebû Sehl'e, vezir ile şifahi haber göndererek Ebû'l-Fazl'a karşı Sîstân'a gönderilen Ebû Nasr Kûlekî'nin başarılı olmamasından dolayı azarlamış ve *"Bu adamın isyan etmesine sen sebep oldun, oradaki sahib-i berid senin nâibindi ve Ebû'l-Fazl ile anlaştı ve onun durumunu doğru bir şekilde anlatmadı. Ebû'l-Fazl'ı bir hile ile ele geçirmek mümkündü. Ancak O Türkmenlerle sürekli mektuplaştı. Sen ve Ebû'l-Kasım onun elden kaçmasına*

⁷⁴ Ertaş, İbrahim Yınal'ın kardeşi ve Tuğrul Bey'in amcasının oğludur

sebepe oldunuz. Şimdi Horasan'da çıkan kırıksıklıklardan istifade ederek asi oldu ve Büst üzerine yürümek istiyor. Senin şimdi Büst'e gitmeni bu işi sulh ya da savaş ile sonlandırmanı" istiyor dedi (Beyhakî, XI. yüzyıl, 2022, s. 616).

2.8.4. Musâ Yabgu'nun Sîstân Hâkimiyeti

Musâ Yabgu, Kurultayda kendine verilen bölgeler üzerinde hâkimiyetini kurmaya başladı. Sîstân'a gelmeden önce Herât'ı zabdetti. Ancak, Ruhhac'da bulunan Selçuklu askerleri, Gazneli ordusu tarafından mağlup oldu ve Musâ Yabgu'nun sekizyüz adamı öldürüldü. Ruhhac'dan Selçuklular çıkarıldı (İbnü'l-Esir, 13.yy, c. IX. 1991, s. 369; Kafesoğlu, 1958, s. 117-130). Sîstân'daki isyanı bastıran Ertaş, Yabgu adına hutbe okutmuştu. Daha sonra Ertaş, Ebû Nasr ve orduyu Büst'e gönderdi. Musâ Yabgu, Herât'tan sonra (11 Rebiülahir 432/19 Aralık 1040) yılında Sîstân'a geldi. Musâ Yabgu, Ertaş ve Ebû'l-Fazl ile beraber Büst'e gitti. Büst'te daha önce bulunan Türkmenlere baskın yapıp Büst'ü ele geçirdiler. Ancak, bir süre sonra Ertaş ile Musa Yabgu anlaşmazlığa düşünce, Ertaş ordusunu alıp geri döndü. Musa Yabgu ve Ebû'l-Fazl Sîstân'a döndü. Musa Yabgu, Sîstân'da Ebû'l-Fazl'ın idareyi kontrol altına almasını bekledi ve daha sonra emrindeki Türkmen ordusunu alarak Horasan'a gitti. (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 366; Kafesoğlu, 1958, s. 117-130). Böylece Sîstân, Selçuklular'ın hâkimiyeti altında Ebû'l-Fazl'ın yönetimine bırakıldı.

Sultan Mesûd, Dandanakan mağlubiyetinden sonra Selçuklular'dan uzaklaşmak için Hindistan'a giderken kardeşi Muhammed'in adamları tarafından yakalanarak Giri Kalesi'ne hapsedildi ve (11 Cemaziyelevvel 432/17 Ocak 1041) yılında öldürüldü. Mesûd'un oğlu Mevdûd, Gazne tahtına oturan amcası Muhammed'i yenerek tahta geçti (23 Şaban 432/28 Nisan 1041). Mevdûd tahta geçtikten sonra amcası Muhammed'i öldürttü.

2.8.5. Sîstân'da Meydana Gelen Olaylar ve Ertaş'ın Sîstân'a Gelerek Sultan Mevdûd'un Ordusunu Mağlup Etmesi

Musâ Yabgu ve Ertaş'ın Sîstân'dan ayrılması üzerine Sultan Mevdûd, Sîstân'da tekrar Gazneli hâkimiyetini tesis etmek amacıyla çalışmalar yapmaya başladı. Ebû'l-Fazl'ın Sîstân'da yalnız olduğunu öğrenen Mevdûd, Sîstân'dan yardım isteyen kişilere gizlive mektuplar mektuplar gönderip onlarla irtibat kuruyordu. Ancak Ebû'l-Fazl'ın bu mektuplaşmalardan haberi oldu ama onlar bunu anlamadılar. Sîstân olan Ebû Sa'd

Cimertî ve Ebû Ömer b. Leys, Gazne'den ordu istediler. Mevdûd, başında komutanı Gîmâs el-Hâcib ile beraber orduyu Sîstân'a gönderdi. Durumdan haberdar olan Ebûl-Fazl, (432/1040-1041) yılında Gîmâs'ın karşısına çıktı ve onu yendi. Mağlup olan Gîmâs Gazne'ye çekildi. Bu tehlikeyi atlatan Ebûl-Fazl, Sîstân'da Gazneli taraftarı olan Kadı Ebû Sa'id Muhammed b. Abdullah'ı, İmam Fâhîr'in fakih olan iki oğlu Abdulhamîd ve Abdusselâm'ı, Emir Kenek ve Emir Ahmed Kûtûvâl'i (13 Cemaziyelahir 433/7 Şubat 1042) yılında tutuklayıp hapse attı. Bu kişilerin tutuklanması üzerine Sultan Mevdûd, Gîmâs'ın komutasında olan orduyu tekrar Sîstân'a gönderdi. Bu orduya Şengeliyânlar'dan iki bin atlı ve on bin süvari askerin katılmasıyla güçleri arttı. Ayrıca, Sîstân'a (25 Recep 433/20 Mart 1042) yılında gelen bu orduya, Ebû Sa'd Cimertî ve Ebû Amr b. Ebû Leys, kardeşi Ahmed Tâhîr ve Sitkân Cüveynî'nin oğulları Ebû Mansûr ve Ebû Hâtem katıldı. İki taraf (25 Recep 433/20 Mart 1042) yılında çok şiddetli bir savaşa tutuştu ve her iki taraftan çok sayıda kişi öldü. Gazneliler'in ordusuna katılan Komutan Tâhîr b. Muhammed b. Siczî'nin yanındakiler geri döndü. Ebû Nasr ve Mevdûd'un ordusu şehre girdi. Zor durumda kalan Ebû'l-Fazl Zerenc Kalesi'ne çekildi. Gazneliler dört ay (yüz yirmi gün) boyunca kaleyi kuşattılar, şehri yağmaladılar, halkın çoğunu öldürdüler. Onlar Daru'l-Küfrde bile yapılmayacak şeyler yaptılar. Emir Ebûl-Fazl, Sultan Mevdûd'un ordusuna karşı koyacak gücünün kalmadığını görünce Horasan'da bulunan Ertaş'a mektup yazıp yardım istedi. Maverâünnehr'de Türkmenlere karşı savaşa giden Ertaş'a mektup ulaşır ulaşmaz hemen ordusunu alıp (Zilkade 433/Temmuz 1042) hiç kimsenin haberi olmadan Sîstân'a ulaştı. Ebûl-Fazl'ın ve Şaristân halkının da desteği ile Gazneli ordusunun önüne çıkan Ertaş, onlarla bir saat savaştı. Mevdûd'un ordusu hezimete uğradı, çok sayıda kayıp verdi. Kaçan askerler ya çölde susuzluktan öldü yada ele geçirilip öldürüldü, ordunun birlikleri darmadağın oldu. Hayatta kalan çok az sayıda kişi Büst'ulaşabildi. Ebûl-Fazl, Sîstân'da Gîmâs'ı, Hâcipleri altın kemerlilerin bir kısmını ve Ebû Sa'd Cimertî'yi Ya'kûbî Sarayı'nda idam ettirdi. Ertaş'ın ordusu ve Ebûl-Fazl Büst'e kaçan Gazneli askerlerini takip edip, Büst Kalesini ele geçirerek yağmaladılar ve (Rebiülevvel 434/Kasım 1043) yılı başlarında Sîstân'a geri döndüler. Musâ Yabgu Sîstân'a aynı yıl ikinci defa geldi ancak, Sîstân'da fazla durmadan oradan ayrıldı ve Horasan'a gitti (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 366-368; Merçil, 1989, s. 79; Metin, 2016, s. 309-339).

Ebû'l-Fazl'ın kardeşi Emir Ebû Nasr, Horasan'a gitti ve orada bir kadınla evlendi. Geri dönerken Mevdûd'un gulanı ve hâcibi olan Tuğrul, iki bin süvari ile Büst'ten hareket etti. Hindkânân vadisine geldiğinde Ebû Nasr'ı yakaladı ve esir aldı. Tuğrul daha sonra (H. 434/M. 1043) yılında Sîstân'a geldi ve şehre çok büyük zararlar verdi. Dâr-ı Kerkûy Kapısını kapatıp Zerdüş ve Müslüman halktan çok kişiyi öldürdü ve şehri yağmaladı. Daha sonra Kâşen'e gidip çok kişiyi öldürüp mallarını yağmaladılar. Sonra Hisar'a geri döndüler. Tuğrul'un maiyetinde bir grup Ebû'l-Fazl'ın yanına gitti ve Fazl sebebi bilinmeyen bir şekilde barış anlaşması yaptı. Tuğrul, Ebû Nasr'ı Gazne'ye götürüp hapsetti (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 368-369; Merçil, 1989, s. 79).

2.8.6. Ertaş'ın Gazne Ordusu ile Savaşı ve Daha Sonra Ölümü

Tuğrul Bey (434/1042-1043) yılında Cend hakimi olan Şahmelik'i mağlup etti. Yenilen Şahmelik, Selçuklular'dan kurtulmak için Gazne hükümdarı Mevdûd'un yanına giderken Ertaş, onu dört bin atlı ile takip edip yakaladı ve Çağrı Bey'e teslim etti. Çağrı Bey, Selçuklular'a büyük sıkıntılar yaşatan Şahmelik'i hemen öldürdü (H. 434/M.1043) (Beyhakî, XI. yüzyıl, 2022, s. 658; Mîrhând, 1483-1496, 2018, s. 76; İbnü'l-Esir, 13.yy, c. IX.1991, s. 387; Sümer, 2024, s. 144-145; Turan, 1969, s. 70; Kafesoğlu, 1958, s. 117-130).

Ertaş, kalabalık bir ordu ile (H. 437/M. 1045-1046) Gazne'ye yürümeye başladı. Ancak daha Gazne'ye varmadan Mevdûd'un ordusu ile karşılaştı. Yapılan savaşta yenilgiye uğrayan Ertaş, Sîstân'a gitti. Bir yıl sonra Musâ Yabgu'da Sîstân'a geldi. Sîstân'da duran Ertaş, burada Selçuklu hâkimiyetinin yerleşmesini sağlıyor, ayrıca Sîstân'ı Sultan Mevdûd'un ordularına karşı koruyordu. Ancak, bu durum fazla uzun sürmedi çünkü Ertaş, (H. 440/M. 1048-1049) yılında Emir Ebûl-Abbâs Dürhî 'nin köleleri tarafından Tabes'de öldürüldü (Târîh-i Sîstân, 445-725, Hş. 1314, s. 369; Kafesoğlu, 1958, s. 117-130).

Emir Ebû'l-Fazl, bu dönemde hapiste olan isyancılardan bazılarını serbest bırakmış bazısını da idam ettirmişti. Bunlardan Sîstân'da isyana dahi oldukları gerekçesiyle hapse attırdığı İmam Fâhir'in iki oğlu Abdülhamid ve Abdüsselam'ı altı yıl sonra (22 Recep 439/12 Ocak 1048) yılında serbest bıraktı. Yine bu dönemde Emir Kenek, Erg Kalesi'ne götürülüp idam edildi. Serbest kalan Kadı Ebûl Hasan'ın oğlu Kadı Ebû Sa'id kaçıp Mükran'a gitmiş ve orada ölmüştür (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 369).

Gazne’de hapis olan Emir Ebû Nasr serbest bırakıldı. Buna karşılık olarak Emir Çağrı tarafından esir edilen Ahmed Hasan Meymendi’nin oğlu Hâce Sa’id Abdurrezzak ve onunla beraber birkaç hâcibi serbest bıraktı. Ebû Nasr, (21 Safer 441/25 Temmuz 1049) yılında Sîstân’a geldi. Halk tarafından çok sevilen birisi olmasından dolayı onun gelişi coşkuyla kutlandı. Ebû Nasr’ın Sîstân’da çok sevilen, iyi vasıflara sahip oğlu Emir Ahmed (29 Rebiülevvel 442/20 Eylül 1050) yılında vefat etti. Çok sevilen biri olmasından dolayı halk üzüntüsünden dokuz gün yas tuttu. Ebul-Fazl yas tuttuktan sonra Sîstân’da hükümdarların geleneğine göre eğlenceler başladı. Ancak Sîstân’da huzurlu ortam çok uzun sürmedi. Mel’un Tuğrul’un gelişine kadar Sîstân’da huzur havası hakimdi. (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 370-371). Sîstân’da sağlanan huzur ortamının ardından, yeniden huzursuzluk belirtileri ortaya çıkmaya başladı.

2.8.7. Hacıp Tuğrul Bozan’ın Sîstân’a Gelmesi

Gazneli Sultanı Mevdûd’un hâcibi ve başarılı kumandanlarından olan Tuğrul Bozan’ın, kaynaklarda “*Kafir-i Nimet, Tuğrul’u Mel’un*” gibi sıfatlarla anılmaktadır. Bu sıfatları almasındaki neden, Gazneli Sultanı Abdurreşid ve on bir şehzadeyi gaddarca öldürmesidir (Cûzcânî, 1260, 2015, s. 42-43). Tuğrul Bozan’ın Sîstân ile ilişkisi, Tuğrul Bozan, Sultan Mevdûd’dan Sîstân’a gidip Selçuklu hâkimiyetine son vermek için izin istedi. Bunun üzerine, Mevdûd’un emri ile Tuğrul Bozan, iki bin atlı ile Sîstân’a gitti. Tuğrul, ilk önce tuzağa düşürdüğü Ebû Nasr’ı esir aldı, daha sonra da Sîstân’a saldırarak çok insan öldürdü ve şehri yağmaladı (H. 435/M.1043). Daha sonra Tuğrul Bozan, Sîstân emiri Ebû’l-Fazl ile yapılan anlaşma üzerine geri döndü. Böylece Sîstân, Mevdûd döneminde Selçuklu hâkimiyetinde kalmıştı.

Gazneli tahtına (24 Ocak 1050) yılında oturan Abdurreşid, Tuğrul Bozan’ın Hâciplik (kumandan) görevini Hâcibü’l-hüccablığa (başkomutan) yükseltti. Selçuklular’ın ilerleyişini durdurma görevi verdi. Bu maksatla ilk önce Tuğrul Bozan’ı bin süvari ile Sîstân’a gönderdi. Tuğrul, (3 Recep 443/10 Kasım 1051) yılında Tak Kalesi’ne geldi. Kaleye saldırmaya başladı. Kaleyi cesurca savunan Kûtvâl Hilal Derekî öldü. Ebu’l-Fazl’ın vekili Ebû Sa’id Semûrîydi. Ayrıca önde gelen ayyarlardan Ebû Leys Yûzî ve Ebû Muhammed Mansûr ve adamları da kaleyi savunuyordu. Târîh-i Sistân’da verilen rakamlara göre, Ebû Mahmud b. Asker’in omutasında beş bin Gazneli askeri, beş fil ve iki bin piyade ile kuşattı. Bu güçlü orduya rağmen Kaleyi bir türlü alamadılar.

Tuğrul Ebu'l-Fazl'a, Sultan'a itaat etmesini istemiş ancak Fazl, *“ben Yabgu'nun vekiliyim, ona ihanet etmek ne dinle ne de erkeklikle bağdaşır. Sen onun üzerine yürü onu mağlup edersen kaleyi sana teslim ederim”* dedi. Kırk gün süren muhasara sonunda kale alınamadı. Bunun üzerine Tuğrul Bozan, seçkin bin süvari ile Sîstân'ın merkezi Zerenc'e gitti. Diğer taraftan Ebu'l-Fazl, Herât'da bulunan Musâ Yabgu'dan yardım istedi. Ebu'l-Fazl Herât'tan Sîstân önlerine (22 Recep 443/29 Kasım 1051) gelen Musâ Yabgu ile birleşti. Ancak, Tuğrul'u göremediler. Tuğrul ise Musâ Yabgu'yu pusuya düşürerek aniden şehre saldırdı. Bu ani hücum karşısında direnemeyen Musâ Yabgu, beraberinde Ebu'l-Fazl ile Herât'a kaçtı. Musâ Yabgu ve Ebu'l-Fazl'ın amacı Herât'tan ordu topladıktan sonra geri dönüp savaşmaktı. Tuğrul Bozan, bir müddet onları takip ettikten sonra geri dönüp Sîstân'ı ele geçirdi (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 371-372; İbnü'l-Esir, 13.yy, c. IX. 1991, s. 441; Turan, 1969, s. 87; Merçil, 1989, s. 82; Merçil, 1992, s. 283-284; Kafesoğlu, 1958, s. 120).

Tuğrul Bozan, Sîstân'a hakim olduktan sonra durumu Sultan Abdurreşid'e bildirdi ve buradan Horasan'a gidip Selçuklu hakimiyetine son vermek için yardımcı kuvvet istedi. Abdurreşid, bir grup atlıyı yardıma gönderdi. Durumu güçlenen Tuğrul Bozan Horasan'a gitmekten vazgeçip Gazne tahtına göz koydu. Yanındaki askerleri de kendi tarafına çekerek Gazne'ye gitti. Tuğrul, (H. 444/M. 1052) yılında Abdurreşid ve on bir şehzadeyi öldürdü ve I. Mesud'un kızı ile zorla evlenerek Gazne tahtına çıktı. Ancak onun saltanatı fazla sürmedi. Kırk gün hüküm süren (bazı tarihçilere göre elli yedi gün) Tuğrul, Sultan Mesûd'un Türk hâciplerinden olan Nûştegin tarafından kılıçla öldürüldü (Cûzcanî, 1260, 2015, s. 42-43; İbnü'l-Esir, 13.yy, c. IX. 1991, s. 443; Merçil, 1989, s. 82; Merçil, 1992, s. 284).

Ebû'l-Fazl, Tuğrul'un öldüğü haberini duyanca Herât'tan hemen (15 Ramazan 443/20 Ocak 1052) Sîstân'a döndü. Ebû'l-Fazl, gelirken yanında Musâ Yabgu'nun oğlu Emir Ecl Ebû'l-Feth Kara Arslan Böri b. Muizuddevle Mevlâ Emirü'l-Müminin'i de getirdi Daşen'e indi ve Sîstân'da bir yıl kaldı. Ebû'l-Fazl, Kara Böri'ye değer verdi ve onurlandırdı. Ancak, Musâ Yabgu, oğlunun geri getirilmesi için elçiler ve hâcipler gönderdi. Bunun üzerine Yabgu'nun oğlu Kara Arslan Böri, (8 Şevval 444/31 Ocak 1053) yılında Sîstân'dan ayrıldı. Sîstân'da hutbe (8 Muharrem 445/30 Nisan 1053) yılında Emir

Tuğrul Muhammed b. Mikâil⁷⁵ adına okunmuştur (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 372-373; Kafesoğlu, 1958, s. 125).

2.8.8. Bedeh Savaşı

Bedeh Köyü'ndeki Sîstân halkı, Karataş b. Togan Beg İsâ'nın (Allah'ın laneti üzerine olsun) zulmüne uğradı. Karataş b. Togan Beg İsâ (27 Ramazan 445/10 Ocak 1054) yılında Mekrân'a gitmek amacıyla Sîstân'a geldi. Sîstân halkı onu birkaç gün misafir etti. Ancak, onun askerleri Sîstân halkının malına zarar vermesi üzerine Sîstân halkı, onun gitmesini istedi. Karataş b. Togan Beg İsâ, Ebû'l-Fazl'dan Sîstân'da kaldığı süre için beş günlük daha yiyecek ve içecek verilmesini, daha sonra Sîstân'dan gideceğini söyledi. İsteği reddedilen Karataş, öfkelenip Bedeh Köyü'ne gitti ve orada ordugâhını kurdu. Köylülerle savaşmaya, onları öldürmeye ve evlerini yakmaya başladı. Bunun üzerine Ebû'l-Fazl, savaş hazırlığına başladı. Emir Böri'yi Türkmenler'in bir grubunun başına getirdi. Emir İsmail Kokahî ve Emir Ebû Ca'fer Kokahî ve kendi kardeşi Emir Ahmed'i Uk halkını başına getirdi. Emir Ecl Tahir'i ise, Piş-i Zirih'in isyancılarına, halkına ve kendi kölelerinin başına getirdi. Kendi, yanına aldığı iki yüz atlı, beş yüz piyade ve köleleri ile şehrin kapısına kadar geldi. İlk önce savaş yapmadan teslim olmalarını bekledi. Diğer taraftan Emir Böri'nin yanındaki Türkmenler arasında karışıklıklar çıktı. Bazıları orduyu terketti bazıları ise şehri yağmaladılar. Ertesi gün Emir Böri ve Emir Tâhir yanlarında kalan Türkmenleriyle mücadele ettiler, ancak yenildiler. Yapılan mücadelede Emir İsmail ve Emir Ca'fer bir eve sığındı ancak esir alındılar. Yapılan çatışmada yaklaşık iki yüz kişi öldü. Emir İsmail yirmi bin dinara satıldı. (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 373-374).

2.8.9. Yâkûtî'nin Sîstân'a Gelmesi

Yâkûtî, (8 Recep 446/13 ekim 1054) yılında iki bin süvari ile Sîstân'a geldi. Emir Ebû'l-Fazl onu dokuz gün Sîstân'da misafir etti. Bu süre zarfında Yâkûtî, halka ve onların malına zarar vermedi. Halktan hayvanları için saman dahi almadı. Yâkûtî, (17 recep 446/22 Ekim 1054) yılında Mekrân'a gitmek için Sîstân'dan ayrıldı. Mekrânlılar Yâkûtî'yi çok iyi karşıladı. Hatta adına hutbe okudular ve Emir Müheyyâ'nın kızkardeşi

⁷⁵ Anonim Târîh-i Sîstân eserinde, bu cümle yeni bir bölüm başlangıcı gibidir. Yer taksiminde, idaresine verilen Sistan'da Musâ Yabgu adına okunan hutbenin birdenbire Tuğrul Bey adına okundu diyerek bir başlangıç yapılmıştır. Târîh-i Sîstân eserinde bu bölümden itibaren anlatımın değiştiği, zamanların daha farklı ifade edildiği farkedilmektedir. Bu bölümü farklı bir müellif tarafından yazıldığını göstermektedir.

ile de evlendirip akrabalık bağı kurdular. Musâ Yabgu'nun Sîstân'daki egemenliğine asıl tehdit kendi hanedanından gelen kişilerdendi. Yâkûtî, geri döndü, Kirmân Çölü yolundan Kâyen'e gitti. Askerleri ise Sîstân'a geldi. Ebû'l-Fazl, Yâkûtî'nin ordu ihtiyaçlarını karşılaması için nâkib-i dergâhı olan Ebû'l-Muzaffer Hızır'ı vazifelendirmişti. Ama daha sonra Yâkûtî'nin ordusu tarafından Ebû'l-Muzaffer Hızır'ı yakalayıp bağladı ve yanlarında Kâyen'e götürdüler. Ona işkence yapıp altı bin dinarını aldılar. Bu sebepten dolayı Emir Ebû'l-Fazl ile Yâkûtî'nin arası açıldı. Bunun üzerine Yâkûtî Horasan'a giderek babası Emir Çağrı'dan Sîstân'ın menşurunu istedi. Irak'ta bulunan Tuğrul Bey'e mektup göndererek Sîstân'ın menşurunu istedi. Sonunda Sîstân'ın menşurunu alan Yâkûtî, (12 Şaban 447/6 kasım 1055) yılında eli sağlam Sîstân'a, Raven-i Cûl'a geldi (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 374-375; Öntürk, 2018, s. 326; Metin, 2014, s. 323-324; <https://iranicaonline.org/articles/musa-yabgu>, 24.07.2024). Yâkûtî, Musa Yabgu'ya ait olan yerleri haksız bir şekilde kendi hakimiyetine almıştır.

Yâkûtî, Sîstân'ın menşurunu aldıktan sonra (12 Şaban 447/6 kasım 1055) Raven-i Cûl'a geldi, burada bir kaç gün kaldı ve buranın halkına zarar vermedi. Sîstân'a elçiler göndererek aldığı menşuru ilettiler. Ancak, Ebû'l-Fazl, bunu durumu kabul etmedi *"Senin sözüne güvenmiyorum, seni burada istemiyorum ve senin adına hutbe okutmayacağım. Sîstân'ı ancak kılıç ile elimden alabilirsin"* dedi. Yâkûtî, Derek'e geldi, elçiden gelen haberden sonra Cüveyn'e geldi, savaşı başlattı ve halkın hisara girişini engelledi (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 375-376).

Anonim Târîh-i Sistân'da, Yâkûtî'nin, Sîstân'ın menşurunu aldıktan sonra Yezdicerd takvimine göre 424 Azer gününde Sîstân'a geldi demektedir. Eserin başından itibaren yazar Hicri yani Arap gün, ay ve yıl takvimi kullanırken burada Farsi ay kullanılmıştır. Eser'in Selçuklular bahsini başka bir müverrihin devam ettiği anlaşılmaktadır Bu tarih, Fars ayının 9. ayıdır. Yâkûtî'nin ikinci defa Sîstân'a gelişi çiftçilerin ve köylünün hafızasından silinmemiştir. Çünkü Yâkûtî, bu gelişinde Sîstân'da çok insan öldürmüş, Sadece Cüveyn Kasaba'sında bin iki yüz kişi öldürülmüştür. Diğer köylerde de erkekler öldürülmüş kadınlar ise esir alınmıştır. Bu kötü olayı çiftçiler ve köylüler halen kullandıkları Farsi takvime göre kaydetmişlerdir. Bugün de hala İran'ın birçok kısmında tarım aylarının isimleri köylülerin kullandıkları eski aylar gibidir (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 375, 7. dipnot).

2.8.10. Cüveyn Savaşı

Selçuklular'ın, Dandanakan Savaşından sonra belirlenen yer taksimine göre Musa Yabgu'ya bırakılan Sîstân bölgesini, Çağrı Bey ve onun oğlu Yâkûtî ele geçirmeye çalıştılar. Cüveyn'e gelen Yâkûtî, sabah namazında hisarı ele geçirip yağmaladı. Sabah, Emir Şâhinşâh'ı yaklayıp ordugâha götürdü. Cüveyn savaşında yakalaşık bin iki yüz kişi öldürüldü, çok kişi esir alınıp Horasan'a gönderildi. Yâkûtî, Birûnc'a gitti oradan batı tarafında bulunan Kelmûh'a indi. Buradaki Kûkâ halkı onunla savaştı. Derek'i üç yüz bin dirheme satarak halkı serbest bıraktı. Daha sonra Yâkûtî, ordu komutanı olan Ebû'l-Kâsım Yınal'ı iki yüz süvari ile Ebû'l-Fazl'a gönderdi ve *“Hisarı ele geçirdim, bir çok insan öldürdüm ve esir ettim artık Sîstân'ı teslim etmekte bahanen kalmadı”* dedi. Ancak Ebû'l-Fazl, bunu kabul etmedi. Bunun üzerine Yâkûtî, yanında Ebû'l-Muzaffer ve Emir Ebû'l-Hasan ve on bin tam silahlı asker ile Birûnc Kalesi'ne geldi. Burada bir gün savaştı. Bu sefer Sîstân'a Ebû'l-Kasım Nişâbüri'yi elçi olarak gönderdi. Ebû'l-Fazl, bu sefer *“eğer kimseyi öldürmez ve yağmalamazsan itaat edeceğim”* dedi. Yâkûtî, bir hafta boyunca kimseye zarar vermedi ancak daha sonra yeniden savaşmaya başladı (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 376-377). Yâkûtî, verdiği sözü tutmayarak Sîstân'ı zorla ele geçirmek için savaşa girişti.

2.8.11. Piş-i Zirih Savaşı

Yâkûtî, (12 Şevval 447/4 Ocak 1056) yılında Kemer'e geldi. Daha sonra Mârcûye Kalesine gitti. Burada yüz yetmiş kişi öldürdü. Daha sonra Renden ve Rûd-u Zerik'e geldi. Ordan Mehriyan ve Berâven kalelerini⁷⁶ ele geçirdi. Tek tek kaleleri ele geçirip karşı çıkanları öldürdü. Kadınları esir aldı. Yâkûtî, 25 Şevval'de Birûnc'a geri döndü. Sonra Derek'e gitti, iki gün savaştıktan sonra kaleyi ele geçirip Kâyen'e gitti. Yâkûtî'ye daha önce Sîstân'da isyan eden kişilerde katıldı. Yâkûtî'nin kaleleri zabdedip, savunanları öldürdükten ve esir aldıktan sonra artık Sîstân'a hâkim olma zamanı gelmişti. Yâkûtî'nin babası Çağrı Bey, oğlunun Sîstân'daki mücadelesinden sonra (22 Rebiülahir 448/9 Temmuz 1056) yılında elçilerini Sîstân'a gönderdi. Ebû'l-Fazl, gelen elçileri kabul etti. İçeri giren elçiler önce Ebû'l-Fazl'ın önünde eğildiler ve ona bin dinar değerinde mücevheri sundular. Yâkûtî'nin bu başarısı üzerine (25 Rebiülahir 448/12 Temmuz 1056)

⁷⁶ Burada adı geçen Kemer, Mârcûye, Renden ve Rûd-u Zerik, Mehriyan ve Berâven Kalelerinin adı başka yerde geçmemektedir. Bugün bu yerlerden hiç bir eser kalmamıştır. Lakin Piş-i Zirih, Sistan'ın bugünkü Piş-i Ab bölgesindedir. Burada zikredilen yüksek kalelerin bu bölgede oldukları malumdur.

yılında Sîstân'da hutbe Çağrı Bey adına okunmaya başladı. Çağrı Bey adına basılan paralar Cuma Camisi'nden halkın üzerine saçıldı (Târîh-i Sîstân, 445-725, Hş. 1314, s. 376-379).

Anonim Târîh-i Sîstân'ın müellifi, savaşın yaşandığı dönemi astronomik hareketlerle daha açıklayıcı bir şekilde sunmuştur. Buna göre; O zaman Akrep burcu hakimdi ve yaklaşık 20 dereceydi. Merih ise Arslanda ve üç dereceydi. Güneş Yengeç burcunda 25 dereceydi. Ay İkizler burcunda 19 derece, Satürn Koç burcunda 28 derece, Jüpiter (Müşterî) 29 derece, Venüs (Zühre) İkizler burcunda 11 derece ve Merkür (Utârid) Arslan burcunda 14 derece idi (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 380, Metin, 2014, s. 327).

Musâ Yabgu, Tuğrul Bey'e bir mektup yazark kendi hakimiyetinde olan yerleri Yâkûtî'nin zaptettiğini bildirdi (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 381). Güçlü bir kişiliğe sahip olmayan Musâ Yabgu ve hayatta kalan tek oğlu Böri, Sîstân bölgesinde tam anlamıyla güçlü bir hakimiyet kuramamış hatta zaman zaman Gazne'den gelen saldırıları bile önleyememişlerdi. Bu durum, hakimiyet alanında bulunmayan Sîstân, Çağrı Bey'in oğlu Yâkûtî'nin dikkatini celbetmekteydi. Anlatıldığı gibi babasından da onayı alan Yâkûtî, Sîstân'ı ele geçirip babası adına hutbe okuttu. Musâ Yabgu'nun Sultan Tuğrul'a gönderdiği şikayet mektubu üzerine Sultan hemen bu duruma yöneldi. Tuğrul Bey, ilk Bağdat Seferine çıkacağı sırada bu sorunu halletti (Sevim, Merçil, 2020, s. 51; Sümer, 2024, s. 144; Turan, 1969, s. 88). Tuğrul Bey, Musâ Yabgu'ya mektup ile Sîstân'ın menşurunu gönderdi, ayrıca Sîstân'daki vekili olan Ebû'l-Fazl'a ve Sîstân halkına gönderdiği buyrukta “*Çağrı Bey'e bundan sonra böyle bir edepsizlik (bî-edebî) yapmamasını yazdık ve Sîstân menşurunu Yabgu adına yazdık*” diyerek Sîstân'ın Çağrı Bey'in oğlu Yâkûtî tarafından zaptedilmesini doğru bulmadığını belirtti. Ayrıca Tuğrul Bey, “*Musa Yabgu adına hutbe okutmalı ve onun adına para basmalısınız, Çağrı'nın askeri gelirse sakın boyun eğmeyin*” dedi. Çağrı Bey'e ise, yaptıkları bu davranışın Merv'de alınan büyük kurultay kararlarına aykırı olduğunu, sert bir dille bildirdi (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 381; Sevim, Merçil, 2020, s. 51; Turan, 1969, s. 88).

Menşuru ve mektubu alan Musa Yabgu, oğlu Böri'yi hâcipler ve askerler eşliğinde Sîstân'a gönderdi. Emir Böri (14 Cemaziyelahir 448/29 Ağustos 1056) yılında Sîstân'a ulaştı. Onlar Şaristan'a vardığında kimse yoktu. Daşen'a indiler Böri, Ebû'l-Fazl ile görüşmek için on-on beş süvarisi ile geldi ve ona saygılarını sundu. Emir Beygu'dan

getirdiği hil'at ve menşuru öğle namazı vaktinde hâcibi aracılığı ile Ebû'l-Fazl'a gönderdi. Fazl, mektubu okudu ve “*bunu yapamayacağım, sizin için bu...*” (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 382).

Musa Yabgu, Sîstân'daki hakimiyetinde, yeğeni Tuğrul Bey müdahale etmeseydi elinden gidecekti. Musâ Yabgu'nun ölümü hakkında müverrihler tam tarih veremese de (H. 456/M. 1064) yılında öldüğüdür. Selçuk Bey'in en uzun ömürlü oğludur. Tuğrul ve Çağrı Bey'in Gazneliler'e karşı yaptığı mücadelelere Yabgu sıfatıyla katılmış Dandanakan zaferinden sonra taksim edilen yerlerden Sîstân bölgesininin hâkimiyetini almıştır (Sümer, 2024, s. 144; Kafesoğlu, 1958, s. 119).

Anonim Târîh-i Sîstân'da, Ebû'l-Fazl'ın Emir Böri'ye gönderdiği mektuptan itibaren konu kesilmiş ve yarım sayfalık boşluk bulunmaktadır. Bu nedenle, Ebû'l-Fazl'ın Sîstân'daki on yedi yıllık idaresi hakkında bilgiler eksiktir. Eserin ikinci yazarı olduğu düşünülen müellif, Tuğrul Bey, Musâ Yabgu, oğlu Böri ve Ebû'l-Fazl ile çağdaştır. Bu anlatılmayan zaman diliminde Sîstân'da hangi olayların geliştiği hakkında fikir sahibi olamıyoruz. Konuya (H. 465/M. 1073) yılı ile tekrar başlayan müellifin ise yazım şekli ve konunun akışından daha önce ifade edilen müelliflerden farklı bir yazar olduğu hemen göze çarpmaktadır. Aynı şekilde Târîh-i Sîstân'dan sonra yazılan diğer bir yerel kaynak olan İhya el-Mülük, olayları Sîstân'ın, Sultan Alp Arslan ve oğlu Melikşah zamanında hükmü altında olduğunu belirtir. Saffâri hanedanından olan Tâhir b. Muhammed b. Tâhir b. Halef'in, iki sultanın idaresini Sîstân'da güçlendirdi diye ifade ettikten sonra (H. 465/M. 1073) tarihinden itibaren olayları anlatmaktadır. Sîstân tarihi ile alakadar olan Bosworth ise, İslam Devletleri Tarihi adlı eserinde Sîstân'ın (H. 393/M. 1003) tarihinden (H. 420/M.1029) tarihine kadar Gazneli hâkimiyetinde olduğunu (H. 440/M. 1048) yılından sonra (H. 465/M. 1073) yılına kadar Selçuklu hâkimiyetini kronolojik sıra ile gösterir. Ancak, Selçuklu hâkimiyeti (H. 432/M. 1040) yılından itibaren Ertaş'ın Sîstân'a gelip Musâ Yabgu adına hutbe okuması ile başlamıştır. Bu tarihten sonra Gazneliler'in tekrar Sîstân'a hâkim olma çabasıyla verilen mücadeleler olmuş ancak Sîstân, Selçuklu hâkimiyetinde kalmıştır. Daha sonra (H. 465/M. 1073) tarihinden itibaren Bahâ üd-Devle Tâhir b. Nasr b. Ahmed ile yeniden başlatmaktadır.

Diğer kaynaklarda Sîstân'ın (H. 448/M. 1056) yılından sonra XI. yüzyılda siyasi tarihi hakkında verilen bilgiler şu şekildedir: Selçuknâme'de, İbrahim Yinal isyan ettiği

zaman (Cemaziyelahir 451/Temmuz-Ağustos 1059), Tuğrul Bey, Alp Arslan'dan yardım istediğinde O, Sîstân'da hân idi demektedir. Tuğrul Bey'in mektubunu götüren elçi Sîstân'a varıp durumu Alp Arslan'a izah etti. Alp Arslan'da hemen Sîstân'dan büyük bir ordu hazırlayarak on günde Irak'a ulaştı, Hemedân'a vardı ve amcası Tuğrul Bey ile buluştuğunu yazmaktadır (Ahmed b. Mahmud, ö. 977/1569-1570, 1977, s. 40-41).

Cûzcânî, Tabakât-ı Nâsirî adlı eserinde, Çağrı Bey'in (451/1059-1060) yılında Serahs'da ölmesi üzerine oğlu Alp Arslan, Horasan tahtına oturdu ve Horasan, Acem, Irak, Hârezm, Taberistân, Kirmân, Fars ve Sîstân memleketlerini zaptettiğini yazmaktadır (Cûzcânî, 1260, 2015, s. 76-77). Bu durumda Alp Arslan'ın, Musa Yabgu'nun ölümünden önce Sîstân'ı kendi hâkimiyet alanına kattığını görmekteyiz.

Sultan Tuğrul (8 Ramazan 455/4 Eylül 1063) yılında Rey'de yetmiş yaşında vefat etti. Râvendî, Tuğrul Bey'e övgü dolu sözlerle dua ederken sahip olduğu sınırlar hakkında "Irak ve Horasan memleketlerini, Rum diyarından Türkistan, Hind ve Sîstân hudutlarının en uzak yerlerine kadar bütün yeryüzünün hükümdarı" ifadesini kullanır (Râvendî, 635/1238, 2020, s. 111). Sultan Tuğrul'un vefatından sonra Selçuklu tahtının sahibi Alp Arslan oldu. Sultan Tuğrul'un hâkimiyet alanları Alp Arslan'a geçti ve hutbe onun adına okundu. Alp Arslan'ın fermanı yeryüzünün mamur yerlerinin çoğunda geçerliydi. Bu zamanda Sîstân, Musâ Yabgu'nun idaresi altındaydı, ancak kendisi Herât'da duruyordu. Mîrhând'ın ifadesine göre Tuğrul Bey'in amcası olan Musâ Yabgu, Herât'ta hoş olmayan şekilde yaşıyordu. Halkın şikayeti üzerine Sultan, Herât'ı O'nun elinden aldı ve Herât'ın idaresini (H. 455/M. 1063) yılında oğlu Toğansâh'a verdi (Mîrhând, 1483-1496, 2018, s. 105). Alp Arslan, Musâ Yabgu'nun Sîstân hâkimiyetine de (H. 455/M. 1063) yılında son vermiştir (Özgüdenli, 2009, S.274-276).

Hüseyin Melik Gıyaseddin Muhammed, İhya el-Mülük'te, Sîstân'da Tâhir b. Muhammed b. Tâhir b. Halef'in, Sultan Alp Arslan ve ondan sonra Selçuklu Sultanı olan Melikşah zamanında, onlar'ın vassalı olarak hüküm sürdü ve onları Sîstân'da güçlendirdi demektedir. Tâhir, idaresi zamanında Erk Kalesi ve Sarayını tamir ettirdi. Bu saray Tâhirî Sarayı olarak da bilinmektedir. Ebû'l-Fazl Nasr b. Ahmed zamanında harab olan yerlerdi (Hüseyin Melik Gıyaseddin Muhammed, H. 1027-1038, 1344, s. 75-76).

2.8.12. Sîstân'da Nasrî veya Nîmrûz Melikleri

Sîstân bölgesi, Selçuklu hükümdarları zamanında Nasrî Melikleri veya Nîmrûz Melikleri denilen mahalli bir hanedan tarafından yönetilmiştir (Özgüdenli, 2009, S.274-276).

Saffâri ailesinin Sîstân'ı yönetemediği ve hâkim devletlerin vassalı olduğu dönemlerde Saffâr ailesinden olan kişiler yaşamlarını bu geniş topraklarda sürdürdüler. Tehdit olduğu zaman kendilerini emniyete alacak yerlere gittiler (Hüseyin Melik Gıyaseddin Muhammed, H. 1027-1038, 1344, s. 75). Saffârililer, XI. yüzyılın ortalarında Gazneli-Selçuklu savaşları sırasında kendilerini güçlendirerek tekrar adlarını duyurmayı başardılar. Önce Selçuklular'a daha sonra ise Gurlular'a bağlı olarak ülkelerini idare ettiler. Daha sonraki Saffârililer, Doğu İslam dünyası için bir felaket olan Moğollar'ın hâkimiyeti altına girdiler (H. 618/M. 1221). Timur istilasından sonra da XV. yüzyılın sonuna kadar varlıklarını sürdürdüler. Aynı Saffâri ailesi kesintili de olsa hüküm sürmeye devam etmiştir (Bosworth, 1980, 133). Buna göre Saffâri hanedanının, Nasrî veya Nîmrûz Melikleri ile bağlantısı tam tesbit edilememesine rağmen Saffâri hanedanının devamı niteliğindedir.

2.8.13. Bahâ üd-Devle ve'd-Din Tâhir b. Nasr b. Ahmed

Emir Ebû'l-Fazl Nasr b. Ahmed (23 Cemaziyelahir 465 /6 Mart 1073) yılında öldü. Onun yerine oğlu aynı yıl (27 Cemaziyelahir 465/10 Mart 1073) Emir Ecl Bahâ ed-Devle ve'd-Din Tâhir b. Nasr b. Ahmed, Nîmrûz Meliki olarak oturdu (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 383; Hüseyin Melik Gıyaseddin Muhammed, H. 1027-1038, 1344, s. 76).

Emir Bedrüddevle ve'd-Din Şemsü'l-Mülûk Ebû'l-Abbâs⁷⁷ (1 Şevval 467/20 Mayıs 1075) yılında Sîstân'a gelip Uk Kalesi'ne gitti sonra Cüveyn'in bir mil kadar batısında olan Semur Kalesi'ne geldi ve bu kaleyi zaptetti. Emir Tâhir, Sîstânlı piyadelerden oluşan beş bin kişiyle Derek'e gelerek Şevval'in 17'sinde Emir Ebû'l-Abbâs'ı kalede sıkıştırdı, daha sonra geri döndü. Derek Kalesi'nde kalan Emir Ebû'l-Abbâs'ın Horasan'a dönüşüne kadar bu savaş ve düşmanlık devam etti. Emir Ebû'l-Abbâs, sekiz ay sonra tekrar Sîstân'a geldi. Aradan on iki yıl geçtikten sonra Emir Ebû'l-Abbâs (19 Ocak 479/27 Ocak 1087) yılında Emir Harb'i öldürdü ardından (15 Muharrem

⁷⁷ Emir Bedrüddevle ve'd-Din Şemsü'l-Mülûk Ebû'l-Abbâs, Melikşah Döneminde (1072-1092) görev yapmış olan önemli devlet adamlarındandır.

480/22 Nisan 1087) Kâh Kalesi'ne geldi. Orada İsmail b. Ebrem'i ele geçirdi daha sonra öldürdü. Emir Ebû'l Abbas, Emir Abû Ca'fer Kûgahî'yi de öldürdü. Zerenc'de ilk olarak (2 Cemaziyelevvel 480/5 Ağustos 1087) yılında Emir Ebû Nasr, Şahinşâh adına hutbe okuttu ancak, Sîstân'a hakim olma düşüncesinde olan Emir Bedrüddevle ve'd-Din Şemsü'l-Mülûk Ebû'l-Abbas, iki gün sonra Birûnc Kalesi'nde (4 Cemaziyelevvel 480/7 Ağustos 1087) Cuma günü kendi adına hutbe okuttu ve köşke yerleşti. Sonra şehrin Şaristan hisarında Emir Tâhir'i kuşattı. Ramazan ayına kadar devam eden bu kuşatmada çok kişi öldü. Kuşatmadan dolayı ürünlerin fiyatı yükseldi. Bir batman buğdayın fiyatı sekiz dirhem oldu. Ebû'l-Abbas, kuşatmayı kaldırarak Birûnc'a gitti. Ancak tekrar savaşmak için (H. 480/M. 1088) yılında Sîstân'a geri döndü. Hisarları yıkan Ebû'l-Abbas, çok kişiyi öldürdü. Şaristandan gizlice kaçan Emir Tâhir'i ise yakaladı ve hapse attı. Ebû'l-Abbas, Şaristan'da oturdu, tüm şehrin emirliğini eline aldı. Hapiste olan Emir Tâhir (3 Zilhicce 480/6 Şubat 1088) öldürüldü. Emir Tâhir, onbeş yıl Sîstân emirliği yaptı (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 383-384; Hüseyin Melik Gıyaseddin Muhammed, H. 1027-1038, 1344, s. 76).

Emir Bedrüddevle ve'd-Din Şemsü'l-Mülûk Ebû'l-Abbas'ın, şehri ele geçirmesi üzerine Emir Me'mun Sîstân'dan ayrıldı. Ebû'l-Abbas, Sîstân ordusuyla beraber Nih Kalesi'ni ele geçirmek istedi ancak savaşmadan Sîstân'a döndü. Bu arada Horasan Sultanı Melikşah'ın elçisi Sîstân'a geldi Ebû'l-Abbas ile görüştü. Bu görüşmenin üzerine O, (1 Şevval 481/18 Aralık 1088) yılında Sultan Mekikşah ile görüşmek üzere ilk defa Sîstân'dan ayrıldı, Horasan'a gitti. Emir Bedrüddevle ve'd-Din Şemsü'l-Mülûk Ebû'l-Abbas, Horasan'da bir yıl kaldıktan sonra Sultan Melikşah'dan Sîstân'ın onayını ve menşurunu almış bir şekilde Sîstân'a döndü ve emirlik tahtına oturdu. Ancak bu emirlik fazla sürmedi (6 zilhicce 482/9 Şubat 1090) yılında öldü (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 384-385; Hüseyin Melik Gıyaseddin Muhammed, H. 1027-1038, 1344, s. 76).

2.8.14. Bahâ üd-Devle Halef b. Nasr

Bedrüddevle ve'd-Din Şemsü'l-Mülûk Ebû'l-Abbas'ın ölmesi üzerine tam adı Emir Ecl Bahâ üd-Devle Halef b. Ebû'l-Fazl, Emir Ebû'l-Fazl Nasr b. Ahmed'in oğlu olmalıdır (H.482/M. 1090) yılında Sîstân emirliğine oturdu. Emir, Horasan'a Sultan Melikşah'dan Sîstân'ın menşurunu almaya gitti. O gittiği zaman Sîstânlılar, emirliğe Emir Ebû Mansur Ebû Ca'fer Kûgehî'yi getirdiler. Emir Mansur (17 Zilkade 483/11 Ocak 1091) yılında

Bahâ ed-Devle'ye karşı isyan etti. Horasan'dan gelen Bahâ üd-Devle Birûnc'da karagâhını kurdu. Sîstân'dan Birûnc'a gelen Ebû Mansur ile savaştı, çok kimse öldü. Bu mücadelenin sonunda (4 Muharrem 484/26 Şubat 1091) yılında Emir Bahâ üd-Devle'nin Tabes'e, Ebû Mansur'un ise Sîstân'a gitmesi konusunda anlaştılar (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 385-386; Metin, 2014, s. 330).

Emir Bahâ üd-Devle, ikinci defa Birûnc'a geldi. Amacı Sîstân emirliğini elde etmektir. Bunun üzerine Emir Ebû'l-Abbâs Kûgehî ve Emir Ebû Mansur Uk'dan gelen orduyla beraber şehrin kapısına geldiler. Şehrin kapısında çok şiddetli savaş meydana geldi ve halktan çok sayıda insan öldürüldü (21 Safer 484/10 Nisan 1091). Emir Ecl Bahâ üd-Devle, bu savaştan galip çıktı ve Sîstân emirliğine tekrar oturdu. Daha sonra emirliğini elinden alan isyancı Ebû Mansur Ahmed Kûgehî'yi öldürdü (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 385-386).

Emir Müeyyed'in Sîstân'a gelmesi ile, Bahâ üd-Devle (1 Cemaziyevvel 484/21 Haziran 1091) Şaristan'daki kaleye çıktı. Müeyyed gelip Sîstân emirliğine oturdu. Bunun üzerine Bahâ üd-Devle Şaristan'dan ayrıldı ve Kızıl Sâri'nin⁷⁸ yardımı ile Dere Kalesi⁷⁹ne gitti. İki burda Karmatîler'e⁸⁰ karşı mücadele ettiler. Sultan Melikşâh'ın ölümü üzerine Kızıl Sâri'ile beraber Bahâ üd-Devle Sîstân'a geldi ve Şaristan'a girdiler. Etraflarında on bin kişi toplandı. Kızıl Sâri' ile beraber (486-487/1094) yılları arasında Şaristan'da kaldılar. Ancak, Müeyyed'e mukavemet edemeyeceklerini anlayınca Sîstân'dan ayrılıp Gazne'den aldıkları ordu ile Sîstân'a geri dönüp Şaristan'ı kuşattılar. Köşeye sıkışan Müeyyed, (27 Rebiülahir 487/16 Mayıs 1094) yılında yerine Ebû Nasr b. Şahinşâh'ı bırakarak adamları ile birlikte Şaristan'dan ayrıldı. Bahâ üd-Devle, Tak kalesi'ni ve Dâr-ı Taâm Kapısı'nı ele geçirdi. Sîstân halkı Herât'ta bulunan Emir Me'mun'dan yardım istedi. Yardım isteği üzerine Şaristan'a gelen Emir Me'mun ile Bahâ ed-Devle'nin güçleri savaştılar. Ancak, Emir Me'mun'un tarafında olan bazı kişiler Bahâ üd-Devle tarafına geçip Şaristan kapılarını açınca Bahâ üd-Devle içeri girdi ve

⁷⁸ Kitabın aslında kelimenin sonu ayn ile yazılıdır. Eserin bazı nüshalarında Sarık şeklinde yani kaf ile yazılmıştır. Bu kişi Sultan Melikşâh'ın emirlerinden olup Kuhistân İsmaililerini mağlup eden komutandır. Mümin Âbâd'a bitişik olan Dere Kalesinde İsmaililer'in lideri olan Hüseyin Kâyinî tarafından (H. 485/M.1092) kuşatılmıştı.

⁷⁹ Dere Kalesi, Mülhidlerin mahalli olan Mümin Âbâd'dan Sistan'a bağlayan yerdir

⁸⁰ Aşırı Şîî İsmâiliyye mezhebine mensup bir zümre. Daha geniş bilgi için Bkz. (Hizmetli, 2001, s. 510-514).

Şaristan'da karagahını kurdu. Daha sonra Birûnc Kalesi'ne yöneldi ve kaleyi kuşattı. Sonunda kale Bahâ üd-Devle'nin eline geçti (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 386-388).

Emir Bahâ üd-Devle döneminde Karmatîler (H. 487/M. 1094-1095) yılında Nih'e bir fersah kalana kadar geldiler. Bunun üzerine Sîstân askerleri onlarla savaşmak için Nih'e geldi ve Muhtârân denilen yere kadar onları takip ettiler. Aralarında (H. 489/M. 1096) yapılan savaşı Anonim Târîh-i Sistân müellifi, Bedir Savaşına benzetmektedir. Sîstân askerleri bin dört yüz Karmatî öldürdü, söylenene göre Sîstânlı bir asker öldürüldü. Bir yıl sonra (14 Cemaziyelahir 490/29 Mayıs 1097) Alt Arî (Herât'ı yöneten Gur Sultanlarının emirlerinden olan Alp Gazi olmalıdır) Derek'e geldi. Recep ayının on ikisine kadar burada kaldı ve çevre köyler olan Muvlin ve Destekerd'i ele geçirdi. Derek'in yarısını yağmaladı diğer yarısını da on beş bin dinara satın aldı (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 388-389).

Emir Bahâ üd-Devle, Sîstân emirliği sırasında Selçuklu emirleriyle mücadele etmenin yanında Sîstân emirliğine oturmak isteyen melikler ile de uğraşmak zorunda kaldı. Emir Ebû Mansur Şehinşâh, Emir Ferruhşâh ile birlikte Horasan'dan Sîstân'a geldi. Onlara, Nih'den Emir Me'mun Ebû'l-Abbâs da katıldı hep birlikte Sîstân'a doğru yürüyerek (H. 432/M. 1099) yılında Bahâ üd-Devle'yi Şaristan'da sıkıştırdılar. Yedi ay boyunca savaştılar. Sonunda (Safer 493/Aralık-Ocak 1099) yılında barış yaptılar (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 389).

Emir Me'mun (H. 496/M. 1103) yılında Birûnc'a geldi. Sultan Sencer'in ordu komutanı olan Emir Berğuş, Sîstân Şaristanına geldi. Hisardan Emir Berğuş'un huzuruna gelen Emir Bahâ üd-Devle, ve oğlu Tâced-Din Ebû'l-Fazl ile arasında anlaşma yapıldı. Ancak bu anlaşma Emir Tâced-Din Ebû'l-Fazl'ın (1 Recep 499/9 Mart 1106) yılında babası Bahâ üd-Devle'ye karşı isyan etmesi ile son buldu (Târîh-i Sistân, 445-725, 1314, s. 389-390). Anonim Târîh-i Sistân'da anlatılan bu olay, Emir Bahâ üd-Devle'nin oğlu Tâced-Din Ebû'l-Fazl'ın isyanı ile uğraşmış olduğunu göstermektedir. Baba ile oğlu arasında yapılan barış ancak üç yıl sürmüş ve Bahâ üd-Devle'nin Sîstân emirliğinin sonunu getiren oğlunun isyanı olmuştur.

2.8.15. Tâced-Din Ebû'l-Fazl (H. 499-500-559/M. 1106-1164)

Emir Mensur, Emir Tâced-Din Ebû'l-Fazl'ı babasıyla barış yaptıktan sonra yanında Belh ve Tirmiz'e götürdü. Daha sonra Emir Tâced-Din (H. 499/M. 1106) yılında

babasına isyan etti. Emir Tâced-Din'e Uk, Sîstân, Piş-i Zirih ve diğer bölgelerin komutanları katılıp destekledi. Emir Tâced-Din, Şaristan'ı ele geçirerek emirliğe oturdu. Kardeşi Şehinşâh Tak Kalesine kaçtı daha sonra babası Bahâ üd-Devle de onun yanına gitti (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 389-390).

Sîstân emirliğine oturan Emir Tâced-Din, yiğitliği ve cesareti ile kendini ön plana çıkardı. Gazne Sultanı olan Arslanşah'a karşı kardeşi Behramşah, Sulatn Sencer'den yardım istedi. Bunun üzerine Sencer, Emir Üner komutasında orduyu Gazne'ye gönderdi. Sîstân emiri, Emir Tâced-Din de orduları ile Emir Üner'e katıldı. Büst yakınında (M. 1116-1117) yılında Arslanşah yapılan savaşı Selçuklu ordusu kazandı. Emir Tâced-Din, bu savaşta cesur ve yiğitliği ile tanınmıştır (Hüseyin Melik Gıyaseddin Muhammed, H. 1027-1038, 1344, s. 76; İbnü'l-Esir, 13.yy, c. X. 1991, s. 401-402; Râvendi, 635/1238, 2020, s. 164-165; Merçil, 1989, s. 86-87; Ahmed b. Mahmud, ö. 977/1569-1570, 1977, II. s. 48).

Tâced-Din Ebû'l-Fazl, Sultan Melikşah'ın kızı Safiye Hatun ile evlenmişti. Sultan Sencer, Tâced-Din'e “*kardeş*” diye hitap ederdi. Tâced-Din Ebû'l-Fazl, Sultan Sencer'in Sîstân'da sadık bir vekili olarak onun bütün askeri seferlerine katıldı, cesur ve yiğitlikle savaştı (Özgüdenli, 2008, s. 463-464; Hüseyin Melik Gıyaseddin Muhammed, H. 1027-1038, 1344, s. 76). Sultan Sencer'in 1141'de Semerkand'a hareket ettiğinde ordusunun sol kanadında cesur Sîstân emiri Tâced-Din Ebû'l-Fazl vardı. Selçuklu ordusunda Sîstân askerleri de yer alıyor ve cesurca savaşıyordu (Agacanov, 2006, s. 270).

Sencer, Selçuklu tahtına oturmadan önce bir çok memleketin sultanıydı. Bunlar arasında Sîstân'da bulunmaktaydı (Ahmed b. Mahmud, ö. 977/1569-1570, 1977, II. s. 48). Sencer (H. 524/M. 1130) yılında babası Melikşah'ın idaresi altında olan yerleri ele geçirdi. Bu yerler arasında Sîstân ve Harezm ülkesi de vardı. Sîstân'ı kardeşim dediği Tâced-Din Ebû'l-Fazl'a verdi. Çünkü O, Zabulistan'da, diğer savaşlarda ve Gazne savaşlarında fillerle yaptığı mücadelelerde ordunun pehlivanı idi. Tâced-Din hayatının sonuna kadar Sîstân'da yaşayarak ve savaşlara katılarak geçti (Râvendi, 635/1238, 2020, s. 165; Hüseyin Melik Gıyaseddin Muhammed, H. 1027-1038, 1344, s. 76). Sîstân, XII. yüzyılın ikinci yarısına kadar Selçuklu hâkimiyetinde kalmıştır.

Sîstân, XII. yüzyılın ikinci yarısından önce Gurlular'a daha sonra da Hârizmşahlar Devleti'ne tabi olarak yaşadı. Moğol istilası sırasında Sîstân büyük bir tahribata ve

katliama uğradı (H. 618-619/M. 1221-1222) bu tarihten sonra Saffâriler Moğol hakimiyeti altına girdi (Bosworth, 1980, s. 131; Özgüdenli, 2008, s. 463-464).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SÎSTÂN'IN SOSYO-KÜLTÜREL VE EKONOMİK DURUMU

3.1. ORTAÇAĞ'DA SÎSTÂN'IN TİCARET YOLLARI VE MESAFELERİ

Horâsân'ın güneyinde yer almasından dolayı Nîmrûz “*gün-ortası*” olarak adlandırılan Sîstân veya Arap coğrafyacılarının zikrettikleri şekliyle Sîcîstân toprakları günümüzde bir bölümü İran'da bir kısmı da Afganistan sınırları içindedir. Bu kadim coğrafyanın sınırları Orta Çağ'da Horâsân, Hindistan, Gûr, Kirman ve Kirman üzerinden Fars bölgesine kadar uzanmaktadır (Strance, 2015, s. 415; Özgüdenli, 2009, s. 274). Bu durum ise Sîstân'ın jeopolitik olarak önemli bir noktada yer almasına olanak sağlamıştır. Zira Sîstân bu konumu sayesinde Hindistan, Horâsân ve İran şehirleri arasında bağlantıyı sağlayan önemli bir ticaret yolu geçidi hüviyeti kazanmıştır. Özellikle Orta Çağ coğrafya eserlerinde Sîstân bu bölgede bulunan şehirlerle olan bağlantıları detaylı bir şekilde ele alınarak açıklanmıştır. Bu durum da bize o dönem, hem ticari hem de seyahat ve diğer amaçlar için Sîstân'dan itibaren nasıl bir yolun takip edildiği ve bunun mesafesinin ne kadar olduğunu bütün ayrıntılarıyla göstermektedir. Bu kaynakların başında ise İstahrî, İbn Havkal, İbn Rûsteh gibi dönemin önde gelen coğrafyacıların kaleme aldığı eserler gelmektedir.

İran'daki İslâm fetihleri sırasında Sâsânîler'in son sığınağı olan Sîstân tarih boyunca önemini korumakla birlikte İslâm fetihlerinden itibaren, başta Abbâsiler olmak üzere, Tâhirîler, Saffâriler, Samânîler, Gazneliler ve Selçuklular ile birçok devletin hâkimiyet alanına dâhil olmuştur. Bunun en büyük nedeni ise Sîstân'ın bulunduğu coğrafi konumuydu. Zira Ortaçağ coğrafya kaynaklarında geçen bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Sîstân bölgesini Hindistan, Sind, Kirman ve Fars'a bağlayan üç ana yol bulunmaktadır. Tüm bu yolların başlangıç merkezi aynı zamanda Sîstân'ın başkenti olan Zerenc şehriydi. Tarih boyunca önem verilen Sîstân ve bölgesi devletler tarafından elde tutulmuş ve bu yollar aracılığıyla ticaret, ulaşım, savaşlar ve diğer nedenler için kullanılmıştır.

3.1.1. Sîstân'dan Herât'a Giden Yol

Herât, kuzey ticaret yolu üzerinde olduğundan bu dönemde Sîstân ve İran'ın güney bölgeleri ile birlikte bir ticaret merkezi olmuştur (Barthold, 1981, s. 64). Herât üzerinden

Sîstân ile Horâsân arasında ulaşımı sağlayan ve Sîstân'ın kuzeyinde yer alan yolun başlangıç noktası Zerenc'tir. Zira Sîstân'daki anayolların tamamının merkezi, o dönemde Sîstân'ın başkenti olan Zerenc şehriydi (Strance, 2015, s. 431). Bu yol hakkında bilgi veren coğrafyacıların başında İstahrî gelmektedir. Bu yol hakkında İstahrî eserinde şu bilgileri vermektedir: Sîstân'dan Herât'a yol şu şekildedir: Zerenc'ten ilk merhalede bulunan Kerkûye'ye 3 fersaktır. Buradan Beşter'e 4 fersaktır. Helمند Nehri'nin sularının geçtiği köprüden itibaren yolunu çevirirsin ve Beşter'den Cüveyn'e 1 merhale, Cüveyn'den Büst'e 1merhale, Kencer'den Serşek'e 1 merhale, Serşek'ten Fere dersi köprüsüne 1 merhale, Fere'den Dereh'e 1 merhale, Dereh'den Sîstân bölgesinin son yerleşim yeri olan Kûstân'a ve Kûstân'dan Esfuzâr'a bağlı bir yerleşim yeri olan Hâstân'a 1 merhale, Hâstân'dan Kanetü Serî'ye 1 merhale, Kanetü Serî'den Cebelü'l-Esved'e 1 merhale, Cebelü'l-Esved'den Câmân'a 1 merhale, Câmân'dan Herât'a ise 1 merhale (İstahrî, 2015, s. 218-219; Özyurt, Kürkçüoğlu, 2024, s. 221-232).

İbn Hurdazbih bu yol hakkında ayrıntıya girmeden Sîstân ile Herât arasındaki yolun mesafesinin 80 fersah⁸¹ olduğu belirtmektedir (İbn Hurdazbih, 2008, s. 51; Özyurt, Kürkçüoğlu, 2024, s. 221-232).

Bunun dışında el-Ya'kûbî, Herat'dan Bûşenc'e 1 konak olduğu, Bûşenc'den Sîstân'a ise 5 konak⁸² olduğunu kaydetmektedir (el-Ya'kûbî, 2002, s. 61).

3.1.2. Sîstân'dan Büst'e Giden Yol

Zerenc'den sonra Sîstân bölgesinin ön büyük şehri olan Büst şehri; önemli bir ticaret merkezi olan Gazne şehri üzerinden Sîstân ile Hind ve Sind ülkeleri arasında ticareti sağlayan yolun merkezinde yer almaktaydı (İstahrî, 2015, s. 215; İbn Havkal, 2014, s. 319). İstahrî'ye göre Sîstân'ın merkezi olan Zerenc'in doğusundan Büst'e ve oradan da komşu ülkelere giden yolun güzergâhı ve mesafesi şu şekildedir: İlk merhalede Zânbûk vardır. Zânbûk'tan mamur bir köy olup kap-kaçak imal edilen Serûzen'e 1

⁸¹ Fersah; bir mesafe ölçüsü olarak kullanılan bu terim, 12000 adım olarak ifade edilir. Kâmûs-ı Osmânî'de 3 mil uzunluğunda mesafeye 1 fersah denildiği kayıtlıdır. 1 fersah İran'da, atın normal yürüyüşüyle 1 saatte gittiği mesafe karşılığı kullanılmakta olup bu da 6000 zirâ (6,23 km.) yapmaktadır. Geniş bilgi için bkz (Mukaddesî, 2015, s. 481; Halaçoğlu, 1995, s. 412.).

⁸² Konak (Menzil); Sözlükte "inmek, konaklamak, misafir olmak" anlamındaki nüzûl kökünden türemiş bir mekân ismi olan menzil "ev, konak; iki konak arası, bir konak yol; posta ve posta tatarları beygirlerinin bulunduğu mahal" mânalarına gelir. Geniş bilgi için bkz. (Halaçoğlu, 2004, s. 159-161).

merhaledir. Serûzen'den mamur bir köy olup kap-kaçak imal edilen Harûrî'ye 1 merhaledir. Aralarında Nîşek Nehri ve nehrin üzerinde tuğladan yapılma bir köprü vardır. Harûrî'den Dehek'e kadar konak yerleri vardır. Ribât, Dehek sınırlarındandır. Bu Ribâtü'l-Mefâze'den itibaren Âbşûr ribâtına, Âbşûr ribâtından Kerûdîn ribâtına, Kerûdîn ribâtından Kuhistân ribâtına, Kuhistân ribâtından Ferseh'e ve Büst'ten tamamına birer konak yeridir. Hepsî çöldedir. Büst'ten Gazne'ye olan yol ise şu şekildedir: Büst'ten Fîrûzkent ribâtına, oradan Kebîr ribâtına, oradan Ruhhac şehrine yani Bencevây'a, oradan Tekînâbâd'a, oradan Cenkelâbâz'a Karyet-ı Garam'a, oradan Karyet-ı Hâsit'e, oradan Karyetu Cûme'ye, oradan Hâbsâr'a birer konak yeridir. Bu yer Gazne sınırının ilk yerleşim yeridir. Oradan Karyet-ı Heşbâcî'ye, oradan Hezâr ribâtına birer konak yeridir. Burası mamur bir köydür. Oradan Gazne'ye 1 konak yeridir (İstahrî, 2015, s. 219-220; Özyurt, Kürkçüoğlu, 2024, s. 221-232).

3.1.3. Sîstân'dan Kirmân-Fars'a Giden Yol

Bu yol Zerenc'ten başlayıp, Kirmân'ın önemli şehirlerinden olan Nermâşîr yakınlarında bulunan Senîc veya Fehrec vahasına ulaşp, Kirmân şehirlerinden devam ederek Fars bölgesinin başkenti olan Şîrâz şehrinde son bulmaktaydı. Zerenc'ten başlayan yol biri kısa bir diğeri ise uzun olmak üzere iki güzergâh halindeydi (Strance, 2015, s. 405). Kısa olan güzergâh hakkında bilgi veren İbn Hurdâzbih, bu yolu Şîrâz'dan itibaren ele alarak güzergâh hakkında şu bilgileri vermektedir: Şîrâz'dan Râdiyân'a kadar olan mesafe 7 fersaktır. Buradan Hurrâm'e 2 fersah, oradan Berâncân'a 4 fersah, oradan Kind'e 6 fersah, oradan Hira'ya 6 fersah, oradan Bi'r-i Ukbe'ye 5 fersah, oradan Mîkânân'a 8 fersah, oradan Sâhak'a 8 fersah, oradan Surrûşek'e 7 fersah, Şehr-i Bâbek'e 7 fersah, oradan Kast-ı Nu'man'a 8 fersah, oradan Karyet-u Abbân'a 4 fersah, oradan Mercân'a 4 fersaktır; buradan Kirmân'ın bir şehri olan Biyimend'e varılır. Biyimend'den Sîrcân'a varılır. Bu mesafe 4 fersaktır. Buradan Kuhistân'a 6 fersah, oradan Karâta'ya 6 fersah, oradan Rustâk'a 6 fersah, oradan Hannâb'a 4 fersah, oradan Gubayra'ya 5 fersah, oradan Han-ı Cûzân'a 5 fersah, oradan Han-ı Havh'a 6 fersah, oradan Servistân'a 7 fersah, oradan Dîr-i Vezîn'e 5 fersah, oradan Bem'e 3 fersah, oradan Nermâşîr'e 7 fersah, oradan çöl tarafında bulunan Fehrec'e 7 fersaktır. Çöl bölgesi ise Sîstân'a 70 fersahlık bir mesafededir. Fehrec'den Ahsâ ve Âbâr'a 8'er fersaktır. Buradan Curc-i Minâre'ye 9 fersaktır. Burası suyu olmayan bir mekândır. Buradan Rabât-u Ba'îde'ye 7 fersah, oradan İsbîz'e 9 fersah, oradan Kirâgân'a 8 fersah, oradan Bi'ri'l-Kâdı'ya 8 fersah, oradan

Râşid'e 6 fersahtır. Râşid'de bir kuyu bulunmaktadır. Râşid'den Gâvnîşek'e 4 fersahtır. Burada yağmur sularından oluşan bir havuz vardır. Gâvnîşek'den yine içerisinde bir havuz bulunan Berdeyn'e 8 fersahtır. Oradan su kuyularının bulunduğu Cârûn'a 5 fersahtır. Buradan Sîstân' a kadar olan mesafe ise 6 fersahtır (İbn Hurdazbih, 2008, s. 50-51; Özyurt, Kürkçüoğlu, 2024, s. 221-232).

İstahrî, İbn Hurdazbih'in aksine bu güzergâhın uzun kısmı yanı Senîç'te biten kısmı hakkında bilgi vermekle birlikte bu yolun başlangıç noktası olarak Sîstân'ı ele alarak güzergâh hakkında şu bilgileri vermektedir: Sîstân'dan itibaren ilk durak Hâverân'dır. Daha sonra Derek gelir. Derek'ten Berîn'e, oradan Gâvenîşek'e birer konaktır. Bu son ikisi ribâttır. Daha sonra Nâsî ribâtı gelir. Oradan Kâdî ribâtına, oradan Kirâmhân ribâtına, oradan Senîç'e birer konaktır. Senîç Kirmân'a bağlı bir şehirdir (İstahrî, 2015, s. 220; Özyurt, Kürkçüoğlu, 2024, s. 221-232).

İbn Havval de İstahrî'ye yakın bilgiler vererek bu güzergâhın Senîç'te biten kısmı hakkında bilgi güzergâh hakkında şu bilgileri vermektedir: Sîstân'dan hareket edince ilk konak Hârum, ikinci konak Derek'tir. Buradan Berîn'e 1 konak, buradan Gâvnîşek'e 1 konaktır. Her iki yer birer ribâttır. Sonra Ribât-ı el-Nâsî'ye 1 konak, sonra Ribât-ı el-Kâdî'ye 1 konak, sonra Kerâğan ribâtına 1 konak, sonra Senîç'e 1 konaktır. Senîç, Kirmân'a bağlı bir şehirdir (İbn Havkal, 2014, s. 321-322; Özyurt, Kürkçüoğlu, 2024, s. 221-232).

Bu bilgiler ışığında Kirmân bölgesi Sîstân'ın sınırdaşı olmanın yanı sıra Sîstân ile Fars bölgesi arasında ulaşım ve ticaret ağını sağlayan bir köprü görevi de görmekteydi.

3.2. SİSTÂN'IN EKONOMİK DURUMU

3.2.1. Sîstân Bölgesinde Yaşayan Halkın Geçim Kaynakları

İklim, ekonomik faaliyetler üzerinde çeşitli etkilere sahiptir. Tarımsal faaliyetler açısından iklim, bir bölgenin verimliliğini ve ürün çeşitliliğini belirleyen en önemli faktördür.

Sîstân'ın dört tarafı çöllle çevrilidir bu çölller Sîstân'ın sınırını belirlediği gibi iklimini de şekillendirir.

Sîstân'ın iklimi, şiddetli rüzgarlara rağmen ılıman iklime ve verimli topraklara sahiptir. Sîstân rüzgarlarının çok hızlı esmesi nedeniyle, o dönemin mühendislik zekasını kullanarak yel değirmenleri inşa etmişler ve değirmenleri halkın yaşadığı evlere kurarak buğdaylarını öğütmüşlerdir. Ayrıca, yüz yirmi gün süren bu şiddetli rüzgarın kaldırdığı kumun altında yapılar, ekili alanlar hatta köyler kalmıştır. Bu nedenle insanlar bu kumu kontrol altına almak için günümüzdeki istinad duvarlarına benzeyen, ahşaptan yüksek duvar örmüşlerdir. Ayrıca iklimden etkisiyle yapılarda ahşabın kurtlanması nedeniyle kullanılmamış bunun yerine topraktan kemer şeklinde yapılar inşa edilmiştir. Sîstân'da evler bu kalın toprak katmanlarının arasına ince kamış ve Ilgın ağacının dallarının eklenmesi yapılmıştır. Sîstân arazisi, çorak, kumluk, sıcak bir yerdir. Geniş ovalık olup dağ görünmemektedir. En yakın dağ Fere tarafındadır (Ebü'l-Fidâ, 721/1321, 2017, s. 276; İbn Havkal, 367/977, 2017, s. 361; Istahri, 318-340/930-952, s. 212-213; Barthold, 1981, s. 69).

Sîstân, yılın mevsimine ve yağışın su miktarına orantılı olarak toprak göl, bataklık ve çorak olmaktadır. Yağışlardan dolayı nehir suları artmaktadır. Sîstân'da üç büyük nehir olan Helmend, Fere ve Havaş Nehri her yıl yağmur ve kar suları ile yenilenir ve sularını God-ı Zirih (Zereh) Gölüne döker. Yağışlarla suyu artan nehirler göle dökülürken geniş alanlarda Hamunlar (bataklık) oluşturmaktadır. Hamun-i Sîstân geniş su toplama alanları, iklimin elverişli olduğu büyük Hindikuş sıradağlarının güney yamaçlarında yer aldığından, bu üç nehrin her biri geniş bir araziye sularını akıtır. Sonuç olarak bu nehirler kıyıları boyunca geniş arazileri verimli hale getirir ve çok istisnai yıllarda fazla sularını Hamuna boşaltır. Bu taşkınların hacmi sabit değildir yıldan yıla değiştiği için Hamun'ın daha büyük veya daha küçük bir alanı sular altında kalır; bunun sonucunda Hamun havzasının yapısında büyük değişiklikler gösterir (Tate, 1910, s. 108-109; Barthold, 1981, s. 22-23).

3.2.2. Çiftçilik

Sîstân'da çiftçilik önemli bir geçim kaynağıydı. Kaynaklarda geçen ürünlerin çeşitliliği bize bunu göstermektedir. Sîstân ikliminin elverişli olmasından dolayı en çok üretimi yapılan ürün hurma ve üzümdür. Sîstân'da bol miktarda yetiştirilen hurma ve üzüm çiftçinin önemli bir geçim kaynağıydı. Nehirlere yakın olan alanlarda bol miktarda meyve ve sebzede yetişmektedir. Buna göre, Orta Çağ'da Sîstân'ın başkenti ve

Hilmend Nehri'nin sağ tarafında olan Zerenc toprağı tuzlu sıcak bir yerdir. Burada hurma ve üzüm bol miktarda yetişmektedir. Dolayısıyla Zerenc'in halkı zengindir. Yemekleri çeşitli ve boldur. Sîstân ve Mekrân arasındaki çölde bol miktarda yetişen hıltit-hıthıtın bitkisi, hıltit bitkisi, şeytan otu teresi, kudret otu gibi adları olan, kötü kokulu ancak lezzetli olan bu bitkiyi Sîstân halkı çok sevmekte ve bütün yemeklerine katarak tüketmektedir (Ebü'l-Fidâ, 721/1321, 2017, s. 276; İbn Havkal, 367/977, 2017, s. 363; Istahri, 318-340/930-952, s. 212-213; Mukaddesi, 378/988, 2015, s. 315; Strange, 2015, s. 411).

Verimli topraklara sahip olan Büst'te bol miktarda üzüm bağları bulunmakta ve hurma yetiştiriciliğı yapılmaktadır. Büst'te meyve sebze yetiştiriciliğı de oldukça yaygındır. Ayrıca Büst'te Lotus Ağacı ve Reyhan'da yetiştirilmektedir (Ebü'l-Fidâ, 721/1321, 2017, s. 277; İbn Havkal, 367/977, 2017, s. 363; Istahri, 318-340/930-952, 2020, s. 215; Mukaddesi, 378/988, 2015, s. 314),

Tak'ın üzüm bağları boldur. Havaş, Fere, Servan Zâlekan'da, hurma yetiştiriciliğı yoğun olarak yapılmaktadır. Halkın büyük çoğunluğu bu ürünlerden geçimini sağlamaktadır. Ayrıca Fere'de meyve ve zırai ürünler yetiştirilmektedir. Servan'da üzüm ve hurmanın yanında bol miktarda meyve üretimi de yapılmaktadır. Ruzan'da ise bol miktarda meyve yetiştirilmektedir. (Ebü'l-Fidâ, 721/1321, 2017, s. 277; İbn Havkal, 367/977, 2017, s. 364-365; Istahri, 318-340/930-952, s. 218-219; Mukaddesi, 378/988, 2015, s. 316). Buna göre Sîstân çiftçisinin gelir kaynağı olarak en önemli ürünler arasında hurma ve üzüm başı çekmektedir.

3.2.3. İmalat

Kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre Sîstân'da halkın gelir kaynağı olarak imalat anlamında kısıtlı bilgiler edinmekteyiz. Buna göre; Zâlekan ve Servan'da dokumacılık yaygındır. Bu yerlerdeki halkın çoğu dokumacılıkla geçimini sağlamaktadır (İbn Havkal, 367/977, 2017, s. 365; Istahri, 318-340/930-952, 2020, s. 218).

3.2.4. Hayvancılık

Daha önce bahsettiğimiz gibi, iklim, halkın gelir kaynağını belirlemede önemli bir rol oynamaktadır. Bu nedenle, Sîstân halkının çoğunluğu tarım ile uğraşırken, küçük bir kesim hayvancılıkla ilgilenmekteydi.

Beled-i Daver bir bölge olup içinde Gur, Bağnin, Halaç, Bişlenk ve Haş bu bölgenin birer nahiyesidir. Bu yerlerin iklimi soğuk olmasından dolayı bölge halkı daha çok hayvancılıkla uğraşmakta ve geçimini bundan sağlamaktadır. Özellikle Halaç'ta Türkler'i yaşamaktadır. Bu Türkler, çok eski zamanlarda Hind ile Sîstân arasında bu bölgeye yerleşmişlerdir. Yaşayışları aynı Türk toplulukları gibi olan Halaçlar, Türkler'de yaygın olan hayvancılığı devam ettirmektedir. Bu Türk kavmi koyun besleyerek geçimlerini sağlamaktadırlar (İbn Havkal, 367/977, 2017, s. 363; Istahri, 318-340/930-952, 2020, s. 215).

3.2.5. Madencilik

Anonom Târîh-i Sîstân'da, müellif, İbn Dehiştî'nin Gebirgân⁸³ adlı kitabından edindiği bilgiye göre, Sîstân Şaristan'ında kubbe gibi bir yerin olduğunu ve oradan su ile beraber kumla karışık altın çıktığından bahsetmektedir. Buradan çıkan altının, bir günde geliri bin dinardan az değildir. Altın rezervi bol bir yerdir. Ancak bu yeri zamanında Afrasyap kapatmış ve “*burası bir hazine yeridir*” bin yıl sonra tekrar açılacak dediğini de eklemiştir (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 16).

İhya el-Mülûk, Sîstân'ın sınır dağlarında gümüş ve Firûze madeni olduğundan bahsetmektedir (Hüseyin Melik Gıyaseddin Muhammed, H. 1027-1038, 1344, s. 43). Anonim Târîh-i Sîstân'da müellif, Sîstân'da gümüş madeninin olduğu ünlü bir dağ olan Tujeki Dağı'nın adını vermekte ve istenildiği taktirde buradan her an gümüş elde edilebileceğini ifade etmektedir (Öntürk, 2018, s. 41).

İbn Kesir eserinde (H. 390/M.1000) yıllarında tam net yer belirtmeksizin Sîstân'da bir yerde altın madeninin bulunduğundan bahsetmektedir. İbn Kesir eserinde, H. 390 senesinde Sîstân diyarında bir altın madeni bulundu. Halk, bu maden alanının çukurlar kazıyor ve som altına ulaşıyor demektedir (İbn'i Kesir, 767/1365-66, c. 12, s. 12).

Kazvinî Tarih-i Güzide de, Gazneliler bahsinde, Sultan Mahmud'un hükümdarlığının ilk yıllarında Sîstân'da bir yerde ağaç şeklinde kırmızı altın madeni bulundu. Madeni kazıp derine indikçe altın rezervi daha da artıyor ve saf altın çıkıyordu. Etrafı üç kez kazıldı ve Sultan Mesûd zamanında meydana gelen deprem sonunda altın madeninin dağ olduğundan bahsetmektedir (Kazvinî, 730/1330, 2018, s. 314). Büyük

⁸³ Pehlevi dilinde yazılmış ve Zerdüşter'in hikayelerini, dini ve tarihi anlatımlarını içeren kutsal bir kitaptır. Kitabın adı “*yaratılışın aslı, kökeni*” anlamına gelmektedir.

ihtimalle meydana gelen depremle beraber heyelanın meydana gelmesiyle altın madeni, büyük bir toprak yığını altında kalmıştır.

Yakub b. Leys'in (H. 251/865) yıllarında Bencevây'ı almasıyla orada bulunan büyük miktarda olan kıymetli gümüş madenini de ele geçirmiştir. Bencevây'daki, bu meşhur gümüş madeninden Yakub b. Leys ve şübhesiz Abbâsi halifesinin de adının olduğu sikkeler bastırılmıştır (Strange, 2015, s. 430).

İstahri, Ruzan'da tuz çıkarıldığından bahsetmektedir (İstahri, 318-340/930-952, 2020, s. 218).

3.2.6. Sîstân'ın Mali Durumu

Saffâriiler'in kurucusu Yakub b. Leys, Sîstân'a hakim olduktan sonra sınırlarını genişletmeye devam etmiştir. Bu sınırların genişlemesinin stratejik olmasının yanında ekonomik amacı da vardı. Başta Yakub b. Leys'in daha sonra haleflerinin önem verdiği ve elde tutmaya çalıştığı Fars-Kirmân hâkimiyeti ekonomik açıdan önemlidir. Ticaret yolları üzerinde bulunan Fars Bölgesinin gelirleri fazlaydı. Saffâriiler'in kuruluşunda Yakub b. Leys, kılıcıyla aldığı yerlerden bol miktarda haraç ve ganimet elde ediyordu. Ondan sonra Saffâri tahtına oturan Amr b. Leys de hâkimiyetini kılıca dayandırmıştı. Onun için en önemli gaye savaşlara devam etmek ve bu savaşlar sonunda haraç ve ganimet elde etmektir. Ancak, Amr b. Leys zamanında hanedanın ekonomisinin büyümesinden dolayı iktisadi durumu düzenledi. Haraç ve ganimetin yanında devletin ekonomisine yağma ve müsadere ile elde edilen gelirleri ekledi. Fakat Amr'ın gelirlerinin tamamı bilinmemektedir. Ancak, Tâhirîler zamanında vergi adıyla toplanan miktarlar hakkında bize intikal eden bilgilere dayanarak bir tahminde bulunabiliriz. Yakub b. Leys, Tâhirîler'e son vermesiyle onların yönetimindeki topraklar Saffâri handanına geçti. Dolayısıyla Tâhirîler'in idaresi altında alınan vergileri Saffâriiler almaya başladı. Abdullah b. Tâhir'in öldüğü yıl idaresi altındaki bütün vilayetlerden toplanan vergiler 48 milyon dirheme ulaşmıştı. İbn Hurdazbih'e göre Abdullah'ın halifeye ödediği haraç 44.000.846 bin dirhem, 13 safkan at 2.000 koyun 2.000 Oğuz kölesi 1187 top kumaş ve 1300 parça demirden ibaretti ve (211-212/826-827) yıllarındaydı. Halifeye ödenen bu yüklü haraç, Tâhirîler'in gelirlerinin çok fazla olduğunu göstermektedir. Amr zamanında Maverâünnehr gelirleri hariç biraz eksik olmakla beraber, Tâhirîler'in aksine bütün gelirler Amr'ın elinde kalıyordu. Çünkü O, Halifeye ara sıra hediyeler dışında çok yüklü

miktarda haraç göndermiyordu. Amr b. Leys, İbn Hallikân'a göre Horasan, uzun zamandan beri onun gibi akıllı ve kudretli bir hükümdar görmemişti demektir (Barthold, 1990, s. 237-238).

Gerdîzî'ye göre Amr b. Leys'in mali işlerini idare edeceği zengin dört hazineye sahipti. Birincisi arazi gelirleri ve diğer vergileri içeriyordu. İlk hazinesi ile sadaka ikinci hazinesi ile askerlerinin maaşlarını üç ayda bir merasimle verirdi. Üçüncü hazinesi arazi vergilerinden (ekili alanlardan-hububat) elde edilen gelir ile sarayın masraflarına, mutfak giderlerine karşılanırdı. Dördüncüsü ise ganimetlerden ve müsadere ettiği mallardan oluşan hazinesiydi. Bundan elde ettiği gelir ile hanedana bağlı memurlara, Sîstân ileri gelenlerine ve elçilere harcanırdı (Gerdîzî, 441-444/1049-1053, 1363, s. 313-314; Barthold, 1990, s. 238).

Amr eğer ihtiyacı olan parayı bulamadığı zaman müsadere yoluyla gelir elde ederdi. Bu durum Gerdîzî'nin naklettiği bir olayla anlatılmıştır. Rivayete göre; Muhammed b. Beşr'in Amr'ın yanına giderek orduya verilecek bahşişin olmadığını söyleyince Amr b. Leys, bahşiş elde etmek için Muhammed b. Beşr'in hatalarını yüzüne söyleyince Beşr durumu anlayıp Amr b. Leys'e “*şu ana kadar ne kadar malım, kölem, atım ve param varsa hepsi senin olsun yeterki canıma dokunma ve beni affet*” dedi. Amr ise Beşr'e sen ne kadar akıllı bir kişisin diyerek onun mallarını müsadere ederek bahşişin kaynağını elde etmiş ve Beşr'i vergiden muaf kılmıştır (Gerdîzî, 441-444/1049-1053, 1363, s. 314).

Abbâsiler'in hâkimiyetinde olan Sîstân'dan alınan arazi vergilerinin miktarı bize Sîstân'ın zengin bir coğrafyaya sahip olduğunu göstermektedir. Sulh zamanlarında alınan arazi geliri 1. 000.000'dur. Hatta Kudame İbn Cafer bu rakamı 3. 811. 000 dirheme kadar çıkarmaktadır. Horasan amillerine bağlı olarak bu arazi vergileri alınmaktaydı (Kûdame İbn Cafer, 320/392, 2018, s. 151; Mukaddesi, 378/988, 2015, s. 351).

3.3. SÎSTÂN'DA KÜLTÜREL HAYAT

Saffâriler'in kurucuları Yakub ve Amr, kuruluş aşamasında yoğun savaşlarla uğraşmalarına rağmen kültür ve sanata büyük önem vermişlerdir. Çok iyi bir komutan olan Yakub b. Leys'in kendi sarayında saray methiyecileri vardı. Herât ve Buşenc'in Tahîrilerden alınmasından sonra birçok şair Yakub'un himayesine mazhar oldu. Yakub, İran hikayelerinin merkezinde, Arap halifeliğinden uzak bir yer olan Sîstân'da doğmuş ve Arapça bilmiyordu. Saray kâtibi olarak görevlendirdiği Muhammed b. Vasıf,

Yakub'un askeri başarısını öven Arapça şiirler okunması üzerine Yakub, “*anlamadığım bu sözleri neden söyleyeyim?*” diyerek tepkisini gösterdi. Bunun üzerine Farsça şiirler kaleme alınmaya başladı. Bu durum yeni Fars edebiyatı rönesansının başlangıcı oldu. Başka şairler de Farsça şiirler kaleme almaya başladı. Muhammed b. Muhalled Segzi, Sîstân'ın şairlerinden olup Yakub'un bu tepkisinden sonra o da artık Farsça şiirler yazmaya başladı (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 212; Bosworth, 1994, s. 795-800; Merçil, 1988, 448-449; Merçil, 2008, 464-465; Şafak, 1352, s. 115).

Saffârilere, Tâhirîler'in hâkimiyetine son vermesiyle Tâhirî nüfuzunda bulunan şairlerden İbrahim el-Muğaisî'yi de himayelerine alıp saray kâtipliği görevi verdiler (Merçil, 1988, 448-449; Merçil, 2008, 464-465). Saffârilere kültür ve edebiyata sahip çıkan bir hanedan olmuştur.

Saffârilere hanedanından Emir Ebû Ca'fer Ahmed (923-963) şöhretiyle Sîstân sınırlarını aşmıştı. Sîstân onun zamanında adeta bir kültür merkezi haline geldi. ilmin, cömertliğin ve adilliğin timsali olan Ebû Ca'fer zamanında ilim adamları Sîstân'a akın etmeye başladı (Hüseyin Melik Gıyaseddin Muhammed, H. 1027-1038, 1344, s. 71)

Sâmanî saray şairi Rûdekî, Ebû Ca'fer Ahmed'i öven şiirler kaleme almış ve karşılığında on bin dinar ihsan edilmişti. Halef'de (963-1003) babası gibi alim, bilgin ve şairlerin hamisi olmuştur. Halef'i ziyaret eden ve onu medh edenler arasında zamanın büyük şairi ve Makâmât'ın yazarı el-Hemadanî de vardır. Ayrıca Halef, yüz ciltlik Kuran tefsiri yazdırarak kendisine kalıcı bir ün kazandırmıştır (Hüseyin Melik Gıyaseddin Muhammed, H. 1027-1038, 1344, s. 71-72; Merçil, 1988, 448-449; Merçil, 2008, 464-465; Bosworth, 1994, s. 795-800).

Sîstânlı olan ve burada yetişen önemli şahsiyetler kaynaklarda Siczî, Sicistânî ve Sîstânî nisbeleriyle anılmaktadır (Özgüdenli, 2009, s. 274-276).

3.3.1. Sîstân'da Yetişen Önemli Şahsiyetler

3.3.1.1. Ebû Dâvûd es-Sicistânî

Meşhur muhaddislerden olan Ebû Dâvûd es-Sicistânî (202/817-818) yılında Sîstân'da doğmuştur. Bazılarının ileri sürdüğü gibi Basra'nın bir köyünden olmayıp Sîstân doğumludur. Sicistanlı anlamında es-Siczî nisbet edilir (Yâkut el-Hamevi, 625/1228, c. III. s.190-192; Kandemir, 1994, s. 119-121).

Zengin bir aileye sahip olan Ebû Dâvûd, kurduğu vakıflar uzun süre hizmet vermiştir. İlim tahsiline ilk Sîstân'da başlamış on sekiz yaşında hadis bilgisinde ilerlemek amacıyla önce Bağdat'a daha sonra Basra'ya giderek orada uzun süre kalmıştır. Tanınmış muhaddislerden hadisler öğrenmiştir. Kardeşi Muhammed b. Eş'as'da bu seyahatlerde yanında bulunmuştur. Oğlu Abdullah Ebû Davud'u (d. 230/844-845) erken yaşta yanına alarak hadis öğrenmesini sağlamıştır. Daha sonra ise hadis hafızı olan Abdullah, İbn Ebû Davud adıyla tanınmıştır. Ebû Davud, ilim tahsil etmek için çeşitli şehirlerde kalmış hatta Tarsus'da yirmi yıl ikamet etmiştir. Memleketi olan Sîstân'a dönen Ebû Davud, Herât ve Bağdat'da da bulunmuştur. Topladığı beş yüz bin hadisten dört bin sekizyüz hadisi es-Sünen adlı eserinde bir araya getirerek hocası Ahmed b. Hanbel'e sunmuş ve taktirini kazanmıştır. Ebû Davud, (16 Şevval 275/21 Şubat 889) yılında Basra'da vefat etmiştir (Kandemir, 1994, s. 119-121; Kandemir, 2010, s. 145-147).

3.3.1.2. Ebû Süleyman es-Sicistanî

Tam adı Ebû Süleyman Muhammed b. Tâhir b. Behrâm es-Sicistanî el-Mantıkî'dir. Doğum tarihi hakkında kesin bilgi olmamakla beraber Sîstân'da doğmuştur. Platoncu bir eğilime sahip olan Ebû Süleyman, Mantıkta gösterdiği başarılarından dolayı "*Mantıkî*" unvanı alan bir filozoftur. Ebû Süleyman es-Sicistanî'nin bütün kayıtlarını, talebesi ve dostu olan Ebû Hayyân el-Tevhîdî tutmuştur. Dolayısıyla, Ebû Süleyman'ın öğretilerinin içeriğine Ebû Hayyân el-Tevhîdî'nin tuttuğu kayıtlar vesilesiyle ulaşılmaktadır (Kaya, 2009, s. 141-144; Stern, 1986, s. 151-152; Bosworth, 1994, s. 795-800).

Ebû Süleyman'ın, talebesi ve dostu olan Ebû Hayyân el-Tevhîdî'nin (H. 325/936) yılından önce aktardığı bilgiden Sîstân emiri Ebû Ca'fer Ahmed ile aralarında dostluk olduğunu öğrenmekteyiz. Ebû Ca'fer Ahmed, Hanefî fıkıhı ile ilgilenirken Helenistik dönemden intikal eden Yunan ilim ve felsefesiyle de alakadar olmuş ve dolayısıyla Grek Kültürü hakkında bilgi sahibi olmuştur. Ebû Süleyman da Sîstân'da iken Ebû Ca'fer Ahmed'in sarayında ilmi ve fikri sohbetlere katılmıştır. Ebû Süleyman'ın çeşitli felsefî konular hakkında yazdığı risaleleri vezir Adudüddavle'ye takdim etmiş ancak onun (372/983) yılında ölmesi ile himayesiz kalan Ebû Süleyman, maddi sıkıntılar çekmiştir (Kaya, 2009, s. 141-144).

Ebû Süleyman es-Sicistanî'nin eserlerinden birkaçı günümüze ulaşmıştır. Bunlardan Müntehabü Şivânî'l-hikme (Yunan ve İslam Filozofları Tarihini anlatan)

eserinden sadece bir kısaltması çeşitli el yazmalarında mevcuttur (Kaya, 2009, s. 141-144; Stern, 1986, s. 151-152).

3.3.1.3. Ebû Hâtim es-Sicistanî

Tam adı Ebû Hâtim Sehl b. Muhammed b. Osman Kâsım (Yezid) el-Cüşemi es-Sicistanî (H. 165/M. 781) yılı civarında Sîstân'da veya Tuster'de doğmuştur. Aslen Tusterli olup Kirman ve Sîstân'da ticaret yaptıktan sonra Sîstân'a yerleşen Fars asıllı zengin bir aileye mensuptur. Doğduğu yerde eğitim aldıktan sonra ilimde ilerlemek amacıyla genç yaşta Basra'ya oradan da Bağdat'a gitmiş ve hayatını burada geçirmiştir. Gramerci, filolog ve Kuran ilimleri, hadis ve ahbâr alimi ve râvi'dir. Ebû Hâtim Sehl b. Muhammed, Basra'da tanınan en bilgili alim olmuştur. Zamanın önde gelen alimlerinden kıraat, Kuran ilimleri, Arap dili lügat ve Grameri, garîp ve nevâdir, şiir ve edebiyat, hadis, fıkıh ve tefsir gibi dersler alan Ebû Hâtim Sehl b. Muhammed, siyasetten uzak durup zenginliğini ilim yolunda harcamıştır. Çok sayıda eser yazan Ebû Hâtim Sehl b. Muhammed, öğrenci de yetiştirmiştir. Çok iyi şiirler de yazan Ebû Hâtim'in eli de boldu. Hergün bir dinar sadaka verir her hafta Kuran'ı okur bitirirdi (İbn Hallikân, 654-672/1256-1273, 1843, s. 603-604; Tüccar, 2009, s. 139-141).

Çok değerli kitaplara sahip bir kütüphanesi olan Ebû Hâtim, öldüğünde Kütüphaneye on dört bin dinar değer biçilmiş ve Saffâriler'in kurucusu Sîstân emiri Yakub b. Leys, tarafından satın alınarak Sîstân'a getirilmiştir. Ebû Hâtim, elliden fazla eser kaleme almış ancak günümüze çok azı gelebilmiştir (Tüccar, 2009, s. 139-141).

Ebû Hâtim (H. 255/M. 869) yılında Basra'da vefat etti, bu değerli alimin cenaze namazını Basra valisi Süleyman b. Ca'fer kıldırdı ve cenazesini Sürretü'l-Musall'da'da defnedildi (İbn Hallikân, 654-672/1256-1273, 1843, s. 605; Tüccar, 2009, s. 139-141).

3.3.1.4. Fîrûz Meşrikî

Saffâri saray şairlerinden olan Fîrûz Meşrikî, Saffâri hükümdarı Amr b. Leys'in (H. 265-288/M. 879-901) çağdaşıdır. Farsça şiirler yazan Fîrûz Meşrikî, Farsça dilinde ortaya çıkan dezenformasyonu da düzeltmiştir. Fîrûz Meşrikî (H. 282/M.895) yılında ölmüştür (Şafak, 1352, s. 116).

3.3.1.5. Ebû Selîk Gûrgânî

Amr b. Leys dönemi Saffâri şairlerindendir. Ebû Salîk Gûrgânî, idarecilik görevinde de bulunmuştur. Şiirlerinde özgürlüğünü ve itidalini gösteren pasajlar yazmıştır (Şafak, 1352, s. 116).

3.3.1.6. Muhammed b. Vasîf Sîstânî

Saffârilere'in kurucusu Yakub b. Leys'in Tâhirîler'den Herât ve Buşenc'i alıp sonra Sîstân'a döndükten sonra adına hutbe okuttu. Daha sonra kendine muhalefette bulunan Hâricî Ammâr'ı öldürdü. Bunun üzerine Yakub'un gücü ve başarısı karşısında şairler Yakub'u öven şiirler yazmaya başladı. Bunlar arasında Yakub'un aynı zamanda kâtibi olan Muhammed b. Vasîf da Yakub b. Leys'i öven Arapça şiir besteledi. Ancak, Arapça bilmeyen Yakub anlamadığı lisanla yazılan şiiri kabul etmemiş ve Farsça yazılmasını istemişti. Sîstân'da şiirler Araplar'ın fethinden sonra Arapça yazılır okunurdu. Bu olay üzerine Muhammed b. Vasîf, Farsça şiirler yazıp okumaya başladı. Sasaniler zamanında sarayda Rûd (şarkı) eşliğinde şiirler okunurdu. Muhammed b. Vasîf da ilk olarak Saffâri sarayında Rûd eşliğinde Farsça şiirler okumaya başladı (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 109-110; Şafak, 1352, s. 116).

Sîstân'da yine faziletli ve erdemli olan bir şairde Muhammed b. Muhalled Sagzî-Segziydi. O da artık Farsça şiirler okumaya başladı (Târîh-i Sîstân, 445-725, 1314, s. 212).

3.3.1.7. Ferruhî-yî Sîstânî

Tam adı Ebû'l-Hasan Ali b. Cûlûğ olan Ferruhî-yî Sîstânî (ö. 429/1037-38), İslam dönemi İran edebiyatının ilk dönem kaside şairlerindendir. Tirmizli olduğu iddia edilen Ferruhî, bir şiirinde Sîstânlı olduğunu kesin bir şekilde ifade etmiştir. Ferruhî'nin babası Cûlûğ, Sîstân emiri Halef b. Ahmed'in kölesiydi. Ferruhî, şiirlerindeki sadeliği ve çeng (arp) çalmasına bakarak onun, halk kültüründen etkilenerek şiirlerini oluşturduğu söylenebilir. Usta bir halk şairidir. Divanı günümüze kadar ulaşmıştır (Yazıcı, 1995, s. 410-411; Şafak, 1352/1933, s. 159; Yılmaz; 2021, s. 201).

Bir süre Sîstânlı bir dihkana hizmet eden Ferruhî, evlendikten sonra efendisinden ücretinin artırılmasını istedi ancak, isteği reddedilince onun yanından ayrıldı. Daha itibarlı olan ve iyilikleri ile tanınan Çağânîyan valisi Fahrüddeve Ebû'l-Muzaffer'in

yanına gitti. Ferruhî'nin okuduğu kasideyi beğenen Fahrüddevle Ebü'l-Muzaffer, onu yanında tuttu. Ferruhî, Gazneli Sultan Mahmûd'un tahta çıkmasıyla onun yanına gitti ve saray şairleri arasına katılmayı başardı. Sultan Mahmûd'un Hindistan'a yaptığı bütün seferlere katıldı. Burada gördüklerini kasidelerine taşıdı. Sultan Mahmûd'un oğulları Muhammed ve Mesûd zamanında da bulunmuştur. Ferruhî, arp çalıp söyleyen zevkli, ince sese sahip usta bir halk şairidir. Ömrünün son yıllarını Gazne'de geçiren şair (H. 429/M. 1037-38) yılında aynı yerde vefat etmiştir (Yazıcı, 1995, s. 410-411; Şafak, 1352/1933, s. 159-161).

SONUÇ

Bu çalışmanın sonunda, 10. ve 11. yüzyıllarda Sîstân bölgesinin tarihine dair kapsamlı bir analiz sunulmuştur. Bu dönem, Sîstân'ın siyasi, kültürel ve ekonomik açıdan önemli değişimler yaşadığı bir zaman dilimidir. 10. yüzyılın başlarında, Saffariler'in zayıflaması ile birlikte bölge, Samaniler ve Gazneliler gibi büyük güçlerin etkisi altına girmiştir. Bu durum, Sîstân'ın politik yapısını yeniden şekillendirmiş ve bölgenin daha geniş İslam dünyasıyla olan ilişkilerini derinleştirmiştir.

Tarihi çok eski çağlara kadar uzanan Sîstân, İran'ın güneydoğusunda, Afganistan ve Pakistan ile sınırı olan tarihi bir bölgenin adıdır. Sîstân adının kökeni o bölgede M.Ö. I. bin yıllarının sonlarına doğru bugünkü Afganistan ve Kuzeybatıya hakim olan Hint-Avrupa İskit halkı olan Sakalardan gelmektedir. M.S. I. yüzyıllarda Orta Farsça'da "*Sakaların Ülkesi*" anlamına gelen Sakastan'dan almıştır. Daha sonra bu isim son ifade şekliyle "Seistan-Sîstân" olarak anılmıştır. Arapların bölgeye hâkim olmasıyla bölgeye Sicistan denmeye başlanmıştır. Günümüzde halen Sîstân ve Sicistan isimleri kullanılmaktadır.

Arap orduları, Sasani imparatorluğuna (H. 15-16\635-636) yılları arasında son vermesinin ardından imparatorluğun doğu sınırında bulunan stratejik öneme sahip Sîstân'a yönelmişlerdir. Sîstân'a ilk akınlar Hz. Ömer zamanında yapılmış fakat başkent Zerenc'i (H. 23\M. 644'de) kuşatıp alamamışlardır. Sîstân'ın kesin fethi Hz. Osman döneminde gerçekleşmiş ve sonuçta Sîstân haraca bağlanmıştır. Hz. Ali döneminde iç karışıklıklardan dolayı Sîstân'a gereken ehemmiyet verilmemiştir. Sîstân, Emeviler ve Abbasiler döneminde bölgeye gönderilen valiler tarafından idare edilmiş ve vergiye bağlanmıştır. Abbasi yönetiminin kendi iç problemleri ve Sîstân'ın halifeliğin doğusunda olması nedeniyle Sîstân üzerindeki hâkimiyetlerini Tâhirîler'e devrettiler.

Tâhirîler'in Sîstân'a gönderdikleri valiler, Sîstân ve çevresinde yoğunlaşan Hâricîler ile mücadele etmiş bu bölgede Abbâsiler'in otoritesini yerleştirmeye çalışmışlardır. Sîstân halkından olan ve ayyar grubunda yer alan Yakub b. Leys (H. 247/M.861) yılında Sîstân'da Saffâri hanedanlığını kurmuş ve liderlik vasfının güçlü olmasından dolayı kısa zamanda bölgeye hâkim olmuştur. Tâhirîler'in valilik yaptığı Horasan ve çevresi Saffâriler'in eline geçti. Böylece Tâhirîler'in hâkimiyetine son veren Yakub b. Leys, bölgenin kültürel ve ekonomik zenginliği de elde etti. Daha sonra sınırları

genişleyen ve zenginliği artan Yakub b. Leys'in Abbâsi halifesini karşısına alıp savaşa girmesi saltanatının sonu oldu. Yerine geçen ve kardeşi gibi güçlü bir hükümdarlık vasfına sahip olan Amr b. Leys'de sınırlarını genişletti ve devlet hazinesini zenginleştirdi. Ancak, Maveraünnehr bölgesi için Sâmânîler ile girdiği mücadele yenilen Amr b. Leys, hapiste kısa bir süre kaldıktan sonra öldürülmüştür. Amr b. Leys'ten sonra Saffâriler'in başına yetenekli güçlü bir hükümdar gelmedi ve hâkimiyet alanları Sîstân ile sınırlı kaldı.

Abbâsi halifesi Muktedir, Sîstân'ın idaresini Sâmânî emiri Ahmed b. İsmail'e vermiştir. Böylece Sîstân, Sâmânî valilerinin idaresi altında girmiştir. Ancak Sîstân'da Sâmânî valileri, halkın, ayyarların ve onları destekleyen Hâricîler'in isyanı ile karşılaştı. Sîstân sıkıntılı on yıl geçirmiş bu süre zarfında tekrar Abbâsi halifeliğine bağlanmıştır. Sîstân, Abbâsi komutanları tarafından yönetilmiş ve bölgede halifelik adına para basılmıştır.

Sîstân'da ayyarların Saffârî yönetimini istemesi nedeniyle hanedandan olan Ebû Ca'fer Ahmed'i desteklemişler ve Sîstân tekrar Saffâriler'in yönetimine geçmiştir. Daha sonra yerine geçen Ebû Ca'fer Ahmed'in oğlu Halef, uzun zaman bölgeye hâkim olmuştur. Bu dönemde hâkimiyet alanı Sîstân ile sınırlı kalmasına rağmen, ilim ve kültürün zirveye ulaştığı bir zaman dilimi olmuştur. Halef de babası gibi alimlere sahip çıkmış, sarayda ilim meclisleri kurmuş, her yerden Sîstân'a alim ve şairlerin gelmesine vesile olmuştur. Sonuç olarak Halef, çok alim ve ilmi seven biri olmasına rağmen yaptığı büyük hatalar sonucunda Sîstân halkı, ayyarlar ve emirler Gazneli Mahmûd'un yönetimine talip oldular. Sîstân'a gelen Gazneli Mahmûd, Halef'i Sîstân'dan çıkardı ve bu bölgeye hâkim oldu. Bu dönemden sonra Sîstân'da Türkler'in hâkimiyeti başladı.

Sultan Mahmûd'un ölümüne kadar Sîstân'a gönderilen valilerin çıkar çatışmaları ve yerel idareciler ile anlaşmazlığı nedeniyle sık sık halkın ve ayyarların isyanına sahne olmuştur. Gazne tahtına çıkan Sutan I. Mesûd zamanında Sîstân'da hutbe yine Gazneliler adına okundu. Ayrıca, bu dönemde Ayyarların gücü kırılmaya çalışılmıştır. Sîstân Gazneliler'e tabi olarak yerel idareciler tarafından yönetilmiştir. Saffariler'in mirasını devralan Gazneliler, bölgeyi güçlü bir ticari ve ilim merkez haline getirmişlerdir. Gazneliler dönemi, Sîstân'ın ekonomik refahının arttığı ve ticaret yollarının genişlediği bir dönem olmuştur. Hindistan ve Orta Asya ile olan ticari ilişkiler, bölgenin

zenginleşmesine katkıda bulunmuş ve Sîstân'ı önemli bir ticaret merkezi haline getirmiştir. Bu ekonomik canlılık, aynı zamanda kültürel ve entelektüel gelişmelere de zemin hazırlamıştır. 11. yüzyıllarda Sîstân, kültürel olarak da önemli bir merkez haline gelmiştir. Sâ mânîler ve Gazneliler döneminde, bölgeye gelen bilim adamları, şairler ve sanatçılar, Sîstân'ın kültürel dokusunu zenginleştirmiştir. Bu dönemde, İslam dünyasının dört bir yanından gelen alimler, Sîstân'da toplanarak bilimsel ve edebi çalışmalar yapmışlardır. Bu entelektüel hareketlilik, Sîstân'ın İslam dünyasında önemli bir kültürel merkez olarak anılmasına neden olmuştur. Ancak, 11. yüzyılın sonlarına doğru, Selçuklular'ın yükselişiyle birlikte Sîstân'da yeni bir güç dengesi oluşmuştur. Selçuklular'ın bölgedeki hâkimiyeti, Sîstân'ın politik ve sosyal yapısını yeniden şekillendirmiştir. Bu dönemde, Sîstân'da iç çekişmeler ve dış saldırılar nedeniyle zaman zaman istikrarsızlık yaşanmış, ancak bölgenin stratejik önemi ve zengin kaynakları nedeniyle bu zorluklar kısa sürede aşılmıştır.

Sonuç olarak, Antik çağlardan itibaren bir yerleşim merkezi olduğu anlaşılan Sîstân'ın günümüze kadar kendini taşıdığı görülmektedir. Bu tarihsel süreç içerisinde çeşitli devlet ve toplulukların hâkimiyetinde kalan bu stratejik, kültürel ve zengin kaynakları sebebiyle öne çıkan bir bölge olduğu söylenebilir. 10. ve 11. yüzyıllar, Sîstân'ın tarihindeki önemli dönemlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yüzyıllarda yaşanan siyasi değişimler, ekonomik büyüme ve kültürel gelişmeler, Sîstân'ın tarihsel mirasının önemli bir parçasını oluşturmuştur. Bölgenin İslam dünyasındaki konumu, bu dönemde pekişmiştir. Sîstân, tarih boyunca taşıdığı stratejik ve kültürel önemiyle günümüze kadar gelmiştir. Bu çalışma, Sîstân'ın bu önemli dönemini detaylı bir şekilde ele alarak, bölgenin tarihine dair kapsamlı bir bakış açısı sunmayı amaçlamaktadır.

KAYNAKÇA

I- KAYNAK ESERLER

- Abu'l-Kâsım Obaidallah İbn Abdallah İbn Khordâzbeh. (230-234). Kitâb Al-Masâlik Wa'l-Mamâlik. Kodâma İbn Dja'far. Kitâb Al-Kharâdj. (M. J. D. Goeje). Leiden Baskısı. Beril Matbaası. 1889
- Ahmed b. Ebi Ya'kûb b. Cafer n. Vehb İbni Vazih el-Kâtib el-Abbasi el-Ma'rûf bi'l-Ya'kûbî. (278/891). Tarih-Ya'kûbî. (Tahkik. Abdul Emir Minhâ). Cilt. 1. Beyrut. 1431
- Ahmed b. İshak Ya'kûbî "İbni Vazih Ya'kûbî". (278/891). Tarih- Ya'kûbî. (Mütercim. Muhammed İbrahim Âyeti). Tahran. 1382
- Ahmed b. Mahmud.(ö. 977/1569-1570). Selçuk-Nâme (Haz. Erdoğan Merçil). Kervan Kipatçılık. İstanbul. 1977
- Beyhakî. Ebû'l-Fazl Muhammed B. Hüseyin-i Beyhakî. (XI. yy. ö. 470/1077). Târîh-i Beyhakî. (Trc. Necati Lügal. Haz. Hicabi Kırlangıç). Türk Tarih Kurumu Yayınları. Ankara. 2022
- Beyzâvî. Kâdî'l-Kudât Al'i el-Beyzâvî. (15. yüzyıl-1490 sonları). Nizâmü't-Tevârih. (Farsça Düzeltme. Mîr Hâşim Muhaddis). Tahran. 1382.
- Cûzcânî. Minhâc-i Sirâc el- Cûzcânî. (658/1260). Tabakât-ı Nâsirî. Gazneliler, Selçuklular, Atabegler ve Hârezmşâhlar. (Tercüme ve Notlar. Erkan Göksu). Türk Tarih Kurumu Yayınları. 2015. Ankara
- Cûzcânî. Minhâc-i Sirâc el- Cûzcânî. Juzjamî. Minhaj-ı Sıraj-ı. (658/1260). Tabaqat-ı Nasiri. A General History Of Asia. (Edt. Abdul Hai Habibi). Historical
- Dımaşki. Şemsüddîn Ebû Abdillâh el-Ensârî es-Sûfî ed-Dımaşki Şeyhi'r-Rabve. (ö. 727/1327). Nuhbetü'd-dehr fî acâibi'l-ber ve'l-bahr. (Arpça Tıpkı Basım. M. A. F. Mehren. Cosmographie de Chems-Ed-Din Abou Abdallah Mohammed Ed-Dimichou). St. Petersburg. 1866
- Ebu Cafer Muhammed Bin Cerir'üt-Tâberi. (290/903-303/915-16). Tarih-i Taberî. (Türkçeye Çev. Hüsameddin Çelebi. 881/1477. Türkçesi. M. Faruk Gürtunca). İstanbul. Sağlam Yayınevi. 2007
- Ebu'l-Fazl Muhammed B. Hüseyin-i Beyhakî. (1056'da bitmiş). Târîh-i Beyhakî. (Necati Lugal). Ankara. Türk tarih Kurumu Yayınları. 2022. 2. Baskı

- Ebü'l-Fidâ. (721/1321). "Takvîmü'l-Büldân". (Arapça Metin. Fransızca Önsüz. M. Re naud. Geographie D'aboulfeda). Paris. 1840.
- Ebü'l-Fidâ. (721/1321). Takvimü'l-Büldan. (Terc ve Yay. Haz. Ramazan Şeşen. Ebü'l-Fidâ Coğrafyası). İstanbul. Yeditepe yayınları. 2017
- Ed-Dineverî. Ebû Hanîfe. (MS. 9. yy). El-Ahbâru't-Tıvâl. Eskilerin Haberleri. (Çev. Zekeriya Akman. Hüseyin Siyabend Aytemür). Ankara Okulu Yayınları. Ankara. 2017
- el-Belâzurî. Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Davûd. (ö. 279/892-93). Fütuhu'l-Büldan (Ülkelerin Fetihleri). (Çev. Mustafa Fayda). Kültür Ve Turizm Bakanlığı Yayınları. Ankara. 1987
- el-Belâzurî. el-İmam ebi'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Câbir. (ö. 279/892-93). Fütûhu'l-Büldan (Ülkelerin Fetihleri). Imâmo Ahmed İbn Yahya Djâbir al-Belâzurî. Liber Expugnationis Regionum. (Edit. E. J. Goeje). E. J. Brill. Leiden. 1866
- El-Istahrî. (318-340/930-952). Kitab-ı Mesâlik ve'l-Memâlik. (Yay. M. J. De Goeje.). Bibliotheca Geographorum Arabicorum. Leiden. Braille Baskısı. 1927
- El-Kazvinî. Yahya b. Abdullatif el-Hüseyinî. (943/1536). Lübbü't-Tevârih. (Neşr. Seyyid Celâleddin Tahrânî). Tahran. 1314/1935. İntişarât-ı Müessesesi-i Hâver
- El-Mas'ûdî's. (336-947). Meadows of Gold And Mines Gems. (İng. Çev. Aloys Sprenger). Historical Encyclopedia. Vol. 1. London. 1841
- Firdevsî. Ebû'l Kâsım. (370-380/980-990). Şahnâme. (Çev. Necati Lugal). Kabalcı Yayınevi. İstanbul. 2005
- Gerdîzî. Ebû Saîd Abdulhay b. Dahhâk b. Mahmûd. (441-444/1049-1053). Zeynü'l-Ahbâr. (Nşr. Abdülhay Habîbi). Dünya Kitap. Tahran. 1363
- Gerdîzî. Ebû Saîd Abdülhay b. Ed-Dahhâk b. Mahmûd. (442/1050). Zeynü'l-Ahbâr (Târih-i Gerdîzî). (Tam Neşri. Abdülhay Habîbi). Çâphâne-i Armağan. Tahran. 1363
- Hâkim Ebû Nasr Âli b. Ahmed Esedî Tûsî. (458/1066). Gerşâsb-Nâme. (İran ve Avrupa Kütüphanelerinin Eski Nüshalarından).
- Herodotos. (MÖ. 430). Herodot Tarihi. (Çev. Müntekim Ökmen. Yunanca aslıyla Karşılaştıran. Azra Erhat). Remzi Kitapevi. İstanbul. 1973
- Hudûd al-Âlem. (372/982-83). 'The Regions of The World'. (Çev. V. Minorsky). Printed At The University Press Oxford, Fothe Trustees Of The E. J. W. Gibb

- Memorial. Oxford. 1937
- Hüseyin b. Melik Gıyaseddin Muhammed b. Şah Mahmûd-u Sistânî. (H. 1027-1038/M. 1618-1629). İhyâ el-Mülûk, Tarîh-i Sistân Tâ Asr-ı Safavî. (Telif. Menuçehr Stude). Tahran Kitap Tercüme ve Yayıncılık Şirketi. Tahran. Hş. 1344
- İbn Fakîh. (ö. H. 300/912'den sonra). Muhtasarı Kitâbi'l-Büldân. (Derleyen ve Türkçeye Haz. Yuzuf ziya Yörükân). Gelenek Yayıncılık. İstanbul. 2004
- İbn Hallikân. (654-672/1256-1273). Kitâb-ı Vefeyâtü'l- A'yân. (Arapça'dan İngilizceye Terc. Baron Mac-Guckin de Slane. Ibn Khallikan's Biographical Dictionary. Vol. I. Bookseller To The Institut De France And The Bibliothoue Royele. Paris. 1843
- İbn Havkal. (367/977). Sûrat El-Arz (Yer'in Haritası). (Terc. Ramazan Şeşen. 10. Asırda İslâm Coğrafyası). İstanbul. Yeditepe Yayınları. 2017
- İbn Hurdazbih. (232/847). El-Mesâlik ve'l-Memâlik (Yollar ve Ülkeler Kitabı). (Çeviren. Murat Ağarı). İstanbul. Ayışığıkitapları. 2019
- İbn Kesir. (767/1365-66). El-Bidaye ve'n-Nihaye. (Çev. Mehmet Keskin) Çağrı yayınları. İstanbul. 1994
- İbn Rüsteh. (290-300/903-913). Ibn Rosteh. Kıtâb Al-Alâk An-Nafisa VII. (Edt. M.J. Goeje). Brill. 1892
- İbnü'l-Esîr, Ebûl Hasan İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. (MS. 13. yy). el-Kâmil fi't-Târîh. İslâm Tarihi İbnü'l-Esîr El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi. I-X. (Çev. Beşir Eryarsoy). Bahar Yayınları. İstanbul. 1991
- İbnü'l-Verdî. Sîraceddîn. (822/1419). Harîdetü'l- el-acâ'ib ve Ferîdetü'l- el-garâ'ib. (Tahkik. Enver Mahmûd Zenâtî). Mektebetü's-Sekâfetü'd-diniyye. Kahire. 1427/2008
- Istahri. (318-340/930-952). Mesâlikü'l-Memâlik. (Çev. Murat Ağarı. Ülkelerin Yolları). İstanbul. Ayışığıkitapları. 2020
- Kazvinî Hamdullah Müstevfî. (730/1330). Târîh-i Güzide. (Çev. Mürsel Öztürk). Ankara. Türk Tarih Kurumu. 2018
- Kazvinî Hamdullah Müstevfî. Hamdullah Mustawfî-ı Qazwini. (730/1330). The Ta'rikh-ı Guzîda. (Comliled in A.H. 730/A.D. 1330 And Now Abridged In English A Manuscript Dated A.H. 857/A.D. 1453). (İngilizceden Çev.Edward G. Browne). E. F. W. Gibb Memorial Series Vol. XIV. E. J. Brill. Leyden.

Holland. 1913

Kûdame İbn Cafer. Ebu'l-Ferec Kûdame b. Cafer b. Kûdame b. Ziyad el-Kâtib el-Bağdâdi. (320/932). Kitabü'l Harac (Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi). (Çev. Ramazan Şeşen). Yeditepe Yayınevi. İstanbul. 2018

Mesudî. (336/947). Murûc Ez-Zeheb. (Arapçadan Çev. ve Not. Ahsen Batur). İstanbul. Selenge Yayınları. 2017

Mîrhând. Muhammed B. Havendşâh B. Mahmud Mîrhând. Tarih-i Ravztü's-Safâ Fî Sireti'l-Enbiyâ Ve'l-Muluk Ve'l-Hülefâ. (Çeviren: Mürsel Öztürk). C. 1. Ankara. Türk Tarih Kurumu Yayınları. 2019

-----, (1483-1496). Ravzatu's-Safâ Sîretü'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye). (Terc. Ve Notlar. Erkan Göksu). Türk Tarih Kurumu Yayınları. Ankara. 2018

Miskeveyh. Ebû Ali Ahmed b. Muhammed (XI. yy. Ö. 421/1030). Tecâribü'l-Ümem. (Türkçe Trc. Kıvameddin Burslan. Yayına Hazırlayanlar: Mehmet Şeker. Rıza Savaş. Süleyman Genç. Ali Ertuğrul). Türk Tarih Kurumu Yayınları. Ankara. 2016

-----, (XI. Yy. Ö. 421/1030). Tecâribü'l-ümem ve Te'âkıbü'l-himem. C. IV. (Tahkik. Seyyid Kesrevî Hasan). Dare'l-Kitabü'l İlmiyye. Beyrut-Lübnan. 1424/2003

-----, (XI. Yy. Ö. 421/1030). Tecâribü'l- ümem ve Te'âkıbü'l-himem. C. VI. (Neşreden. Muhammed Alî Beydavî). Dare'l-Kitabü'l İlmiyye. Beyrut-Lübnan. 1424/2003

Mukaddesî. (378/988). İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm). (Çeviri ve Notlar. Ahsen Batur). Selenge yayıncılık. İstanbul. 2015

Mukaddesi. Makdisî. (378/988). Ahsenü't-Takâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlim. (Yay. M. J. De Goeje). Leiden. Beril Matbaası. 1906

Mukaddesî. Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî. (378/988). Ahsenü't-Takâsîm. (Çev. ve Notlar. Ahsen Batur). Selenge. İstanbul. 2015

Nerşahî. (332/943-944). Nerşahî'nin Târîh-u Buhârâsı. (İnceleme ve Tercüme. Abdullah Duman). Ayışığıkitapları Yayınevi. İstanbul. 2013

Nîşâbü'rî. Zahîrüddîn. (ö. 582/1186). Selçûknâme. (Ek Yapan. Ebû Hâmid Muhammed b.

- İbrahim. 599/1203). Zeyl-i Selçûknâme. (Neşr. Mirzâ İsmail Afşâr Hamîdü'l-Mülk ve Muhammed Ramazanî). İntişârât-ı Esâtir. Tahran. 1332/1954
- Nizâmü'l-Mülk. (485/1092). Siyâset-Nâme. (Haz. Mehmet Altay Köymen). Türk Tarih Kurumu Yayınları. Ankara. 1999
- Râvendi. Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendi. (635/1238). Râhat-Üs-Sudûr ve Âyet-Üs-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alameti). C. I-II. (Muhammed İkbâl'in 1920'de G.M.S. II'de bastırıldığı Farsça Metinden Türkçe'ye Çev. Ahmet Ateş. Türk Tarih Kurumu Yayınları. Ankara. 2020
- Reşîdü'd-Dîn Fazlullah. (1306-1310). Cami'ü't-Tevârih. Selçuklu Devleti. (Farsça'dan Çev. Erkan Göksu. H. Hüseyin Güneş). Selenge Yayınları. 2010
- Sahrestânihâ-ı Eranşahr, (M.S. 6. yüzyıl). A Middle Text on Late Antique Geography, Epic, and History. (Rusça'dan İngilizce ve Farsça'ya Çev: Touraj Daryae). Mazda Publishers. California. 2002
- Şebânkârî. Muhammed b. Ali b. Muhammed. (733/1332-1333). Mecma'u'l-Ensâb (Hânedanlar Târihi). (Trc. Fahri Unan). Türk Tarih Kurumu Yayınevi. Ankara. 2021
- Strabon. (MÖ. 64, MS. 24). Strabon Geographika, Antik Anadolu Coğrafyası Kitap: XII-XIII-XIV. (Çev: Adnan Pekman). Arkeoloji Ve Sanat Yayınları Kanaat Basımevi. İstanbul. 2000
- Tâberi. Ebû Cafer Muhammed Bin Cerirü't-Tâberi. (270-883). Tarih-i Taberî. (Çev. M. Faruk Görtunca). C. I-II. III. Sağlam Yayınevi. İstanbul. Kitapta tarih yok
- Târîh-i Sistân. (445/725). (Çev. Vural Öntürk). Ayışığı Kitapları. İstanbul. 2018
- Târîh-i Sistân. (Telîf der Hudûd-i 445-725). (Bi Tashih Muhammed Taki Melikü'sh-Şuarâ Bahar). Gerdîd Matbaası. Tahran. 1314
- Utbî. Ebû Nasr Muhammed b. Abdülcebbâr el-Utbî. (412/1021). Târîh-i Yeminî. (Arapça'dan Farsça'ya Çev. Ebû'sh-Şeref Nâsîh b. Zafer b. Said Curfâdekânî. 603/1206). Muhammed Ali Ferdîn Matbaası. 1334/1918. Tahran
- Utbî. Ebu Nasr Muhammed b. Abdulcebbâr. (1021). Târîh-i Yeminî. (Farsçaya Çev. Ebu Şerîf Nâsîh Zafer b. Curfâkanî. 1206. Hazırlayan. Ali Kavim. 1334). Tahran. Peymanmah
- Ya'kûbî. (278/891). Kitâb al-Büldân. (Neşr. A. W. T. Juynboll.). Leiden. 1860. Brill

- Ya'kubi. (278/891). Kitâbü'l-Buldân. (Çeviren. Murat Ağarı. Ülkeler Kitabı). İstanbul. Ayışığıkitapları. 2021
- Yahya b. Abdullatîf Hüseyinî el-Kazvînî. (ö. 962/1555). Lübbü't-Tevârih. (Nşr. Seyyid Celâleddin-ı Tahrânî). Müessesese-i Hâver. 1314/1935.
- Yâkut el-Hamevi. (625/1228). Mu'cemü'l-Büldân. "Cize". C. II. S. 134. Beyrut-Lübnan. 1955-57
- , (625/1228). Mu'cemü'l-Büldân. "Curvâtiken". C. II. S.130. Beyrut-Lübnan. 1955-57
- , (625/1228). Mu'cemü'l-Büldân. "Gazne". C. IV. S. 201. Beyrut-Lübnan. 1955-57
- , (625/1228). Mu'cemü'l-Büldân. "Kerkûye". C. IV. S. 453. Beyrut-Lübnan. 1955-57
- , (625/1228). Mu'cemü'l-Büldân. "Sicistan". C. III. S. 190-192. Beyrut-Lübnan. 1955-57

II- ARAŞTIRMA ESERLER

- Abbas. İ. (1312/1894). Tarih-i Mufasssal-ı İran Ez İstilâyı Moğol Tâ İ'lân—Meşrutiiyyet Ez Cümle-i Cengiz Tâ Teşkil-i Devlet-i Timuriyye. C. 1. Tahran. Matbaa-i Meclis
- Ağarı. M. (2013). "Yakûbi". TDV İslam Ansiklopedisi. Cilt. 43. S. 287-288. İstanbul
- Ahmed İbn Abî Yaqûb. Kitâbo'l-Boldân. (Neşr. T. G. J. Juynboll). Leiden. 1861
- Akbulut. D. A. (1980). Arap Fütuhâtına Kadar Maverâünnehr ve Horasan'da Türkler (M.Ö. II - M.S. VII. yy). (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. Erzurum
- Akçay, F. (2015). Ebû Saîd Abdulhay Dahhâk B. Mahmûd Gerdîzî'nin "Zeynü'l-Ahbâr" Adlı Eserinin Tâhirîler, Saffârîler, Sâmânîler ve Gazneliler İle İlgili Bölümlerinin Türkçe Tercümesi ve Değerlendirilmesi. (Yüksek Lisans Tezi). Ordu: Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Aktan. A. (2020). "Mu'temid-Alellah, Ahmed b. Ca'fer". TDV İslam Ansiklopedisi. C. XXXI. S. 387-388. Ankara
- Al-Husam Zarrinkûb. (1975). "The Arab Conquest Of Iran And Its Aftermath". The Cambridge History Of Iran, The Period From The Arab Invasion To The Saljuqs. Vol. 4. (Edt. R. N. Frye). Cambridge Universty Press. 2008

- Alkan. Ö. (2014). Zeynü'l-Ahbâr'ın Tercüme ve Değerlendirilmesi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı. Gaziantep
- Avcı. C. (2002). "Kisrâ". TDV İslam Ansiklopedisi. C. XXIV. S. 71-72. Ankara
- , (2004). "Mes'ûdî". DİA. C. 29. Ankara.
- , (2010). "Takvîmü'l-Büldân". TDV İslam Ansiklopedisi. C. 39. 492-493
- , (2013). "Yâkut el-Hamevî". DİA. İstanbul.
- , (2020). "Mu'tasım-Billâh". TDV İslam Ansiklopedisi. C. XXXI. S. 380-382. Ankara
- Axworthy. M. (2007). İran Aklın İmparatorluğu Zerdüş'ten Günümüze İran Tarihi. (Çev. Özlem Gitmez). Say Yayınları. İstanbul. 2016
- Aycan. İ. (1996). "Haccâc b. Yûsuf es-Sekaffî". TDV İslam Ansiklopedisi. C. XIV. S. 427-427. İstanbul
- , (2011). "Temîm (Benî Temîm)". TDV İslam Ansiklopedisi. C. XL. S. 418-419. İstanbul
- , (2013). "Ziyâd b. Ebû Süfyân". TDV İslam Ansiklopedisi. C. XLIV. S. 480-482. İstanbul
- Bahar. Muhammed Taki (Melikü's-Şuarâ). (1337). Sebk Şinasi, Tarih-i Tatavvurî Nesr-i Farsî. Tahran. Emir Kebir
- , (1337). Sebkşinâsî/Târih-i Tatavvur-i Nesr-i Fârsî. C. 2. Tahran. Emir-i Kebir Yayınevi
- Barthold. V. V. (1928). Moğol İstilasına Kadar Türkistan. (Haz. Hakkı Dursun Yıldız). Ankara. Türk Tarih Kurumu Yayınları.1990
- , (1979). "Beyhakî". İslam Ansiklopedisi. C. 2. S. 582-584. Milli Eğitim Basımevi. İstanbul
- , (1981). An Historical Geography Of Iran. "Sîstân, the Southern Part of Afghanistan and Balûcistan. (Çev. Svat Soucek. Edt. C. E. Bosworth). Translated From the Russian *Istorika-geograficheskii obzor Irana* (Moscov, 1971). Princeton University Press Princeton. New Jersey. 1984
- Başar. F. (1986). Kadı Beyzâvî'nin Nizâmü't-Tevârih Adlı Eserinin Mustafa B. Şeyh Abdurrahman Tarafından Enîsü'l-Mülûk Adıyla Yapılan Türkçe Tercümesi (İnceleme ve Metin Neşri). (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Ana Bilim Dalı.
İstanbul

-----, (2019). Orta Çağ'da Tohâristan Bölgesinde Halaçlar. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih AnaBilim Dalı Genel Türk Tarihi Bilim Dalı. Bursa

Bayburtluoğlu. H. (2019). Orta Çağ'da Tohâristan Bölgesinde Halaçlar. Yüksek Lisans Tezi. (Yayınlanmamış). Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Genel Türk Tarihi Bilim Dalı. Bursa

Bayrakdar. M. (1999). "İbn Miskeveyh". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. C. XX. S. 201-208. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. İstanbul

Bilge. M. L. (1989). "Ahsenü't-Tekâsim". TDV İslam Ansiklopedisi. C. II. İstanbul. 1989

Bilgin. O. (1997). "Ebü'l-Müeyyed-i Belhi". TDV İslam Ansiklopedisi. X. 337-338. İstanbul

-----, (1996). "Gerdîzî". TDV İslam Ansiklopedisi. C. XIV. S. 29-30. İstanbul.

Bosworth. C. E. (1980). İslâm Devletleri Tarihi. (Çev. Erdoğan Merçil, Mehmet İpşirli). Oğuz Yayınevi. İstanbul

-----, (1983). "Tâhir b. Al-Husayn". The Encyclopaedia Of Islam. (Edt. P. J. Bearman, TH. Bianquis. C. E Bosworth, E. Van Donzel, W. P. Heinrichs). Vol. X. S. 103. Brill. Leiden. 2000

-----, (1994). "Saffârîds". The Encyclopaedia Of Islam. (Edt. C. E Bosworth, E. Van Donzel, W. P. Heinrichs, G. Lecomte). Vol. VIII. S. 795-800. E. J. Brill. Leiden. 1995

-----, (1996). "Tâhîrîds". The Encyclopaedia Of Islam. (Edt. P. J. Bearman, TH. Bianquis. C. E Bosworth, E. Van Donzel, W. P. Heinrichs). Vol. X. S. 104-105. Brill. Leiden. 2000

-----, (1997). "Sîstân". The Encyclopedia of Islam. Vol. IX. S. 681-685. Leiden. Brill

-----, (1950). Târîh-i Sistân. Ez Âmeden Tâziyân Tâ Ber Âmeden Devlet-i Saffâriyân. (Tercüme. Hasan Enûşe). Müessesesi-i İntişârât-ı Emir Kebir. Tahran. 1370

-----, (1997). "Sistân". The Encyclopaedia Of Islam. (Edited: C. E. Bosworth,

- Van Donzel, W. P. Heinrichs, G. Lecomte). Vol. IX. S. 681-685. Leiden. Brill.
- , (2008). "The Early Ghaznavids". The Cambridge History Of Iran. The Period From The Arab Invasion To The Saljuqs. Vol. 4. S. 162-197. (Edit. R. N. Frye). Cambridge University Press. New York. 1975
- , (2008). "The Tâhirids And Saffârids". The Cambridge History Of Iran. The Period From The Arab Invasion To The Saljuqs. Vol. 4. s. 90-135. (Edit. R. N. Frye). Cambridge University Press. New York. 1975
- Bozkurt. N. (1997). "Hârûnürreşîd". TDV İslam Ansiklopedisi. C. XVI. s. 258-261. İstanbul
- , (2003). "Mansûr". TDV İslam Ansiklopedisi. C. XXVIII. S. 5-6. Ankara
- , (2004). "Me'mûn". TDV İslam Ansiklopedisi. C. XXIX. S. 101-104. Ankara
- Brockelmann. C. "İbn Kesir". İslâm Ansiklopedisi. C. V/2. s. 761-762. Milli Eğitim Basımevi. İstanbul
- Browne. E. G. (1956). A Literary History Of Persia. From The Earliest Times until Firdawsî. C. I. Cambridge At The University Press. London
- Çağrııcı. M. (1991). "Asabiyet". TDV İslam Ansiklopedisi. C. III. s. 453-455. İstanbul
- Çelebi. A. (1992). "Emeviler Devri". Et-Tarihü'l-İslâmî ve'l-Hadâretü'l-İslâmiyye. Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi. C. II. (Redaktör. Hakkı Dursun Yıldız). Çağ Yayınları. İstanbul.
- , "Abbâsiler Devri". Et-Tarihü'l-İslâmî ve'l-Hadâretü'l-İslâmiyye. Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi. C. III. (Redaktör. Hakkı Dursun Yıldız). Çağ Yayınları. İstanbul. 1992
- Çelikkol. Y. (2011). "Emeviler Dönemi Şurta (Polis) Teşkilatı Ve İstihbarat Birimi Olarak Berid Teşkilatı". e-Journal of New World Sciences Acedemy. Vol. 6. Number. 2. S. 321-330. Elazığ
- Comparati. M. (2009). "Chinese-Iranian Relations xv. The Last Sasanians In China". Encyclopedia Iranica. C. V. Fasikül 4:5. S. 424-460. New York. 1992
- Daryae. T. (2009). Sasanian Persia The Rise And Fall Of An Empire. I. B. Tauris & Co. Ltd in association with the Iran Heritage Foundation. London-New York
- Demirayak. K. (2016). *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*. İstanbul. Cantaş Yayınları

- Demircan. A. (2010). “Tâi’-Lillâh”. TDV İslam Ansiklopedisi. C. XXXIX. S. 447-448. İstanbul
- Demirci. M. (2009). “Sâmerra”. TDV İslam Ansiklopedisi. C. XXXVI. S. 70-71. İstanbul
- Durmuş. İ. (1997). “Saka-Pers Mücadelesi”. Bilig-4. 49-53
- Ed-Dûrî. A. (1991). “Bağdat”. TDV İslam Ansiklopedisi. C. IV. S. 425-433. İstanbul
- Ed-Dûrî. A. (1995). “Enbâr”. TDV İslam Ansiklopedisi. C. XI. S. 171. İstanbul
- Emirçupani. A. (2001). Gaznelilerin İlk Döneminde Edebi Çevre. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Enûşe. H. (1363). Târih-i Irân. Ez İslam Ta Salacaka. Ez Silsile-i Tahkikât-ı Gerve Târih-i Irân Danişgâh-ı Cambridge. C. 4. Müessese-i İntişarat-ı Emir Kebir. Tahran
- Fayda. M. (1993). “Celûlâ Savaşı”. TDV İslam Ansiklopedisi. C. VII. s. 272-273. İstanbul
- , (1996). “Fütûhu’l-Büldân”. *DİA*. İstanbul. XIII.
- , (1998). “Hulefâ-yi Râşidin”. TDV İslam Ansiklopedisi. C. XVIII. s. 324-338. İstanbul
- , (2011). “Târihü’l-Ümem ve’l-Mülûk”. TDV İslam Ansiklopedisi. C. 40. S. 92-94. İstanbul
- , (2020). “Hz. Peygamber Devri kronolojisi”. TDV İslam Ansiklopedisi. C. XXX. S. 477-479. Ankara
- Felâtûrî. C. (1349/1930). Tarih-i Irân Der Kûrûn Nahsetin-i İslâmî. Şirket-i İntişârât-ı ve Ferhengi. Tahran
- Fidan. A. G. (2018). “Avesta, Antik Pers Kitabeleri, Orta Farsça Edebiyatı”. TAD, C. 37/S. 63. 433-460
- Fığlalı. E. R. (1989). “Ali”. TDV İslam Ansiklopedisi. C. II. S. 371-374. İstanbul
- Frye. R. N. (1986). “Hari Rûd”. The Encyclopedia of Islam. (Vol. III. 207) Leiden. London
- Garthwaite. G. R. (2005. 2007). İran Tarihi. Pers İmparatorluğu’ndan Günümüze. (Çev. Fethi Aytuna). İnkılap Kitapevi. İstanbul. 2011
- Gençtürk. C. (2021). İran Büveyhileri (322-448/934-1056) (Siyaset, İdarî Teşkilât ve Sosyo-Kültürel Hayat). Fenomen Yayıncılık. Erzurum
- Günaltay, M. Ş.. (1991). *İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler*. (Nşr. Yüksel Kanar). İstanbul. Endülüs Yayınları

- , (1948). İran Tarihi. Eski Çağlardan İskender'in Seferine Kadar I.cilt. Türk Tarih Kurumu Basımevi. Ankara
- Gündüz. Ş. (2003). "Maniheizm". TDV İslam Ansiklopedisi. C. XXVII. 575-577. Ankara
- , (2003). "Mecusilik". TDV İslam Ansiklopedisi. C. XXVIII. 279-284. Ankara
- Halaçoğlu Y. (1995). "Fersah". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. C. XII, s. 412. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. İstanbul
- Hamîdullah. M. (1994). "Dîneverî. Ebû Hanîfe". TDV İslam Ansiklopedisi. C. IX. S. 356-358. İstanbul
- Has. K. (2004). "Mezdekiyye". TDV İslam Ansiklopedisi. C. XXIX. 523-524. Ankara
- History Of Civilizations Of Central Asia, The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations: 700 B.C. to A.D. 250 (1994). Vol. II. (Edt: Janos Harmatta, Go Edt: B. N. Puri ve G. F. Etemadi). Unesco Pupliching. Paris-Fransa
- History of Environmental Change in The Sîstân Basin, Geneva 2006,
- Hizmetli. S. (2001)."Karmatîler". TDV İslam Ansiklopedisi. C. XXIV. S. 510-514. İstanbul
- Hodâdâdiyân. E. (1380/1960). Sâsâniyân, Tarih-i İrân-ı Bâsitân. Mecmûa-yi Şeşom. Tahran
- Iliffe. J. H. (1953). "Persia And The Ancient World". (Ed. A. J. Arberry). The Legacy Of Persia. (1-38). Oxford At The Clarendon Press
- Kafesoğlu, İ. (1958). "Selçuk'un Oğulları ve Torunları". Türkiyat Mecmuası, C. 13. S. 117-130. 2010
- , (2000). Türk Milli Kültürü. Ötüken Yayınları. İstanbul
- Kafkasyalı. A. (2011). İran Coğrafyasında Türkler. Bilgeoğuz Yayınevi. İstanbul
- Kamalova. Z. (2020). "Orta Asya'nın "Bin Şehir Ülkesi": Baktria". Jots. 4/1. 39-49
- Kan. K. (2016). "Abbâsi Şehirciliğinin Bağdat Dışındaki Tezahürleri: Irak Bölgesi. Bilimname XXX, 2016/1, 97-138
- Kandemir. M. Y. (1994). "Ebû Dâvûd es-Sicistânî". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. C. X. S. 119-121. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. İstanbul

- , (2010). “es-Sünen”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. C. XXXVIII. S. 145-147. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. İstanbul
- Kaya. M. (2009). “Sicistânî, Ebû Süleyman”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. C. XXXVIII. S. 141-144. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. İstanbul
- Kılıç. Ü. (2013). “Yezîd I”. TDV İslam Ansiklopedisi. C. XLIII. S. 513-514. İstanbul
- Kızıl. H. (2021). “Mazdek Hareketi Ve Sebepleri” Şarkiyat İlmi araştırmalar Dergisi. C. 13. S. 2.
- Konukçu. E. (1973). Kuşan Ve Akhunlar Tarihi. Atatürk Üniversitesi Yayınları Sevinç Matbaası. Ankara
- , (1996). “Gazne”. İslam Ansiklopedisi. (C. XIII. S. 479-480). İstanbul
- , (1997). “Halaç”, TDV İslam Ansiklopedisi. C. XV. S. 228-229. İstanbul
- Konuksever. S. K. (2016). “Çin’e Ait İmge Ve Motiflerin Şehnâme’ye Göre Tahlili”. Doğu Araştırmaları. Sayı. 16/2. 101-112
- Köymen. M. A. (2011). Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I. Cilt Kuruluş Devri. Türk Tarih Kurumu Yayınları. Ankara
- Kurat. A. N. (1948), “Kuteybe Bin Müslim’in Hvârizm Ve Semerkand’i Zaptı (Hicrî 93-94-Milâdî 712). Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi. C. VI. S. 5. 386-430
- Kürkçüoğlu. E. (2019). Türklerin Siyasi Tarihi MÖ III-MS XII. Bilge Kültür Sanat. İstanbul
- Kurt. H. (2004). “Mervân II”. TDV İslam Ansiklopedisi. C. XXIX. S. 227-229. Ankara
- , (2010). “Tâhirîler”. TDV İslam Ansiklopedisi. C. XXXIX. S. 403-404. İstanbul
- Kurtuluş. R. (2010). “Şebânkâreî”. TDV İslam Ansiklopedisi. C. 38. İstanbul
- , (2012). “Tûs”. TDV İslam Ansiklopedisi. C. XLI. S. 431-432. İstanbul
- , (2020). “Mîrhând”. TDV İslam Ansiklopedisi. C. 30. S. 156-157. Ankara
- , (2022). “Kazvini Mir Yahya”. TDV İslam Ansiklopedisi. C. 25. S. 158. Ankara
- , (2022). “Keyânîler”. TDV İslam Ansiklopedisi. C. XXV. Ankara
- , (1998). “Hudûdü’l-Âlem”. TDV İslam Ansiklopedisi. C. XVIII. S. 304. İstanbul

- Litvinsky. B. A. (1996). "The Arab Conquest Of İran". History of Civilizations of Central Asia. The Crossroads of Civilizations: A. D. 250 to 750. (Haz/Edit. B. A. Litvinsky). Vol. III. S. 444-451. UNESCO Publishing. Paris. 1996
- Mansel. A. M. (1999). Ege Ve Yunan Tarihi. TTK Basımevi. Ankara.
- Memiş. E. (2015). Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi. Ekin Yayınevi. Bursa
- Merçil. E. (1988). "Saffarîler". Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi. (Redaktör. Hakkı Dursun Yıldız). C. V. S. 417-449. Çağ Yayınları. İstanbul. 1992
- (1989). Gazneliler Devleti Tarihi. Türk Tarih Kurumu Yayınları. Ankara
- (1992). "Büveyhîler". TDV İslam Ansiklopedisi. C. VI. S. 496-500. İstanbul
- (1992). "Gazneliler". Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi. İstanbul
- (1996). "Gazneliler". TDV İslam Ansiklopedisi. C. XIII. S. 480-484. İstanbul
- (2008). "Saffâr, Ya'kûb b. Leys". TDV İslam Ansiklopedisi. C. XXXV. S. 463-464. İstanbul
- (2009). "Simcûrîler". TDV İslam Ansiklopedisi. C. XXXVII. S. 210-211. İstanbul
- (2012). "Utbî, Muhammed b. Abdullcebbâr". TDV İslam Ansiklopedisi. C. 42. S. 236-237
- Metin. T. (2014). "Tarih-i Sîstân'da Selçuklular İle İlgili Bilgiler). Türkiyat Araştırmaları Dergisi. Sayı. 35. 309-339
- (2016). "Tarih-i Sîstân'da Selçuklular İle İlgili Bilgiler". Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi. S. 35. S. 309-339
- Miquel. A. (1967). "İbn Havkal". The Encyclopedia of İslam. Vol. III. Leiden. 1986
- Mınorsky. V. (1964). "Nerşahî". İslâm Ansiklopedisi. C. XI. S. 197-198. Milli Eğitim Basımevi. İstanbul
- Mottahedeh. R. (2008). "The Abbâsîd Caliphate In Iran". The Cambridge History Of Iran. The Period From The Arab Invasion To The Saljuqs. Vol. 4. S. 57-89. (Edit. R. N. Frye). Cambridge Universty Press. New York. 1975
- Mu'in. M. (1375/1955). Ferheng-i Fârsî. C. V-VI. İntişârat-ı Emir Kebir. Tahran.
- Muhammed el-Hudarî. (1992). "Hulefâ-ı Râşidin Devri". Tarihu'l-Umemi'l-İslâmiyye.

- Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi. C. II. (Redaktör. Hakkı Dursun Yıldız). Çağ Yayınları. İstanbul.
- Muslu. G. Z. (2019). Ahameniş Dönemi Yazıtları Ve Persler. Yüksek Lisans Tezi (Yayınlanmamış). İnönü Üniversitesi sosyal Bilimler Enstitüsü. Malatya
- Naskalı. E. (2000). “İran”. II. Tarih. Diyanet İslam Ansiklopedisi. XXII. Cilt. İstanbul
- (2009). “Sâsânîler”. TDV İslam Ansiklopedisi. C. XXXVI. 174-176. İstanbul
- Nâzım. M. (1931). The Life and Times of Sultân Mahmud of Ghazna. Cambridge At The University Press. Printed In Great Britian
- Nefisî. Saîd. (1335/1917). Târih-i Hânedân- Tâhîrî-i Tâhir b. Hüseyin. İkbâl Yayınevi. Tahran
- Nuhoğlu. G. (1995), Beyhaki Tarihi’ne Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür. (Doktora). İstanbul. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Edebiyat Fakültesi Fars Dili ve Edebiyatı Anabilim dalı
- Önkal. A. (1988). “Abdurrahman b. Semüre”. TDV İslam Ansiklopedisi. C. I. S. 171-172. İstanbul
- (1992). “Bekir b. Vâil (Benî Bekir b. Vâil)”. TDV İslam Ansiklopedisi. C. V. S. 362-363. İstanbul
- Ostrogorsky. G. (1940). Bizans Devleti Tarihi. (Türkçeye Çev. Fikret Işıltan). Türk Tarih Kurumu Yayınları. Ankara. 2019
- Öz. M. (2022). “Katarî b. Fücâe”. TDV İslam Ansiklopedisi. C. XXV. S. 31-32. Ankara
- Özaydın A. (1994. “Ebü’l-Fidâ”. TDV İslam Ansiklopedisi. C. 10. 320-321
- (1991). “Amr b. Leys”. TDV İslam Ansiklopedisi. C. III. S. 86-87. İstanbul
- (1997). “Hamdullah el-Müstevfî”. TDV İslam Ansiklopedisi. C. 15. S. 451-455
- (1999). “İbn Hallikân”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. C. XX. S.17-19. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. İstanbul
- (2000). “İbnü’l-Esîr, İzzeddin”. TDV İslam Ansiklopedisi. C. XXI. S. 26-27. İstanbul
- (2006). “Müstaîn-Billâh”. TDV İslam Ansiklopedisi. C. XXXII. S. 112-113. İstanbul
- (2011). “Târîh-i Güzîde”. TDV İslam Ansiklopedisi. C. 40. S. 82

- , (2020). “Müktefi-Billâh”. TDV İslam Ansiklopedisi. C. XXXI. S. 533-535. Ankara
- , (1992). “el-Bidâye ve’n-Nihâye”. TDV İslam Ansiklopedisi. C. VI. S. 131-132. İstanbul
- Özcan. A. (1991). “Ayyâr”. TDV İslam Ansiklopedisi. C. IV. S. 296. İstanbul
- Özgüdenli. O. G. (2011). “Tarih”. İslam Ansiklopedisi. C. 40. 54-55. İstanbul
- , (2020). Ortaçağ’da Türkler, Moğollar, İranlılar (Kaynaklar Ve Araştırmaları). İstanbul. Ötüken
- , (2009). “Sîstan”. İslam Ansiklopedisi. (C. 37. 274-276). İstanbul
- , (2009). “Sîstan”. TDV İslam Ansiklopedisi. C. XXXVII. S. 274-276. İstanbul
- , (2013). “Zahîrüddîn-i Nîsâbü’rî”. TDV İslam Ansiklopedisi. C. XLIV. S. 102-103. İstanbul
- Özkuyumcu. N. (1998). “Hişâm b. Abdülmelik”. TDV İslam Ansiklopedisi. C. XVIII. S. 148-150. İstanbul
- Özyurt. H. Kürkçüoğlu. E. (2024). “Ortaçağ Coğrafya Kaynaklarına Göre Ticaret Yolları Üzerinde Sîstân’ın Konumu”. Turkish Studies. 19(1). S. 221-232
- P’yankov. I. V. (2002). “Sakalar”. Türkler Ansiklopedisi. C. 1. S. 922-939). Ankara. Yeni Türkiye Yayınları
- Pârîzî. Bâstânî (Muhammed İbrahim). (Hş. 1344/2004). Yakûb Leys. Neşr-i İlm. Kirmân
- Pırlanta. İ. (2020). Ortaçağ İslam Dünyasında Şehir Eşkıyaları Ayyarlar. Hikmetevi Yayınları. İstanbul
- Raza, S. J. (2005-2006). “Tarkh-ı Sîstân: A source For The History of The Early Ghaznavids”. Proceeding of The Indian History Congrees. Vol. 66. Indian
- Râzî. A. (1375/1955). Tarih-i Kâmil-i İran Ez Tesisi Silsile-i Mâd Tâ İnkırâz-ı Kaçariye. Tahran. İkbâl Yayınevi
- Rezaei. I. S. (2019). Cami’ü’t-Tevârîh’in Sultan Mahmud ve Devrine Dâir Bölümünün Çevirisi ve Değerlendirilmesi. (Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı. Ankara

- Safâ. Z. (1349/1930). Târih-ı Edebiyât-ı Der İrân 5. Tahran. Matbaa yazılacak
----- (1349/1930). Târih-ı Edebiyât-ı Der İrân 5/3. Tahran
- Samur. S. (2006). “Nerşahî”. TDV İslam Ansiklopedisi. C. XXXII. S. 562-563. İstanbul
- Sarıçam. İ. (2007). “Nihâvend”. TDV İslam Ansiklopedisi. C. XXXIII. S. 98-99. İstanbul
- Sayyid M. A. (1999). “İbn Hurdâzbih”. TDV İslam Ansiklopedisi. İstanbul. C. XX. S. 78-79
- Sâzmân-ı Coğrafya-yı Nîruhâ-yı Musallah (1379/1956). Ferheng-i Coğrafya-yi Kuhha-yi Keşver, C. 3. Tahran, 1959
- Sergazi. Z. (1393/1973). “Câyî gâh-i Hirmend der Coğrafya-yi Siyâsi ve İktisâdi-yi Sistân der-devre-i Pehlevî”. Peşûheş Nâme-i Târih-i İctimâî ve İktisâdi Peşûheşgâh-i Ulûm-i İnsânî ve Mutala’at-ı Ferhengi-yi Sâli sevvom, Şomâra-yi devvom, pâyz ve zemistân. 1393. 31. 50
- Şafak. Sadık Rızâzadei. (1352/1933). Tarih-i Edebiyât-ı İrân. Pehlevi Üniversitesi Yayınları. No. 39. Behmen Matbaası
- Şeşen. R. (1999). “İbn Havkal”. TDV İslam Ansiklopedisi. C. XX. İstanbul
----- (2017). İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler Ve Türk Ülkeleri. Bilge Kültür Sanat Yayınevi. İstanbul
- Society of Afghanistan Education Printing House. Kabul. 1963
- Spuler. B. (1991). “Ghaznawids”. The Encyclopedia of İslam. Vol. II. S. 1050-1053. Leiden
- Stern. S. M. (1986). “Abû Sulaymân”. The Encyclopaedia Of Islam. (Edt. H. A. R. Gibb, J. H. Kramers, E. Lev,-Provencal, J. Schacht Assisted by S. M. Stern as Secretary General B. Lewis, CH. Pellat and J. Schacht). Vol. I. A-B. E. J. Brill. Leiden
- Strange. G. L. (1905). Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya, İslâm Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar). (Terc. Adnan Eskikurt; Cengiz Tomar). Yeditepe. İstanbul. 2015
- Sümer. F. (2009).”Selçuklular”. TDV İslam Ansiklopedisi. C. XXXVI. S. 365-371. İstanbul
----- (2024). Oğuzlar Türkmenler Tarihleri-BoyTeşkilatı-Destanları. Türk Tarih Kurumu Yayınları. Ankara

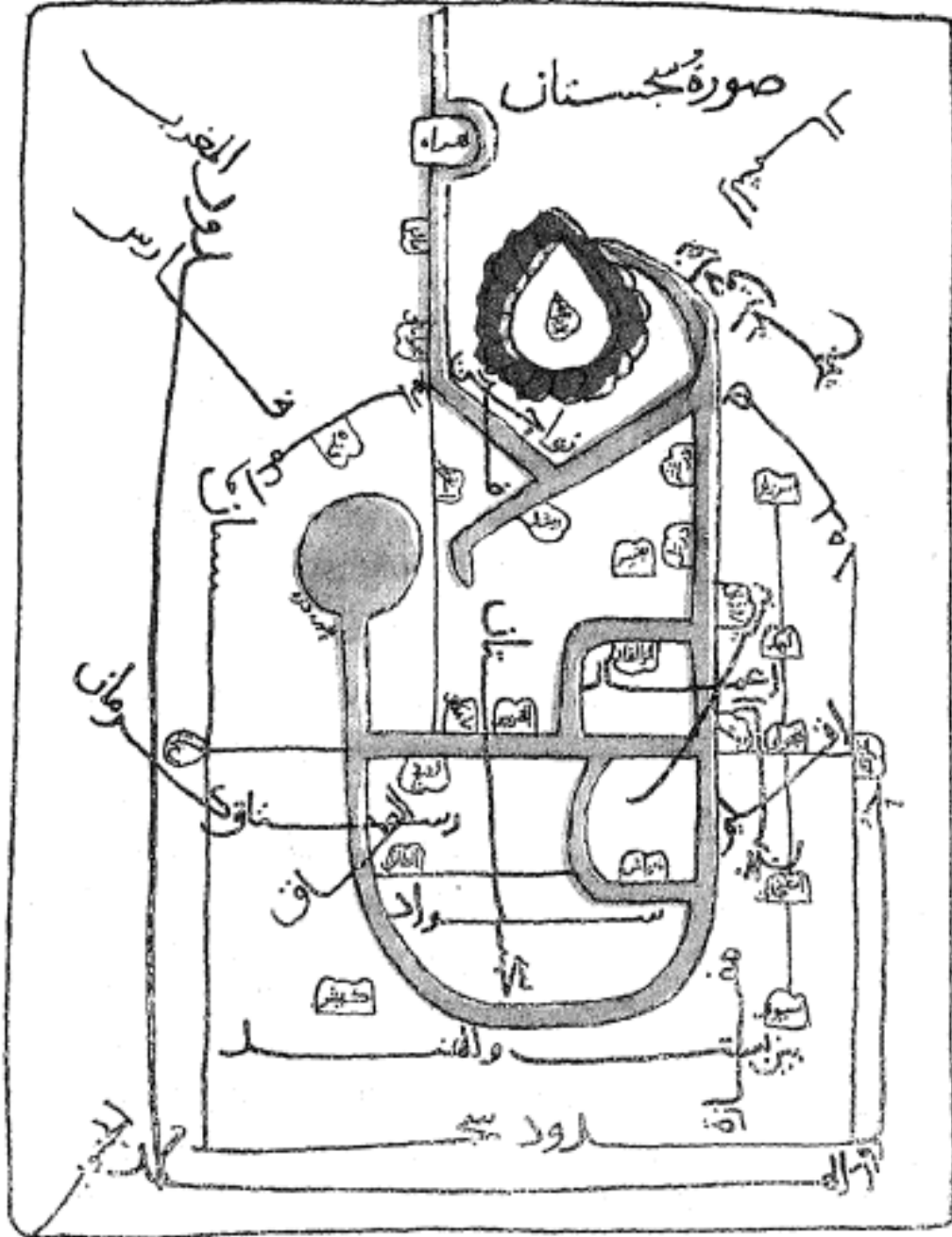
- Taeschner. F. (1986). "Ayyâr". The Encyclopedia Of Islam. (Edt. H. A. R. Gibb, J. H. Kramers, E. Levi-Provençal, J. Schacht, B. Levis, Ch. Pellat). Vol. I. S. 794. E. J. Brill. Leiden
- Tate. G. P. (1910). Seistan A Memoir On The History, Topography Ruins, And People Of The Country. Superintendent Goverment Printing. Calcutta. India
- Tezcan. M. (1996). Kuşanlar Tarihi (Yüeh-chih'lardan Kuşanlara). Doktora Tezi (Yayınlanmamış). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı. Erzurum
- Togan. A. Z. V. (1981). *Tarihte Usul*, İstanbul. Enderun Yayınları
- Tolmacheva. M. A. (2001). "İstahrî". DİA. C. 23. İstanbul
- , (2003). "Makdisî". DİA. C. 27. Ankara. 2003
- , (2003). "Yaqt". Litareture of Travel and Exploration An Encyclopedia. (Editör.Jennifer Speake). C. I. London And New York. 2003
- Turan. O. (1969). Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti. Turan Neşriyat Yurdu Yayınları. İstanbul
- Uslu. R. (1998). "Herat". TDV İslam Ansiklopedisi. C. XVII. S. 215-218. İstanbul
- Usta. A. (2009). "Sâmânîler". TDV İslam Ansiklopedisi. C. XXXVI. S. 64-68. İstanbul
- , (2020). Türkler ve İslamiyet İlk Müslüman Türk Devleti: Sâmânîler. Yeditepe Yayınları. İstanbul
- Uzun. A. (2018). "Yahya b. Abdullatif Kazvinî'nin Lübbü't-Tevârîh'i". XVIII. Türk Tarih Kongresi. C. VIII. S. 25-39. Türk Tarih Kurumu
- Yate. C. E. (1900). Khurasan And Sîstân. (Türkçe Çev. Resul Şahsi). Horasan ve Sîstân. Türk Tarih Kurumu. Ankara. 2022
- , (1900). Khurasan And Sistan. Edinburg And London
- Yavuz. Y. Ş. (1992). "Beyzâvî". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. C.VI. S. 100-103. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. İstanbul
- Yazıcı. T. (1992). "Büst". Diyanet İslam Ansiklopedisi. VI. 495. İstanbul
- , (1995). "Ferruhî-yî Sîstânî". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. C. XXII. S. 410-411. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. İstanbul
- Yeniçeri. C. (2004). "Mezâlim". TDV İslam Ansiklopedisi. C. XXIX. S. 515-518. Ankara

- Yiğit. İ. (1995). “Emevîler”. TDV İslam Ansiklopedisi. C. XI. S. 84-104. İstanbul
- (2007). “Osman”. TDV İslam Ansiklopedisi. C. XXXIII. S. 438-443. İstanbul
- Yıldırım. N. (2006). Fars Mitolojisi Sözlüğü. Kabalcı Yayınevi. İstanbul
- (2008). “Rüstem-i Zâl”. TDV İslam Ansiklopedisi. C. XXXV. 294-295. İstanbul
- (2009). “Zerdüşt Ve Öğretisi”. Doğu Araştırmaları. 3. 5-24
- (2012). Fars Edebiyatında Kaynakbilim. Erzurum. Fenomen Yayıncılık
- Yıldız. D. H. (1993). “Dahhâk b. Kays”. TDV İslam Ansiklopedisi. C. VIII. S. 409-410. İstanbul
- (1988). “Abbâsiler”. TDV İslam Ansiklopedisi. C. I. S. 49-56. İstanbul
- (1988). “Abdullah b. Tâhir”. TDV İslam Ansiklopedisi. C. I. S. 137-138. İstanbul
- (1989). “Ahmed b. Tolun”. TDV İslam Ansiklopedisi. C. II. S. 141-143. İstanbul
- (1994). “Ebû Müslim-i Horasânî”. TDV İslam Ansiklopedisi. C. X. S. 197-199. İstanbul
- (1994). “Ebü'l-Abbas es-Saffâh”. TDV İslam Ansiklopedisi. C. X. S. 283-284
- (1995). “Emîn”. TDV İslam Ansiklopedisi. C. XI. S. 112-114. İstanbul
- Yılmaz. A. (2021). Gazneliler Tarihi Sultan I. Mesûd Devri (1030-1041). Fenomen Yayıncılık. Erzurum
- (2021). Arap Fetihlerinden Büyük Selçuklu Hâkimiyetinin Sonuna Kadar Tohâristan. Fenomen Yayıncılık. Ankara
- (2021). “Tâhirîler’in Kurucusu ve İlk Hükümdarı Tâhir b. Hüseyin’in Liderlik Vasıfları”. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi. Sayı. 10/2. S. 812-823
- Yılmaz. A. Gençtürk. C. (2020). “Saffârîler’in Kuruluş Süreci ve Sîstân’a Hâkim Olmaları”. Anadolu Kongreleri 5. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi Ubak Uluslararası Bilimler Akademisi. S. 745-754. Diyarbakır
- Yılmaz. M. (2010). “Şurta”. TDV İslam Ansiklopedisi. C. XXXIX. S. 242-244. İstanbul

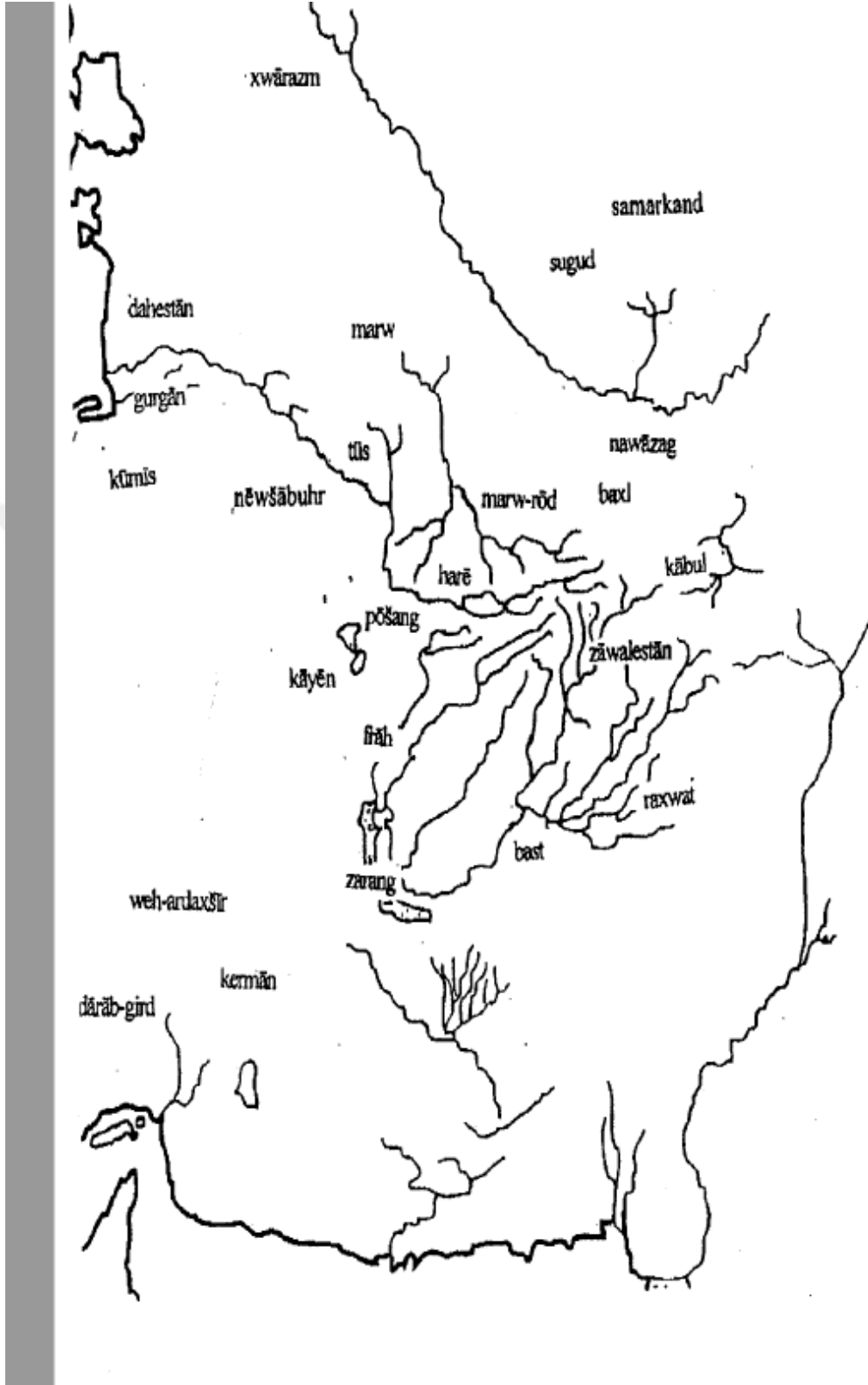
- Yılmaz. S. (2006). Mu'tazîd ve Müktefi Döneminde Abbâsiler. Kayıhan Yayınları. İstanbul
- Yörükân. Y. Z. (2004). Müslüman coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler (İbn Havkal, İstahrî, Kudâme b. Ca'fer, İbn Fakîh, İbn Rusteh, El-Ya'kûbî, İbn Hurdazbih). (Derleyen ve Türkçeye Haz. Yuzuf ziya Yörükân). Gelenek Yayıncılık. İstanbul. 2004
- Yavuz. Y. Ş. (1992). "Beyzâvî". TDV İslam Ansiklopedisi. C. VI. İstanbul.
- Yücesoy. H. (2001). "Kadisiye". TDV İslam Ansiklopedisi. C. XXIV. S. 136-137. İstanbul
- Zarrinkûb. Abd Al-Husain. (2008). "The Arab Conquest Of Iran And Its Aftermath". The Cambridge History Of Iran. The Period From The Arab Invasion To The Saljuqs. Vol. 4. S. 1-57. (Edit. R. N. Frye). Cambridge Universty Press. New York. 1975
- Walker. J. (1936). Numismatic Notes and Monographs. American Numismatic Society. New York

EKLER

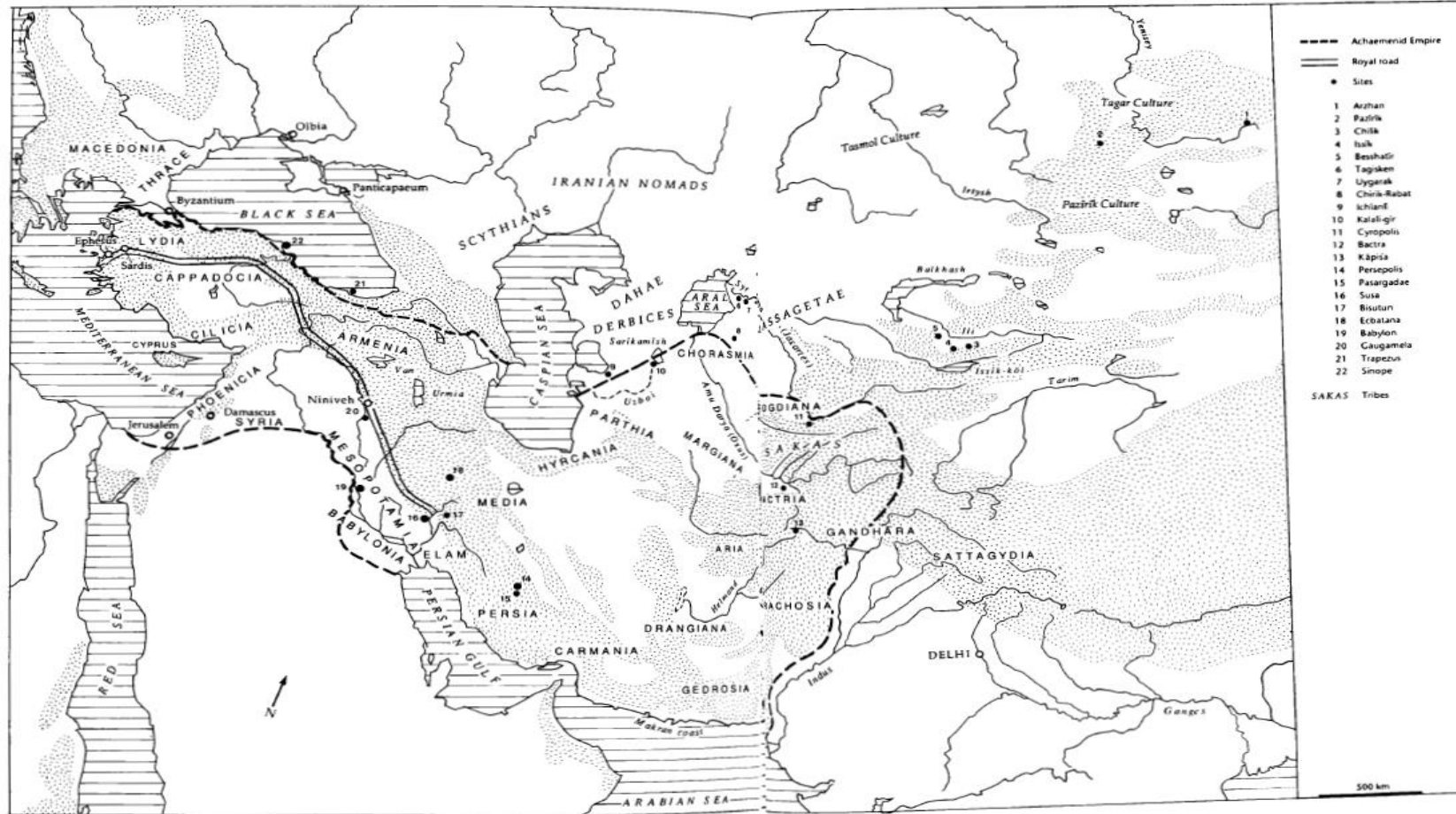
EK 1: Haritalar

Kaynak: İbn Havkal. (367/977). Sûrat El-Arz (Yer'in Haritası), Sîstân Haritası

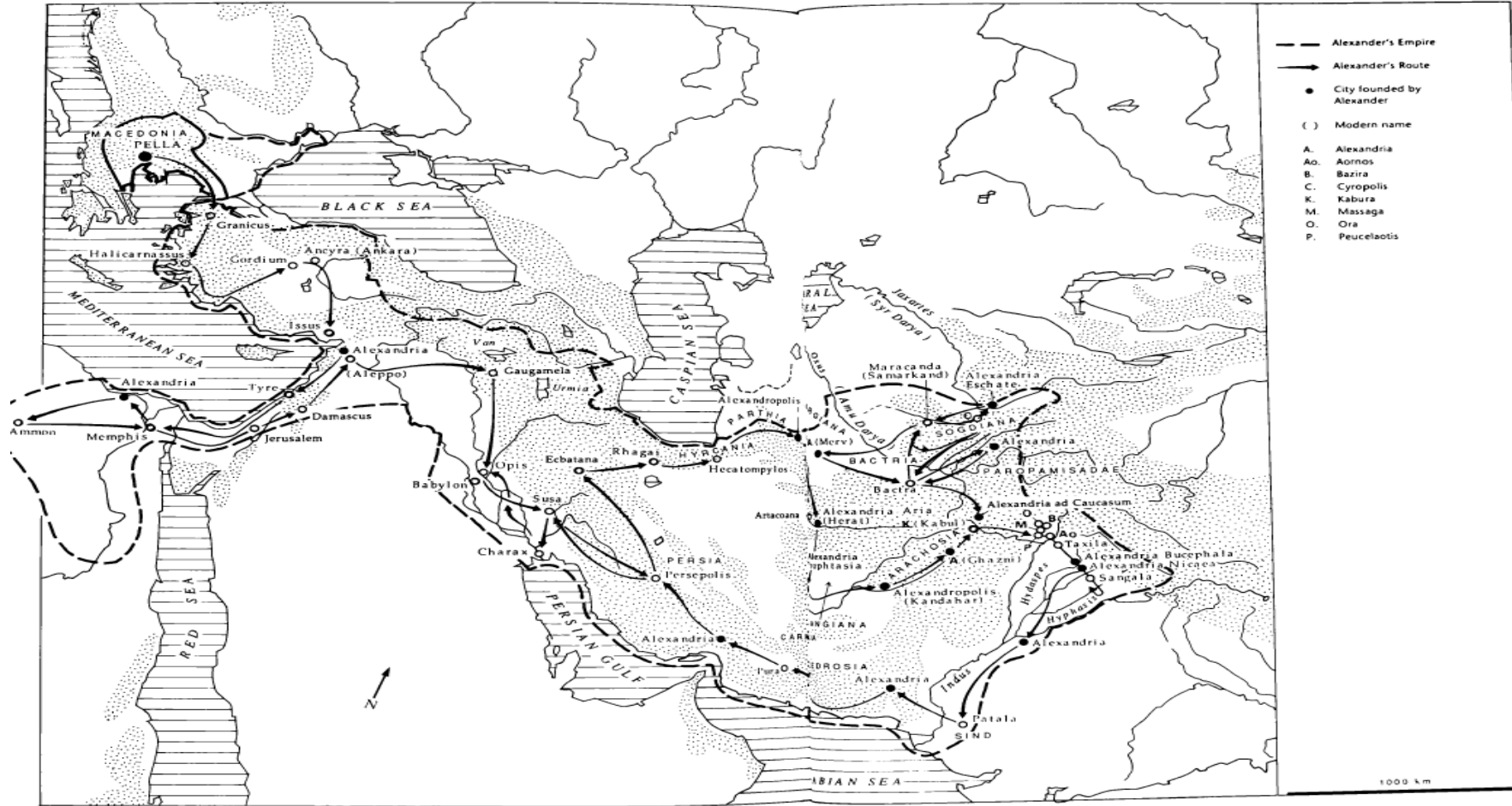

Sahrestānīhâ-ı Eranşahr, (M.S. 6. yüzyıl), Sîstân Haritası

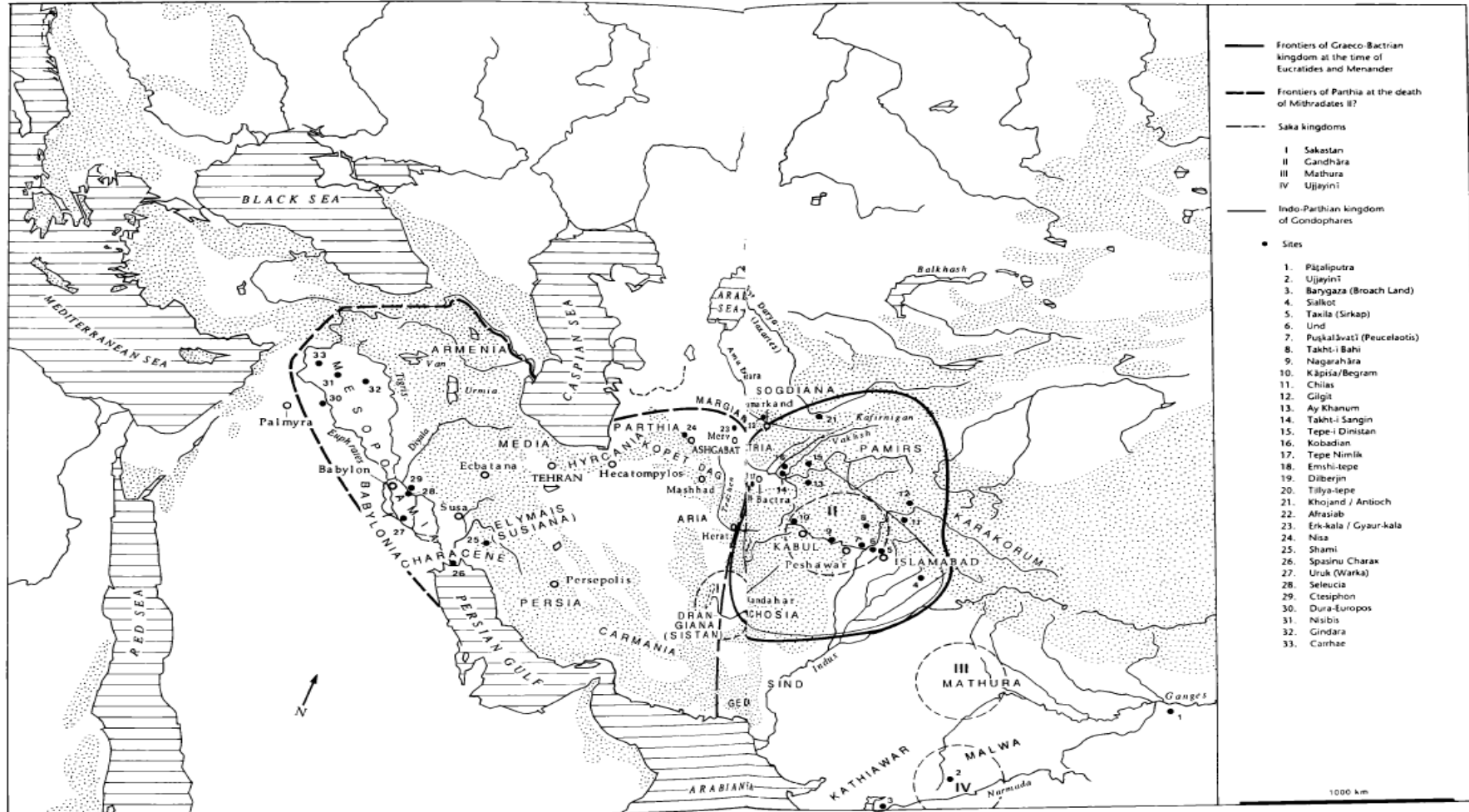
MAP 1. The Achaemenid Empire and the Iranian nomadic tribes of Central Asia.

Kaynak: History of Civilizations of Central Asia, (1994), Ahameniş-Pers İmparatorluğu Zamanı, Drangiana-Sîstân

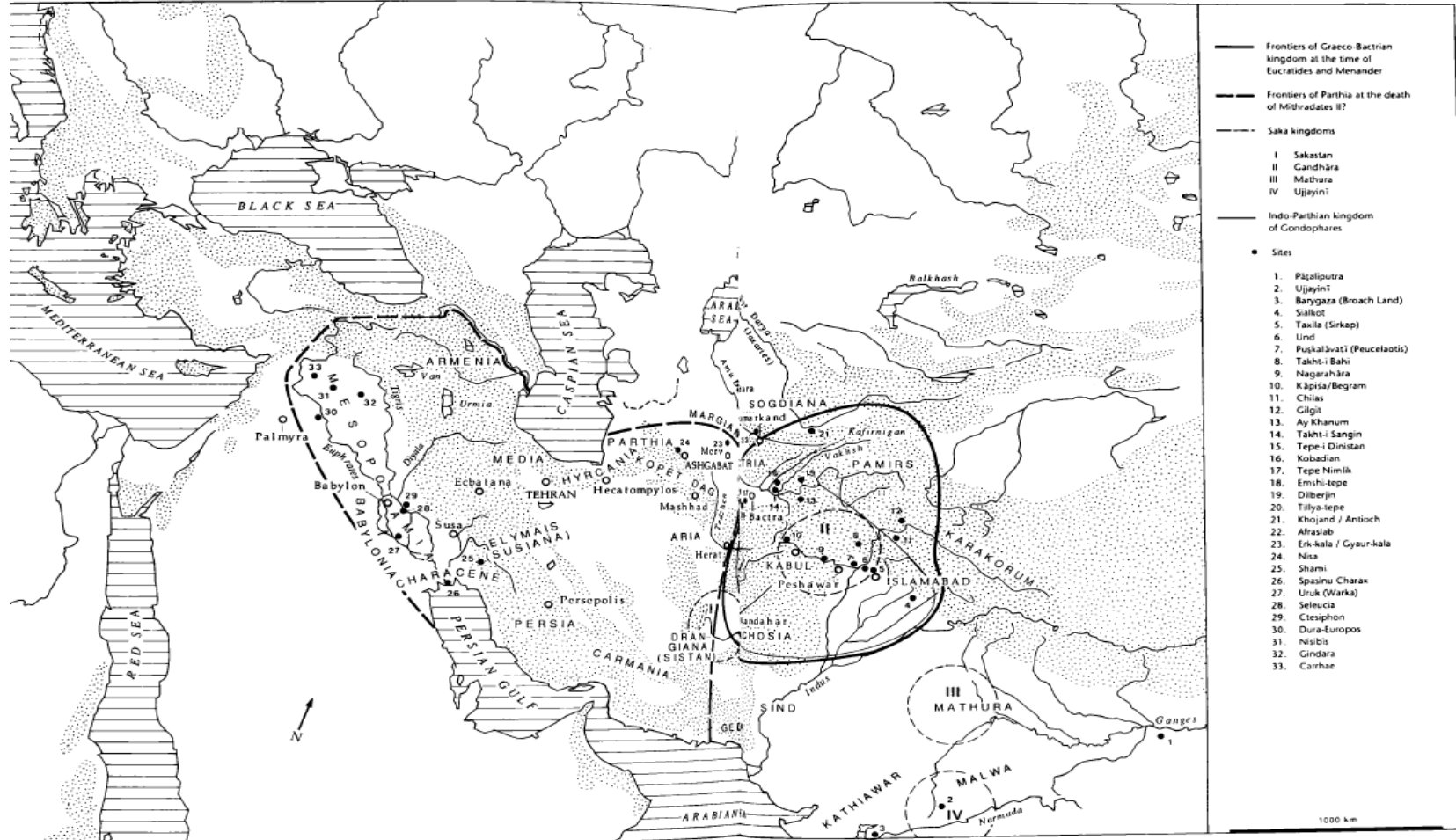
MAP 2. The campaigns of Alexander the Great in Central Asia.

Kaynak: History of Civilizations of Central Asia, (1994), Büyük İskender'in ulaştığı sınırlar içinde Drangiana-Sîstân

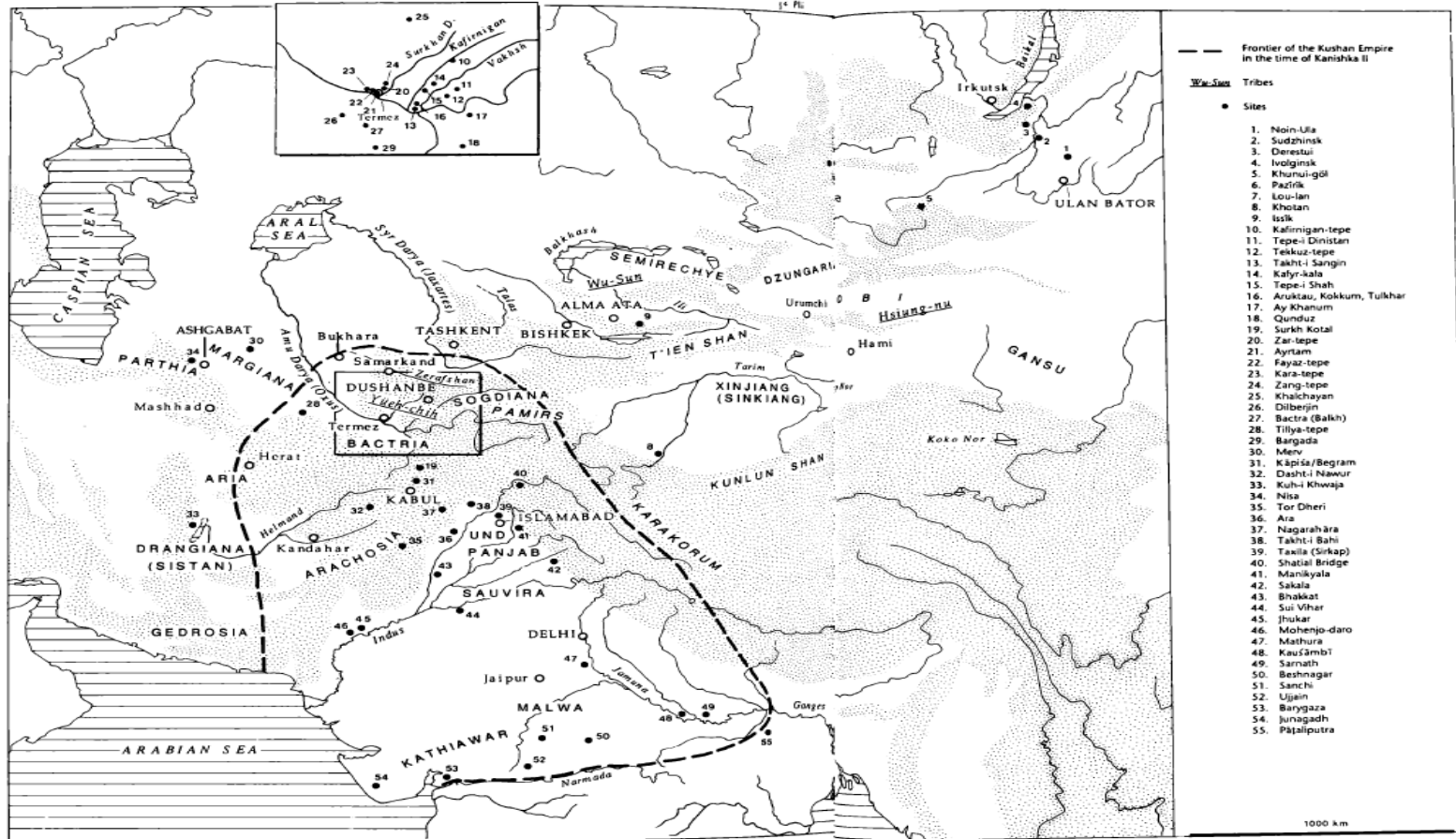
MAP 3. Parthia, Graeco-Bactria, Indo-Parthia and the Saka kingdoms.

Kaynak: History of Civilizations of Central Asia, (1994), Partlar zamanında Saka İmparatorluğu sınırlarında Drangiana-Sîstân

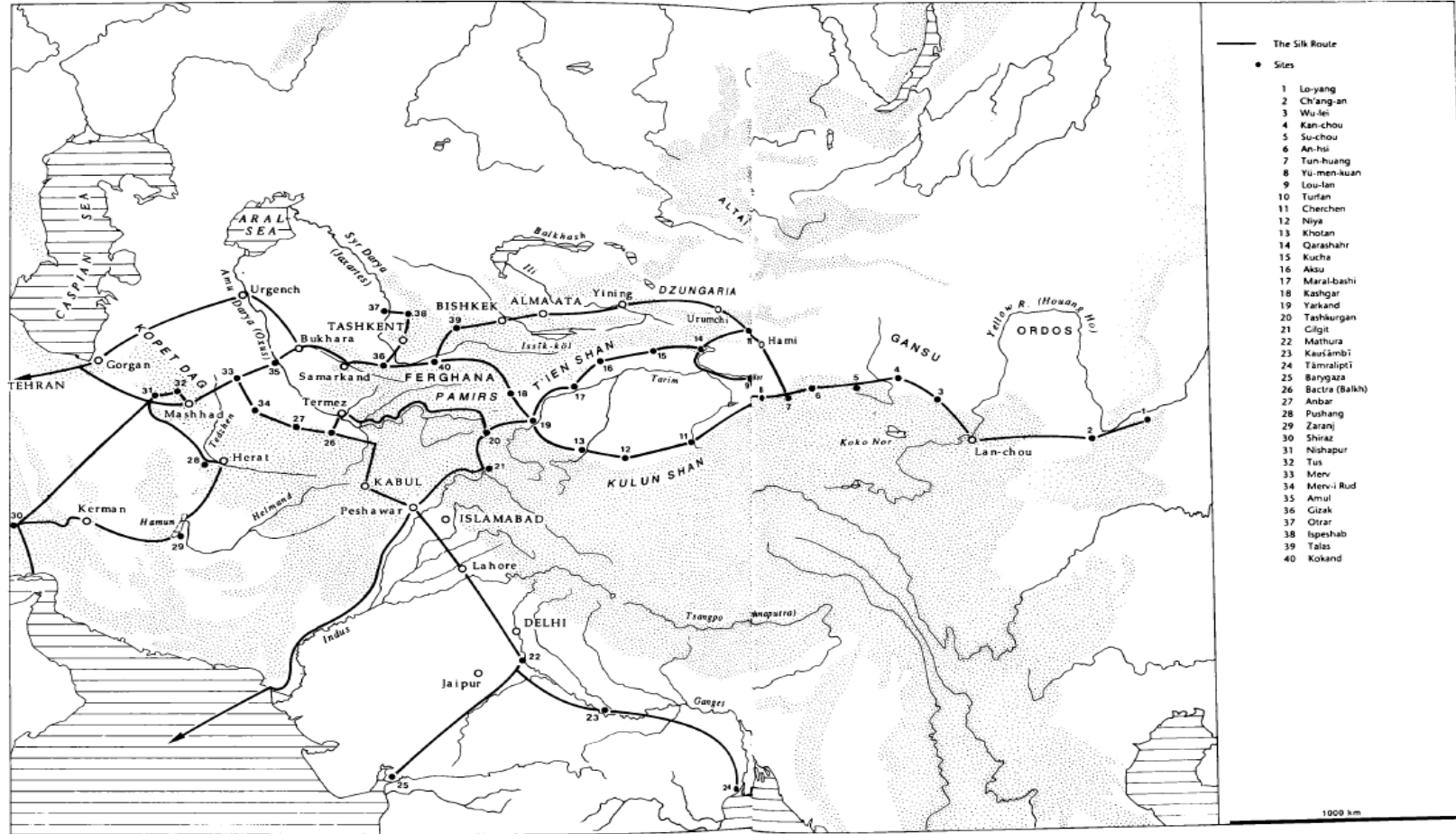
MAP 3. Parthia, Graeco-Bactria, Indo-Parthia and the Saka kingdoms.

Kaynak: History of Civilizations of Central Asia, (1994), Partlar, Greko-Bakteriya, Hint-Part Saka Krallığında Dragiana-Sîstân

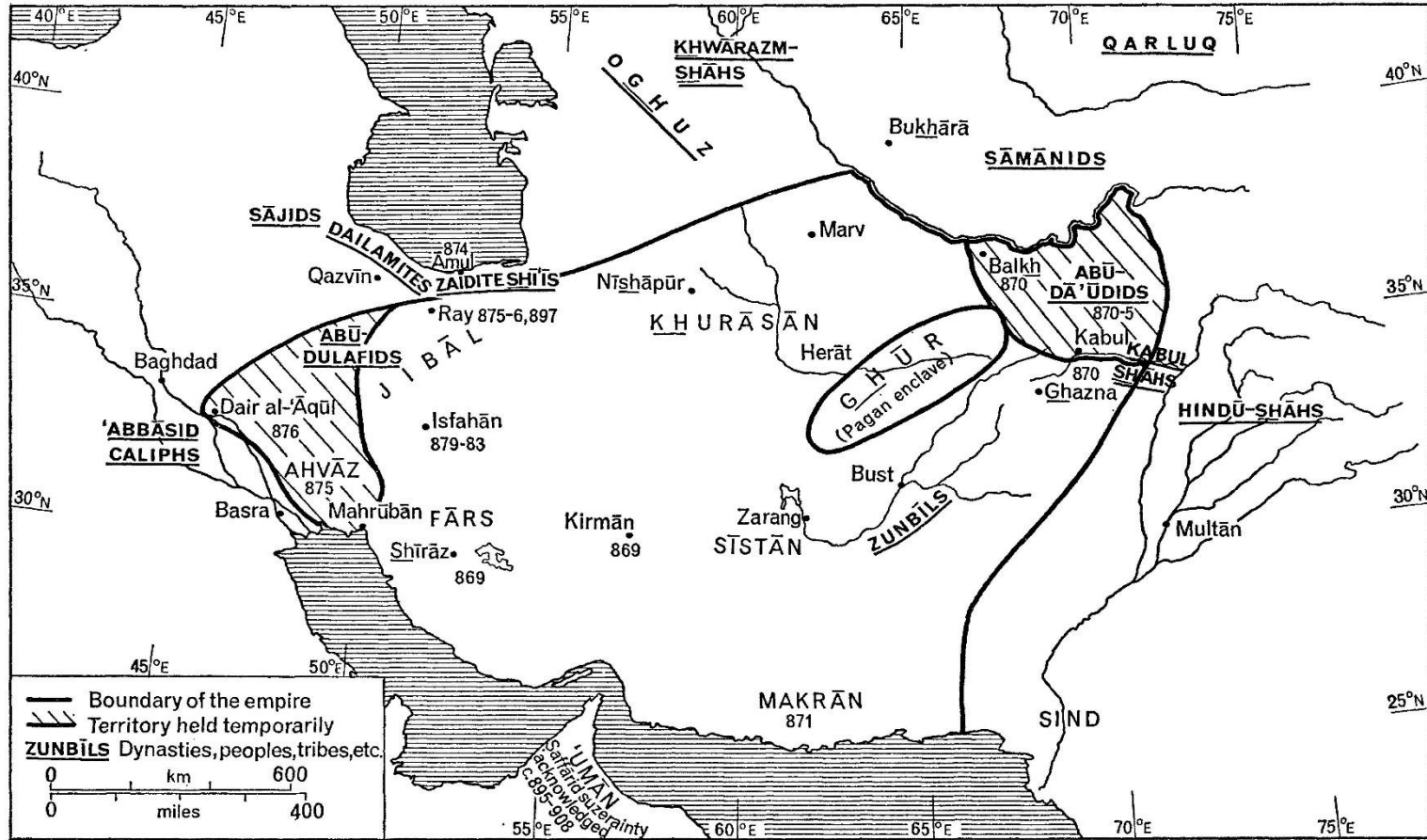
MAP 4. The Hsiung-nu, the Yüeh-chih and the Kushan kingdom.

Kaynak: History of Civilizations of Central Asia, (1994), Hunlar, Yüeciler ve Kuşan İmparatorluğu zamanında sınırlar, Harita içinde Drangiana-Sîstân

MAP 5. The Silk Route.

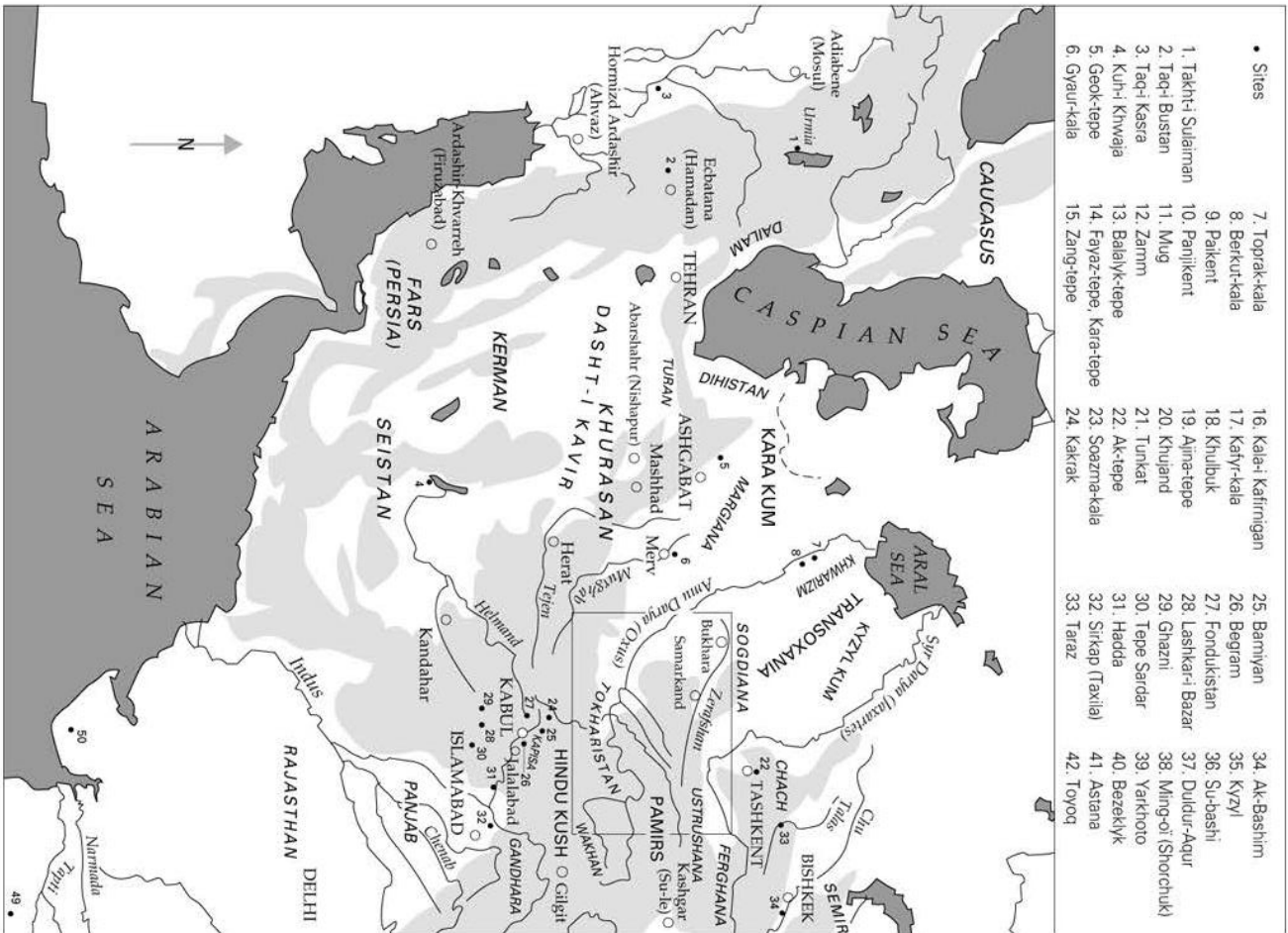
Kaynak: History of Civilizations of Central Asia, (1994), İpek Yolu üzerinde Sîstân'ın başkenti Zerenc'in konumunu gösteren harita

Map 2. The Šaffārid empire

Saffariler dönemi sınırları

Kaynak: Bosworth. C. E. (1980). "The Tāhīrids And Saffārids". The Cambridge History Of Iran. The Period From The Arab Invasion To The Saljuqs. Vol. 4. s. 90-135. (Edit. R. N. Frye). Cambridge Universty Press. New York. 1975

MAP 1a. General map of Central Asia (fourth–eighth century).

Kaynak: History of Civilizations of Central Asia, (1994), 4/8. Yy. Sistan Haritasi

EK- 2: Yel Değirmeni

İbn Rüsteh. (290-300/903-913). Ibn Rosteh. Kıtâb Al-Alâk An-Nafisa, 1892, Sîstân'da Yapılan Yel Değirmeni

EK-3 : Sîstân Bölgesinde Saffariler Döneminde Basılan ve Kullanılan Paralar

Levha: 1'den 10'a kadar olan Sikkeler

Levha I. 1. Sikke: Kesir b. Ahmed (H. 304-306/M. 916-918) adına Sîstân'da, baş darphâne başkent Zerenc'de darbedilmiştir.

Levha I. 2. Sikke: Ebû Ca'fer Ahmed (H. 310-349/M. 922-960) adına darbedilmiştir. Halife adı yoktur. Ön yüz, Kelime-i Tevhid, arka yüzünde sadece Halef'in adı vardır.

Levha I. 3. Sikke: Zerenc'de (H. 332/M. 944) darbedilmiştir. Ön yüz, Kelime-i Şehâdet, Arka yüz, Abbasi Halifesi el-Mütteki Lillah

Levha I. 4. Sikke: Zerenc'de (H. 234/946) yılında darbedilmiştir. Para kazanmanın ve para ödemenin en iyi şekilde gerçekleşmesini sağlayın. Muhammed Allah'ın elçisidir ve Abbâsi Halifesi el-Müstekfi billah

Levha I. 5. Sikke: Sicistan'da (H. 343/955) yılında darbedilmiştir. el-Muti'lillah, Abbâsi halifesi ve Ahmed b. Muhammed Halef.

Kenara boşluğu, Sicistan 343

H. Allah birdir, Sonsuz olan Allah, O doğurmamış ve doğmamıştır ve onun benzeri yoktur (Kuran CXII, 1-4).

Levha I. 6. Sikke: Sicistan'da (H. 320/M. 932) darbedilmiştir. Halife, el-Hüseyn b. Bilal ve Ahmed b. Muhammed

İç kenar boşluğu, Sicistan'da (H. 320/M.932) darbedilmiştir. Dış kenar boşluğu (Kuran XXX, 3, 4), arka yüzde, Abbâsi halifesi el-Muktedir, Ahmed b. Muhammed, kenarında (Kuran, IX, 33), Madolyonun bir kısmı eksik

Levha II. 7. Sikke: Sicistan'da (H. 321/933) darbedilmiştir. Sadece Abbâsi halifesi el-Kahir Billah'ın adı var. Hem ön hem arka tarafta bir dış kenar bandı var.

Levha II. 8. Sikke: Sîstânda valilik yapan idarecinin adı daha el yazısıyla yazılmış. Halife el-Muktedir adını taşıdığından en geç (H. 320/H. 932) darbedilmiştir.

Levha II. 8a. Sikke: Sicistan'da (H. 321/M. 933) yılında Abbâsi Halfesi Ebu Cafer ve Ahmed b. Muhammed isimleri adına darbedilmiştir.

Levha II. 9. Sikke: Sicistan'da (H. 323/935) yılında darbedilmiştir. Halife El-Razi Billah olarak okunmuştur ancak, bu halife H. 322'de hüküm sürmemiştir. Arka yüzde halifenin adı açıkça el-Razi Billah olarak yazılmaktadır.

Levha II. 10. Sikke: Sicistan'da (H. 324/M. 936) yılında darbedilmiştir. Yukardaki sikke gibidir. Halife El-Razi Billah olarak okunmuştur. Ön yüz ve arkada dış kenar bandı vardır.

Levha II. 11. Sikke: Sicistan'da (H. 324/M. 936) yılında darbedilmiştir. Aynı tarihli bir başka sikke.

Levha II. 12. Sikke: Sicistan'da (H. 343 veya 346/M. 955 veya 958) yılında darbedilmiştir. Halife el- Muti'lillah adıyla beraber, arka yüzde Ahmed b. Muhammed adıyla darbedilmiştir. Madeni para çok ince kumaştan yapılmıştır. Hiç alışık olunmayan şekilde kenar yazısı arka taraftan başlar ön yüzde devam etmektedir.

Levha II. 13. Sikke: (H. 339/M.951) yılında darbedilmiştir. Darbedildiği yer yazmamaktadır. Ön yüzde Kelime-i Tevhid, arka yüzde Halife el-Muti' ve Ahmed b. Muhammed yazmaktadır. Kenar boşluğu ön yüzde yazıldığı gibidir.

Levha II. 14. Sikke: (H. 340/M.952) yılında darbedilmiştir. Darbedildiği yer yazmamaktadır. Ön yüzde Kelime-i Tevhid, arka yüzde Halife el-Muti' ve Ahmed b. Muhammed yazmaktadır. Kenar boşluğu okunaksızdır.

Levha II. 15. Sikke: Tarih ve darbedildiği yer okunmuyor. arka yüzde Halife el-Muti' ve Ahmed b. Muhammed yazmaktadır. Gümüş sikke yalnızca bu hükümdar zamanında darbedildiği bilinmektedir.

Levha II. 17. Sikke: Sicistan'da (H. 349/M. 960) yılında darbedilmiştir. Halife el-Muti' ve Ahmed b. Muhammed Halef adına basılmıştır. Kenar boşluğunda tarihin bir kısmı 49 gözükmektedir.

Levha II. 18. Sikke: Sicistan'da (H. 3xx) tarih tam okunmamaktadır. Halef'in Baş harfi gözükmektedir. Kenar boşluğunda Kuran'dan XXX. 3, 4 ayetler yazılmıştır.

Levha III. 19. Sikke: Sicistan'da darbedilmiştir. Sikke delindiği için tarih okunmamaktadır.

Levha III. 20. Sikke: Zerenc'de (H. 327/M. 939) yılında Ebu Ca'fer Ahmed b. Muhammed adına darbedilmiştir. Kenar boşluğunda Zerenc ve tarih ve (Kuran XXX, 3) ayet yazmaktadır. Arka yüzde halifenin adı çıkarılmıştır.

Levha III. 21. Sikke: Zerenc'de (H. 327/M. 939) yılında darbedilmiş bakır bir paradır. Ebu Ca'fer Ahmed b. Muhammed adına darbedilmiştir.

Levha III. 22. Sikke: Zerenc'de (H. 328/M. 940) yılında Ebu Ca'fer Ahmed b. Muhammed adına darbedilmiştir. Para delinmiştir. Kenar boşluğunda tarih, arka yüzde Emir Ahmed b. Muhammed. Allah onu yüceltsin yazmaktadır.

Levha III. 23. Sikke: Zerenc'de (H. 328/M. 940) yılında Ebu Ca'fer Ahmed b. Muhammed adına darbedilmiştir.

Levha III. 24. Sikke: Zerenc'de Ebu Ca'fer Ahmed b. Muhammed adına darbedilmiştir. Tarih tam net değildir, tamamı okunmamaktadır (H. 32x).

Levha III. 25. Sikke: Muhtemelen yukardaki para ile aynı tarihlerde darbedilen bir başka sikke.

Levha III. 26. Sikke: Darbedildiği tarih ve yer adı yoktur.

Levha III. 27. Sikke: Zerenc'de darbedilmiştir. Tarihi tam net değildir (H. 319 veya 329/M. 931 veya 941)'dir. Halifenin ve Ebu Ca'fer Ahmed b. Muhammed'in adı geçmemektedir. Kenar boşluğunda (Kuran XXX, 3) ayet yer almaktadır.

Levha III. 28. Sikke: Sicistan'da (H. 337/M. 949) yılında Halife el- Muti' Lillah ve Ahmed b. Muhammed adına darbedilmiştir. Allah adına bu para (bakır) Sicistanda basılmıştır yazmaktadır.

Levha III. 29. Sikke: Sicistan'da (H. 339/M. 951) yılında Halife el- Muti' Lillah ve Ahmed b. Muhammed adına darbedilmiştir. Yukardaki para gibidir.

Levha III. 30. Sikke: Sicistan'da (H. 339/M. 951) yılında darbedilmiştir. Sikke nerdeyse yok edilmiş.

Levha III. 31. Sikke: Sicistan'da (H. 340/M. 952) yılında Halife el- Muti' Lillah ve Ahmed b. Muhammed adına darbedilmiştir.

Levha III. 32. Sikke: Sicistan'da (H. 340/M. 952) yılında Halife el- Muti' Lillah ve Ahmed b. Muhammed adına darbedilmiştir.

Levha IV. 33. Sikke: Sicistan'da (H. 341/M. 953) yılında Halife el- Muti' Lillah ve Ahmed b. Muhammed adına darbedilmiştir.

Levha IV. 34. Sikke: Sicistan'da (H. 342/M. 954) yılında Halife el- Muti' Lillah ve Ahmed b. Muhammed adına darbedilmiştir.

Levha IV. 35. Sikke: Sicistan'da (H. 343/M. 955) yılında Halife el- Muti' Lillah ve Ahmed b. Muhammed adına darbedilmiştir

Levha IV. 36. Sikke: Sicistan'da (H. 343/M. 955) yılında Halife el- Muti' Lillah ve Ahmed b. Muhammed adına darbedilmiştir

Levha IV. 37. Sikke: Sicistan'da (H. 344/M. 956) yılında Halife el- Muti' Lillah ve Ahmed b. Muhammed adına darbedilmiştir

Levha IV. 38. Sikke: Sicistan'da (H. 346/M. 958) yılında Halife el- Muti' Lillah, Halef ve Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed Halef adına darbedilmiştir. Paranın arka yüzünde Eir Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed bastırtığı paradır. Allah ona güç versin, yazmaktadır.

Levha IV. 39. Sikke: Sicistan'da (H. 346/M. 958) yılında Halife el- Muti' Lillah, Halef ve Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed Halef adına darbedilmiştir. Paranın arka yüzünde Eir Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed bastırtığı paradır. Allah ona güç versin, yazmaktadır (yazı daha az belirgindir).

Levha IV. 40. Sikke: Sicistan'da (H. 362/M. 973) yılında Halife el- Muti' Lillah, Halef b. Ahmed adına darbedilmiştir. Daire içinde, Muhammed Allah'ın elçisidir ve Allah'tan başka Tanrı yoktur, yazmaktadır. Arka yüzdeki dairede el- Muti' Lillah, Halef b. Ahmed, Kenar boşluğunda darphane ve tarih yazmaktadır.

Levha IV. 41. Sikke: Sicistan'da (tarih belirsizdir) Halife el- Muti' Lillah, Halef b. Ahmed adına darbedilmiştir. Arka yüzdeki dairede el- Muti' Lillah, Halef b. Ahmed yazmaktadır.

Levha IV. 42. Sikke: Sicistan (H. 3xx) tarih tam değil. Arka yüzdeki dairede el- Muti' Lillah, Halef b. Ahmed yazmaktadır.

Levha IV. 43. Sikke: Sicistan (H. 3xx) tarih tam değil. Arka yüzdeki dairede el- Muti' Lillah, Halef b. Ahmed yazmaktadır. Ancak tarihin bir kısmını gösteren kenar boşluğu kesiktir.

Levha IV. 44. Sikke: Sicistan (belirsiz). Arka yüzdeki dairede el- Muti' Lillah, Halef b. Ahmed yazmaktadır. Kenar boşluğu okunamıyor.

Levha IV. 45. Sikke: Sicistan (H. 361/M. 972) tarihli olabilir. Daire içinde Halef b. Ahmed, arka dairede, Halife el- Muti' Lillah yazmaktadır. Kenar boşluğunda 361 yazmaktadır.

Levha IV. 46. Sikke: Sicistan (H. 375/M. 986) yılında Halife el-Ta'i ve Halef b. Ahmed adına darbedilmiştir. Çift daire içinde Allah'tan başka ilah yoktur, Halef b. Ahmed yazmaktadır. Kenar boşluğunda (Kuran LXIV, 9) ayet yazılıdır.

Levha IV. 47. Sikke: Sikke kısmen kırık olduğu için darphane ve tarih belli değil ancak, kenar boşluğunda H. 373 veya 376 olabilir. Sikkenin altında sekiz köşeli yıldız bulunmaktadır.

Levha IV. 48. Sikke: Sicistan'da (H. 378/M. 989) yılında Halef b. Ahmed adına darbedilmiştir. Paranın altında farklı bir süsleme mevcuttur.

Levha V. 49. Sikke: Sicistan'da (H. 379/M. 990) yılında Halef b. Ahmed adına darbedilmiştir.

Levha V. 50. Sikke: Paranın kenarları kesiktir.

Levha V. 51. Sikke: Darphane silinmiş (H. 378/M. 986) yılında darbedilmiştir. Noktalardan oluşan daire içinde Yardım Allah'tandır, yazmaktadır. Arka yüzde noktalardan oluşan daire içinde, Muhammed Allah'ın elçisidir, altında Halife Ta'i Billah ve Halef b. Ahmed'in isimleri yer almaktadır. Paranın kenarında, önce de sonra da yetki Allah'ındır ve o gün müminler, Allah'ın yardımıyla sevineceklerdir (Kuran, XXX, 3. Ayetin sonu 4. Ayetin başı).

Levha V. 52. Sikke: Darp yeri ve tarihi yoktur. Halef b. Ahmed'in yönetimini gasbete çalışan Hüseyin b. Tâhir tarafından darbedilmiştir. Arka yüzde daire içinde Halife Ta'i Billah ve Hüseyin b. Tâhir'in adı üç satır halinde yazılmıştır.

Levha V. 53. Sikke: Halife Ta'i Billah'ın adı (H. 363-381/M. 974-991) yılları arasındadır. Hüseyin b. Tâhir'in, devleti ilk mi yoksa ikinci gasbında bastırdığı bilinmemektedir.

Levha V. 54. Sikke: Sicistan'da (H. 384/M. 994) yılında Veli ed-Devle ünvanıyla Halef b. Ahmed adına darbedilmiştir. Sikkenin ortasında son derece süslü harflerle, Allah'tan başka ilah yoktur, onun ortağı yoktur yazmaktadır. Altında sekiz köşeli yıldız ve küçük halkalardan (annulet) oluşan üçgen ve tek küçük halka bulunmaktadır. Paranın arka yüzünde süslü yazıyla Halife el-Kadir Billah'ın adı ve onun altında Veli ed-Devle adı yer almaktadır. Yazını etrafı nokta çember içindedir. Paranın kenar boşluğunda (Kuran, IX, 33) ayet yer almaktadır.

Bu ilginç para Halef'in tahtını gasbeden Hüseyin b. Tâhir'den geri kazandıktan basılmış kısa bir zaman sonra olmalı. Bu para Halef'in "*veli ed-Devle*" ünvanını taşıyan tek altın sikkesidir.

Levha V. 54. Sikke: Halef'in isyan eden oğlu Tahir b. Halef tarafında darbedilmiştir. Ortada düz bir daire içinde Allah'tan başka ilah yoktur, Tahir b. Halef.

Paranın arka yüzünde düz daire içinde Halife el-Kadir Billah'ın adı ve onun altında H. 393/1002'de Sîstân'ı feth eden Gazneli hükümdarı Sultan Mahmûd'un adı yer almaktadır. Kenar boşluğunda (Kuran IX, 33) ayeti yer almaktadır.

Paralar I. levha olarak 10. Paraya kadar

II. Levha 11. Paradan 25. Paraya kadar

III. levha 26. Paradan 39. Paraya kadar

IV. levha 40. Paradan 48. Paraya kadar

V. Levha 49. Paradan 55. Paraya kadar

Not 1: Halef b. Ahmed'in altın sikkeleri: 50, 51, 52, 53. numaralı olanlardır

Not 2: Bronz sikkeler: 23, 24 ve 30. numaralı olanlar.

Kaynak: Walker. John. (1936). Numismatic Notes and Monographs. American Numismatic Society. New York

